

В.О. Кондратюк,
С.В. Кондратюк, О.В. Кондратюк

ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ
ПО ОБИДВІ СТОРОНИ ЗБРУЧА
(ІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.):
ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Монографія

За редакцією
доктора історичних наук, професора В.О. Кондратюка

Львів
2012

УДК [94(477.8):342.5]:303.44
ББК 7:633(4 Укр)
К64

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (*протокол № 2 від 26 вересня 2012 р.*) і Вченою Радою Національного лісотехнічного університету України (*протокол № 8 від 5 червня 2012 р.*)

Рецензенти:

В.С. Макарчук, д-р юрид. наук, проф. (Інститут права і психології Національного університету «Львівська політехніка»);

Т.З. Гарасимів, д-р юрид. наук, проф. (Львівський державний університет внутрішніх справ);

Я.Й. Малик, д-р іст. наук, проф. (Львівський філіал академії управління при Президентові України);

О.М. Сухий, д-р іст. наук, проф. (Львівський національний університет імені Івана Франка).

Кондратюк В.О.

К64 Державотворення в Україні по обидві сторони Збруча (IX – початок XX ст.): історико-правові аспекти: монографія / В.О. Кондратюк, С.В. Кондратюк, О.В. Кондратюк; за ред. д-ра іст. наук, проф. В.О. Кондратюка. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – 564 с.

ISBN 978-966-970-440-5

У роки незалежної України значно зріс науковий інтерес істориків та правників до питань українського державотворення. Дослідження цієї ключової проблеми набули системного характеру.

В монографії здійснено спробу на основі сучасних досягнень історичної та правової думки висвітлити та комплексно проаналізувати українське державотворення від найдавніших часів до початку XX ст., розкрити тяглість української історичної традиції створення і формування української державності.

Для викладачів і студентів вищої та спеціальної школи, широкого читацького загалу.

Видано в авторській редакції.

УДК [94(477.8):342.5]:303.44
ББК 7:633(4 Укр)

© В.О. Кондратюк, С.В. Кондратюк,
О.В. Кондратюк, 2012
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2012
© ПП «Видавництво «Галицький
друкар», 2012

ISBN 978-966-970-440-5

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
<i>Розділ 1.</i> УКРАЇНА: СОБОРНІСТЬ, ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ, НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ.....	11
1.1. Історичні витоки соборності та українського державотворення.....	11
1.2. Українська національна ідея – запорука створення незалежної держави.....	36
<i>Розділ 2.</i> ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ.....	42
2.1. Державотворення і державне управління в Княжу добу.....	42
2.2. Галицько-Волинська держава – спадкоємиця державницьких традицій Київської Русі.....	67
2.3. Литовсько-Руська держава. Українські землі в складі Речі Посполитої (друга пол. XIV – перша пол. XVII ст.).....	85
<i>Розділ 3.</i> БОРОТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	93
3.1. Богдан Хмельницький – великий будівничий Української держави.....	93
3.2. Україна в добу козацької державності (друга пол. XVII–XVIII ст.).....	123
<i>Розділ 4.</i> ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС І УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНЦІВ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ Й АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ) ІМПЕРІЙ (кінець XVIII – поч. XX ст.).....	136
4.1. Українці під Росією.....	136
4.2. Правовий статус Галичини у складі Австро-Угорщини.....	146
<i>Розділ 5.</i> УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1917–1921 рр.).....	162
5.1. Суспільно-політичне життя в Україні наприкінці XIX – поч. XX ст.	162
5.2. Лютнева революція в Росії та створення Української Центральної Ради.....	190
5.3. Українська Центральна Рада в період Тимчасового уряду.....	218
5.4. Більшовицький переворот у Росії. Війна Радянської Росії з УНР.....	246
5.5. Державотворча діяльність Центральної Ради.....	279

<i>Розділ 6.</i>	ГЕТЬМАНАТ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО – СТАРЕ ВИНО В НОВІ МІХИ	300
6.1.	Підстави монархічної ідеї в Україні.....	300
6.2.	Гетьман П. Скоропадський і проблеми розбудови української державності.....	316
<i>Розділ 7.</i>	ОСТАННЯ ПОТУГА	359
7.1.	Директорія та відродження Української Народної Республіки.....	359
7.2.	Друга українсько-більшовицька війна і поразка Українських визвольних змагань	380
<i>Розділ 8.</i>	ЗАХІДНА УКРАЇНА: ШЛЯХ ДО СОБОРНОСТІ	403
8.1.	Суспільно-політичні передумови проголошення Західноукраїнської Народної Республіки.....	403
8.2.	Формування української партійно-політичної системи	418
8.3.	Консолідація національно-патріотичних сил українських земель Австро-Угорщини в роки Першої світової війни.....	424
8.4.	Листопадовий зрив і народження Західноукраїнської Народної Республіки.....	438
8.5.	Органи державної влади та управління ЗУНР.....	463
8.6.	Діяльність ЗУНР в умовах польсько-української війни: внутрішня та зовнішня політика.....	483
8.7.	Еміграційний уряд ЗУНР: зовнішня політика та конституційно-правові практики.....	525
	ВИСНОВКИ.....	534
	СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	545

ПЕРЕДМОВА

Виникнення української державності та її еволюція – важливий напрям досліджень сучасної історичної науки. Багато в цьому питанні ще не з'ясовано, чимало свідомо перекручено, замовчано або взагалі сфальсифіковано тими, хто писав за українців їхню історію.

Новий виток геополітичного переоблаштування Європи наприкінці ХХ ст. повернув до числа суверенних націй світу українців, котрі, здавалось би, давно мали зійти зі світової політичної сцени і стати, як писав у поемі «Мойсей» Великий Франко, «в сусідів (...) гноєм, тяглом у поїздах їх бистроїзних»¹. Факт проголошення Україною державної незалежності боляче сприймають деякі її сусіди, що за рахунок земель Давньокиївської імперії (під назвою «Київська Русь») і Галицько-Волинського королівства свого часу розбудували власні держави.

Відродження української державності в нових історичних умовах і обставинах стало глобальною ідеологічною та політичною проблемою для Східної Європи та світу в цілому. Водночас (і на Заході, й на Сході) обрушились багат шарові псевдонаукові імперські ідеологічні конструкції, які упродовж кількох віків зводили нащадків Київської Русі, предків сучасних українців, до становища паріїв, натомість збагачуючись результатами їхньої праці, їхніми талантами й інтелектом, ратним умінням і хистом. Так чинили, зокрема, поляки, великороси, румуни, угорці, поширюючи водночас міфи про нібито нецивілізованість, недолугість, грубість і неотесаність, паталогічну агресивність українців, нездатність їх до самостійного державотворення.

Тотальний наступ поляків і великоросів на українство особливо активізувався з початку ХІХ ст. Так, польська концепція «ідеальної Ойчизни», яка активно імплементувалась

¹ Франко І.Я. Твори: в 2 т. / І.Я. Франко. – К.: Дніпро, 1986. – Т. 1. – С. 440. (533 с.)

у суспільну свідомість після трьох поділів Речі Посполитої, передбачала повернення втрачених східних територій Правобережної України та Білорусі й відродження Польської держави в межах до 1772 р. Тобто – «од можа і до можа». До такої «ідеальної Батьківщини» поляки зачисляли чимало українських етнічних земель, вважаючи (до середини XIX ст. і далі) русинів-українців не окремим етносом, а такою ж частиною польського народу, як, наприклад, «мазури».

Росія водночас висунула концепції власного «ідеального Отчєства» і «великой русской нации». Обидві були спрямовані передусім на подальше утвердження панування російських государів над колосальними територіями, в тому числі й над етнічними землями українців. Не менш важливими метою і завданням Російської імперії стало формування слов'янського етнічного ядра у велетенській поліетнічній державі. Для цього передбачалось сконсолідувати великоросів, малоросів і білоросів у єдину монолітну «великую рускую нацию», де б провідну роль зберігали великороси.

Сучасний німецький історик А. Каппелер співвідношення і взаємодію польської та російської геополітичних концепцій на українському полі оцінює так: «Отже, польський образ «ідеальної Ойчизни» охоплює значну частину території з переважаючим східнослов'янським населенням (сучасна Білорусь і частина сучасної України), які російська суспільна свідомість вважала «исконно русскими». Саме це накладення одне на одне «ідеальних Вітчизн» і робило польсько-російський конфлікт непримиренним, а концепція «великой русской нации», що об'єднувала Велику, Малу, Білу та Червону Русь і сягала корінням Русі Київської, стала головною ідеологічною основою для російської позиції в цьому конфлікті»².

Ключові слова тут – «Русь Київська». Ідеологам царизму йшлося про те, щоб правдоподібно прив'язати до давньої Київської держави (держави русинів-українців) Московію і московитів (так сам себе називав цей народ, утворений вна-

² Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 36. (260 с.)

слідок змішування слов'ян з угро-фінами), котрі виникли на кілька століть пізніше від Київської Русі. Водночас творилася стратегічна концепція нібито домінуючого всебічного германського впливу на східних слов'ян.

Основи цієї концепції закладені ще в другій чверті XVIII ст., за фактичного правління Росією фаворита імператриці Анни Іоанівни німця Бірона. Група німецьких істориків, які перебували на службі російського царату (З. Байер, Г. Міллер, А. Шлецер та ін.), розробили концепцію, що в історичній науці отримала назву норманської. Відповідно до неї, засновники і будівничі давньоруської держави – нормани (варяги), їхні нащадки створили Російську імперію; ці державотворча лінія і традиція є успішними, їх слід продовжувати і надалі.

Норманську теорію, запропоновану урядові вченими-німцями, безумовно, сприйняли петербурзькі царедворці. Вона як державницька концепція стала стрижнем імперської ідеології та практики в самодержавній Росії.

У російській історіографії ще в середині XVIII ст. утвердилось уявлення однієї-єдиної «русской» держави, що, започаткувавшись у Києві, згодом продовжувала неперервно існувати під владою однієї династії, лишень змінюючи столицю: первісно Київ, потім Володимир на Клязьмі, відтак Москва і, зрештою, Санкт-Петербург. «Московські князі, – зазначає Д. Дорошенко, – походзячи самі з Рюрикового дому, що панував колись у Києві, вважали себе прямими спадкоємцями київських князів і, вбившись у силу, почали заявляти претензії на всі землі, що колись належали до Київської держави»³.

У такий спосіб була вироблена антиісторична імперська схема, в якій українці та білоруси залишались поза історичним контекстом. Публічності й пропагандистського спрямування надав їй у першій чверті XIX ст. придворний історик і письменник М. Карамзін (1776–1826). Власне, його «Исторія Государства Россійскаго» є не що інше, аніж вико-

³ Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – Л.: Світ, 1991. – С. 22. (576 с.)

нання соціального замовлення царського двору на утвердження норманської теорії та поширення згаданої схеми. Остання на тривалий час запанувала в загальних курсах російської історії й у підручниках, а звідти перейшла і за кордон, де, за висловом Д. Дорошенка, «наробила багато баламутства»⁴.

Першим в Україні, хто завдав нищівного удару норманській концепції та імперській великодержавній схемі формування російського народу і Російської держави, став Михайло Грушевський. У 1904 р. в академічному «Сборнике статей по слав'яноведению» він надрукував статтю «Звичайна схема «русскої» історії і справа раціонального укладу історії Східного слов'янства»⁵ де теоретично обґрунтував власну схему історії України як самостійного процесу історії українського народу, окремого від сусідів і походженням, і політичним, господарським та культурним життям. Зрештою, вся його фундаментальна багатотомна «Історія України-Руси» є вагомою і переконливою аргументацією висловлених у статті «Звичайна схема...» думок і теоретичних узагальнень та висновків.

Не сприйняла норманської теорії та державницької концепції й радянська історіографія. У союзних і республіканських енциклопедичних словниках її рішуче відкидають із однотипним формулюванням: «антинауковий напрям у російській і зарубіжній буржуазній історіографії». Щодо концепцій «ідеального Отчєства» і «великой русской нации», то в СРСР вони були збережені, але у модернізованому вигляді й читались відповідно так: «светлое коммунистическое будущее» і «единый советский народ».

Для українців це означало продовження лінії царату (Валуєвський циркуляр, Емський указ Олександра II) на плюндрування їхньої національної самобутності – знищення

⁴ Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – Л.: Світ, 1991. – С. 22. (576 с.)

⁵ Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії Східного слов'янства / М. Грушевський // Статті по славяноведению / за ред. В.И. Ламанского. – СПб, 1904. – Вып. 1. – С. 298–304.

мови, історії, культури, традицій, релігійних вірувань, національних звичаїв і обрядів.

У таких непростих суспільно-політичних обставинах пострадянської дійсності важливим і необхідним чинником державотворення для українців стає історична наука – бажає того хтось, чи не бажає. Це об'єктивна і умова, і вимога процесу державного будівництва. Вітчизняна історична наука має дати кожному українцеві правдиві знання про землю, на якій він живе, допомогти йому пізнати та усвідомити себе у цьому світі в нерозривній єдності минулого, сучасного й майбутнього. Йдеться про національну свідомість українців як політичний, державотворчий фактор.

Український народ упродовж віків боровся за власну державність і соборність, шукав своє місце у світовій спільноті, домагаючись рівноправних відносин з іншими державами (насамперед – зі сусідами); прагнув відносин, вільних від панування та дискримінації; шукав можливості організувати власне життя згідно з власними традиціями і звичаями, адже тільки «в своїй хаті своя правда і сила, і воля».

Захопивши наприкінці XVIII ст. майже всі етнічні землі України, імперський уряд Росії, російські ідеологи утверджували засади імперської політики «єдиної неподільної Росії», заперечували саме існування українського народу, його, особливу від російської, мову та примусово намагалися русифікувати українців.

Українські національні діячі розуміли, що без відновлення історичної пам'яті народу, національного пробудження, самовідданої боротьби за державну незалежність неможливо звільнитися від іноземних поневолювачів. Надихали на священну боротьбу великі патріоти України Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш на Наддніпрянщині, діячі *Руської трійци* (Маркіян Шашкевич, Яків Головацький, Іван Вагилевич) та Іван Франко у Галичині, Олександр Духнович на Закарпатті, Юрій Федькович на Буковині.

Завдяки титанічній праці видатних українських істориків Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, Володимира Антоновича, а особливо – Михайла Грушевського та його учнів Степана Томашівського, Миколи Чубатого, Івана Крип'я-

кевича та багатьох інших була розроблена наукова концепція державотворення та формування державно-політичного організму і громадсько-культурного життя українського народу в загальноєвропейському контексті.

Ідея української самостійності виплекана й вистраждана нашим народом упродовж багатьох століть. Вона знаходила своє втілення у державності Київської Русі, Галицько-Волинському князівстві (XII–XIV ст.), в козацькій республіці Б. Хмельницького, Українській Народній Республіці у злуці із Західноукраїнською Народною Республікою, а нині в суверенній Україні.

Джерельною базою для написання монографії стали архіви, публікації документів, довідники, мемуари, преса та ін. У процесі підготовки монографії використано наукові праці вітчизняних та зарубіжних державних діячів, істориків, правників.

У монографії, зокрема, використані матеріали навчального посібника «Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.)». – К.: Стилос, 1998 (автори В.О. Кондратюк, С.Б. Буравченкова).

Пропонована монографія допоможе читачеві, передусім молодому, виробити системний історико-правовий погляд на таке складне, не завжди однозначне, суспільно-політичне явище національного буття, як українське державотворення по обидві сторони Збруча, без чого не можна виховати справжніх патріотів України. І національні політики, і народ повинні опанувати українську національну ідеологію, без якої ніколи демократична і незалежна Українська держава не відбудеться.

Розділ 1

УКРАЇНА: СОБОРНІСТЬ, ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ, НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ

1.1. Історичні витoki соборності та українського державотворення

Упродовж лише останнього тисячоліття з території сучасної України зникла низка народів та їхніх державних утворень (чорні клобуки, обри, печеніги, половці, монголо-татари та ін.). Більшість розпорошились безслідно, деякі залишили ледве помітні сліди в артефактах археології, окремих писемних джерелах і народних переказах. Із цього приводу літописець Нестор, автор «Повісті минулих літ» зазначає, що дотепер серед нашого народу побутує вислів: «погибоша аки обри»¹, тобто – без знаку та сліду.

Новий виток геополітичного переоблаштування Європи знову виніс на історичний обрій автохтонів (українців), котрі, здавалось би, давно мали зійти з політичної арени, принаймні, упродовж багатьох століть численні загарбники робили все, щоби стерти з історичної пам'яті навіть згадку про народ «русь-українці». Однак вони не зникли, як безліч інших народів, а відродились у нових історичних умовах на тому самому географічному просторі, де проживали їхні предки ще в літописних і долітописних часах.

Щоби повніше і краще пізнати себе, потрібно зазирнути в глибину тисячоліть.

Старокам'яна доба (*палеоліт*) – 1 млн – 10000 р. до н.е. На території нинішньої України (центральні та східні області)

¹ Повість минулих літ. Літопис / переказ В. Близнеця. – 2-ге вид. – К.: Веселка, 1989. – С. 15. (223 с.)

виявлено і досліджено стоянки: Пушкарську, Чулатівську та Мізинську над Десною на Чернігівщині; Кирилівську (спідній шар) у Києві; Добранічівську над річкою Супоєм (Черкащина); Студеницьку над Дністром та Амвросійську на Донбасі².

Отже, більшість території сучасної України (Чернігівщина, Київщина, Черкащина, Полтавщина, Наддністрянщина, Донбас) бул заселена ще в часи палеоліту. Особливу увагу вчених – археологів, істориків, антропологів, етнографів, фольклористів – привернула стоянка в с. Мізин, відкрита у 1908 р. видатним українським археологом, антропологом і етнографом Федором Вовком (1847–1918 рр.). На схилі глибокого яру, на глибині 3–6 м тут відкрито добре збережений культурний шар зі залишками кількох великих житлових споруд. У них знайдені заглиблені вогнища, ями-сховища, скупчення різноманітних виробів з кременю, кості та рогу³.

Найбільший науковий інтерес становили видобуті з культурного шару мистецькі вироби із мамонтових ікол: дві пари браслетів, декілька фігурок тварин (пес, сова) і понад десять фігурок невиразного характеру – пташки, фалюси та, ніби здегенеровані, жіночі фігурки. Ці знахідки здебільшого прикрашені ритими меандрами⁴. Такий «мізинський меандр» – своєрідний лабіринт-безкінечник – упродовж століть використовували жінки-вишивальниці в усіх регіонах, котрі справіку замешкували українці. Популярний він у вишивальниць і сьогодні.

Середньокам'яна доба (*мезоліт*) на території України тривала протягом 10–8 тис. до н.е. Характеризувалася появою т.зв. *мікролітів* – дрібних виробів з каменю, зокрема наконечників стріл, гарпунів, голок тощо – на противагу ручним рубилам та кам'яним сокирам палеоліту. Ярослав Пас-

² Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Я. Пастернак. – Торонто: [б.в.], 1961. – С. 34–35 (785 с.)

³ Там само. – С. 36.

⁴ Кульчицька А.Я. Орнамент трипільської культури і українська вишиванка ХХ ст. / А.Я. Кульчицька; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаніка. – Л.: Атлас, 1995. – С. 20. (72 с., 44 с. іл.)

тернак характеризує її так: «Ця фаза розвитку людської культури припадає геологічно на початок доби остаточного відступу льодовика з Європи. Згідно з вичисленнями шведського геолога Де Снеч льодовик відступав тоді на північ із швидкістю 160 м річно, а з часу, коли він цілком залишив Європу, минуло вже 12400 років.

Культурно-історичною знахідкою цього періоду в Україні є досліджені в 1936–1938 рр. О. Бадером петрогліфи (від гр. «*петрос*» – камінь, малюнки на камені. – *Авт.*) Кам'яної Могили над р. Молошною біля с. Терпіння Мелітопольського р-ну Запорізької області. Знахідка являє собою надзвичайно рідкісний для тих районів геологічний утвір з масивних плит, під якими знаходиться кілька печер з настінними рисунками тварин (мамонт, бики, вовк, пес). Частина зображень пофарбована яскравочервоною охрою. Крім цих зображень, у Кам'яній Могилі є також багато лінійно-геометричних рисунків у вигляді рядів насічок, по виступаючих краях скелі, круглих ямок та простих і зігнутих, рівнобіжних і перехресних ліній. При цьому геометричні рисунки ніде не порушують зображень тварин, і через це, треба думати, ті й ті являють собою одну композиційну ще не розгадану цілість»⁵. Зауважимо, що цими прадавніми майстрами первісного наскельного живопису були давні предки сучасних українців – представники автохтонного населення Північного Причорномор'я та Подніпров'я.

Новокам'яна доба (*неоліт*) на території нашої Батьківщини припадає на 8–6 тисячоліття до н.е. «Неолітична людина, – зазначає Я. Пастернак, – творить перші форми осілого громадського життя, гуртує свої землянки або хати по кільканадцять і кількадесят разом у малі селища і закладає біля них перші погребнища з устійненим похоронним обрядом. На врожайних лісових теренах вона є хліборобом і скотарем, крім того, займається полюванням, рибальством і збиранням овочів. Жили неолітичні люди великими родовими групами, об'єднаними особою жінки, матері, бабусі, пращурки, бо діти через відсутність паристих шлюбів не знали батька. Матріархат знайшов

⁵ Пастернак Я. Археологія України / Я. Пастернак. – С. 94–101.

своє віддзеркалення також в культурі жінки-матері, доказом чого є багато жіночих фігур»⁶.

Вагома риса неолітичної культури виокремлена, зокрема, в «Історії Української РСР»: «Для розуміння культурно-економічного рівня і стану населення епохи неоліту надзвичайно важливе значення має вивчення кераміки – особливостей форм посуду, його орнаменту, технології виготовлення. Якщо вдається до порівняння, то можна сказати, що кераміка з її різноманітним розмалюванням і формами посуду має таке ж значення для розуміння етнічного складу неолітичного населення, як національний одяг для вивчення-розпізнавання етнічних рис народів»⁷.

Особливого розвою мистецтво художньої кераміки на території України набуло протягом наступного періоду. Це т.зв. мідно-каміяний вік (*енеоліт*) – для України 6–4 тисячоліття до н.е.

Саме цим часом датується т.зв. *трипільська культура*. Відкриття її у 1890 р. поблизу м. Києва на території с. Трипілья київським археологом чехом Вікентієм Хвойкою стало епохальною подією кін. ХІХ ст. і цілком зіставимо з розкопками Трої німецьким археологом Шліманом.

Було відкрито високорозвинуту цивілізацію, вік якої сягав понад 6 тис. років, старшу, ніж культури давнього Єгипту, Дворіччя, Крито-Мікен і Палестини. І відкрито її в самісінькому центрі українських етнічних земель, поряд з древнім Києвом.

Подальші дослідження засвідчили, що ця прадавня культура покриває більшу частину етнічної української території. Міста трипільців мали до 10–20 тис. населення, яке мешкало у двоповерхових, досконалої – як для свого часу – інженерно-архітектурної конструкції будівлях. Міста формувались за відповідним містобудівним планом у вигляді концентричних кіл, із в'їздами та виїздами й низкою різних колективних вигод. Масиви викопних матеріалів подають достатньо широкий спектр різноманітних побутових виробів, що підтверджує існування окремих ремесел і форми їхньої організації. Так само, аналізуючи побут трипільських

⁶ Пастернак Я. Археологія України / Я. Пастернак. – С. 107–110.

⁷ Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. / гол. ред. колегія: А.Г. Шевелєв (гол. редактор). – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 1, кн. 1. – С. 50–53. (442 с.)

поселень-міст, саму систему містобудування, приходимо до висновку: тогочасне населення цієї культури мало певні форми суспільної організації, форми протодержави.

Прикметна ознака трипільської культури – розмаїття ліпної (виготовленої без гончарного кола) мальованої кераміки. «Багатство її форм і сміливість фантастичних узорів дають підставу вважати трипільську кераміку блискучим мистецьким феноменом енеолітичної доби»⁸. «Пишно розмальовану трипільську кераміку вважали за предтечу грецьких мальованих ваз (Е. Штерн). Праісторичний Крит, який вів перед у культурному житті егейського світу, досягнув того рівня мистецької спроможності пізніше, наприкінці ранньомінойської та на початку середньомінойської доби (близько 2000–1850 рр. до Хр.). Тому можна припустити: це сталося дещо під впливом трипільської культури»⁹.

Цікаві думки стосовно нашої давньої історії висловив свого часу поет і мислитель Євген Маланюк, родом із Херсонщини: «Звернімось до мапи нашої Батьківщини. Бачимо на ній три виразні смуги: ліс – на півночі, лісостеп (приблизно на широті Київщини) і степ, що тягнеться до нашого моря, яке становить природно-географічну підставу нашої Батьківщини.

Всі три геокультурні смуги нашої Батьківщини перетинає один з найстарших на землі водних шляхів – Дніпро.

Цей шлях – «путь із варяг у греки» перерізав нашу Батьківщину на Право- і Лівобережну Україну. А цей розподіл тягнув за собою значні політико-державні наслідки (...) Дніпровський водний шлях зв'язував «браму» Київської Держави – Новгород з тим світом, що відіграв таку історичну роль у розвитку і збереженні цілості нашої культури: маю на думці середземноморський культурний ареал античної Еллади (...).

Ми були північним сегментом цього культурного кола... Факт приналежності і нашої Батьківщини до цього кола, довговікового перебування наших пращурів в нім (від VIII-го ст. до Христа) дав, мусів був дати, величезні наслідки, які жили, живуть і житимуть в нас, в нашій підсвідомості, на-

⁸ Кульчицька А.Я. Орнамент трипільської культури і українська вишиванка ХХ ст. – С. 33–34.

⁹ Там само. – С. 37.

шому організмі, крові і жилах, навіть в «інервації» – писав В. Антонович, до слова, – медик і історик з освіти»¹⁰.

Ми не маємо уявлення про мову, якою говорили трипільці, хоча знаємо, що належали вони до європейської раси. Разом з тим орнаменти, які використовували трипільці при оздобленні своїх гончарних виробів та виробів з кістки, зустрічаються в народній творчості різних регіонів України по сьогодні (кераміка, писанки тощо). Схоже, традиція ця була безперервною протягом багатьох сотень років.

Отже, прадавні корені того етносу, котрий заселяє територію під назвою «Україна», доволі чітко проглядаються крізь призму тисячоліть, але з етимологією самих понять «Україна», «українець», «українка», «українці» не все зрозуміло. Польські й московські державні діячі та мужі науки, кожен зі свого боку, всіляко намагались переконати світ, що це околичні («окраїнні») землі їхніх держав. Поляки звично називали їх «кресами всходніми», московити – «Малоросією» або «Юго-Западным краем».

Це виглядає притягнутим за вуха, оскільки поняття «Україна» (і похідні від нього) відомі ще з XII ст. – задовго до появи Московського царства та початку польської експансії на українські землі. Більше того, в XII ст. сучасні польські та великоросійські території самі були об'єктом експансії Київської Русі (прото-України), відтак могли вважатися «окраїною» політично сильнішого суб'єкта.

Термін «Україна» виводиться з XII ст., зі знаного запису літописця про те, що 1187 р., після передчасної смерті молодого князя Володимира Переяславського, «плакашася по немъ вси Переяславци (...) о немъ же Украина много постона»¹¹. Йдеться тут про граничний край Руської держави, і під назвою «Україна» розуміється сучасна Полтавщина¹². Двома роками пізніше, 1189 р., терміном «Україна» означається в літописі

¹⁰ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – Нью-Йорк: Укр. нар. ун-т, 1954. – С. 6–14. (80 с.)

¹¹ Полное собрание русских летописей. – СПб: Типография Эдуарда Праца, 1843. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – С. 134. (377 с.)

¹² Див.: Наконечний Є.П. Украдене ім'я. Чому русини стали українцями / Є.П. Наконечний; передмова Я. Дашкевича. – 3-тє, доповн. і виправ. вид. – Л.: [б. в.], 2001. – С. 248. (400 с.)

інша прикордонна земля – південна Галичина: «Князь Ростислав прийшов в галицьку Оукраину»¹³.

Відтак, навіть якщо уже й виводити етронім «Україна» від «окраїни», то це могла бути південна чи західна окраїна володінь Київської Русі, але аж ніяк – Росії чи Польщі. Утім, більшість вітчизняних істориків та етнографів упевнено виводять цей термін від «країна», тобто «держжава». До речі, саме такий спосіб творення етронімів характерний для того часу. Приміром, етнографи давно звернули увагу на дивовижну подібність назв багатьох річок Східної Європи: Дунай, Дністер, Дніпро, Дон, Донець тощо. Усі вони мають в основі індо-європейський корінь «дана», що означає «вода». Не мудрствуючи особливо, предки індо-європейців називали більші ріки «водою» (а власні держави «країнами»).

На думку історика Валентина Мороза, слово «Україна» за походженням народне і широко відбилося в народних історичних піснях і думах. Термін «Україна», ймовірно, виник ще в доновітню добу і в нашому історичному фольклорі асоціюється з поняттям волі¹⁴. Схожого погляду дотримувався і Богдан Барвінський, який зазначав: у фольклорі термін «Україна» «стає чимось живим, що вміє плакати над своєю недолею. В наших літописах, народних піснях і інших творах письменства бачимо, як вона «стогне», «журиться», «сумує й оплакує», «лементує»¹⁵.

Проте повернемося від поетики до історії. Виступаючи проти ототожнення російською історіографією слів «окраїна» й «Україна», член Центральної Ради, міністр юстиції в уряді Директорії, згодом – професор карного права Українського вільного університету й Українського педагогічного інституту ім. Драгоманова в Празі Сергій Шелухин достатньо зрозуміло роз'яснив: «По-українськи «окраїна» і «Україна» – це цілком різні поняття і походять од

¹³ ПСРЛ. – Т. 2. – С. 138.

¹⁴ Мороз В. Походження назви «Україна» в світлі українського історичного фольклору / В. Мороз // Другий Міжнародний конгрес українців, Львів, 22–28 серп. 1993 р.: Доповіді і повідомлення: Історіографія українознавства. Етнологія. Культура. – Л.: [б. в.], 1994. – С. 212–221.

¹⁵ Барвінський В. Назва «Україна» та її поява на Закарпатті в VIII стол. / В. Барвінський // Діло. – 1939. – 6 квіт.

ріжних слів зовсім не одного, а ріжного змісту. Вони походять од слів «окраяти» і «украяти».

Слово «украяти» – значить одрізати од цілого шмат, який уявляє сам собою після цього окремих, самостійний предмет з своїми краями межами, кінцями, з своїми окраїнами. Слово «Україна» – се спеціальне поняття про шматок землі, який одрізано (вкраяно, украяно) з цілого і який після сього стає окремим цілим і має самостійне значення, сам уявляє собою світ («Великий світ Україна та нігде прожити...»), окрему землю, територію, з своїми межами, окраїнами, границями. Се поняття відноситься тільки до землі»¹⁶.

Існують й інші міркування і версії походження назви та поняття «Україна». Несподівану, не сказати б екзотичну, версію пропонує сучасний мовознавець В. Багrineць: «Отже, археологічні, історичні, лінгвістичні, етнографічні дослідження доказують, що пра-Україна була колискою індоєвропейських народів. Поряд з тим вдалось встановити, що наше національне ім'я, як і назва нашої держави, дуже давнього походження і сягають V-го тисячоліття до н.е. В їх основі лежить назва першої на нашій землі держави Троянь, що в свою чергу походить від трояна, який в орійські віки став символом цієї землі, а в наш час – гербом України, котрий, однак, через його малодослідженість називається тепер латинською калькою тризуб. Наші далекі предки носили назву укріяни, що значить укі, учені тріяни, яка протягом тисячоліть зазнала низки змін і набула форми українці (...).

Кінець ХХ століття став для української нації початком її відродження і недалекий той час, коли сповняться пророчі слова знаного німецького філософа Й.Г. Гердера, сказані ним у 1769 році: «Україна стане новою Грецією, чудовий клімат цієї землі, погідна вдача її народу і його музикальний хист, родюча земля – розбудять різноманітні таланти. З багатьох племен, як колись у древній Греції, постане велика культура нації, що простягнеться аж до Чорного моря»¹⁷.

¹⁶ Шелухін С. Назва України / С. Шелухін. – Відень: накладом Вид. т-ва «Франко Син і Спілка», 1921. – С. 6–8. (30 с.)

¹⁷ Багrineць В.М. Коли і як виникли назви «Україна», «українці»? / В.М. Багrineць. – Ужгород: Гражда, 2002. – С. 61–62. (64 с.)

Не всі погоджуються з поглядом В. Багринця. Відверто кажучи, й ми вважаємо його надуманим. Однак не будемо забувати, що будь-яка наукова гіпотеза (у фізиці, природознавстві чи суспільних науках – неважливо) проходить у своєму розвитку три стадії: «1) цього не може бути; 2) у цьому щось є; 3) та це усі знають».

Питання про етнонім «Україна» не таке просте, як видається на перший погляд. Сам термін не просто надміру заполітизований, він ключовий у розумінні національних устремлінь українців. Є «Україна» – має бути й національна ідея, й власна історія, й історична перспектива; нема (поляки в XIX ст. стверджували, що «українців придумав австрійський намісник в Галичині граф Стадіон») – усе вказане блаж, химера, фантазія, яку потрібно забути, не кажучи уже про те, щоб проливати за неї кров.

Існує думка, що в часи революційних збурень масами рухають «магічні слова». Так, відомий українофоб В. Шульгін писав у білогвардійському денікінському журналі: «Добре відомо, що більшість революцій було здійснено «магічними словами», котрих маси не розуміли, одним із таким магічних слів виявилася в 1917 році назва «Україна»¹⁸.

«Боротьба навколо назви «Україна» та її похідних («українець», «український», «українство», «українськість»), зазначає Радевич-Винницький, була, та й залишається, такою гострою тому, що це не просто слово – це символ, у якому закодована національна ідея і закладена потужна енергія прагнення народу вільно жити на своїй землі в соборній, самостійній державі»¹⁹.

Слушно зазначає Сергій Шелухин: «(...) Немає такого національного імені, яке викликало б проти себе стільки ненависті, злоби й нападів і пропаганди, як назва (нашої. – Авт.) території й народу: «Україна», «українці», «український»²⁰.

¹⁸ Шульгін В.В. *Малая Русь* / В.В. Шульгін // *Малая Русь*. – К., 1918. – Вып. 1. – С. 3–8.

¹⁹ Радевич-Винницький Я. *Україна: від мови до нації* / Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич: Відродження, 1997. – С. 25. (360 с.)

²⁰ Шелухин С. *Україна – назва нашої землі з найдавніших часів* / С. Шелухин. – Прага: [б. в.], 1936. – 248 с.

На благодатній землі відбудовують свою державу українці, громадяни держави Україна – люди різних національностей, рас, віросповідань. Модерна українська нація не просто молода (у порівнянні з іншими модерними націями Європи), вона наразі лише витворюється. Ознаками цього процесу є усвідомлення своєї української сутності багатьма російськомовними українцями і навіть людьми, чиї етнічні корені формально належать Росії, Білорусі, Вірменії, Ізраїлю. Українець – це передусім патріот, готовий для блага Батьківщини поступитися власними інтересами і навіть йти на жертви.

Український мислитель-державник В'ячеслав Липинський заповідав: модерну Українську державу не можна «ні витанцювати, ні виспівати», її можна побудувати тяжкою працею, соборною єдністю та спільними зусиллями «різномовного населення», котре тісно згуртується довкола корінного етносу (етнічних українців), прийме як свою його історію і культуру, на ґрунті «територіального патріотизму». А такою територією для нас усіх є Україна.

Сучасний дослідник Петро Сергієнко цілком слушно зазначає: «Ще зовсім недавно слово «соборність» було не просто відсутнє в нашому політичному лексиконі. На нього було накладене «довічне» табу... Похідні від цього слова вживались хіба що у значеннях «соборна брама», «соборні фрески», «соборна дзвіниця». І, боронь Боже, – Соборна Україна. Лише у зарубіжній україністиці та іноді у дисидентських колах про соборність писалося й говорилося як про ідею, певну мету»²¹.

Практично в усіх радянських академічних українських і російських тлумачних словниках та різних довідниках слова «собор» і «соборність» пояснюються як архаїчні, застарілі, що стосуються головно сфери релігії. Чи не найвиразніше «соборність» окреслена в «Атеистическом словаре» 1984 р. видання. Тут передусім наголошено на суто релігійному значенні цього слова, а далі сказано: «З погляду марксизму-

²¹ Сергієнко П.П. Соборність України: поняття, ідея і реальність / П.П. Сергієнко – К.: Фотовідеосервіс, 1993. – С.3. (78 с.)

ленінізму соборність є не що інше, як хибна, релігійно-містична інтерпретація колективістських відносин, що формуються в практичній діяльності людей, спроба ідеалізувати удавано колективний характер релігійного життя»²².

Разом з тим ще на поч. ХХ ст. в одній із фундаментальних праць видатного російського лінгвіста І. Срезневського зроблене й інше визначення цих понять: «собор» – «собра-ние», а «соборный» – «имеющий отношение ко всем»²³.

Саме з позиції «загального» («об'єднувального») розглядає поняття «соборності» і філософ П. Сергієнко: «(...) якщо відійти від суто релігійного, заідеологізованого чи вузько партійного тлумачення соборності, то можна стверджувати, що соборність – це термін, який означає єднання людей на основі толерантності, свободи, демократії, віротерпимості і культури. При цьому слід підкреслити, що культуру ми розуміємо як синтетичне поняття, яке охоплює культуру політичну, моральну, правову, релігійну, атеїстичну, культуру міжнаціональних відносин, демократії тощо»²⁴.

І ще одна важлива думка вченого, з якою не можна не погодитись: «У наш складний і напружений час «соборниками» мусять стати всі. Ми маємо різні погляди на життя, різні політичні, релігійні, нерелігійні чи атеїстичні переконання. Напевне, більшість із нас не залишить, не відкине їх. Це правильно. На те й існує в демократичному суспільстві плюралізм. Але якщо нам не байдуже майбутнє нашої країни, якщо ми стурбовані власною долею і долею наших дітей та онуків, ми не можемо не стати «соборниками» – людьми, які відстоюють соборність нашої свідомості, народу, соборність України»²⁵.

Взявши до уваги, що поняття «Україна», поряд з іншою нашою назвою «Русь», згадується в літописах уже в

²² Атеистический словарь / под общ. ред. М.П. Новикова. – М.: Политиздат, 1984. – С. 413. (559 с.)

²³ Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / И.И. Срезневский. – СПб.: [б. и.], 1903. – Т. 3: Р-Я. – [4] с., 1684 стб. – С. 647.

²⁴ Сергієнко П.П. Соборність України: поняття, ідея і реальність / П.П. Сергієнко. – С. 61.

²⁵ Там само. – С. 61–62.

XII ст. і, вочевидь, вживалось і до цього, то палкі заклики авторів «Повісті минулих літ», «Слова о полку Ігоревім» та й авторів багатьох інших творів до припинення князівських чвар і міжусобиць, об'єднання всіх руських земель, згуртування їх довкола славного Києва є нічим іншим, як закликом до соборності Русі-України. Отже, ідея соборності України існувала ще в давній нашій історії, а саме від XI–XII ст.

Реалізація ідеї соборності земель ще в княжі часи потребувала централізованої влади, координації спільних дій і зусиль, а цього неможливо було досягнути без відповідних організаційних форм та певних інституцій і структур, тобто без держави. Нехай і примітивної, недосконалої, але власної, протиставленої експансії сусідніх народів.

Літописець у «Повісті минулих літ» так характеризує тогочасну ситуацію у східнослов'янському світі: «І була їх велика сила, слов'янських племен, від Дністра до самого моря, і міста їхні стоять сьогодні. За те й назвали їх греки «Велика скіф», або «Велика скуф». Всі ці племена мали свої звичаї і закони своїх батьків, кожен – свій норів і побут»²⁶.

Відштовхуючись від походів флотів Олега й Ігоря під стіни Царгорода (перша пол. X ст. н.е.), що вимагало колосальних зусиль і затрат, дійдемо однозначного висновку: жодне зі східнослов'янських племен такої масштабної військово-завойовницької операції самотужки здійснити не змогло б. Для цього, сучасною мовою, вимагався консенсус між племенами, кожне з котрих «мало свої звичаї та закони». Усних домовленостей не вистачало. Тут потрібна була тісніша єдність на основі родинно-племінних зв'язків, спільних вірувань, звичаїв і традицій, економічних інтересів. І, вочевидь, присутність державницького чинника, який гуртував ці племена у відносно тісну спільноту, здатну до колективних дій і здійснення спільних завдань.

Уже у IX ст. простежуємо об'єднання східнослов'янських племен з певними державницькими рисами. Згодом такі об'єднання почали означати терміном «конфедерація».

²⁶ Повість минулих літ. Літопис / переказ В. Близнеца. – С. 14.

Після падіння Києва під навалюю ординців українське державотворення продовжувалося на західноукраїнських землях. «Отже, фактично Галицько-Волинська держава, – писав Дмитро Дорошенко, – ця друга велика держава на українській землі, збудована українськими руками, яка зуміла об'єднати біля себе більшу частину української етнографічної території свого часу (...)

Ця держава, перейнявши культурно-національні традиції Київської Русі, свою політичну й соціальну революцію розвивала під сильним впливом тих відносин, які існували в Середній Європі»²⁷.

Наслідком монголо-татарського руйнувань стало в кінцевому підсумку те, що більшість українських земель мирно інкорпоровалась у Велике князівство Литовське, утворивши де-факто Литовсько-Руську державу і перенісши сюди набутий у Київській Русі досвід державотворення.

Галицько-Волинська держава, в жорстокому протистоянні з монголо-татарами, ще упродовж століття зберігала власну незалежність, доки в другій пол. XIV ст. її повністю не окупувала Польща, з усіма подальшими негативними наслідками для окупованих.

Найнебезпечнішим з них стала втрата своєї національної еліти. Українські княжі та боярські роди Вишневецьких, Острозьких, Сангушків, Чаплінських та ін. прийняли католицьку віру, спольщилися, перетворилися на ворогів української незалежності. Для багатьох народів світу втрата політичної еліти ставала початком кінця – так зникли могутні колись філістимляни, хети, мідійці, етруски, полабські та поморські слов'яни, майя, ацтеки ...

Проте, подібно до міфічного фенікса, український народ витворив нову політичну еліту – козацьку, плоть від плоті, кров від крові українського народу. Історики відносять початки формування козаччини на українських землях до кінця XV ст. У наступному столітті оформилась Запорозька Січ – унікальне протодержавне утворення в серці Східної Європи.

²⁷ Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Л.: Світ, 1991. – С. 97–98. (576 с.)

Люблінська унія (1 липня 1569 р.), наслідком якої стало об'єднання Литви і Польщі в «неподільну державну цілість «Річ Посполита»²⁸ і яку поляки вважали своїм великим геополітичним здобутком, мала доленосні наслідки для Східної Європи.

Молода Литовсько-Руська держава незабаром повністю втратила незалежність. Це – мінус.

Українці, які до 1569 р. перебували у складі двох сусідніх держав (Галичина і Поділля – Польського королівства, Наддніпрянина – Великого Литовського князівства) знову опинилися в одному державному утворенні. Це – плюс.

Втративши територіальну й економічну незалежність і практично більшість інститутів та важелів політичної влади, українці зуміли зберегти найважливіший атрибут і аргумент державності – власні Збройні сили, козацтво.

Козацько-народні виступи і бунти, переходячи одне в одне, стали, по суті, суцільною нескінченною, перманентною війною українського народу за відродження власної державності, що тривала 85 років. Богдан Хмельницький на основі козацтва відродив українську державність у формі Козацької держави. Було прийнято козацький герб, впроваджено полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій, козацькі самоврядні форми, козацьке господарювання і т.д.

У межах Російської імперії Україна ще тривалий час зберігала форми автономної державності, аж доки наприкінці XVIII ст. Катерина II повністю не знищила їх. Українці втратили й другу у часі політичну еліту – козацьку. Потомки славетних родів Скоропадських, Галаганів, Розумовських та ін. прийняли не лише російське дворянство, а й мову, звичаї, культуру.

Однак знищити саму ідею відродження української державності ні в Російській імперії, ні в імперії Габсбургів не вдалося. Українська нація дала третю хвилю національної еліти – різночинну. Діти сільських священиків, писарів,

²⁸ Енциклопедія українознавства: словникова частина: у 10 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Л.: Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 6: Крушельницький – Місто. – С. 1205–1600. – Перевидання в Україні.

дрібних урядників, ремісників узяли на себе відповідальність за майбутнє нації. Для світової практики це стало небаченим раніше явищем – народ, який послідовно втратив дві національних еліти, не зник, вижив, розправив плечі.

Потужним реаніматором і пропагандистом української ідеї став геніальний Тарас Шевченко. Його національно орієнтована пристрасна поезія розбудила українців по обидві сторони Збруча, нагадавши їм, «яких батьків вони діти», спадкоємцями якої держави вони є.

Назрівуючі у першій половині XIX ст. демократичні революції в Європі, неспокій у підросійській Польщі й у самій Росії (виступ декабристів) стимулювали новий сплеск національно-демократичних ідей, у тому числі й в українському середовищі. У Галичині їх генерувала Руська трійця (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич) у своєму альманасі «Русалка Дністрова» (1837 р., Будапешт) та інших працях. Підкарпатський священник з Лемківщини Василь Подолинський у брошурі «Слово перестороги» (1846 р.), засудивши проавстрійську, проросійську, пронімецьку та пропольську орієнтації, закликав українців до соборності й творення самостійної незалежної держави. «Брошура Подолинського мала вплив на політику Головної руської ради у Львові та на її соборно-українську декларацію 1848 р.»²⁹

Інтелектуали-наддніпрянци (М. Костомаров, В. Білозерський, М. Гулак та ін.) напередодні революційної «весни народів» (1848–1849 рр.) створили у Києві (грудень 1845–січень 1846 рр.) національно-патріотичне об'єднання – Кирило-Мефодіївське братство. У програмних намітках і документах «братчики» бачили Україну не лише соборною незалежною державою, а й ставили її в центр добровільної демократичної федерації майбутніх самостійних слов'янських держав (поляків, чехів, болгарів, сербів та ін.).

Багато дослідників (дореволюційних і сучасних) вважали і вважають задуми «братчиків», м'яко кажучи, «надто романтичними». І все-таки...

²⁹ Енциклопедія українознавства. – Т. 6. – С. 2005–2400.

Царський уряд поставився до цього факту дуже серйозно. Зробивши деяку паузу, щоби не збурювати громадськість і в імперії, і в слов'янському світі, прийняв один за одним два сумнозвісних для українців урядових документи: «Валуєвський циркуляр» (1863 р.) і «Емський указ», підписаний царем Олександром II 1876 р. у німецькому містечку Емс.

Ці урядові документи чітко спрямовані передусім на знищення української державницької ідеї через заборону української мови, національних шкільництва, науки, літератури, письменства, національного православ'я, на руйнацію українського етносу загалом.

Здавалось би, українству, нарешті, настав кінець. Однак розірваність між двома імперіями тут була на руку українцям. В Австро-Угорщину, передусім у столицю галицьких українців Львів, а також у Чернівці перенесли творчу і наукову діяльність чимало патріотів-наддніпрянців: М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, П. Куліш, М. Грушевський та ін. У Західну Україну перемістилась й ідея українського державотворення.

Зміни в європейській геополітиці, спричинені Першою світовою війною, призвели до появи на континенті низки суверенних національних держав, у тому числі слов'янських. Заявили вголос про себе й українці. У березні 1917 р. наддніпрянці створили власний тимчасовий вищий представницький орган – Українську Центральну Раду (УЦР), а трохи згодом Четвертим універсалом проголосили Українську Народну Республіку (УНР) незалежною від Росії, самостійною державою. Галицькі українці в листопаді 1918 р. проголосили Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Отже, в теоретичному сенсі зійшлися два русла українського державотворення – східного та західного. Формальне підтвердження єднання отримало Актом злуки, урочисто проголошеним 22 січня 1919 р. на Софіївській площі в Києві.

Осягнення минулого, в тому числі й процесу державотворення, потребує нових підходів, критичної переоцінки наших взаємин зі сусідами, очищення цих взаємин від фальші, наносного та неправдивого, позбавлення меншоварті-

сних комплексів, нав'язаних українцям заінтересованими сусідами.

Йдеться насамперед про методологію – що і як маємо робити, який інструментарій застосовувати, аби досягнути самопізнання.

Винятково важливе значення для пізнання минувши-ни мають писемні першоджерела, котрих загалом не бракує. Проте необхідно навчитися ними правильно користуватись.

Приміром, літописи – вітчизняні та зарубіжні. Це записи, котрі йдуть у хронологічному порядку, що, здавалось би, унеможлиблює їх фальсифікацію. Однак, не будемо забувати, що часто над літописцем тяжіла воля того чи іншого князя, конунга, кагана, царя, короля тощо, який мав власну ідеологічно-політичну мету. Тому й простежуються в літописах зумисні перекручення фактів і подій, зміни імен історичних персонажів, генеалогічні натяжки тощо.

Так, видатний радянсько-російський історик, академік Борис Рыбаков вказує на свідоме проведення «норманської» ідеї в Новгородському літописі редакції 1118 р.: «...Новгородський князь поставив поряд з Києвом Новгород і поклав початок державності на Русі у зв'язок зі запрошенням у Новгород норманського конунга. За допомогою генеалогічних натяжок Ігор став сином Рюрика, Олег – його вихователем, а Аскольд і Дір – воєводами Рюрика і варягами... Англо-саксонський мандрівний сюжет про призначення трьох королів із-за моря (він слугував виправданням норманських завоювань на Заході) став основним сюжетом давньої історії Русі. Легенда про Рюрика і його анекдотичних братів відтіснила на другий план легенду про Кия, Щека і Хорива»³⁰.

Окрім «генеалогічних натяжок», фактологічних пере-кручень і підтасовок, деякі відомі російські вчені вдавались і до відвертих фальсифікацій. Приміром, офіційний російський історик Василій Татищев (1686–1750 рр.) сфабрикував так званий Іоакимівський літопис, чим на тривалий період вніс

³⁰ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи / Б.А. Рыбаков. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 298. (560 с.)

сум'яття і дезорганізацію в плин наукових досліджень історії давньої Русі³¹.

Усе це робилося на угоду німцям, для обґрунтування ідеї варязького походження руської династії та її поріднення з елітами Північної Русі. Відомо, що ще за Петра I німці почали обіймати найвищі урядові посади в молодій Російській імперії. Харківський дослідник Іван Белебеха наголошує: після насильницької смерті Петра III в 1762 р. рід Романових обірвався. «З того часу і до 1917 року на чолі Росії перебував суто німецький рід Ангальт-Цербських»³². З метою надати своєму правлінню легітимності російські царі-німці обрали міф про закликання східними слов'янами на володіння і правління ними норманів. Цей принизливий для східних слов'ян міф активно імплементували в народну свідомість придворні історики В. Татищев, М. Карамзін та ін.

Росіяни шукають історичну точку опори в утвердженні власної, імперської, державності. Вони не можуть сприйняти, що в X – на поч. XIII ст. їхні землі були віддаленою провінцією великої імперії під назвою «Київська Русь», що їхні далекі предки називали столицю цієї імперії Київ другим Єрусалимом, матір'ю городів руських і саме з Києва прийшли на їхню землю православ'я, мова, писемність, землеробська культура, ливарне, зброярське і ювелірне ремесла, кам'яне будівництво, хоровий церковний спів та ін.

Один з найпоширеніших наукових міфів, котрі використовують російські науковці та публіцисти для широкого загалу, – це міф про «російську» мову, якою нібито написані літописи, починаючи з «Повісті минулих літ». Дійсно, у людини, не знайомої з історією, може створитися уявлення, що мова літописів ближча до сучасної російської, ніж до української. Звідси не далеко вже й до висновку, що саме великороси є головними історичними спадкоємцями Русі, а сучасні українці – набрид з половців, хозарів, поляків та іншого чу-

³¹ Толочко А. «История российская» Василия Татищева: источники и известия / А. Толочко. – М.: Новое лит. обозрение; К.: Критика, 2005. – С. 196–245. (544 с.)

³² Белебеха І.О. Україна і комунізм / І.О. Белебеха. – Х.: Березіль, 2000. – С. 220. (501 с.)

жого елементу, що скористався спустошенням Руської землі для її колонізації.

По-перше, літописи писалися не розмовною мовою Київської Русі, а «книжною» церковно-слов'янською, ближчою до балканських слов'янських мов. Її поширення пояснюється діяльністю великих просвітителів слов'янського світу – Кирила і Мефодія, які створили свої азбуки для її обслуговування. Відтак для Східної Європи ця мова мала те ж значення, що й латинська мова для Європи Західної. Тобто – мова науки, мова Церкви, мова монастирів, але аж ніяк не широкого загалу.

По-друге, часами траплялося так, що укладач літопису просто не знав відповідного «книжного» слова і застосовував відоме йому місцеве. Так у літописах з'явилися *вивірка*, *пуца*, *лиман*, *гирло* та ін. – слова, які є в сучасній українській мові, але відсутні або рідковживані в російській. Знову ж таки літописці повсюдно застосовували кличний відмінок, якого немає в сучасній російській мові (якщо не брати церковно-слов'янського молитовного звертання «Отче наш»). Тобто, є всі підстави говорити, що розмовна мова Київської Русі була ближчою до сучасної української.

По-третє, літературна російська мова дійсно творилася на основі «книжної» церковно-слов'янської. Для цього довелося викинути з неї чимало власне великоросійських слів (хоча деякі з них узяли гору над слов'янськими синонімами. Приміром, у сучасній російській мові слово «лошадь» – від тюркського «алаша» – зустрічається чи не частіше, ніж «конь». Деякі слов'янські за своїм походженням слова в сучасній російській збереглися, але набули чітко визначеного принизливого значення: «вірши» («слабенькие стихи»), «наймит» («беспринципный служака»), «дивчина» («сельская простушка») і новомодне в російській політичній лексиці слово «незалежность», яке вимовляється політиками та тележурналістами з невимовною погордою).

До речі, подібним шляхом лінгвістичної чистки уже в XIX ст. пішли творці літературної румунської мови – слов'янські та інші запозичення замінили словами з латинськими коренями, після чого... стали претендувати на історичну спадщину Римської імперії. Замість звичних топонімів

Трансільванія, Валахія (Мунтенія), Молдова, якими споконвіку користувалися місцеві жителі та їх сусіди, у 1859 р. на карті світу несподівано з'явилася *Romania!* Валахи, мунтяни, молдовани стали *романами*, себто римлянами.

Як тут не згадати, що за півтора століття до того Петро I оголосив Московське царство «Российской империей». Приблизно з тими ж підставами.

Проте літописи, які, безумовно, домінують серед першоджерел (бо є ще статистика, пам'ятки правової думки, епістолярні (листи, переписка) джерела тощо) усе ж не мають того впливу на пересічного громадянина, що потік наукової та науково-популярної літератури. І тут потрібно навчитися відрізняти зерно від половини. Якщо не бачити, що собою представляє той чи інший автор, чим керується у своїх помислах, можна легко допуститися непоправної помилки.

Приміром, на початку Другої світової війни українці були для нацистської пропаганди «унтерменшами», недолюдками, які лише на одну ступінь стоять вище за євреїв і циган. Інакше й бути не могло – гітлерівцям вимагалось виробити «обґрунтування» здобуття життєвого простору (*лебенсрауму*) для німецького народу коштом українських земель. Німець, арієць змушений поливати своїм потом піски, в той час як унтерменш-українець має до свого користування найбагатші у світі чорноземи. Проте уже в 1944 р. нацисти несподівано зачислили українців до числа... «арійських націй Європи» (хоча так ніколи й не надали цього «почесного» звання росіянам). Тут усе зрозуміло – з *лебенсраумом* не склалося, то ж виникла потреба продовжити агонію рейху – засобом ідеологічної подачки українству, зіштовхування лобами українців з росіянами. Висновок? Однаково брехливими, кон'юнктурними були вимисли відомств Геббельса (пропаганда) і Розенберга (освоєння східних територій) щодо українців – як на початковому етапі війни, так і перед її завершенням.

Продовжуючи тему достовірності інформації, необхідності критичного осмислення друкованої продукції, вкажемо на ті фактори, які обов'язково мають враховуватися.

Перше. Будь-який науковець є виразником власної позиції, яка може не мати нічого спільного з об'єктивною реа-

льністю. Йдеться про помилковість, хибність уявлень – подібно до того, як видатний учений свого часу Клавдій Птоломеї вважав Землю центром Всесвіту, навколо якого обертаються Сонце і планети. Часом ученому важко відмовитися від своїх хибних поглядів, навіть незважаючи на те, що до наукового обігу надходить нова важлива інформація. Це зауваження стосується передусім людей з іменем, які мають глибокі наукові заслуги, ступені й звання. Приміром, у сучасній Україні апологетом ідеї єдиної давньоруської народності виступає академік (1990 р.) Петро Толочко. Не заперечуючи анітрохи його незаурядні наукові здобутки, дозволимо собі навести наступні рядки з Вікіпедії: «У своїх виступах на громадсько-політичні теми виступає проти націоналістичного трактування історії. У висловлюваннях щодо історичних періодів, що не є його сферою наукових інтересів, схиляється до думок та формулювань, що повторюють установки офіційної радянської історіографії».

Що ж, будь-яка людина має право на власні переконання. З іншого боку, не можна судити про правильність чи хибність цих переконань лише на основі визнання заслуг ученого, на зразок того, що академік завжди правий у суперечці з студентом чи навіть з кандидатом наук.

Проте хибність наукової позиції – поняття відносне. Часто «хибні» думки згодом беруть гору над «єдино правильними». Для людей науки будь-яка наукова гіпотеза не повинна апіорі вважатися помилковою. Значно гірше, якщо йдеться про банальне бажання науковця догодити – владі, засновникам грантів, спеціалізованій вченій раді, де буде захищатися дисертація, тощо. На жаль, і такі речі мали й далі мають місце у наших реаліях. Учений добре усвідомлює, що став на шлях фальсифікації, але, подібно до короля-гугенота Генріха IV, вважає, що «Париж вартий меси».

Найгіршим, однак, є бажання науковця чи публіциста здобути визнання читачів шляхом епатажу, виклику моральним цінностям, часом – відвертого хамства. Нахаба топчеться по іменах і святинях, керуючись лозунгом «скромність – найпевніший шлях до безвісності». Такі потуги часом знаходять відгук у найбільш нестійкої частини суспільства. Прикладом дій такого хулі-

гана від науки можуть служити псевдоісторичні опуси («Вурда-лак Тарас Шевченко» та ін.) сумнозвісного Олеса Бузіни, що ви-кликають мало не істеричне захоплення українофобів усіх мастей.

Особливу увагу слід виявляти, знайомлячись з праця-ми зарубіжних науковців. Цілком природно, що російський учений відстоює проросійські погляди, польський – про-польські, а угорець – промадярські. Зрештою, якщо украї-нець починає, що називається, дути в чужу дудку, це також не викликає особливого захоплення у його співвітчизників. Такому науковцю важче опублікуватися, знайти роботу, претенду-вати на підвищення, грант чи державну нагороду. То ж на-віть мимоволі вступає у дію самоцензура: це – замовчи, те – подай під критичним кутом зору... Проте й у працях поль-ських, румунських, російських, англійських та ін. істориків можемо шукати і успішно знаходити важливу інформацію з минулого України. Важливо, однак, перевіряти її достовір-ність шляхом порівняння з вітчизняними історичними, ет-нографічними, політологічними тощо науковими працями.

Відомий московський історик О. Міллер зазначає: «... Від-хід України означав (для росіян. – *Авт.*) знехтування тими зв'язками та цінностями, які, здавалось, повинні були встояти після краху комунізму, і тому цей відхід був так пережитий – точніше сказати, переживається досі – в Росії»³³.

Меншовартісні комплекси спаралізували російську су-спільність. Передусім – це комплекси стосовно прадавньої історії обох народів, а також етнокультури, етнопсихіки, різ-ниці в ментальностях. На думку багатьох політологів, соціо-логів і культурологів, українці своїм відходом «відрізали» росіян від глибинних позитивних морально-етичних начал, з правіку притаманних українцям (повага до старших, любов до батьків і дітей, до землі й усього живого, до пісні та хоро-вого співу, гостинність, несприйняття насилля тощо).

Росіяни (передусім державні посадовці, депутат-ський корпус, учені-гуманітарії, політологи та політичні публіцисти, більшість засобів масової інформації) відразу

³³ Миллер А. Конфликт «Идеальных отечеств» / А. Миллер // Родина. – 1999. – № 8. – С. 79–82.

після проголошення у серпні 1991 р. України незалежною державою розпочали тотальне шельмування, оббріхування України, українців і взагалі всього українського: культури, історії, мови, національних характеру й психіки, традицій та обрядів. Такими публікаціями й картинками рясніють газети, журнали, теле- і кіноекрани Російської Федерації. Українець-хохол у цих лубках – хитрий, але недалекий (згідно відомого французького прислів'я, що хитрість – це розум дурнів). За прикладами далеко ходити не треба – няня Віка (серіал «Моя прекрасная няня»), яка демонстративно «гекає» і чиї корені – в східноукраїнському Маріуполі, або прапорщик Шматко з «Солдатів» (у російському сленгу прапорщик – це «кусок», відтак Шматко має, як кажуть росіяни, «говорящую фамилию», він таки «кусок», але – український, не зважаючи на свою чисту, в порівнянні з Вікою, російську мову).

Свого часу поляки, окупувавши прадавні землі українців, переконували завойованих, що вони – гілка єдиного польського етнічного дерева, а найбільші вороги русинів-українців на півдні, грубі, брутальні безбожники-московити. Московити, привласнивши давнє ім'я українців «Русь», після Переяславської угоди стверджували: українці є гілкою їхнього етносу, а найбільші вороги українців – «ляхи», тобто поляки, а далі – литовці й турки. Достатньо згадати «Тараса Бульбу» М. Гоголя.

І поляки, і великороси століттями насаджували українцям (і намагалися переконати в цьому і самих себе, і світ), що українська мова – діалект їхніх мов. Хоча ще в XIX ст. видатні європейські лінгвісти – німець В. Гумбольдт (1767–1835 рр.), росіяни О. Востоков (1781–1864 рр.), О. Шахматов (1864–1920 рр.), українець О. Потебня (1835–1891 рр.), поляк французького походження І. Бодуен де Куртене (1845–1929 рр.)³⁴ – переконливо довели: це різні, самостійні мови, а українці, поляки та росіяни – різні народи.

Лише політичним імперським інтересом можна пояснити факт, що в школі найбільшої (після РСФСР) Української Рес-

³⁴ Українська радянська енциклопедія. – К.: Головна ред. Укр. рад. енциклопедії, 1982. – Т. 7. – С. 58–59.

публіки Радянського Союзу був відсутній навчальний предмет «Історія України». Не вивчався він як окремий предмет і в середніх спеціальних та у вищих освітніх закладах (за винятком історичних факультетів вишів УРСР). Чимало історичних пластів, окремих тем, подій були недоступні для широкого загалу, тобто українці залишались не поінформованими про своє минуле. Скажімо, про потужний прадавній пласт нашого буття – трипільську культуру пересічний українець практично нічого не знав. Результати досліджень з цього питання були розраховані лише на «вузьких» спеціалістів, котрих, здавалось, намагались за всяку ціну переконати, що трипільці до українців жодного відношення не мають.

У той час румунські вчені доскіпливо досліджували південний сегмент цієї ж самої культури, під назвою «культура Кукутені» (західні межі трипільської культури сягали сучасної Молдови. – *Авт.*), постійно й докладно інформуючи власне суспільство про те, нащадками якої високої культури вони нібито є, зміцнюючи у співвітчизників дух патріотизму.

Натомість тема Трипільля в Радянському Союзі негласно сприймалася як українська буржуазно-націоналістична пропаганда. Це зумовлювалося, зокрема, й тим, що апологія трипільської культури червоною ниткою проходила через фундаментальну працю видатного українського археолога-емігранта Ярослава Пастернака «Археологія України»³⁵. Завдяки тому, що книга була перекладена англійською мовою, з трипільською культурою ознайомилось багато людей у різних кінцях світу. Крім українців в Україні.

Незважаючи, однак, на загальне антиукраїнське налаштування російської гуманітарної наукової сфери і, зокрема, її історичної складової, двоє московських учених, видатних істориків-археологів – академік Борис Рибakov і доктор історичних наук, професор Тетяна Пассек відкрили важливі сторінки, систематизували нові дані з прадавніх епох на території сучасної України: періодів Трипільля, Кімерії, Скіфії, Сарматії. Окрім того, саме вказані великоросійські учені аргументували їхню вза-

³⁵ Див.: Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Я. Пастернак. – 785 с.

емодію (і взаємовпливи) з автохтонним населенням, нащадки котрого сьогодні називаються українцями.

Суспільна потреба в нових знаннях про Україну й українців, їхнє місце в сучасному світі спонукали до появи в другій пол. ХХ ст. низки напівлегальних теоретичних досліджень, в яких, поряд з об'єктивними науковими даними, використовувались й езотеричні знання, що їх категорично відкидала радянська наука. Ці дослідження стосувалися вироблення нової української ідеології (консервативної) та створення модерної моделі Української держави, конкурентноздатної у третьому тисячолітті. Такий напівлегальний масив теоретичних напрацювань поширювався в рукописних копіях, і лише з проголошенням України незалежною суверенною державою окремі праці Миро Продума³⁶, М. Чмихова³⁷, О. Братко-Кутинського³⁸, В. Радіонова³⁹, А. Степняка⁴⁰ та ін. побачили світ у друкованих національних виданнях.

Отже, відродження незалежної соборної Української держави після віків бездержавності – це не лише надзвичайно складне надзавдання в сенсі практичному, а й глобальна гуманітарна проблема, яка містить у собі клубок складних, часто заплутаних і болючих, питань, котрі повинні бути позитивно розв'язані. Чи не найпекучіше серед них – питання встановлення рівноправних, чесних і толерантних взаємин зі сусідами, передусім з Російською Федерацією. Багато тут залежить від росіян, але й не менше – від українців. Дійти згоди й порозуміння – в інтересах обох сторін.

³⁶ Миро Продум. Україна: «Золота стежка» у III тисячоліття / Продум Миро // Укр. час. – 1995. – № 1 (14). – С. 6–17.

³⁷ Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: курс лекцій / М.О. Чмихов, Н.М. Кравченко, І.Т. Черняков. – К.: Либідь, 1992. – С. 241–258. (368 с.)

³⁸ Братко-Кутинський О.А. Сім чудес України / О.А. Братко-Кутинський // Вечірній Київ. – 1993. – 9 квіт.

³⁹ Радіонов В. Ідейно-теоретичні засади українського національного консерватизму / В. Радіонов // Укр. час. – 1993. – № 2 (12). – С. 29–32.

⁴⁰ Степняк А. В пошуках української ідеології / А. Степняк // Укр. час. – 1995. – № 1 (14).

1.2. Українська національна ідея – запорука створення незалежної держави

Українська національна ідея не є новомодною вигадкою, вона коріниться в давніх часах.

Історик Д. Дорошенко вважав, що в боротьбі за Київський престол після смерті Ізяслава II Мстиславовича, внука Володимира Мономаха, за яким «плакала вся Руська земля (тобто Україна. – *Авт.*) і всі Чорні Клобуки» і який був, за свідченням літописця, «чесним, благородним, христоролюбивим і славним», виразно виявився і певний національний антагонізм між українцями та великоросами⁴¹. Дорошенко визначив і рубіжну подію своєрідного «побиття горшків» – спалення й плюндрування Києва Володимиро-Суздальським князем Андрієм Боголюбським у 1169 р.

До цього часу Київ служив, так би мовити, головним призом великокнязівських змагань – кінцевою метою устремлінь, фінішем політичної кар'єри. Боголюбський вчинив як анекдотичний хохол – скільки зможу з'їм, решту понадкушую. Добре розуміючи, що утвердитися в Києві йому не вдасться (цілком вірогідно, через несприйняття його особистості киянами), цей князьок вирішив зруйнувати «матір городів Руських» дощенту, з тим, щоб подарувати Русі нову «мамку»-мачуху в особі Володимира чи Суздаля.

Вважаємо, що саме в тих часах започаткована ідея окремішності Русі південної (європейської) від Русі північно-східної (азійської). Однак, незважаючи на всі трагічні обставини, і південна, і північна Русь тоді все ще належали до однієї спільної державної системи, мали тих самих князів, того самого голову церкви – Київського митрополита, значною мірою жили спільним культурно-духовним життям. Остаточний розрив і відокремлення відбулось аж після татаро-монгольського погрому 1237–1240 рр., «після чого Русь південна і Русь північна пішла кожна своєю окремою історичною дорогою».

⁴¹ Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – С. 62.

З часом стрижнем української національної ідеї стало «магічне» слово «Україна». Як «Франція» для колишніх «галлів», «Чехія» для «моравів», «Польща» для «мазурів» тощо. У свідомості «південнороса» слово «Україна» оцінювалось із певною територією, окремою мовою, власним культом предків, власними віруваннями, звичаями і традиціями, що в сукупності й творять національну ідею. А зріла національна ідея, раніше чи пізніше, приводить до усвідомлення необхідності створення власної самостійної держави або ж відродження колись втраченої.

Народні пісні та думи засвідчують: ще до Хмельниччини ідеї окремішності, самобутності, самостійного життя були популярні в нашому краї. Народно-визвольна війна 1648–1654 рр., закладення Б. Хмельницьким Української козацької держави наскрізь перейняті стрижневою ідеєю створення суверенної Української держави. Дотепер живе в народі козацьке: «Знай, ляше, по Случ – наше!» Цей вислів красномовно підтверджує народне прагнення до соборності українських земель по обидва боки Дніпра і самостійне національне життя в їхніх межах. Тобто – до життя у власній незалежній державі.

З переходом України під руку Москви українська національна ідея продовжила життя у фольклорі (думах, піснях, легендах, переказах), у середовищі значної частини козацтва – рядового і старшинства, духовенства.

Це мало прояв і у виступах проти московської тиранії Івана Виговського та Івана Мазепи, і у «Виводі прав України» (проект Конституції майбутньої Української держави) Пилипа Орлика, і в козацьких літописах початку XVIII ст., і в «Історії Русів».

Навіть після скасування Катериною II в Україні гетьманства 1763 р. і зруйнування Січі 1775 р. українська національна ідея захоплює петербурзьку аристократію українського походження, яскравим представником якої став поет і помітний громадсько-політичний діяч Катерининської епохи Василь Капніст. З відома проукраїнських кіл колишньої Гетьманщини він мав таємну місію до Берліна, де просив пруської допомоги на випадок повстання України проти Росії.

А далі розпочалося українське відродження: І. Котляревський, Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, Кирило-Мефодіївське братство, за ними – різночинці, М. Драгоманов, М. Грушевський, могутній український рух у Східній Галичині, І. Франко і плеяда блискучих провідників української ідеї в Західній Україні. Цей ряд можна було б продовжувати аж до наших днів.

* * *

Пильніший погляд на минувшину України та Росії дає підстави стверджувати, що історія Росії поспіль пронизана боротьбою її панівних верств проти українства. Боротьбою відкритою та скритою, потаємною, кривавою і безкровною. Боротьбою на полі військово-політичному та у царині духу.

Особливо вражає, що боротьба з українством у царині ідеї та духу побудована на обмані й фальші, безсоромній і цинічній фальсифікації історії, творенні й поширенні міфів, приписуванні собі чужих або взагалі неіснуючих подвигів і добродетелей.

До таких уже звичних обманів належать міфи про «тысячелетнее Российское государство», тисячоліття російського православ'я і про те, що Україна – «окраина России». Ці міфи зараз активно експлуатують російські урядовці, політики всього спектра – від крайньо лівих до крайньо правих, більша частина російської інтелігенції.

Витягнуто на світ ще в минулому столітті вщент розбиту погодінську (Міхаїл Погодін – реакційний, навіть за визначенням самих росіян, історик) псевдоісторичну теорію про те, нібито до середини XIII ст. у Києві й Середньому Подніпров'ї жила народність великоросів, яка під тиском татаро-монголів була витіснена у Московщину, а її місце зайняли мігранти з Дикого поля, Підкарпаття і Карпат (такий собі набрид з недобитків половців, хозарів та поляків), котрі й започаткували прийшло українську народність.

Як відомо, ще в позаминулому столітті у праці «Две русские народности» М. Костомаров аргументовано обґрунтував, що українці та великороси – це два окремі самобутні

народи. Розвинув і поглибив цю тему М. Грушевський. Увівши поняття «України-Руси», історик аргументовано ствердив: Україна і Русь – тотожні поняття, це одне й те саме, різні назви однієї і тієї самої сутності, а московити (або, як вони самі себе назвали у XVIII ст., великороси) – зовсім інший народ.

Це позиція і висновки українців. А що ж самі російські науковці? Зазначимо: серед моря міфів і псевдонауки є, як уже згадувалось, і тверезі наукові судження. Їх небагато, але вони існують, і вони вагомі, бо належать видатним вченим. Один з найвідоміших російських істориків С. Соловйов з абсолютною впевненістю стверджував: Україна – це «власне Русь, споконвічна Русь» і ніколи не могла бути «окраїною» Великоросії, бо такої (Великоросії) ні де-юре, ні де-факто не існувало до загарбання Москвою в XVI ст. Новгород і Твері. Додамо: і після того, і в часи Хмельниччини ця північна держава офіційно називалася «Московское государство». В українській інтерпретації тих часів – Московщиною.

Дані антропологічних досліджень дали відповідь, що українці, білоруси та росіяни – це різні етноси. Їхню своєрідність визначають географічні й кліматичні умови, умови праці, спосіб життя, харчування тощо. Висновки науки незаперечні: сучасні українці є той самий слов'янський етнос, який мешкав на території сучасної України і в часи Київської Русі, й задовго до того. Приміром, народна архітектура (не княжі «тереди»). Археологічні розкопки показують, що сучасні російські «ізби» вже в часи Київської Русі будувалися на її північно-східних окраїнах. Натомість глинобитні хати-мазанки, характерні для недавньої України, росли навколо Києва, Чернігова, Переяслава – сучасних українських земель.

Ми далекі від думки стверджувати, що давньоруські мазанки були «цивілізованішим» житлом, ніж північні ізби. Готові навіть погодитися, що дерев'яна ізба навіть більш придатна для проживання, ніж мазанка (хоча – навряд, особливо з огляду на літню спеку. – *Авт.*). Але навіть у цих моментах (і не лише в них – наприклад, великороси дуже горді з того, що берестяні грамоти, які нібито засвідчують високий рівень народної грамотності, – це історичне надбання північних провінцій Київської Русі, не зафіксоване на Півдні),

проявилось те, що два (з білорусами – навіть три) т.зв. *братські народи* уже в той історичний час були різними.

Переконані, що немає народів апріорі «цивілізованих» і «варварських», «вищих» і «нижчих», «геренфольк» та «унтерменшен» (хоча, зрозуміло, ніхто не заперечує, що на певному історичному етапі європейці випереджали японців чи китайців), проте є народи різні, з різною ментальністю, культурою, історичним досвідом тощо, – китайці та французи, американці й афганці, чехи і мадяри, українці та поляки, українці й великороси.

Стосовно московської народності, то, поза найменшим сумнівом, вона увібрала в себе значний домішок монголоїдної раси через асиміляцію угро-фінів, котрі прийшли в Європу з Азії й частково увібрали в себе європоїдний домішок ще до приходу слов'ян. Це, до речі, анітрохи не принижує росіян, як не принижує сучасних іспанців чи португальців суттєвий домішок арабської крові.

Безсумнівно, росіяни увібрали в себе і слов'янський елемент. Причому вони, як зазначав П. Мілюков, прийняли і готовий варіант надетнічної слов'янської мови (церковно-слов'янської), виробленої Кирилом і Мефодієм, зі значним фондом розмовної української мови.

Сьогодні, як і в царські часи, московські (прокремлівської орієнтації) ідеологи, а з їхнього подання – засоби масової інформації відмовляють українцям в їхній національній ідентичності, а тим паче, в праві відродження власної держави. Знову витягається на світ сумнівна теорія «єдиної давньоруської народності», спростована європейськими (в тому числі й російськими) вченими ще в XIX ст.

Опираючись на «п'яту колону» в Україні, нинішні «будівничі» московської неоімперії висувають питання про вилучення зі шкільних і вишівських українських підручників з історії «дражливих» для них тем, настирливо домагаються написання спільних підручників з історії. Керуючись, вочевидь, принципом давніх римлян: той чи інший народ завойований не тоді, коли римські легіони зайняли його територію, а тоді, коли римляни почали писати за нього його історію.

На нашу думку, потуги ці – небезпечні, але у кінцевому підсумку, – марні. Вийшовши ще із Середньовіччя, українська національна ідея (як і прагнення до національного самовизначення) пройшла складну еволюцію, зазнала періодів піднесення і спаду. Однак вона ніколи не зникала. Якщо її притискали в Росії, вона переходила до Австро-Угорщини; якщо її душила панська Польща, це зумовило створення радикальної організації ОУН, якщо її намагались задушити в СРСР, вона переходила у діаспору.

Та й «на місці», у себе вдома, як не намагались її викоринити, вона жила. Характерно: що більше її замовчували або ж ігнорували чи заперечували, проклинали, то гостріше і рельєфніше вона виявляла себе. Не стало винятком і останнє двадцятиріччя ХХ ст. Що сильніше розпалювався в СРСР великодержавний російський шовінізм, то міцнішала в Україні (та поза її межами) українська національна ідея, а з нею – і прагнення самостійного, суверенного життя.

Розділ 2

ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

2.1. Державотворення і державне управління в Княжу добу

Виникнення протоукраїнської державності є складною та багатовимірною проблемою для сучасних як історичної, так і правничої науки.

Виходимо з того, що етнічна група східних слов'ян, котрі нині називаються українцями, – це автохтони, що справіку замешкують достатньо велику територію (понад 600 тис. кв. км) у самому центрі європейського континенту.

Етногенез східних слов'ян (у тому числі й українців) тривав не одне тисячоліття. Вітчизняні та європейські історики наприкінці ХІХ і в першій пол. ХХ ст. аргументовано довели: Україна умовно розподіляється на три цивілізаційні ареали – північно-західний (лісовий), степовий, причорноморський. На основі органічної трансформації цивілізаційних компонентів, у відповідних кліматичних і соціально-економічних умовах та обставинах виникла певна людність, яка расово, психічно, мовно, духовно-культурно суттєво відрізняється не лише від романських народів, германців, англо-саксів, а й від сусідів-слов'ян – білорусів, поляків і росіян.

Те, що українці становлять окремий антропологічний тип свого часу довів видатний українсько-російський дослідник, етнограф і археолог Федір Вовк зокрема в працях «Антропометричні дослідження українського населення Галичини, Буковини, Угорщини» (1908 р.), «Украинцы в

антропологическом отношении» (1906 р.), «Студії з української етнографії та антропології» (1928 р.) та ін.¹

Ф. Вовк учений світового рівня, член Російського географічного товариства в Петербурзі, Історичного й антропологічного товариства в Парижі, залишив понад 200 наукових праць різними мовами. Був активним популяризатором української культури в Європі, зібрав значний матеріал з етнографії українського народу. Найважливішими в його науковому доробку вважаються праці «Антропологічні особливості українського народу» та «Етнографічні особливості українського народу» (обидві 1916 р.), в яких учений переконливо доводив, що українці – окремий слов'янський народ.

Якщо автохтонний характер українського населення не викликає особливих сумнівів (скажімо, до наших днів з глибини тисячоліть дійшла орнаменталістика трипільців, що й дотепер виявляється в українських народних розписах, вишивці, писанкарстві, різьбі по дереву і под.²), то питання про початки державності цих автохтонів доволі дискусійне. Ми не знаємо, чи мали трипільці власну державницьку організацію. Майже нічого не можемо сказати про участь автохтонів у діяльності держав кімерійців, скіфів, сарматів, хозарів та ін., хоча гіпотетично така участь мусила би бути.

Безсумнівно, держави степових народів, котрі за кілька тисячоліть перейшли через землі сучасної України, певним чином впливали й на автохтонів. Завдячуючи Геродотові, ми маємо певне (нехай і дещо спрощене) уявлення про імперію скіфів у Північному Причорномор'ї, їхні менталітет, військово-політичну доктрину, організаційно-державницьку структуру, соціально-побутове та духовно-культурне життя.

На думку більшості дослідників, скіфська держава була степовою імперією, де правляча династія очолювала ієрархічно побудовану конфедерацію союзних і підлеглих племен кочових скотарів. Важко уявити, щоб упродовж ба-

¹ Енциклопедія українознавства: словникова частина: у 10 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Л.: Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1993. – Т. 1: Абаза – Голів'яно. – С. 194. (400 с.). – Перевидання в Україні.

² Кульчицька А.Я. Орнамент трипільської культури і українська вишиванка ХХ ст. / А.Я. Кульчицька. – Л.: Атлас, 1995. – С. 4–8. (77 с., 44 с. іл.)

гатьох століть автохтони північно-західного (лісового) ареалу, який тісно примикав до ареалу степового, не були б втягнуті у функціональну орбіту скіфської держави.

Південна, середземноморська, цивілізація прийшла на наші землі в середині VII ст. до н.е., коли грецькі купці з м. Мілет у Малій Азії закріпилися у Північному Причорномор'ї з метою розширення торговельних зв'язків зі скіфами. Тут елліни заснували низку міст (полісів) – демократичних республік із відповідною політичною культурою. Поліси – міста-республіки виникли внаслідок приватної ініціативи колоністів. Суть їхня полягала в самоорганізації родоплеминних громад заради виконання державних і культових функцій на засадах рівності й узгодження інтересів відносно вузького кола повноправних громадян. Значна частина населення, передусім раби й іноземці, залишалася поза орбітою цієї демократичної моделі самоорганізації та самоуправління.

З метою консолідації (повноправних громадян) у державах-полісах було впроваджено демократичні інститути: загальні збори громадян; участь усіх громадян в органах влади; виборність державних посад голосуванням (або – жеребкуванням); терміновість повноважень; колективність урядових органів; упровадження спільної ідеології та релігійного культу бога-покровителя.

Виняткова увага приділялась патріотичному вихованню громадян поліса, насамперед молоді. Це засвідчує обов'язкова присяга громадян на вірність державі (збереглася присяга громадян-херсонитів, чий поліс існував на території сучасного Севастополя), яка містила в собі права й обов'язки громадянина держави-поліса та присягу на відданість демократичним ідеалам.

Ось текст присяги херсонитів: «Клянуся Зевсом, Геєю (богиня Землі), Геліосом (бог Сонця), Дівою, богами і богинями олімпійськими, героями, які панують над містом, територією та укріпленими пунктами херсонесців – я буду однодумним у порятунку і свободі держави і громадян, і не зраджу Херсонеса, Керкінітиди, Прекрасної Гавані та інших укріплених пунктів з решти території, якою херсонесці управляють або управляли, – нічого нікому ні елліну, ні варвару, але буду

зберігати усе це для херсонеського народу. Я не скидатиму демократичного ладу і не дозволю цього тому, хто скидатиме чи зраджуватиме, і не приховаю цього, але доведу до відома державних управлінців. Я буду ворогом тому, хто замислює, скидає чи зраджує Херсонес або Кіркітініду або Прекрасну Гавань та укріплені пункти і територію херсонесців, я служитиму народу і радитиму йому найкраще і найсправедливіше для держави і громадян. Я буду захищати для народу *saster* (це слово залишилося без перекладу) і не буду розголошувати нічого таємного ні елліну, ні варвару, що може завдати шкоди державі. Я не буду давати чи приймати дарунку на шкоду державі і громадянам. Я не буду замислювати будь-якої несправедливої справи проти будь-кого з громадян, які не відпали (від держави) і не дозволю і не приховаю, але доведу до відома і на суді подам голос за законами. Я не складатиму змови ні проти херсонеської общини ні проти громадян, хто не оголошений ворогом народу. Якщо я вступив з кимось у змову або пов'язаний якоюсь клятвою чи закляттям, то мені, який порушив це, і тому, що мені належить (...) нехай ні земля, ні море не приносять мені плодів, нехай жінки не звільнюються від вагітності благополучно».

Молодь проходила фізичний вишкіл у спеціальному громадському закладі – гімнасії – під проводом фахового розпорядника-вихователя-гімнасіарха. Посада останнього користувалась великим авторитетом у громадян поліса.

Поряд із державами-полісами колоністи з Мілета заснували у Північному Причорномор'ї також монархічну державу – Боспорське царство. Ця держава проіснувала близько тисячі років і упродовж багатьох століть поєднувала автократизм зі суто демократичними засадами державного управління.

Основними товарами, котрі намагались отримати греки від скіфів, були збіжжя (хліб), мед, віск, клоччя, домоткане полотно на паруси для суден та ін.

Очевидно, що кочівники-скотарі, якими були скіфи, самі цього всього не виробляли. Такий попит, через скіфів, могли задовольнити лише автохтони північно-західного краю. Геродот називає їх гіперборейями. У книзі IV своєї «Іс-

торії» він наводить промовистий приклад зі святкування на честь богині Деметри (покровительки хліборобства) у м. Пантікапей (тепер Керч) – столиці Боспорського царства. Серед пошанувачів Деметри – двоє дівчат-гіперборейок у віночках з польових квітів на головах, поклали до скульптури Богині велику білу хлібину (коровай). Це ще раз засвідчує не лише економічний, а й духовний зв'язок корінного населення названої землі з грецькими колоністами.

Отже, є всі підстави стверджувати, що й легендарні землероби-трипільці, й давні степові кочівники, і давні колоністи-греки (з власними формами й інституціями державного правління) не могли не залишити по собі жодних слідів на території сучасної України, певним способом не позначитися на етногенезі корінного осілого місцевого населення і на формуванні його власної державності в подальшому. Під іменем антів це автохтонне населення незабаром з'явилося на геополітичній арені.

Про антів згадують візантійські та готські джерела IV–поч. VII ст. нашої ери. Територія антів охоплювала лісостепову зону Східної Європи. За Йорданом (готський хроніст), анти жили між Дністром і Дніпром, за Прокопієм (візантієць), їхні поселення розташовувалися між Меотидою (Азовським морем) та нижньою течією Дунаю. Йордан відрізняє південно-західних слов'ян (сам термін «слов'яни» з'явився дещо пізніше. – *Авт.*) – склавинів, східних – антів та північно-західних, що тяжіли до Вісли – венедів. Це дає підстави вітчизняним історикам, починаючи з М. Грушевського, ототожнювати антів з предками українського народу.

Деякі вчені звужували етнічну спадщину *антів* лише до східнослов'янських племен межиріччя Дніпра й Дністра – уличів і тиверців (які згодом увійшли до Київської Русі й узяли участь у формуванні праукраїнського етносу). Однак сучасні археологи виявили пам'ятки матеріальної культури антів як на півдні колишнього СРСР, так і за його межами: у Румунії, Болгарії, Чехії, Словаччині, в заселених слов'янами частинах Балканського півострова.

Вікіпедія вказує, що: «Спільність мови антів зі слов'янськими засвідчують сучасники. Є також імена, які знаходимо

переважно в латинізованому або грецизованому вигляді: ант Доброгаст – таксіарх грецького флоту 555 р., ант Всегорд – візантійський полководець, ант Анангаст – воєначальник фракійських військ 469 р., антські князі Бож і Межамир, анти Келагаст, Хвилибуд та ін. Як бачимо, така ж давня традиція складних імен, які ми так часто зустрічаємо в літописах Київської Русі. Лінгвісти стверджують, що анти в V–VII ст. говорили мовою, близькою до розмовної мови Київської Русі, яка вже мала деякі ознаки української. Отже, анти, успадкувавши часточку кімерійсько-скіфо-сарматської культури, їхні вірування, звичаї і мову, стали тією ланкою етногенетичного ланцюга, яка поєднала їх із русами, а потім – з українцями».

Їхні племена ще не були об'єднані у постійні союзи, анти не керувалися однією людиною, а жили в народоправстві (Прокопій Кесарійський). Навпаки, «Історія готів» Йордана розповідає про союз племен антів на чолі з князем Божем. У IV ст. анти загрожували північному рубежеві Візантії по Дунаю і навіть столиці імперії – Бізантіуму (Константинополю).

Держава антів проіснувала до поч. VI ст. (інші історики вказують навіть поч. VII ст.).

Анти перебували на стадії розкладу первіснообщинного ладу і формування класових відносин. Глибоким було майнове розшарування, що засвідчують численні багаті скарби монет і дорогоцінних речей. Широко розвивалось рабовласництво: візантійські автори пишуть про десятки тисяч полонених, яких анти перетворювали на рабів. Існувала работоргівля.

За відомостями Прокопія Кесарійського та Менандра, анти мали сильну військову організацію, могли виставити до 100 тис. воїнів. Політичний союз антів був одним із зародків майбутньої східнослов'янської державності. На чолі об'єднання антів, як вказують хроністи, стояли *рекси* (в латинській мові термін означав «царя») і можновладці.

У IV ст., за свідченням Йордана, *анти* вели боротьбу проти остготів, які створили власну державу в Північному Причорномор'ї. В 385 р. готський король Вінитар намагався підкорити *антив*, але на початках зазнав поразки. Пізніше йому

пощастило захопити в полон і стратити антського царя Божа, його синів та 70 воєначальників.

Проте в швидкому часі готи були розгромлені племенами гунів, які прийшли зі Сходу, відтак анти отримали змогу відновити свою суспільно-політичну організацію. Окрім уже відомого нам Божа, хроністи називають й імена пізніших антських рексів (царів) – Ідарізія та Мезамира.

Про власне слов'ян, передусім східних, вперше довідуємось з головного київського літопису «Повісті минулих літ». Літописець схематично означає ареал розселення слов'ян: «від Дунаю, де тепер земля угорська і болгарська» й далі на північ – аж до озера Льмень³. Час розселення слов'ян подано дуже умовний – після Всесвітнього потопу, коли Бог розділив землю між трьома Ноевими синами (Яфетом, Сімом і Хамом)⁴.

Як зазначає літописець, більшість східних слов'ян розселилась на території сучасної України, в басейнах трьох великих українських рік – Дніпра, Південного Бугу та Дністра. У середній течії Дніпра, зайнявши надзвичайно вигідне географічне положення для міжплемінних контактів і тогочасних міжнародних зв'язків, розселився «рід» полян, котрому судилося стати ядром східнослов'янської (отже, й української) держави.

Принагідно зазначимо: більшість дослідників цієї доби дотримуються думки, що вживане літописцем (Нестором) поняття «рід-роди» варто розуміти як союзи і племінні княжіння східних слов'ян. Очевидно, ці форми суспільного групування і були першоелементами державотворення у давніх предків українців.

Проблемою східних слов'ян займалися в різні часи видатні історики М. Карамзін, М. Грушевський, С. Соловйов, В. Ключевський, Б. Греков, В. Мавродін, М. Тихомиров, Б. Рибаків, П. Толочко та ін. Однак саме тема державотворення у східних слов'ян розкрита науковцями чи не найслабше.

³ Повість минулих літ. Літопис / переказ В. Близнеця. – 2-ге вид. – К.: Веселка, 1989. – С. 7. (223 с.)

⁴ Там само.

Основним джерелом у дослідженні становлення і розвитку державного будівництва у східних слов'ян залишаються літописи.

Легендарний Нестор у вступі до «Повісті минулих літ» не лише відтворив послідовне розселення східнослов'янських племен обширами Європи, а й показав згуртування племен у союзи й переростання найбільших з них (полян, сіверян, дулібів, волинян та ін.) у найвищий тип стадіальних об'єднань – племінні княжіння. Ці процеси припадають орієнтовно на кінець V – першу пол. IX ст.

Перехід до племінних княжінь був зумовлений головно виникненням і розвитком приватної власності й пов'язаних з цим майновою і соціальною нерівністю в тогочасному суспільстві. Однак чітко відособленої та відмежованої від основної маси співвітчизників племінної знаті, уособлюваної князем і його військовою дружиною, що становило обов'язкову умову повноцінної держави, на тому етапі ще не могло бути. І, вочевидь, тяжко погодитися з протилежними судженнями окремих дослідників⁵.

Племінні княжіння радше можна вважати протодержавними формами суспільного об'єднання. Вони, власне, і стали предтечею й основою першого східнослов'янського державного утворення, яке виникло в IX ст. на Середній Наддніпрянщині. Очолив це державне об'єднання та обрав для нього за столицю Київ літописний князь (чи конунг) Аскольд.

Літописи засвідчують: від середини IX ст. князь Аскольд енергійно вибудовував слов'янську державу, рішуче підкорюючи навколишні союзи племен і гуртуючи їх довкола Києва. Уже як державець він паралельно проводив активну зовнішню політику: водночас із походом на Константинополь 860 р. воював із волзькими булгарами та завдав поразки печенігам⁶.

⁵ Королюк В.Д. Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы / В.Д. Королюк // Становление раннефеодальных славянских государств. – К.: [б. и.], 1972. – С. 218.

⁶ Полное собрание русских летописей. – СПб: Типография Эдуарда Праца, 1862. – Т. 9: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – С. 9. (256 с.)

Волзька Булгарія або *Волзько-Камська Булгарія* – держава, яка існувала у VII–XIII ст навколо злиття Волги і Ками. Сьогодні республіки Татарстан і Чувашія, а також деякі інші області РФ розташовуються на землях колишньої Волзької Булгарії. Булгарія виникла як союз кочових племен різного походження (прототюрків, протоугро-фіннів, протослов'ян).

Населення Волзької Булгарії було переважно тюркомовним: булгари, сувари, барсили, біляри, баланджари і частина буртасів (згідно з ібн Русте). Сучасні чуваші й казанські татари походять від волзьких булгар (з істотними домішками фіно-угрів і кіпчаків). Інша частина населення було фінським і угорським (есегели і паскатири), від яких і походять бесерм'яни.

Отже, земля полян з її головним містом Києвом, завдячуючи зусиллям Аскольда, стала етнокультурним, соціальним і політичним стрижнем, навколо якого згодом, з кінця IX ст., почалося становлення Давньоруської держави.

Натомість літописець Нестор у «Повісті минулих літ» як доконаний факт визнає існування загальноруської державності лише після утвердження «на столі» в Києві князя Олега (близько 882 р.): «Той Олег почав ставити гради і встановив данини словенам, і кривичам, і мері»⁷.

Нестор розглядає стрімку динаміку державницьких зусиль і діянь Олега. «Почав Олег воювати проти древлян і, підкоривши їх, брав із них данину по чорній куниці з диму» (883 р.); «пішов Олег на сіверян, і переміг сіверян, і наклав на них легку данину» (884 р.); «пішов Олег до радимичів, питаючи: «Кому даєте данину?» Вони ж відповіли: «Хозарам». І сказав їм Олег: «Не давайте хозарам, а платіть мені» (885 р.). «І володарював Олег над полянами, і сіверянами, і радимичами, а з уличами і тиверцями воював»⁸.

Про державне будівництво на землях східнослов'янських племінних об'єднань засвідчує поширення київських

⁷ Повесть временных лет / подготовка текста, статьи и комментарий Д.С. Лихачева. – 2-е изд., испр. и дополн. М.Б. Свердловым. – СПб.: [б. и.], 1999. – С. 14. (668 с.)

⁸ Там само.

систем збирання данини, судочинства й адміністрування. Унаслідок цілеспрямованої експансії Олегові в достатньо короткий час удалось приєднати Руську Північ до Руського Півдня, створивши у такий спосіб Давньоруську державу. Він визначив і столицю цієї східнослов'янської держави. Літописець Нестор пише про це так: «І мовив Олег: «Хай буде [Київ] матір'ю градам руським»⁹.

Новоутворене державне об'єднання було нестійким – за найменшого послаблення центральної влади периферійні княжіння намагалися вийти з-під київського підпорядкування, передусім з-під його податкового тиску. Найзручнішим моментом для такої сепарації ставала зміна верховної влади у Києві. Так, під 913 р. літописець Нестор зазначає: «Після Олега почав княжити Ігор (...) І зачинилися від Ігоря древляни по смерті Олега»¹⁰. Тобто не визнали правління Ігоря, його військової дружини й адміністрації.

Подальші події підтверджують гостроту дезінтеграційного протистояння, яке неадекватними податковими заходами Ігоря спричинило соціальний вибух древлян. Літописець повідомляє, що восени 944 р. «Ігор пішов до древлян за даниною і додав до попередньої данини нову, і чинили насильства над ними мужі його»¹¹. Цей похід завершився загибеллю князя Ігоря.

Справжньою державницею виявила себе дружина Ігоря княгиня Ольга. Утвердившись як регентка при малолітньому синові Святославові на Київському престолі й помстившись у 945 р. древлянам за смерть чоловіка, вона здійснила низку реформаторських заходів і в древлянській землі, й на всій території молодій держави. Ними були унормовані податкова, адміністративна та судова системи. Це був важливий крок у справі одержавлення племінних княжінь і союзів та перетворення їхніх земель на загальну державну територію Київської Русі. Водночас із внутрішнім облаштуванням власної держави княгиня Ольга зуміла налагодити плідні

⁹ Повість временных лет. – С. 14.

¹⁰ Там само. – С. 21.

¹¹ Там само. – С. 27.

ділові зв'язки з найпотужнішою і найвпливовішою в духовному сенсі на той час державою Європи – Візантійською імперією, зокрема особисті контакти з її монархом Костянтином Багрянородним. Тому, природно, в давню історію Русь-України Ольга увійшла як послідовна державниця-реформаторка й ефективний дипломат.

Усі роки формального княжіння Святослава (сина Ігоря та Ольги) пройшли у війнах. Був це тривалий період. «А всіх літ князювання Святослава, – вказує літописець, – було двадцять вісім»¹². Войовничість, що, крім усього іншого, простежувалась у генетичній природі Святослава, неоднозначно оцінювалася і сучасниками діянь князя, й окремими дослідниками цієї доби в ХІХ–ХХ ст. Так, після облоги Києва печенігами влітку 968 р. кияни дорікали Святославові: «Ти, князю, шукаєш чужої землі і про неї турбуєшся, а свою занехаяв»¹³.

Однак розглянемо діяння Святослава з позиції державотворення в хронології подій «Повісті минулих літ». Початок його повномасштабної військової діяльності, зазначає літописець, припадає на 946 р. Того року «пішов він на Оку-ріку і на Волгу, зустрів там в'ятичів і спитав:

– Кому данину даєте?

Вони ж відповіли:

– Хозарам – по шелягу від сохи даємо»¹⁴.

Наступного (965 р.): «Пішов Святослав на хозар, почувши, хозари вийшли назустріч із князем своїм каганом, і зійшлись битися. І в битві здолав Святослав хозар, і взяв столицю їхню і Білу Вежу [фортецю Саркел], а потім переміг ясів [осетинів] і касогів [черкесів]»¹⁵.

«В літо 966. В'ятичів переміг Святослав і данину на них наклав»¹⁶.

«В літо 967. Пішов Святослав на Дунай на болгар. І бились обидва війська. І здолав Святослав болгар. І взяв городів

¹² Повість минулих літ. – С. 56.

¹³ Там само. – С. 48.

¹⁴ Там само. – С. 44.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

їхніх вісімдесят на Дунаї. І сів князювати там у Переяславці, беручи данину з греків»¹⁷. Додамо до цього і зняття уже згадуваної печенізької облоги Києва 968 р. та інші військові акції.

З міркувань державотворення, спостерігаємо продуманість, організаційне забезпечення, стрімкість і, в кінцевому підсумку, ефективність військових дій Святослава. Це засвідчує його політичну далекоглядність, дар військового стратега і тактика, особисту хоробрість та відвагу. Розгромом могутнього Хозарського каганату, а з ним і войовничих ясів та касогів він убезпечив власну державу від постійної загрози на південно-східному кордоні. Прилученням слов'янського княжіння в'ятичів князь збільшував державне тіло Київської Русі.

Стосовно південно-західного кордону, то тут, за літописцем, Святослав керувався передусім економічними інтересами держави. Коли йшлося про перенесення столиці з Києва на південний захід, він це рішення аргументував так: «Не любо мені сидіти в Києві, хочу жити в Переяславці на Дунаї, бо то середина землі моєї. Туди сходяться всі блага: від греків – золото, шовки, вино і всілякі плоди земні, із Чехії й Угорщини – срібло й коні, із Русі ж – хутра і віск, мед і челядь»¹⁸. Сказане підтверджує геополітичне державницьке мислення Святослава, його імперський світогляд. Експансії греків, моравів, угрів та хозарів він протиставив експансію руську. Цю лінію з перемінним успіхом продовжуватимуть його наступники.

У внутрішньому житті держави Святославі належить першість у запровадженні правління представників власної династії Рюриковичів в окремих регіонах Київської Русі: «В літо 970. Святослав посадив свого сина Ярополка у Києві, а Олега в древлян. Тоді ж прийшли люди новгородські і попросили собі князя (...) І взяли до себе новгородці Володимира, і поїхав Володимир з дядьком своїм Добринею у Новгород, а Святослав повернувся знов на Дунай у Переяславець»¹⁹.

¹⁷ Повість минулих літ. – С. 44.

¹⁸ Там само. – С. 46.

¹⁹ Там само. – С. 49.

Отже, і у внутрішніх, і в зовнішніх діяннях князь Святослав залишався чітким і послідовним державником. Визначною рисою його правління було обрання й утвердження імперського курсу подальшого розвитку Київської держави. Курс цей був дуже жорстким, спирався на терор. Приміром, з метою залякування візантійців-romeїв Святослав сплавляв до Дунаю плавучі шибениці з військовополоненими, тисячами садив ворогів на палі.

Державне будівництво в Київській Русі супроводжувалося такими негативними явищами, як міжусобні конфлікти між князями. Характерний братовбивчий конфлікт між Святославовими синами – Ярополком, Олегом і Володимиром. Унаслідок цього Олег загинув (977 р.), а Володимир змушений був покинути Новгород й утікати «у варязьку землю». Літописець Нестор інтерпретує ці події в такий спосіб: «Після смерті Олега Ярополк успадкував владу його на древлянській землі [...] і посадив своїх людей у Новгороді і володів сам Руською землею»²⁰.

Хоча літописець поклав в основу описаних конфліктів суто приватні житейські ситуації, ми, беручи до уваги державотворчий контекст тієї доби, можемо дійти певних умовиводів. Зі смертю видатного князя Святослава, як це часто траплялось у ті часи і в Європі, й у Азії, послабилась влада в центрі, активізувались відцентрові тенденції. Загострювалась міжусобна боротьба між князями (навіть між кровними братами) за опанування центральної влади в Києві або ж за створення нового центру державної влади.

Нова колізія в руському державотворенні виникла у 980 р., коли до Новгорода повернувся з вигнання підсилений варягами князь Володимир. Зібравши велике військо зі слов'ян, варягів, чуді та кривичів, він вирушив на Полоцьк, де правив Рогволод, прихильник Ярополка. Літописець про це повідомляє: «І напав Володимир на Полоцьк, і убив Рогволода і двох його синів, а дочку його взяв собі за жінку»²¹. Підкоривши Полоцьк, Володимир відправився до стольного Києва, оволо-

²⁰ Повість минулих літ. – С. 59.

²¹ Там само. – С. 60.

дів ним і убив брата Ярополка. «І став Володимир князувати у Києві сам»²², – зазначає літописець. А відданого йому Добриню (рідного дядька) Володимир «посадив у Новгороді»²³.

За кілька років міжусобиць дезінтеграція молодого держави стала помітною та відчутною (окремі княжіння «де-факто» вийшли з-під контролю і впливу Києва), і князь взявся відновлювати «статус-кво» і територій, і держави загалом. Улітку 981 р. «переміг Володимир і в'ятичів і наклав на них данину – з кожного плуга, як і батько його [Святослав] брав»²⁴.

Володимир, подібно до батька, виявився переконаним державником імперського спрямування й наполегливо прагнув територіальних прирощень до своїх володінь. Літопис засвідчує: «В літо 981. Пішов Володимир на поляків і захопив міста їхні Перемишль, Червен та інші, які і донині під Руссю»²⁵. «Літо 983. Пішов Володимир проти ятвягів, переміг їх і землю їхню взяв»²⁶. «В літо 984. Пішов Володимир на радимичів. Був у нього воевода Вовчий хвіст; і послав Володимир Вовчого хвоста попереду себе. Зустрів той радимичів на річці Піщанці і переміг їх. З того часу і дражнять радимичів: «Піщанці од Вовчого хвоста бігають»²⁷. «В літо 985. Пішов Володимир на волзьких булгар у човнах із своїм дядьком Добринею... І перемогли булгар... І уклав князь Володимир мир з булгарами»²⁸.

Але найбільша історична заслуга Володимира перед усім східнослов'янським світом і найперше – Київською державою полягає у запровадженні християнства на Русі як державної релігії (988–990 рр.). Це був цивілізаційний вибір, що потребував від Володимира надзвичайної політичної волі, рішучості, відваги і титанічних зусиль. Прийняття християнства вводило Київську Русь у загальноєвропейський духовно-культурний і політико-правовий контекст, а прого-

²² Повість минулих літ. – С. 62.

²³ Там само. – С. 64.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – С. 65.

²⁸ Там само.

лошення Собором руських єпископів божественного характеру княжої влади зміцнювало одноосібне персональне правління Володимира. Прийняття христинства Володимиром супроводжувалося укладенням шлюбу з Анною – сестрою візантійських кесарів Василя і Костянтина, неможливим для варвара. Породичавшись з провідним європейським двором, Володимир зумів уникнути надмірного засилля ромеїв у власній державі, оскільки запросив для хрещення Русі не візантійських, а болгарських священників.

Історики сьогодні сперечаються, чи не краще було прийняти хрещення від Риму і піти шляхом західної європейської цивілізації, як, приміром, сусіди-поляки. По-перше, як висловився один з відомих російських публіцистів: «История не терпит сослагательного наклонения». По-друге, християнство за східним обрядом мало й певні політичні переваги, особливо важливі для питань державного будівництва. Справа у тому, що західна цивілізація пішла по шляху конфлікту папського престолу і світської влади, наслідки чого були кривавими – Реформація, Тридцятилітня війна тощо. Східна церква, навпаки, завжди активно співробітничала з світською владою (в Росії та СРСР за винятком нетривалого періоду 1917–1941 рр.), відтак це співробітництво протягом століть тією чи іншою мірою зміцнювало правлячі кола держав Східної Європи.

Князь уміло використав релігійний чинник для консолідації суспільства, посилення через синів (а їх було 12) власного політичного впливу на регіональні сегменти Київської держави. «Посадив їх Володимир правити – одного у Новгороді, іншого у Полоцьку, а ще інших – у Турові, Ростові, на Древланській землі і в Тмутаракані»²⁹ – всюди, де була реальна загроза місцевого сепаратизму. Запровадження династії Рюриковичів замість місцевих князівських родів, безумовно, було фактором, який працював на внутрішнє зміцнення Давньоруської держави.

З огляду на небезпеку агресії печенігів із півдня, що загрожувало цілісності країни, Володимир енергійно взявся на ближніх і дальніх підступах до Києва закладати «сторожеві городи», забезпечуючи їх фаховими військовими зало-

²⁹ Повість минулих літ. – С. 77.

гами. «І сказав Володимир: «Не добре, що мало городів коло Києва». І став будувати міста на Десні, на Острі і на Трубежі, на Сулі і на Стугні. І почав набирати кращих дружинників од слов'ян і од кривичів, од чуді, од в'ятичів і заселяти нові міста, бо тоді була війна з печенігами. І воював з ними, Володимир, і перемагав»³⁰. Тут достатньо чітко простежуються загальнодержавна оборонно-захисна стратегія Володимира і конструктивні елементи формування загальних Збройних сил – одного з найвагоміших атрибутів держави.

Ще один важливий момент. З часів Олега основу київських княжих дружин становили варяги. Це було професійне в усіх смислах військо, оскільки на бідних північних землях Скандинавії діти починали готувати себе до військової кар'єри з дитинства. Не мали варяги й родичів на Русі, відтак їх можна було використовувати для придушення народних повстань. Проте менталітет варяга був психологією окупанта – приміром, після скинення Ярополка варяги, які прийшли з Володимиром, намагалися розграбувати захоплений ними Київ.

Володимир поміняв звичну схему, причому зробив це як мудрий державник. Коли у його ромейських швагрів Василя і Костянтина знову виникли труднощі з утриманням державної влади, Володимир люб'язно надіслав їм на поміч варягів. Останні отримали хорошу службу з небідною платнею, а в Київській Русі княжа дружина почала набиратися з місцевих уродженців-слов'ян. Національна армія, на відміну від найманців, є вагомим фактором суверенітету.

Як і за Олега, Ігоря і Святослава, персональне (одноосібне) управління державою Володимир здійснював у тісній взаємодії з княжою дружиною, передусім з військовими авторитетами. Літописець про це дипломатично зазначає: «Бо Володимир любив свою дружину, і з нею раду радив про лад на своїй землі, про мир і про закони в країні, і жив у мирі з сусідніми князями – з Болеславом польським, Стефаном угорським і Андрісом чеським. І жив Володимир, пильнуючи заповітів батька й діда»³¹.

³⁰ Повість минулих літ. – С. 77.

³¹ Там само. – С. 85.

Насправді ж дружина не завжди погоджувалась з планами та задумами князя, а інколи йшла йому наперекір, здійснюючи на нього неприкритий силовий тиск. Це насамперед стосувалось питань обрання об'єкта завоювання, поділу військової здобичі, визначення норми податків на підкорених територіях, задоволення повсякденних потреб дружинників у харчуванні, питві, одязі та ін. Особливо вередували варяги, котрі під час кожного загострення стосунків із князем погрожували покинути його.

Варяги були людьми прийшлими, типовими мандрівними «лицарями удачі», байдужими до життя слов'янського люду, його духовних і культурних запитів та потреб, соціальних проблем і болей, ворожими до його мови, звичаїв і традицій. Втручання варягів у податкову систему, судівництво й адміністрування радше шкодило державотворенню, аніж сприяло. Зменшення варязького впливу шляхом знаходження їм нового працедавця – ромеїв дещо ослабило напругу, але не зняло її зовсім.

Що далі, то виразніше дружина ставала гальмом на шляху побудови держави. Однак це простежувалося в усій тогочасній Європі. Для відмирання інституту дружинництва і заміни його цивільними органами влади потрібен був час.

Помер Володимир у 1015 р. Наступні чотири роки пройшли в кровопролитній братовбивчій війні за Київський престол, яка, безперечно, негативно позначилася на процесі державотворення, зокрема на реформаторстві Володимира. Син князя Ярослав у 1019 р. обняв найвищу посаду в Києві, йому довелось надолужувати втрачене.

Російський історик Л. Черепнін стверджує: «Від часів князювання Володимира існують усі підстави говорити про ранньофеодальну монархію на Русі»³². Завдяки проведенню Володимиром адміністративної, судової, військової, церковної (ідеологічної) та інших реформ, країна набула більшої згуртованості, цілісності, а після руйнівної міжусобиці вона

³² Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства IX – начала XIII вв. / Л.В. Черепнин // Исторические записки. – М.: [б. и.], 1972. – Т. 89. – С. 353–408.

постала перед Ярославом цілковито розбалансованою, в тому числі й із його вини.

Передусім Ярославі необхідно було відновити єдиновладну монархію, що йому вдалося здійснити лише після смерті брата Мстислава в 1036 р. Як далекоглядний політик-державник він рішуче взявся за зміцнення інституту верховної державної влади, системи управління в регіонах, створення правової бази, що забезпечувала б ефективне функціонування і державних механізмів, і суспільства загалом. Останнє вилось у прийняття першого в історії Русі писаного зводу законів, відомого під назвою «Руська правда». За княжіння Ярослава Русь досягла вершини своєї могутності (економічної та військової), розквіту культури й здобула високий міжнародний авторитет. Літописець Нестор назвав його «самовладцем Руської землі»³³.

Ярославу вдалося піднести на небачений до цього часу рівень міжнародний авторитет Київської Русі. Його називали тестем Європи, чиї дочки були дружинами королів – французького (Анна), норвезького (Єлизавета), угорського (Анастасія). Сам Ярослав був одружений на шведській принцесі Інгігерді, а сестра його Добронега стала дружиною Польського князя Казимира.

Цікаво, що найбільше сприяли такому стану речей... римські папи. Претендуючи на зверхність над світською владою, папський престол уміло використовував ті можливості, які давала первосвященникам католицька релігія. Зокрема, були заборонені шлюби між родичами до шостого коліна. При цьому родичами вважалися й хресні батьки та їх потомство! На середину XI ст. усі монарші двори Західної Європи перебували у безнадійному спорідненні між собою. За дозвіл на шлюб з «сестрою» римські папи вимагали від світських государів тих чи інших політичних поступок чи банально – грошей. Надання дозволу розтягувалося на роки, а були й такі монархи, у яких просто не залишалося часу на очікування. Приміром, для Генріха I Капетінга шлюб з Анною був уже третім, бо від попередніх двох король так і не

³³ Повість минулих літ. – С. 104.

дочекався спадкоємця. Отже, «свіжий» київський ринок наречених виявився дуже доречним. З іншого боку, якби Русь була варварською країною, зрозуміло, жодні династичні міркування не цікавили б європейських госуларів.

Після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.) принцип єдиновладного правління був порушений, оскільки у заповіті князь чітко не назвав наступника на Київському престолі. Унаслідок цього до влади прийшов тріумвірат його старших синів – Ізяслава, Святослава та Всеволода. Спільно вони правили на Русі майже 20 років, відбили перший напад половців на Русь та поклали край спробі полоцького князя вийти з-під влади Києва.

І хоч брати переймалися насамперед розширенням власних володінь, їм усе-таки вдалось зберігати внутрішню стабільність у державі.

Однак з вини честолюбного Святослава, підтриманого Всеволодом, на початку 1073 р. тріумвірат було зруйновано. Ізяслав знайшов порятунок за межами Київської держави – спершу в Польщі, згодом – у Німеччині. Святослав на Київському престолі пробув недовго – в 1076 р. він помер. Ізяслав повернувся, але єдиновладно правити не став, а утворив дуумвірат із молодшим братом Всеволодом. Ця форма правління проіснувала також недовго – від середини 1077 р. до початку жовтня 1078 р., коли Ізяслав загинув у битві з небожами Борисом Вячеславичем і Олегом Святославичем, котрі прагнули забрати володіння у своїх дядьків.

За логікою, єдиновладним керівником Київської держави мав би стати Всеволод Ярославич. Проте він обрав співправління зі сином – Володимиром (Мономахом), талановитим політиком і воїном. Цей «сімейний» дуумвірат проіснував до кінця Всеволода в 1093 р., після чого Володимир добровільно поступився Київським престолом старшому в роді Ярославичів – Святополку, синові Ізяслава.

Святополк сидів на Київському престолі у часи посилення агресивної половецької експансії на землі Київської Русі з південного напрямку. В умовах смертельної загрози для існування держави він уклав союз із двоюрідним братом Володимиром (Мономахом), який на той час мав чима-

лий досвід збройного протистояння ординцям. Попри суперечності між його учасниками, дуумвірат протримався до смерті Святополка в 1113 р. Не можна не погодитись із дослідниками, котрі вважають, що тривалості цього союзу сприяли постійна половецька загроза й необхідність у стримуванні войовничих чернігівських Святославичів, очолюваних сумнозвісним спільником половецьких ханів Олегом «Гориславичем»³⁴.

Співправління Святополка і Володимира на Русі не означало руйнування монархічної форми правління. Давньоруська держава залишалася монархією, але не з одним, а з двома верховними правителями на чолі. Безумовно, таке двовладдя, з одного боку, послаблювало центральну владу, з іншого – в тих історичних обставинах, коли завдяки об'єднаним зусиллям дуумвірату й низці спільних переможних походів у Степ половці були далеко відкинуті від рубежів Київської Русі³⁵, зміцнювало і саму владу, і державність.

Блискучі перемоги над степовиками, які становили потенційну загрозу всій Європі, не лише забезпечували оборону та захист руської людності й консолідацію держави, а підносили і зміцнювали її міжнародний авторитет.

Такий висновок напрошується від захопленого опису літописцем Нестором розгрому Володимиром Мономахом половців у 1111 р.: «Повернулися руські князі додому зі славою великою, що рознеслася по всіх людях, так і по всіх далеких країнах, тобто до греків, угрів, поляків і чехів, навіть до Риму вона дійшла, хвалити Господа!»³⁶

Відоме з літописів повстання киян, що вибухнуло відразу ж після кончини Святополка Ізяславича, засвідчувало, з одного боку, про негаразди у внутрішньому житті – свавілля княжих службовців і відсутність належної уваги самого князя до нагальних потреб та запитів міщан. З іншого – слізне (і водночас з погрозами) звернення бунтарів до вже немолодого Мономаха

³⁴ Котляр Н.Ф. Соправительство в Древней Руси (XI – начало XII в.) / Н.Ф. Котляр // Восточная Европа в древности и средневековье: X Чтения к 80-летию В.Т. Пашуто. – М.: [б. и.], 1998.

³⁵ Повесть временных лет. – С. 117–125.

³⁶ Там само. – С. 125.

«піти на Київський стіл» підтверджує віру в цього князя простого люду. «Якщо ж не підеш, то знай, що багато зла станеться, (...) а ще нападуть на твою невістку, і на бояр, і на монастирі»³⁷. Незважаючи на жорсткість звернення, воно у певний спосіб демонструє демократизм киян, своєрідне колективне волевиявлення, наявність у народних глибинах тогочасної Русі громадянського духу.

Усвідомлюючи катастрофічні наслідки падіння княжої влади для всієї Київської держави, Володимир після вагань і роздумів погодився на таку пропозицію киян. Літописець з цього приводу наголошує: «Сів він на столі батька свого і дідів своїх, і всі люди раділи, і заколот стих»³⁸. Такий акцент, на наш погляд, засвідчує панівні в тогочасному давньоруському суспільстві настрої – влада в державі має бути одноосібною, справедливою і міцною.

Твердою рукою відновлюючи єдиновладну монархію, Володимир і діяв відповідно. Так само, як його дід і батько, самовладно вирішував кадрові питання: посадив на престолі підвладних йому князів, перемістив їх з однієї волості до іншої, карав за непокору. Останнє підтверджує його розправа з мінським князем Глібом Всеславичем, котрий без дозволу Великого князя вирушив війною на дреговичів, спалив Слуцьк «і не каюся в тому, і не виказував покірності, та ще більше перечив Володимирові, картаючи його».

Непослух і зневага до Великого князя змусили Мономаха вдатися до рішучих силових дій проти Гліба. Лише після цього, «давши йому настанову в усьому, дав йому Мінськ», – але вже з рук єдиновладного господаря. «І обіцяв Гліб у всьому слухатися Володимира»³⁹. Типовий приклад утвердження централізованої, одноосібної імперської влади.

Часи правління Володимира Великого, Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха дослідники давньої історії Русі-України вважають періодами розквіту давньоруської державності у формі княжого (монархічного) володарювання. Внаслідок значних зусиль цих історичних постатей було

³⁷ Повість временных лет. – С. 126.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. – С. 128–129.

згуртовано могутню європейську східнослов'янську державу з розгалуженими та плідними міжнародними зв'язками. Духовною об'єднувальною основою державного утворення під назвою «Київська Русь» стало християнство – спільна для всього європейського світу монотеїстична релігія.

Вагоме значення для процесу державотворення мало закладення в той період відповідної правової бази, що становила синтез місцевого звичаєвого права і норм європейського права. Ці юридичні норми давньоруського феодального права відомі в історії як звід законів під узагальнюючою назвою «Руська правда». Він містив окремі норми «Закону Руського» (звичаєве право Київської Русі IX–X ст.), «Правду» Ярослава Мудрого, «Правду» Ярославичів, «Устав» Володимира Мономаха та ін. Правове регулювання торкалось таких сфер суспільного буття: захисту життя і майна княжих дружинників і слуг; соціального стану феодально залежних людей, зобов'язального і спадкового права; обмеження свавілля лихварів тощо⁴⁰. Саме наявність системних правових засад переконливо засвідчує функціонування самодостатнього державного організму в тогочасній Київській Русі.

Однак не можна не зауважити, що вік європейських ранньофеодальних держав-імперій становив у середньому 200–250 років і проходив усюди однаково: згуртування в єдиноподібну цілісність, період розквіту; період невідворотного стрімкого розпаду. Останній розпочався в Київській Русі відразу ж після кончини Мономаха у 1125 р., хоча його син, наступник на Київському престолі Мстислав (1125–1132 рр.), був людиною з усіх оглядів талановитою – видатним полководцем, вольовим державним керманічем, авторитетним міжнародним діячем.

Після смерті Мстислава Володимировича монолітна, здавалось би, держава Київська Русь у короткому часі розпалася на півтора десятки земель і князівств, провідники котрих прагнули максимальної автономії або й повної незалежності від Великого князя київського. «И раздрася [розірвалася] вся

⁴⁰ Советский энциклопедический словарь / главн. ред. А.М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – С. 1144. (1600 с.)

земля Руская»⁴¹, – розпачливо записав новгородський літописець під 1134 р.

Отже, в 30–40-х роках XII ст. Давньоруська держава увійшла в тривалий і зтяжний період удільної роздробленості, характерної однаково для всіх регіонів. Це було логічним наслідком суспільно-економічної еволюції давньоруського державного об'єднання. Саме тоді на Русі сформувалася верства землевласників – князів, бояр і дружинників. Володіючи землею та залежними хліборобами, вони ставали реальною економічною й політичною силою. Загальнодержавні інтереси для них відійшли на другий план, а передували плекання власних володінь і статків, що в кінцевому підсумку зумовило дезінтеграцію держави.

Дослідник тієї доби В. Пашуто зазначає: «Політична структура Русі втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія феодальної роздробленості». На його думку, в середині XII ст. державний устрій Русі набув нової форми. Стольний град Київ і належний йому домен південної Руської землі перетворилися на спільне володіння групи князів – Ярославичів, котрі вважали себе колективними власниками Руської землі й вимагали там для себе частки власності, а свої права й обов'язки визначали на загальноруських з'їздах – «снємах». Таку систему управління державою вчений визначав як «колективний сюзеренітет»⁴².

Вступ Київської Русі в період удільної роздробленості не знаменував загибель держави, змінювалися лише політична структура і форма державної влади: монархію єдиновладну змінила монархія федеративна. Цей перехід в історичній долі давньоруського державотворення був неоднозначним, суперечливим явищем. У ньому водночас поєднувались два протилежні тяжіння: з одного боку – об'єднувальне, для

⁴¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / под ред. и с предисл. А. Насонова. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 208. (659 с.)

⁴² Пашуто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси / В. Т. Пашуто // Польша и Русь: Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII–XIV вв. – М.: [б. и.], 1974. – С. 9–17.

збереження і захисту спільних надбань (передусім територіальних), з іншого – сепаратистське виокремлення зі загального свого, окремого, і перетворення його на суверенний суб'єкт.

Об'єднувальних державницьких зусиль прагнула і певна частина правлячої еліти, і простий люд; це зафіксовано в деяких народних піснях і билинах того часу. Ідеєю державної єдності наскрізь пройнятий блискучий русько-український літературний твір раннього Середньовіччя «Слово о полку Ігоревім»⁴³. Смертельна загроза Київській Русі від половецьких орд конче потребувала згуртованих державницьких зусиль.

Літописи засвідчують реальні кроки руських князів до колективного, загальнодержавного спротиву агресорові. Так, київський літописець повідомляє, що 1168 р. Великий князь київський Мстислав Ізяславич, правнук Володимира Мономаха, скликав на з'їзд підлеглих йому південно-руських князів і розглянув нагальне питання: як бути з половцями, котрі «вже в нас і Грецький шлях віднімають, і Соляний, і Залозний»⁴⁴. Після цього об'єднані сили південно-руських земель вирушили на ворога і розбили його.

Об'єднувальні державницькі зусилля були характерні й для одного з останніх дуумвіратів в управлінні Південною Руссю – київського князя Святослава Всеволодовича і князя південної Руської землі Рюрика Ростиславича (1181–1194 рр.). Вони здійснили кілька переможних походів проти половців (1183, 1185, 1190 рр.) і відкинули кочівників далі на південь від руського пограниччя. Однак період стабілізації був вельми недовгим.

Початок XIII ст. вирізняється стрімким наростанням відцентрових сил. Їх не вдалось зупинити навіть талановитому державнику, творцеві Галицько-Волинського королівства Данилові Галицькому. Руйнівна навала монгольських

⁴³ Див.: Слово о полку Игореве: древнерусский текст / сост., пер. с древнерус., вступ. ст., вступ. заметки к разделам, примеч. Д.С. Лихачева. – М.: Просвещение, 1984. – С. 36–78. (206 с.) – (Школьная б-ка).

⁴⁴ Летопись по Ипатскому списку / под ред. С.Н. Палаузова. – СПб: [б. и.], 1871. – С. 368–369. (706 с.)

орд Батия у 1237–1241 рр. стала останнім, завершальним акордом у розпаді могутньої східнослов'янської імперії Київська Русь.

Осердям східнослов'янської протоукраїнської держави був апарат управління. За період існування цього державного утворення він пройшов складну і небезболісну еволюцію – від достатньо примітивного у другій пол. IX ст. до структурованого і відлагодженого, згідно з функціями державної машини, в пізніші часи.

Приблизно на середині XII ст. із відданих княжих дружинників і бояр почав формуватися двір як структура державного управління. Тривалий період двір не був відповідно структурованим, а урядовці не мали чітко визначених посад і окреслених функцій. Проте діяльність княжого двору охоплювала всі сфери життя держави. Головною фігурою на цій управлінській шахівниці був князь (Великий князь). Михайло Грушевський зазначає, що «государ» своєю владою міг розпочати війну, призначити похід, укласти союз і підписати мир. Він видавав закони, «в своїх руках мав усю адміністрацію землі і провадив її безпосередньо», розпоряджався прибутками князівства, визначав рівень і характер податків, призначав свою адміністрацію: тисяцького, сотників, десяцьких та ін.⁴⁵

За найбільшого розквіту Давньокіївської держави (часи Ярослава Мудрого, Ярославичів – його синів, Володимира Мономаха) двір монарха як інститут влади регулював економічні відносини, був осередком культурного, релігійного, взагалі духовного життя, стимулював усі процеси, котрі відбувалися в державі.

У поступовому тривалому процесі вдосконалювалися владні управлінські механізми, чітко окреслювались управлінські функції, створювались та утверджувались відповідні управлінські посади. Дружина, як силова інституція, стала основою збройних сил. Відбувалися зміни в удосконаленні всіх владних інститутів, і це позитивно позначилось на якісному складі управлінських кадрів. Поруч з боярами та їхніми дітьми

⁴⁵ Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Л.: [б. в.], 1905. – Т. 3. – С. 224–226. (588 с.)

на важливі управлінські посади в державі почали висувати здібних і талановитих урядовців різних напрямів із простолюддя (прикладом може служити дядько Володимира Великого Добрина, чия сестра і мати Володимира Малуша була «робою» княгині Ольги).

Набутий у княжі часи досвід державного будівництва, в тому числі в сфері управління, не пропав безслідно – він ще відіграє свою конструктивну роль у майбутньому.

2.2. Галицько-Волинська держава – спадкоємиця державницьких традицій Київської Русі

Галицько-Волинська держава виникла в 1199 р. унаслідок об'єднання двох окремих руських князівств – Галицького та Волинського на південно-західних територіях Русі. Її історія є органічною складовою історії загальнооруського державотворення.

У ХХ–ХХІ ст. у дослідженні історії Галицько-Волинського князівства в контексті середньовічного державотворення на Русі плідно працювали: М. Грушевський, І. Крип'якевич, Ф. Вовк, Я. Пастернак, Д. Дорошенко, М. Аркас, Н. Полонська-Василенко, С. Томашівський, О. Субтельний, П. Толочко, М. Котляр, А. Жуковський, К. Софроненко, С. Юшков, В. Пашуто, Б. Греков, А. Погодін, Р. Іванченко, В. Гончаренко, А. Рогожин, О. Мироненко та ін.

Правові аспекти державотворення на землях Галицько-Волинського князівства в останнє 20-річчя активно вивчали львівські вчені-правники В. Кульчицький, Б. Тищик, М. Настюк, І. Бойко та ін.

На підставі багатьох опублікованих джерел сучасні науковці мають змогу реконструювати певні події та процеси, навіть окремі життєві реалії доби Середньовіччя на території Галичини й Волині, дійти власних узагальнень і висновків.

Як відомо, Галицька земля відокремилась від загальнооруської Київської держави ще наприкінці ХІ ст. З другої половини цього століття тут укоренилася династія Ростис-

слава Володимировича, онука Ярослава Мудрого. Три Ростиславові сини – Рюрик, Володар і Василько – розподілили Галичину. Рюрик незабаром помер, і князями фактично залишилися Володар, що мав свою столицю в Перемишлі, й Василько – у Теребовлі. З відокремленням Галичини не могли змиритися князі сусідньої Волині, підтримувані Великим князем київським Святополком. Розпочалася затята боротьба, одним з трагічних епізодів якої стало осліплення Василька. Однак Києву не вдалось приборкати бунтівливих галичан. Померли Василько і Володар майже одночасно, зберігши відносну самостійність Галицької землі.

У зв'язку з цими обставинами майже вся Галичина опинилась «під рукою» Володаревого сина – талановитого й енергійного Володимирка (1141–1153 рр.). Він переніс свою столицю до Галича, а небожу Іванові віддав Звенигород. Коли ж Іван (прозваний Берладником) за підтримки бояр почав інтригу проти нього, Володимирко вигнав його зі Звенигорода і почав правити одноосібно. Опинившись «затиснутим» між агресивними Угорщиною та Польщею зі заходу і київськими князями зі сходу, він через низку продуманих дипломатичних ходів зумів укласти вигідні військово-політичні союзи з візантійським імператором Мануїлом Комніном та суздальським князем Юрієм Долгоруким. Це уможливило не лише зміцнення власного становища Володимирка в Галичині, а й поширення експансії Галицького князівства в південно-східному напрямі на так зване Пониззя, себто теперішнє Поділля, Буковину, Бессарабію⁴⁶.

Наступник Володимирка, його син Ярослав, прозваний Осмомислом (1153–1187 рр.), ще за життя зазнав у слов'янському світі більшої слави, аніж батько, як мудрий державник, видатний войовник і дипломат. Це про нього автор «Слова о полку Ігоревім» пише: «Галицький Осмомисле Ярославе! Високо сидиш на своїм золотому кованім престолі, підперши гори Угорські (тобто Карпати) своїми залізними полками, заступивши королю дорогу, зачинивши ворота

⁴⁶ Див: Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Л.: Світ, 1991. – С. 84–85. (576 с.)

Дунаю, справляючи суди аж до Дунаю! Гроза твоя по землях тече! Ти одчиняєш ворота київські; стріляєш з батькового золотого стола салтанів по далеких землях!»⁴⁷

Очоливши Галицьке князівство, Ярослав визнав протекцію київського князя Ізяслава, пообіцявши повернути йому Погоринські волості, захоплені його батьком Володимирком. Однак незабаром «забув» про обіцянку. Розпочалася війна, яка завершилась кривавою братовбивчою січею під Теремовлею (1154 р.) без кінцевої перемоги жодної зі сторін. Невдовзі Ізяслав помер, і це зняло з Осмомисла усі попередні домовленості. Він уклав широкі міжнародні зв'язки: з візантійським імператором, угорським королем, німецьким імператором Фрідріхом Барбаросою. Одружившись на дочці Юрія Долгорукого, заручився його підтримкою на східному напрямі. Він нарешті покінчив із бунтівним Іваном Берладником, чого не встиг зробити його батько.

Ярослав поширив власну державу аж до Чорного моря. Столиця держави Галич стала за нього значним торговельним і культурним центром. Тут перехрещувалися впливи Візантії та Західної Європи, що підтверджують останки Пантелеймонового храму, який в архітектурі й оздобленні поєднує риси двох стилів – візантійського і романського. За Осмомисла в Галичі закладено єпископську кафедру⁴⁸.

Однак конфлікт із боярами, котрі вже за Володимирка перетворилися на родову та земельну аристократію, негативно позначився і на князюванні Ярослава Осмомисла. Галицькі бояри претендували на участь у владі, домогались, аби князь нічого не робив без боярської думи, часто вдаючись до «крамол» (деструктивних дій). Скориставшись з того, що Ярослав одружився вдруге, вони з політичних міркувань стали на захист першої дружини – Ольги Юріївни та її сина Володимира. Після смерті Осмомисла у 1187 р. вони прогнали Олега, сина від другої дружини, і Галицьке князівство очолив Володимир, онук Юрія Долгорукого.

⁴⁷ Слово о полку Игореве. – С. 48–49.

⁴⁸ Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – С. 86.

Проте він не виявив, як його дід і батько, рис державника, пиячив, займався розпустою, не знайшов порозуміння з боярами, і вони у 1188 р. прогнали його з Галича⁴⁹.

Ті самі бояри запросили на галицьке княжіння талановитого Романа Мстиславича Волинського, внука Ізяслава II Київського з дому Мономаховичів. Однак закріпитися на Галицькому престолі відразу Романові не вдалося. Володимир, що утік до Угорщини, вмовив короля Белу III розпочати війну з Галичиною й відновити його, Володимира, на княжінні. Бела III, який мав власні види на Галицькі землі, вирушив у похід, витіснив Романа й захопив Галич, але не вернув його Володимирові, а проголосив себе «королем Галичини» і залишив своїм намісником у Галичині сина Андрія (1189 р.). Дехто зі сучасних дослідників на підставі літописних згадок цілком слушно зазначає, що Володимир першим з руських князів привів на Галицькі землі чужинців (угорців). Після нього це стало звичною практикою⁵⁰.

Невгамовний Володимир після всього опинився у Німеччині. За підтримки імператора Фрідріха Барбаросси та польського короля Казимира Справедливого через рік він повернувся до Галичини. Бояри, котрі відчули тягар угорської окупації, радо прийняли його, а королевича Андрія прогнали. Аж до смерті (1199 р.) Володимир сидів на Галицькому престолі за військової та політичної підтримки могутнього дядька Всеволода Юрійовича Суздальського. Після його смерті обірвалася у Галичині династія Ростиславичів, бо обидва сини Володимира залишилися в Угорщині й уже на батьківщину не повернулись.

Дотичною до багатой Галицької землі була не менш багата земля Волинська. Волинь, зазначає І. Крип'якевич, до 70-х років XII ст. залишалася залежною від Києва. Київські князі особливо пильнували, щоби втримати Волинську землю та не допустити до неї суперників з інших княжих динас-

⁴⁹ Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. 2. – С. 443–444.

⁵⁰ Кульчицький В.С. Галицько-Волинська держава (1199–1349): монографія / В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик, І.Й. Бойко. – Л.: Біблос, 2005. – С. 51. (280 с.)

тій. Одночасно зі змінами в Києві мінялися й місцеві волинські князі. Вони були повністю залежні від Києва і мали виконувати волю київського князя. Непокірні князі втрачали князівство⁵¹.

Виокремлення Волині в самостійне князівство розпочав Ізяслав Мстиславич, онук Володимира Мономаха. У боротьбі з іншими Мономаховичами він тричі відвойовував Київський престол (1146–1154 рр.) і майже одразу ж втрачав його. Зневірившись в успіху подальшої боротьби, Ізяслав звернув основну увагу на Волинь, де взявся організовувати окреме князівство для свого роду. З допомогою братів Володимира та Святополка Ізяслав переселив свою родину в головне місто Волині – Володимир. У процесі становлення нового князівства він дав рішучу відсіч основному конкурентові в боротьбі за Київський престол Юрію Мономаховичу (1149 р.) та галицькому князеві Володимиркові у битві над Серетом (1153 р.), чим пригальмував експансію галичан і на Волинські землі⁵².

Успіхами в створенні та розвитку самостійного Волинського князівства Ізяслав значною мірою зобов'язаний міжнародним зв'язкам. Хороші стосунки у нього склалися з Угорщиною та Польщею. Угорський король Гейза, скажімо, називав Ізяслава «батьком» і заявляв: «Твій щит і мій нероздільні від себе». Крім Гейзи, військову допомогу Ізяславу надавали також польський князь Болеслав Криворотий та чеський – Владислав. Сім'я Ізяславового батька Мстислава була пов'язана шлюбами з усіма цими династіями⁵³.

Хоча військова підтримка руських князів зарубіжними родичами сприяла вкоріненню та зміцненню влади правлячих династій, але присутність іноземних військ на етнічній території для простого руського люду завжди була великим лихом.

Після смерті Ізяслава (1154 р.) Юрій Мономахович, який на той час остаточно утвердився на Київському пре-

⁵¹ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 80–81. (176 с.)

⁵² Там само. – С. 81.

⁵³ Там само. – С. 81–82.

столі, ще раз намагався захопити Волинь для своєї сім'ї, однак безуспішно. Це була остання спроба київських князів утримати владу Києва над Волинню. Мстислав, син Ізяслава, на короткий час ставши київським князем (1167–1170 рр.), зумів забезпечити Волинь своїй родині. З того часу Волинська земля почала розвиватися як незалежне князівство. На тривалий період життя в краї стабілізувалось, сильне місцеве боярство підтримувало князів і обстоювало окремішність Волинської землі. Поряд зі старими центрами – Володимиром, Червеном, Белзом, Бужськом – зросло значення Луцька, Пересопниці, Дорогобужа.

Волинь, подібно до більшості земель Русі, зазнала роздроблення. Після смерті Мстислава Ізяславича (1170 р.) його сини поділили Волинську землю: Роман отримав Володимир, Всеволод – Белз, Святослав – Червен, Володимир – Берестя. Але цей процес не набув небезпечного руйнівного характеру: завдяки енергії та цілеспрямованості Романа Мстиславича було створене єдине Галицько-Волинське князівство⁵⁴.

Ми вже зазначали, що перший прихід на правління Галицькою землею в 1188 р. був для Романа Мстиславича невдалим. Другий – успішний стався в 1199 р. після смерті князя Володимира Ярославича.

Відомий історик Дмитро Дорошенко пише про Романа: «За короткий час йому удалося об'єднати в одних руках Галичину й Волинь і створити нову велику державу, яка збила українські землі від Карпат до Дніпра. [...] Літописець величає його «приснопам'ятним самодержцем всея Руси», котрий «подолав усі поганські народи завдяки своєму розуму й мудрості і поведився згідно з законом Божим». Тепер він став, як каже Грушевський, «найбільшою політичною силою на Україні». Він приборкав крамольних бояр у себе дома, побив свого тестя київського князя Рюрика й посадив там, як намісника, свого далекого родича, князя Інгвара Луцького, потім пішов на половців і погромив їх кочовища. Київ пере-

⁵⁴ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – 1984. – С. 82

ходив з рук до рук і остаточно тратив своє політичне значіння. Він опинився тепер в залежності від галицько-волинського князя»⁵⁵.

Як і його династичні попередники, Роман підтримував приязні відносини з Візантією й Угорщиною, зв'язки з Папою Римським Інокентієм III. Наприкінці життя Роман втрутився у боротьбу між Вельфами та Гогенштауфенами, підтримавши останніх. Він хотів допомогти королю Филипові Швабському й вирушив війною на союзника Вельфів, польського короля Лешка, але в бою під Завихвостом 1205 р. загинув⁵⁶.

Смерть Романа Мстиславича, на думку історика Н. Полонської-Василенко, «була величезною катастрофою для України. Почалася 40-річна боротьба за престол, в якій сусіди розривали державу на шматки»⁵⁷. Подібної думки дотримувався і М. Грушевський: «Коли б Романові з його енергією й зручністю удалося використати свої сили протягом довшого часу й зміцнити свою державу, – політична й культурна історія України могла б уложитися інакше...»⁵⁸

Після загибелі Романа зікнулися дві протилежні тенденції – прагнення до збереження і зміцнення Галицько-Волинського князівства та до поділу й роздроблення його території за удільним принципом.

Прихильниками єдності земель виступали середньо-заможне боярство, населення міст і селяни. Більшість цих людей побоювалися утисків великих бояр, котрі зосредили в своїх руках значні землеволодіння. За єдність виступали й волинські бояри, які підтримували Романа в його державницьких задумах і справах. Власне, вони взяли під свій захист і опіку Романову вдову та двох його малолітніх синів – Данила (три роки) й Василька (рік), забезпечили їхню еміграцію і захист за кордоном.

Проти об'єднання Галицької та Волинської земель в одне князівство виступала верхівка галицьких бояр, очолю-

⁵⁵ Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – С. 87–88.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1. – С. 193. (640 с.)

⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 14.

вана Володиславом Кормильчичем. Галицькі бояри (земельні й соляні магнати) прагнули мати окреме князівство зі слабким, легкоманіпульованим князем. Сепаратизм боярства підтримували також окремі князі з родини самого Романа, намагаючись здобути незалежність своїх дрібних уділів, передусім белзький князь Олександр Всеволодович⁵⁹.

Міцне Галицько-Волинське князівство стало б серйозною завадою геополітичним задумам Угорщини та Польщі. Прикидаючись другом малолітніх Романовичів і обіцяючи взяти їх під свій протекторат, угорський король Андрій насправді прагнув приєднати Галицьке князівство до Угорської держави, тому й взяв титул короля Галичини і Володимерії. Натомість польський князь Лешко Білий, беручи під захист Романових синів, почав втручатися у справи Волині, підкорив дрібних волинських князів та приєднав до Польщі пограничні землі між Вепром і Бугом⁶⁰.

За таких територіальних апетитів і такого заплутаного розташування політичних сил боротьба за спадок Романа перетворилась на багаторічну виснажливу війну, в яку були втягнені й руські князі, й іноземні – угорці та поляки. Розмінною монетою в цій війні стали Романові діти – Данило і Василько та їхня мати – княгиня Анна. Справа для юних спадкоємців ускладнювалася ще й тим, що передчасна смерть не дала Романові юридично закріпити престол за синами⁶¹.

У 1219 р., на запрошення галицьких бояр і поляків, скоридавшись зі загострення протиріччя між угорцями та поляками, у війну вступив новгородський князь зі смоленської династії, здібний і хоробрий войовник Мстислав Мстиславич Удатний. Він вигнав угрів з Галича і того ж 1219 р. став князем галицьким. Його підтримав 18-річний Данило Романович, який на той час почав уже проводити самостійну політику. Данило навіть одружився з дочкою Удатного, котрий не мав синів, і після смерті Галицьке князівство мало б повернутися до молодого Романовича. Однак закріпитись у Галичі Мстиславові

⁵⁹ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – С. 87–88.

⁶⁰ Там само. – С. 88.

⁶¹ Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – С. 88.

Удатному не вдалось. Король Андрій, що саме повернувся з Хрестового походу, вигнав його звідти і знову посадив у Галичі свого сина Коломана⁶².

Лише 1221 р. за допомогою половців і місцевих ремісників та селян Мстиславові Удатному вдалося повернути собі Галич. Правив він з 1221 р. до 1228 р.

У цей період енергійний і винахідливий Данило Романович зайнявся відновленням цілісності свого Волинського князівства і відібрав назад від поляків Берестейщину й Забужжя. Його молодший брат Василько, який правив тоді в Бересті, був йому вірним другом і помічником у справі повернення батькової спадщини. На час смерті Мстислава Удатного (1228 р.) Данило достатньо міцно укріпився на Волині. Однак, замирюючись з уграми, Мстислав домовився з ними, що віддасть свою другу дочку за наймолодшого угорського королевича Андрія і зробить його своїм спадкоємцем у Галичі. Для позбавлення від угорської окупації та повернення собі Галича Данило змушений був вдатися до енергійних силових дій.

У 1229 р. Данило Романович таки здобув Галич, і населення радісно його вітало. Проте невдоволеними залишилися бояри. Вони й надалі снували інтриги й «крамоли». За їхньою допомогою угри знову захопили Галичину. Вдруге Данило забрав Галич у 1233 р., але бояри висунули нового конкурента – чернігівського князя Ростислава Михайловича. Боротьба тривала кілька років, доки в 1237 р. Данило не заволодів Галичем утретє – і на цей раз уже остаточно. Він 1240 р. заволодів Києвом і посадив там свого намісника. Та остаточно зломив він свого ворога Ростислава, якого підтримували угри, аж 1245 р., у бою під Ярославом. Після того з Угорщиною настав мир⁶³.

На період боротьби Данила за повернення йому Волинської та Галицької земель припало страшне лихо – нашествя монголо-татарських орд.

Перше криваве зіткнення з ординцями відбулося у нього 1223 р. на р. Калці (нинішній Кальміус), де об'єднане

⁶² Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – С. 90.

⁶³ Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – С. 89–90.

військо руських князів, на жаль, погано організоване і ще гірше кероване на самому полі бою, не запалене бойовим духом, зазнало катастрофічного розгрому. Та саме в цій битві молодий Данило виявив зразки хоробрості та відваги: незважаючи на поранення, не дав ворогові полонити себе. Така поведінка молодого князя на полі бою значно піднесла його військовий авторитет і серед своїх, і серед недругів та ворогів. Ці характерні для Данила особистісні воїнські риси, поряд з гострим прогностичним розумом, у ближчому майбутньому позначаються на його внутрішній і зовнішній політиці.

«Українці, – зазначає Д. Дорошенко, – скоро отямались після удару» та взялися до звичних справ. Однак битва на Калці була початком поразок. Справжній загальний погром розпочався влітку 1237 р. із північно-східних князівств. І хоча вони мали переважно стійку оборону, війська Бату-хана (Батия) брали «великоруські міста» одне за одним. Зруйнувавши впродовж 1237–1238 рр. Великорусь, татари весною 1239 р. з'явилися в Україні. Вони зруйнували Переяслав, згодом Чернігів, спустошили ціле Лівобережжя, а наприкінці 1240 р. переправились через Дніпро й узяли в облогу Київ. Тут сидів намісник Данила Галицького тисяцький Дмитро. Після героїчної оборони Київ був захоплений і зруйнований⁶⁴.

Монголо-татари тим часом вирушили далі на захід, перейшли Волинь, Галичину, відтак Польщу й Угорщину, і лише на Шленську під Лігніцем їх зупинили чеські й німецькі лицарі. Влітку 1242 р. розпочав Батий свій відворот, перейшовши всю Україну, й зупинився аж над Волгою. Сюди, в засновану ним столицю Золотої Орди Сарай-Бату, викликалися руські князі (й північно-східні, й північно-західні). Тут вони виконували принизливий ритуал – рачкування до трону монгольського повелителя та цілування ніг останнього. Лише після цього вирішувалося питання – чи отримає він ярлик на правління князівством, чи ні.

Літописці засвідчують, що північно-східні князі один перед одним мчали в Золоту Орду заманіфестувати свою

⁶⁴ Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – С. 91–92.

відданість окупантові, рачкували й обцілювали ноги хана. Не був винятком і такий, безсумнівно, видатний князь, як Александр Невський. Водночас українські князі сприймали виклики в Орду за велику образу. Яскравим прикладом органічного несприйняття ними моральної наруги є страта в Орді чернігівського князя Михайла Всеволодовича, котрий належав до найвпливовіших руських князів. Дмитро Дорошенко з цього приводу наголошує: «...Замордування чернігівського князя Михайла в Орді за те, що він не схотів виконувати там понижуючих для його становища церемоній, свідчить, що на Україні інакше реагували на накидання васальної залежності від татарського хана»⁶⁵.

Хоча Данило формально був позбавлений необхідності виконувати такий принизливий ритуал, але кожна поїздка в Орду була для нього глибокою моральною травмою. Промовисто про це сказав літописець: «Ой, гірше зла честь татарська, Данило Романович був великим князем, володів Руською землею, Києвом, Володимиром і Галичем і з братом іншими землями: сьогодні ж стоїть на колінах і холопом називається, і данини хочуть, і життя не надіється, і грози проходять. Лиха честь татарська. Його ж батько був царем в Руській землі, підкорив половецьку землю і воював з іншими країнами, а син його не зазнав почестей, і хто ж інший може зазнати»⁶⁶.

Після поразки руських князів на річці Калці (1223 р.), як відомо, молодий князь Данило Романович енергійно, і не без успіху, продовжував боротьбу за повернення батькового спадку та відродження колишньої могутності західноруської (української) держави під назвою «Галицько-Волинське князівство». Поборюючи спротив галицьких бояр, він у відносно короткий час зміцнив своє становище на західному кордоні: відбив у німецьких лицарів (Добжинського ордену) Дорогочин (1238 р.), що раніше належав до берестейської землі, яка входила до складу Волинського князівства; посилив експансію на польські землі, звідки постійно чекав агресії. За свідченням польських літописців, Данило 1244 р. здо-

⁶⁵ Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – С. 92.

⁶⁶ Цит. за: Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – С. 99.

був замок у Любліні й підкорив Люблінську землю. У битві під Ярославом 1245 р. він розгромив об'єднане польсько-угорське військо. Ще 1236 р. князь побудував поблизу кордону з поляками місто-фортецю Холм (столицю Забужжя), заклав низку оборонних укріплень⁶⁷.

Після Батийового руйнівного походу на Руські землі й далі в Європу стратегія і тактика Данила рішуче змінилася. По-тайки, послідовно та обережно він став готуватися до скинення ординського ярма. Передусім князь примирився з поляками й уграми, уклавши відповідні угоди з такими авторитетними польськими князями, як Земовит мазовецький та Болеслав краківський (1247 р.). Можна здогадуватися, що Данило сам зрікся раніше окупованої Люблінщини. Того ж 1247 р., за ініціативою короля Бели IV, було укладено договір про дружбу з Угорщиною. Окрім того, монархи домовилися про шлюб королівни Констанції та Данилового сина Льва. Данило також повернув угорських полонених, захоплених у битві під Ярославом. Беручи участь у воєнних і політичних справах Угорщини, Польщі, Австрії, Чехії, князь прагнув ознайомитись зі силами цих країн та оцінити їхню боєздатність у майбутній боротьбі з кочівниками-завойовниками⁶⁸.

Важливою ланкою у підготовці майбутнього антимонголо-татарського виступу Данила було забезпечення власної держави з півночі. З цього напрямку йому реально загрожували войовничі ятвяги та не менш войовничий, молодий і амбітний литовський князь Міндовг. Проти ятвягів Данило здійснив два успішні походи – 1248 р. і 1254–1255 рр. Унаслідок цього грізне плем'я змушене було підкоритися Данилові й зобов'язалося йому сплачувати данину і виконувати будівельні роботи під час спорудження укріплень княжих застав. Так само два успішні військові походи він здійснив проти Міндовга – 1250 р. і 1251–1252 рр., розширивши і зміцнивши північний кордон Галицько-Волинського князівства. За тих обставин це було необхідно з огляду на забезпечення сприятливих умов для ведення війни з ордами Батия.

⁶⁷ Цит. за: Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – С. 97–98.

⁶⁸ Там само. – С. 100.

Як видатний діяч-державник свого часу Данило через свої династичні зв'язки, особисті контакти з володарями окремих європейських держав, зарубіжну агентуру, зрештою, пильно стежив за всім, що діялося в Європі. А Західна Європа з великою тривогою спостерігала успіхи Орди і виношувала задуми знищення цієї зловісної азійської сили.

Так, на Ліонському соборі 1245 р. обговорювалася необхідність спільного виступу всіх європейських держав проти ординців.

Європейці бачили, якої міці та потуги набуває на сході континенту Галицько-Волинське князівство. Вони знали про готовність Данила очолити всеєвропейський визвольний похід проти окупанта. Не дивно, що Папа Інокентій IV у 1253 р. прислав королівську корону, і папський посланник коронував Данила в Дорогочині. Отже, Галицько-Волинське князівство офіційно отримало статус королівства – останнім на сході Європи. Далі на схід – королівств більше не існувало.

Ця корона стала елементом своєрідної дипломатичної гри. Данило прагнув отримати підтримку європейських государів та лицарства для хрестового походу проти монголотатарів; папський престол таку підтримку обіцяв – але в обмін на прийняття Галицько-Волинським князівством західного (католицького) обряду. Щось подібне мало місце за століття по тому, коли Великий литовський князь Ягайло одружився на польській принцесі Ядвізі, давши зобов'язання перевести свою державу з православ'я у католицизм. Ця оборудка продемонструвала, що справа зміни конфесії усім суспільством – річ не така проста, як бачилося з Риму. Існувала висока ймовірність того, що Данило втратить підтримку підданих, а разом із нею – і трон. Вважаємо, що князь робив правильний вибір, не надто поспішаючи у обійми католицького первосвященника.

Також між світською та церковною владами в Європі не було згоди, оскільки Рим на перше місце висував передусім релігійні питання і намагався диктувати свою волю європейським государям. Це викликало опір останніх. Відтак сподівання Данила на підтримку країн Європи виявилися примарними.

Папа Інокентій IV проголосив хрестовий похід проти ординців, але не отримав жодної підтримки. Знеохочений безрезультатністю зусиль, Данило розірвав зв'язки з Римом. У відповідь новий Папа Олександр IV погрожував Данилові церковними карами і «дозволив» Міндовгові, який прийняв католицизм, вирушити війною на Данила та захопити його землі⁶⁹.

Данило вирішив вести боротьбу з ординцями власними силами. У 1254–1255 рр. князь здійснив похід на болохівські князівства (на так званих татарських людей), котрі, підкорившись окупантам, «жито і просо татарови сіяли»; поруйнував укріплення їхніх городів на Случі, Тетереві й Бозі та полонив болохівських князів. Проти Данила виступив ханський темник Куремса, що контролював дотичне до Галицько-Волинського князівства, Правобережжя, але під Кременцем, Володимиром і Луцьком отримав серйозну відсіч від княжих залог. «Куремсина війна» завершилася перемогою Данилових військ задовго до Куликовської (1380 р.) битви – першої спроби великоросів вирватись з-під монголо-татарського іга.

Сарай, столиця монголів на Волзі, був стривожений зростом могутністю Галицько-Волинського князівства. Військовий успіх Данила тут сприйняли як реальну загрозу цілісності їхньої євроазійської імперії. Куремсу замінили жорстоким, хитрим і підступним ханом Бурундаєм. На українське Правобережжя він прибув з великим військом, «у тяжкій силі». Розпочати відвертий двобій з Данилом Бурундай не наважився; натомість, використовуючи домовленості між Батиєм і Данилом про «військову вспоміч», хитрими азійськими маніпулюваннями втягнув князя у військові акції проти Литви Міндовга та Польщі, позбавивши у такий спосіб його потенційних союзників у війні проти ординців. Підступом (нібито «союзник») Бурундай зайшов на Волинь і, по суті, окупував її. Під його особистим наглядом було поруйновано укріплення таких міст-фортець, як Володимир, Луцьк, Кременець, Львів та інших

⁶⁹ Цит. за: Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – С. 102–103.

опорних пунктів. Зусиллями Бурундая Золота Орда забезпечила себе на заході від загрози реальної сили – Галицько-Волинського королівства, що не бажало змиритися з підлеглістю монголо-татарській орді. Тогочасна галицько-волинська еліта і місцевий люд у тогочасному протистоянні зі Сходом вважали себе європейцями, нічим не гіршими і не меншими, ніж візантійці, германці, чехи, поляки, угорці або інші народи.

Після смерті Данила (1264 р.) Галичина та Волинь формально залишалися одним князівством (королівством), зв'язаним спільною династією, але всередині його загострилось суперництво між Волинню, яку очолював Володимир, син Василька, та Галичиною, де князував Лев Данилович. Тиск Золотої Орди на Галицько-Волинське королівство у другій половині XIII ст. послабився, оскільки в самій імперії монголів уже намітився процес внутрішнього розпаду. Однак з переходом верховної влади до хана Ногая тиск знову посилюється.

Як засвідчують літописи, на землях Галицько-Волинського князівства ординські хани не втручалися у справи княжого управління, не призначали своїх баскаків, але вимагали участі князів у своїх походах та сплати данини. Разом із ханськими ординцями галицько-волинські князі змушені були збройно виступати проти Литви (1277 р.), Угорщини (1285 р.), Польщі (1286–1288 рр.)⁷⁰. Окрім ненависті й недовіри до русинів на тривалі роки, такі мілітарні акції нічого не давали. Ці завойовницькі походи на угоду ординцям, зрештою, стали однією з причин подальшого роз'єднання Галичини і Волині.

Після смерті Льва Даниловича (наприкінці XIII ст.) Галицько-Волинські землі знову об'єдналися в одне князівство під владою його сина Юрія, енергійного державника та важкого воїна. Як єдиновладний володар Галицько-Волинської держави він прийняв титул короля, що засвідчує його печатка: «Король Русі і князь Володимирії». Чи не найважливішим із його державницьких діянь було створення окремої митрополії. Православна митрополія в юрисдикції Константинопольської церкви існувала з 1303 до 1347 рр. та з 1371 до 1401 рр.

⁷⁰ Цит. за: Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – С. 105.

Справа у тому, що після зруйнування Києва монголо-татарами місто поступово занепало, з нього масово виїжджали ремісники і купці. Покинув Київ і митрополит.

Київська митрополія, створена на поч. XI ст., користувалася автономією у складі Константинопольської патріархії. Після руйнування Києва володимиро-суздальськи князем Андрієм Боголюбським, коли було знищено та пограбовано багато церков та монастирів, значення Києва, як духовного центру підупадає. Київські митрополити (їх налічується 22) починають епізодично селитися у володіннях північних князів.

Після взяття Києва монголо-татарами київські митрополити остаточно обрали місцем свого перебування Володимир на Клязьмі на окраїні північно-східної Русі. Це призвело до послаблення їхнього зв'язку з історично-культурним ядром держави та змусило галицько-волинських монархів розпочати процес утворення окремої Галицької митрополії.

Після смерті Юрія I (1308 р., або 1315 р.) Галицько-Волинське князівство перейшло до його синів – Андрія та Льва. Вони виступали певний час разом як співправителі, називали себе «Божою милістю князі всієї Русі, Галичини і Володимирії», не використовуючи вже королівського титулу⁷¹.

Володимир Кубійович щодо ролі і значення Галицько-Волинського князівства в історичній долі східного слов'янства і українців зокрема зазначав: «Впорядкована і зміцнена союзами Галицько-Волинська держава об'єднала велику частину території давнішої Київської Русі-України й понад 100 років продовжувала її державну і культурну традицію.

Після смерті Юрія II, останнього з династії Романовичів, в 1340 р. почалася боротьба за галицько-волинські землі між Польщею, Угорщиною, литовським князем Любартом і татарами»⁷².

Аналіз (на основі доступних джерел) державотворчих зусиль руських (українських) князів зі створення і розвитку Галицько-Волинської держави дає підстави сучасним дослід-

⁷¹ Цит. за: Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – С. 109.

⁷² Кубійович В. Галичина / В. Кубійович, Я. Пастернак, І. Витанович // Енциклопедія українознавства. – К.: Глобус, 1993. – Т. 1. – С. 343–351.

никам простежити й окреслити соціальну архітектоніку та правові засади, на яких трималась ця середньовічна державна структура.

Так, київський дослідник В. Заруба наголошує, що державний лад Галицько-Волинського князівства (королівства) зовні був схожий на устрій Київської Русі, але «в реальному житті, функціонуванні, повноваженнях та компетенції роль князя, ради бояр, віча була дещо іншою»⁷³.

Князеві (королю) належала верховна законодавча, виконавча, судова й адміністративна влада. Він очолював державу як суверен, керував збройними силами, зовнішньою політикою, фінансами (податки, карбування грошей). Проте абсолютної влади у державі князь не мав, вона обмежувалась впливовим боярством. Інша особливість державного ладу Галицько-Волинського князівства – дуумвірат одночасне правління двох князів – «одного на Волині (у Володимирі), другого в Галичині (Галичі, Львові, Холмі). Йдеться про співправління Данила та Василька Романовичів, Льва I Даниловича і Володимира Васильковича, Андрія та Лева II Юрійовичів»⁷⁴.

Боярська рада формально існувала як дорадчий орган центральної влади при князі. Однак фактично раду скликали найвпливовіші бояри, котрі прагнули обмежувати або регулювати владу князя. «До її складу входили найбільші землевласники (бояри-аристократи), галицький єпископ, воєводи, намісники та суддя княжого двору (теж усі походженням з боярського стану). У часи занепаду влади князя бояри очолювали державу. Наприклад, Володислав Кормильчич (в роки малолітства Данила Романовича), або Дмитро Детько (після смерті Юрія II)»⁷⁵.

Віче як пряме воле- і правовиявлення населення скликали спорадично або стихійно князь чи бояри в часи і зовнішньої загрози, і внутрішньої міжусобної боротьби. Воно не мало чіткого регламенту, визначених повноважень та компетенції.

⁷³ Заруба В.М. Історія держави і права України: навч. посіб. / В.М. Заруба. – К.: Центр навч. л-ри, 2005. – С. 32. (224 с.)

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само. – С.32–33.

«Система управління була двірсько-вотчиною. Центральну виконавчу владу очолював двірський (дворецький) – керував князівським двором і вотчинами, чинив суд від імені князя, супроводжував його в поїздках. Печатник (канцлер) видав канцелярією, вів діловодство держави (...) Стольник очолював фінансову систему, збройник забезпечував всім необхідним військо, отроки та дітські виконували різні доручення князя»⁷⁶.

Місцеве управління належало призначеним князем у воєводства воєводам, волості – волостелям, містах – тисяцьким або посадникам. Найменшою адмінідиницею була сільська община. Нею управляв виборний староста, що підпорядковувався князівським урядовцям. Кожен на своєму місці був адміністратором, воєначальником та суддею. Судова влада не відділялась від адміністративної та складалася з державних, церковних і домініальних судів⁷⁷.

Як пересвідчуємось, суспільне життя в Галицько-Волинському князівстві (королівстві) було доволі чітко організоване і структуроване згори і до низу. Все це забезпечувало нормальне функціонування середньовічної держави, феодальної монархії (за формою правління) з сильною олігархічною верхівкою – боярством.

Стосовно правничих засад (джерел права і юридичних норм), то, на думку львівських дослідників В. Кульчицького і Б. Тищика, «система права Галицько-Волинської держави мало чим відрізнялася від правових систем інших князівств періоду феодальної роздробленості. Норми «Руської правди», тільки дещо змінені, продовжували діяти. Галицько-волинські князі видавали, безперечно, і власні акти. Але втрата політичної незалежності була головною причиною того, що основні законодавчі пам'ятки Галицько-Волинської держави, які розкривали би повністю систему феодального права, до нас не дійшли»⁷⁸.

⁷⁶ Заруба В.М. Історія держави і права України: навч. посіб. / В.М. Заруба. – С. 33.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Кульчицький В.С. Історія держави і права України: навч. посіб. / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – Л.: Світ, 1996. – С. 42. (296 с.)

Аналіз такої поодинокі пам'ятки (збереглася, характеризує економічні зв'язки Галичини з Чехією, Угорщиною та іншими державами), як Грамота Івана Берладника (1134 р.) про встановлення пільг для іноземних купців, переконливо засвідчує високий рівень правового регулювання у тогочасній сфері міжнародної торгівлі.

Більшість українських істориків (М. Грушевський, І. Крип'якевич) схиляються до думки, що Галицьке й Волинське князівства були безпосередніми спадкоємцями політичної та культурної традиції Київської Русі. Державне життя тут тривало на 100 років довше, і Галицько-Волинська держава стала головним політичним центром України та досягла значного політичного, економічного, культурного розвитку, вийшла на передові позиції серед східноєвропейських країн. Відтоді західні землі вирізнялися особливим патріотизмом і завзятістю, вперто боронили свої культурні надбання.

Загалом історія Галицько-Волинської держави є для наших сучасників яскравою та повчальною сторінкою духовно-культурного, політичного, соціально-економічного, військово-звитяжного буття наших предків.

2.3. Литовсько-Руська держава. Українські землі в складі Речі Посполитої (друга пол. XIV – перша пол. XVII ст.)

У XIV–XVI ст. українські землі захопили сусідні держави – Литва та Польща.

Від початку і до середини XIII ст. (часи кінцевого розпаду Київської Русі) припадає зародження та стрімке формування молоді держави – Великого князівства Литовського. У другій третині XIV ст. його кордони вже сягають Балтики на півночі й Причорноморського степу на півдні. Експансію на південний схід з початку другої половини XIII ст. розпочав видатний правитель Великого князівства Литовського –

Міндовг, підпорядкувавши достатньо обширну руську землю – Чорну Русь з її головним містом – Новгородком, яке і стало першою столицею майбутньої імперії.

Експансіоністську політику Міндовга продовжив не менш успішний литовський правитель і засновник нової правлячої династії (правила до Люблінської унії 1569 р.) Гедимін. Користаючи з внутрішніх чвар і боротьби за владу в Золотій Орді, лише впродовж 1362–1363 рр. Литва поглинула Київщину, Поділля та Чернігово-Сіверщину. А вже наприкінці століття литовські володіння сягнули Чорноморського узбережжя⁷⁹.

Захопивши значну територію України (приблизно половину земель Київської Русі) та Білорусі, Велике Литовське князівство стало однією з найбільших держав Європи. Значимо, що власне литовські землі, як і литовське населення, становили у ньому невелику частину порівняно з білоруськими, російськими, українськими землями і населенням⁸⁰.

Науковці вважають, що власне литовський сегмент населення первісно становив не більше 10 відсотків, державною мовою була давньоруська – у її білоруському варіанті, панівною релігією – православ'я, уособлюване ієрархами Церкви, започаткованої ще Володимиром Великим. Фактично Велике князівство Литовське (з другої пол. XIII – до поч. XV ст. держава офіційно називалась Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське) було продовженням попередньої державницької традиції. Великі князі спеціально підкреслювали: «Ми старовини не чіпаємо і новини не вводимо». Відтак для українських земель литовська парасолька слугувала достатньо необтяжливим захистом від монголо-татарського іґа, яке великоросійські землі остаточно скинули аж у 1480 р.

Так творилася могутня Литово-Руська держава, головним осередком якої стала руська державність.

⁷⁹ Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих процесах у Криму в кінці XIV – першій половині XV ст. / Ф.М. Шабульдо // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 82–88.

⁸⁰ Див.: Кульчицький В.С. Історія держави і права України: навч. посіб. / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – С. 42.

З середини XIV до 70-х років XV ст. спостерігається нове піднесення Київського князівства. Київський князь зберігав за собою верховну владу в межах Київської землі. Однак після смерті останнього удільного київського князя Симеона в 1470 р. київська державність припинила своє існування. З 1471 р. Київська земля стала рядовим воєводством, яким управляли литовські воєводи⁸¹.

На чолі Литовсько-Руської держави стояв Великий князь, який об'єднував різні функції державної влади – законодавчу, виконавчу, судову. Його укази, розпорядження були обов'язковими для місцевих князів і намісників. Удільні князі не були співправителями, а тільки дорадниками і виконавцями його волі.

Згодом, позбавившись земельних володінь та влади над місцевим населенням, колишні удільні князі з васалів Великого князя перетворилися в його слуг і поступово змішалися з верхівкою служилої знаті. Остаточоно удільні князі втратили державницькі права і перетворилися у підданих Великого князя після привілею 1434 р.⁸² Влада литовських князів з середини XV ст. перестала зростати, а з кінця століття – почала зменшуватися.

Натомість розширюються функції так званої панове-ради, яка спочатку була дорадчим органом при Великому князеві, а у міру перетворення Литовського князівства у централізовану державу, панове-рада отримала те ж значення, що й феодална курія у західноєвропейських державах. У 1492 р. панове-рада приймає особливий привілей, за яким влада Великого князя обмежується юридично, а за привілеєм 1506 р. панове-рада, у разі відсутності Великого князя, дістала право керувати всією внутрішньою і зовнішньою політикою країни, оголошувати мобілізацію, починати війну⁸³.

Представницьким органом Великого князівства Литовського став Великий вальний сейм, визначений за

⁸¹ Див.: Музиченко П.П. Історія держави і права України: навч. посіб. / П.П. Музиченко. – 2-ге вид., випр. і доповн. – К.: Знання, 2000. – С. 42. (662с.)

⁸² Див. Кульчицький В.С. Історія держави і права України / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – С. 62–63.

⁸³ Там само. – С. 64.

Литовським статутом 1529 р. як головний державний законодавчий та виконавчий орган. Сейм розв'язував найважливіші державні питання, на ньому обирали королів Речі Посполитої. Це зумовлювалось тим, що, починаючи від Ягайла, Велике Литовське князівство періодично опинялося в особистій унії (один монарх для двох держав) з Польським Королівством – аж до остаточного злиття після Люблінської унії 1569 р.

Центральна адміністрація складалася з призначених спочатку особисто Великим князем, а потім у погодженні з панове-радою і Великим вальним сеймом урядовців, які відповідали за відповідні функції.

Гасло «Ми старовини не чіпаємо і новини не вводимо» втілювалося в реальну політичну практику. Будучи поліетнічним державним утворенням, Велике князівство Литовське не надавало переваг якомусь окремому етносу.

Держава розширювалася на основі злиття правлячих династій: старої – Рюриковичів і нової – Гедиміновичів. Багато в чому цей процес нагадував побудову в XI ст. східнослов'янської держави Київська Русь. Первісно на своїх місцях, з тими самими повноваженнями залишались князі й уся правляча верхівка, апробований політико-адміністративний апарат. Внутрішнє суспільне життя інкорпорованих у Литовську державу Руських земель регламентувалось і надалі традиційним руським звичаєвим правом та нормами «Руської правди», напрацьованими за Ярослава Мудрого, його синів і Володимира Мономаха.

Історик Дмитро Дорошенко так описує цю інкорпорацію: «Здебільшого роблено було обопільні умови: Великий князь Литовський зобов'язувався давати оборону князю Руської землі, а цей обіцяв йому «покору»(...) Литва не мала свого виробленого державного апарату (...) Вища культура русинів мала непереможний вплив на литовців. Вони переймали від русинів військову організацію й способи оборони. Будування фортець, їх укріплення, обсаджування залогами, княже господарство й адміністрація, податкова організація, суд – усе це запозичувалось у Русі. На корінних литовських землях появляються руські назви: «намісник», «городни-

чий», «тивун», «конюший», «ключник» і т.д., руська мова стає мовою великокняжого двору й державної канцелярії»⁸⁴.

Отже, маємо підстави дійти висновку: набутий досвід державотворення в добу Київської Русі відіграв значну роль у побудові молодої держави – Великого князівства Литовського. «Можна було сподіватися, – зауважує Д. Дорошенко, – що литовська династія й сам литовський етнічний елемент відіграють роль, подібну до ролі варягів X–XI ст., скріпивши собою ослаблений руський елемент і засимілювавшись з руською стихією. Але сталось зовсім інакше: в кінці того самого XIV ст. відбулася подія, що повернула історію Литовсько-Руської держави на зовсім інший шлях. Цією подією була політична унія Литви з Польщею»⁸⁵.

Після ліквідації влади удільних князів з'явилася місцева адміністрація. Територія Литви наприкінці XIV ст. поділилася на землі, воєводства, а вони – на повіти та волості. Воєвод і старост призначали Великі князі. Упродовж тривалого часу зовнішні геополітичні небезпеки підштовхували і поляків, і литовців до певного об'єднання, передусім мілітарного.

Першою спробою такого об'єднання стала так звана Кревська (1385 р.) унія, укладена між Ягайлом і поляками. Вона була здійснена лише частково. Проте ця угода уможливила об'єднання зусиль литовців, поляків, українців та білорусів і розгром лицарів Тевтонського ордену під Грюнвальдом 1410 р. У подальшому були ще спроби створити повноцінний союз (Городельська унія 1413 р.), але тільки схвалена спільним сеймом у Любліні 1569 р. унія, яку прийнято називати Люблінською, радикально змінили історичні долі чотирьох народів – литовського, польського, українського і білоруського. Додамо, що на момент прийняття Люблінської унії до двох попередніх загроз для Литовської держави (германців із заходу та московитів зі сходу) з півдня додалася третя – кримські татари, котрі після 1475 р. стали васалами могутньої Османської імперії.

⁸⁴ Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – С. 108.

⁸⁵ Там само. – С. 108–109.

Зміст Люблінської унії зводився до наступного:

«1) Польська корона й Литва зливались в одну Річ Посполиту. 2) Король і Великий князь мав бути один спільний, обраний спільним сеймом і сенатом. 3) Король присягав при коронації на права обох народів. 4) Спільний сейм і сенат. 5) Спільна зовнішня політика. 6) Спільна монета. 7) Право набувати землі для польської шляхти в Литві і для литовської – в Польщі.

Залишались окремими: 1) Державний герб і печатка. 2) Міністри. 3) Військо. 4) Фінанси. 5) Законодавство. 6) Адміністрація»⁸⁶.

За підтримки короля-князя Жигмонта II Августа (1548–1572 рр.), який прагнув прихилити до себе українських і білоруських православних вельмож, окремі привілеї отримала шляхта Волині, Київщини та Поділля. Зберігав чинність Литовський статут. У всіх урядах і судах використовували руську мову. Православна шляхта зрівнювалася в правах із шляхтою католицькою.

Укладення Люблінської унії польські історики одно-стайно трактують значним політичним успіхом своєї держави. «Прилучення до Польщі українських провінцій Литви – Київщини, Волині й Поділля одразу давало Польщі фактичну перевагу в цім новім державнім творі, який являв собою дивну мішанину принципів уній й федерації, свого роду компроміс різних державних і національних інтересів»⁸⁷.

Більшість українських істориків (у тому числі В. Антонович, М. Грушевський, Д. Дорошенко та ін.) вважали Люблінську унію великою бідною, навіть національною катастрофою для українців і білорусів. Унаслідок Люблінської унії Польща ставала великою державою, опираючись на сили й засоби Литви, передусім на багатства і можливості Русі. Багаті українські землі відкривали широкий простір для колонізації, чим польські магнати негайно ж скористалися. Сконцентровані переважно на Волині старі руські княжі й боярські роди (Острозькі, Сангушки, Чорторийські, Дубро-

⁸⁶ Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – С. 114.

⁸⁷ Там само. – С. 115.

вицькі, Збаразькі, Вишневецькі, Четвертинські, Мосальські, Ружинські та ін.) незабаром окатоличились і сполонізувались. Український і білоруський люд залишився без політичної та духовної еліти, яка хоча б мінімально могла захистити його.

Зауважимо, що задовго до Люблінської унії на Руських землях Литовської держави формувалися міські самоврядні громади на основі так званого магдебурзького права. (У Галичині цей процес розпочався наприкінці XIII ст.) У Великому князівстві Литовському міське самоврядування на німецькому праві почало впроваджуватись наприкінці XIV ст. У 1374 р. таке право отримав Кам'янець-Подільський, 1390 р. – Берестя та низка міст. Наприкінці XV ст. магдебурзьке право одержав Київ, у XVI ст. – Кременець і Луцьк. Досвід міського самоврядування на німецькому праві знадобиться українцям у майбутньому – в часи побудови Б. Хмельницьким козацької держави.

Правова свідомість громадянства Великого князівства Литовського XVI ст., його політичний та соціальний світогляд найповніше виражені в історичній пам'ятці законотворчості під назвою «Литовський статут». Було три його редакції: перша – 1529 р.; друга – 1566 р.; третя – 1588 р. Відомі історики, а також фахівці з історії права (передусім українські та білоруські) здебільшого доходять висновку: прообразом для Литовського статуту стала «Руська правда» – і за структурою, і за змістовим наповненням, і за духом. Отже, і в цьому аспекті вплив Київської Русі на формування Литовської держави очевидний.

Для українців не менш важлива й зворотна сторона: вплив Литовського статуту на українську суспільність. Адже де-факто він став національним правом Лівобережної України і функціонував (паралельно з позитивним правом Російської імперії) на значній частині української території майже до середини XIX ст. Окрім того, Литовський статут був діючим правом Гетьманщини і загалом суттєво впливав на українське право.

Отже, вплив на формування правосвідомості тогочасних і литовців, і українців з білорусами був обопільний, і це

не могло не залишити певного позитивного сліду і не відгукнутися у майбутньому.

Політичний розвиток у межах двоєдиної держави Речі Посполитої пришвидшили явища та процеси, котрі у скритій формі існували на Руських землях ще у Литовській державі.

На політичну арену вийшов такий феномен українського національного буття, як козацтво. Зраджений власною аристократією, український люд у козацтві отримав не лише авантюрних войовників, а й захисників своїх національних і соціальних прав, православної віри, рідної мови, звичаїв і традицій. Увесь період від створення 1569 р. Люблінської унії і майже до середини XVII ст. становив собою низку перманентних козацьких повстань і бунтів. Завершилися вони антипольською визвольною козацько-селянською війною, очолюваною видатним гетьманом Богданом Хмельницьким, творцем нової української козацької держави.

Розділ 3
БОРОТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ
КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

**3.1. Богдан Хмельницький – великий будівничий
Української держави**

Передусім зазначимо, що козацько-селянська війна 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького в кінцевому підсумку розвалила Польщу – могутню і багату на той час державу Європи. Спершу була зупинена її експансія на схід, згодом вона втратила завойоване Лівобережжя і Правобережний Київ, а в XVIII ст. відбулись перший, другий і третій поділи: Польська держава зникла з політичної мапи Європи.

Перед фатальним для Польщі 1648 р. ніщо не віщувало біди. Навпаки, історики зауважують внутрішнє і зовнішнє благополуччя Польської держави. Усі сусіди Польщі були ослаблені й зазнавали так чи інакше кризи. Німецька імперія зазнала тотальних руйнувань в усобній Тридцятилітній війні й наразі ні на що не претендувала, Угорщина була міцно затягнута невільничим турецьким зашморгом, Швеція також знесиліла у цій війні, Московщина ще не оговталась від «смутного времени» і поразки під Смоленськом 1632 р. Туреччина також не отямилась від розгрому під Хотиним (1621 р.), де вирішальну роль відіграли українські козаки, очолювані уславленим гетьманом П. Сагайдачним. Окрім того, її виснажувала внутрішня династична боротьба¹.

¹ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 7. – С. 467–479 (628 с.); Страшко В.В. Хотинська війна 1621 р. за актовими книгами ЦДІАК України / В.В. Страшко, Л.А. Сухих // Укр. іст. журн. – 2011. – № 6. – С. 4–16.

Натомість у самій Польщі зовні панував лад і спокій. Завдяки миру довкола неї Польща (передусім її великі магнати та родовита шляхта) упевнено багатіла, головно – за рахунок українських земель. Природні багатства України насправді були вражаючими.

Багатства України вабили не лише Польщу, а й Туреччину, Крим, Угорщину, а особливо – Московщину.

Зазначимо, що від середини XVI ст. розпочався різкий занепад сільського господарства в Іспанії, визнаній годувальницею Європи, і на європейському ринку стрімко зріс попит на продукти харчування. Цей попит почала задовольняти Польща, продаючи український хліб, м'ясо, масло, сало, птицю Франції, Німеччині, Англії, Швеції, Португалії та й Іспанії. Надходила в Європу деревина із Карпат, Волині, Полісся, на яку також був великий попит. Маса пшениці й іншого збіжжя, гурти волів, табуни коней, смола, поташ, звірячі шкіри й хутра – усе це йшло через Гданськ та інші балтійські порти за кордон, а натомість пливло в кишені власників українських латифундій чужоземне золото, привозилися вироби тодішньої європейської індустрії та предмети розкоші. На основі експлуатації природних багатств і накопичення капіталу розвивалися торгівля і промисел, зосереджені головно у великих містах, таких як Варшава, Краків, Вільно, Львів, Київ, Кам'янець.

Красномовним показником зростання багатства держави міг слугувати розвиток будівництва у тодішній Польщі: вся Річ Посполита, в тому числі й українські землі, вкрилася величезними будівлями костелів, кляшторів, замків, розкішних панських палаців.

Нарешті, здавалось би, настав і релігійний мир. Цьому посприяв елекційний сейм 1632 р., де замість померлого Жигмонта III обрали королем його сина Володислава, який був толерантним у питаннях віри. На сеймі досягнуто компромісної угоди: 1) за православними визнали свободу віри, право споруджувати нові церкви й ремонтувати старі, засновувати школи, друкарні, шпиталі, братства – їм відкрився вільний доступ до міських урядів; 2) київський православний митрополит знову отримав кафедру св. Софії й Печерський монастир; 3) православні віряни одержали, крім Київ-

ської митрополії, єпископські кафедри в Луцьку, Львові й Перемишлі, а в Білорусі – у Мстиславі; 4) низка церков і монастирів, що попередньо опинилися в руках уніатів, поверталися православним; 5) за уніатами залишали єпископії в Холмі, Володимирі на Волині, Пінську й Полоцьку. Однак релігійне питання не було розв'язано до кінця – унію не скасували, хоча цього найбільше вимагали українці. Окрім того, її на урядовому рівні офіційно затвердили як другий обряд українців і білорусів. Отже, в українське та білоруське суспільство було внесено розкол, і його руйнівні наслідки ми спостерегаємо дотепер.

Уже тоді Польща славилася на весь світ демократичними інститутами, розквітом політичного життя. Проте водночас спостережливі іноземці зауважували: польське суспільство невиліковно хворе, «золоті шляхетські вольності» межують з повним безправ'ям і приниженням трудящих мас; виявляє невдоволення міщанство, позбавлене участі в політичному житті й обтяжене в економічному розвитку.

В Польській державі процвітав парламентаризм, але водночас спостерігалось повне безсилля виконавчої влади; фактично панувало право сильного. Королівська влада була зовсім обмежена, усе в державі вирішувала правляча й панівна шляхетська верства, хоча на той час вона вже до краю здеградувала, втратила колишній бойовий лицарський дух і після захоплення українських багатств потонула в розкошах і розвагах, перейнялася пацифізмом. Приміром, намагання Володислава розпочати нову війну з Туреччиною були відкинуті магнатами, які змусили короля розпустити уже набране військо. Усім укладом життя, стилем поведінки польська шляхта нагадували римських патрициїв періоду розвалу Римської імперії.

Десятиліття перед Визвольною війною 1648–1654 рр. отримало у польських сучасників та – згодом – істориків означення доби «златого спокою». Після придушення кількох козацьких повстань середини 30-х років (Гуні та Острияниці, Павлюка) українське козацтво вимушено притаїлося, покійно терпіли знущання селяни. Поширеною стала практика відкупів – шляхтич знаходив відкупника-єврея, який виплачував йому бажану

суму податків на рік, два, а то й п'ять уперед, а потім намагався «відбити» вкладені гроші коштом покріпачених селян. При цьому допускалися численні зловживання, поширеною була практика закриття євреями-відкупниками церков з метою стягнення недоїмок. Похорони, шлюби, хрестини – церква залишалася на замку, доки село не розрахується з лихварем. Пізніше вказана обставина зумовила антисемітські прояви в середовищі повстанців; образа на кривдників-євреїв часом перевищувала ненависть до польського панства.

У сфері освіти й духовного життя все більшого впливу набували єзуїти, які у своїх численних школах виховували молоде покоління шляхти в дусі католицької винятковості та нетолерантності щодо православних та протестантів. Незважаючи на проголошений в 1632 р. релігійний мир, готувався новий наступ проти «єретиків», наростав вибух релігійних пристрастей.

Підсумовуючи сказане, доходимо висновку – Польща сама торувала собі дорогу до Хмельниччини.

Трагізм ситуації полягав у тому, що була втрачена етнічна самоідентифікація української знаті, котра задля збереження та подальшого зміцнення власних станових інтересів не лише не підтримувала боротьбу народних мас України проти іноземного поневолення, за створення національної державності (не кажучи вже про те, аби очолити цю боротьбу), а й брала активну участь в її придушенні (приклад – Ярема Вишневецький)². Дочка «стовпа православ'я», засновника Острозької академії, князя Костянтина Острозького, перейшла у католицизм і відмовилася продовжувати політику свого батька. Подібні приклади можна множити.

У цих обставинах ініціатором боротьби за незалежність стало українське козацтво. Очолив цю боротьбу колишній генеральний писар Війська Запорозького, згодом – чигиринський сотник Богдан Хмельницький.

Упродовж усього XIX ст. дослідники козаччини дискутували запитання: як позап'ятдесятилітній чоловік (орієн-

² Смолій В.А. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет / В.А. Смолій, В.С. Степанко. – К.: Либідь, 1993. – С. 46. (502 с.)

товна дата народження – 1595 р. – Авт.), шляхтич, добрий господар і сім'янин, який користувався прихильністю самого короля Володислава, пішов війною проти всієї Польщі?

Звичайно, певним імпульсом стала особиста образа – польський шляхтич Данило Чаплінський відкрито поглумився над родовитим козаком, а польська адміністрація взяла скривдженого на кпини. До особистої кривди Хмельницького додалися особисті образи мільйонів українців на ґрунті національному, соціальному й релігійному.

Зверхність, пихатість, зажерливість і нетолерантність поляків, зокрема в середніх і нижчих верствах суспільства, рано чи пізно мали спричинити вибух. Можна було користуватися прихильністю і симпатією самого короля і водночас зазнати принижень від сусіда лише через те, що ти українець, а він поляк. Власне, так трапилося із самим Хмельницьким. У його особистій долі відбилась доля всього українства. Уся українська народність у Польській державі була упосліджена.

Як влучно зазначає В. Липинський, поляків змінити було неможливо. Залишалось або Польщі самій докорінно реформуватись, створивши відповідні умови для мирного співжиття двох народів, або ж зруйнувати Польську державу дощенту і поза нею будувати власну Українську державу. Перше в тих умовах було нездійсненним. Отже, залишалось друге³. У той період сума національних образ українців дійшла до критичної позначки, необхідна була лише іскра.

Про Богдана Хмельницького та Хмельниччину існує широка література, збереглося чимало документів, написано безліч статей і низку монографій українськими та зарубіжними істориками й письменниками. Значний внесок у висвітлення цього питання зробили, зокрема, українські історики М. Василенко, В. Голубицький, М. Грушевський, М. Костомаров, І. Крип'якевич, В. Липинський, О. Оглоблін, М. Петровський, М. Слабченко, С. Томашівський, А. Ткач, Ф. Шевченко, Д. Яворницький... У наш час цьому питанню приділили велику увагу О. Апанович, М. Брайчевський,

³ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – К.: Відень: [б. в.], 1920. – С. 18–20. (304 с.)

О. Гуржій, Ю. Мицик, В. Смолій, В. Степанков та ін.⁴ Скажімо, В. Степанков здійснив спробу виокремити послідовні етапи розроблення Б. Хмельницьким програми державного будівництва та її реалізації⁵. Проте тема державотворчих прагнень і діянь Великого гетьмана ще далеко не вичерпана.

Зауважимо, що постать Б. Хмельницького і його діяння оцінюються по-різному, часто діаметрально протилежно. Усе залежить від особи дослідника, його світогляду, історичних умов, у котрих писалася та чи інша праця, чи й ідеологічно-політичної кон'юнктури. Не дивно, що навіть в українській літературі тривалий час існували різні погляди на Хмельниччину. Одні автори ідеалізували та романтизували її в душі народного епосу. Це, зокрема, характерно для монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький» (1857 р.), написаній на основі польських друкованих джерел і народних українських пісень. Інші ж, навпаки, перебуваючи в полоні великодержавницьких польських стереотипів, вважали Хмельниччину руйнівною стихією, яка, крім лиха, нічого не принесла європейській цивілізації. Такі оцінки домінують у тритомній праці П. Куліша «История отпадения Малороссии от Польши» (1888–1889 рр.). Ще інші навіть називали Б. Хмельницького зрадником національних інтересів України перед агресивною Москвою.

Чимало про Хмельницького та Хмельниччину написали поляки. Більшість польських досліджень до краю заідеологізовані й заполітизовані, предмет дослідження подається односторонньо і лише в негативному сенсі. Хмельницького вони змальовують невгамовним бунтівником, руйнівником і «свавільником». Однак з-поміж польських досліджень трапляються і глибокі, зважені студії про добу Хмельниччини. Такою, наприклад, є двотомна монографія К. Шайнохи «Два роки діянь наших. 1646–1648» (Л., 1865, 1869). Ця праця, ґрунтована на багатому

⁴ Чуприна В. Хмельниччина (1648–1657 рр.): Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького / В. Чуприна, З. Чуприна. – Л.: Світ, 2003. – С. 56. (176 с.)

⁵ Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України / В.С. Степанков // Укр. іст. журн. – 1991. – № 9. – С. 115–126; № 11. – С. 127–139.

джерельному матеріалі, розглядала повстання Хмельницького як природну реакцію лицарської козацької верстви проти поневолення її шляхтою і магнатами. Але особливо серед польської літератури про Хмельниччину вирізняються розвідки львівського історика Л. Кубалі «Битва під Берестечком» (1909 р.), «Війна московська» (1910 р.), «Війна шведська» (1913 р.) і под. Ці праці написані на основі архівних матеріалів, їм притаманна строга наукова об'єктивність.

Стосовно російської історіографії, то тут добі Хмельниччини приділена відносно незначна увага. Побіжно торкаються цієї теми у своїх працях С. Соловйов («Истории России», т. 10), В. Ключевський («Курс русской истории», т. 3), Д. Іловайський («История России», т. 5), М. Покровський («Русская история», т. 3). Є низка поверхових, заідеологізованих на протитивагу польській історичній школі досліджень, де Хмельницький прославляється як «присоединитель Малороссии к Великороссии».

Наголосимо, що постать Великого гетьмана і Хмельниччину в імперській Росії використовували переважно під ідеологічним знаменом «присоединения».

До честі української історіографії, вона загалом розібралася з цим складним і неоднозначним періодом в українській історії. Сталось це вже у ХХ ст. і пов'язано передусім з іменами В. Липинського та М. Грушевського.

У 1912 р. з'явилися монографії молодого історика В'ячеслава Липинського про Станіслава-Михайла Кричевського, сподвижника Богдана Хмельницького, й участь шляхти в народному повстанні, видані разом з іншими працями у великій збірці «Україна на переломі. 1657–1659». Ці праці, написані із використанням багатьох невідомих доти іноземних джерел, стали справжньою епохою в дослідженнях Хмельниччини. Липинський дав загальний огляд політики Хмельницького, з'ясував її послідовні етапи від козацького автономізму до будови самостійної Української держави, яскраво змальовуючи державницькі змагання. Звертаючи увагу на творчі, конструктивні моменти в діяльності Хмельницького, Липинський з'ясував увесь розмах його міжнародної політики й широту політичних планів.

Д. Дорошенко наголошує: «У студіях Липинського сама постать гетьмана явилась у зовсім новому світлі: замість творця нещасливої унії з Москвою Липинський дав образ могутнього організатора Української держави, великого політика і патріота»⁶.

Згодом загальну оцінку Хмельниччини та її провідників В. Липинський розвинув у монографії «Україна на переломі. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті» (1920 р.). Про Хмельницького, зокрема, він пише: «Богдан-Зеновій Хмельницький, який провів глибоку межу понад добами історії України, поклав початок Української козацької держави, був найбільшим державним мужем, що його будь-коли мала Україна»⁷.

В наших оцінках В. Липинського та проробленої ним колосальної праці не будемо забувати, що історик представляв консервативну течію у вітчизняній історичній науці. Сам В. Липинський був близьким до гетьмана Павла Скоропадського та протягом усього життя поділяв монархічні ідеали. На нашу думку, він дещо переоцінив роль (дрібною) шляхти в Хмельниччині. Втім висловлені зауваження не применшують значення його наукових здобутків.

Синтезом усіх попередніх досліджень і наукових розробок Хмельниччини стали 8 і 9 томи «Історії України-Руси» М. Грушевського (1916–1931 рр.), цілком присвячені добі Хмельницького. За широтою охопленого джерельного матеріалу та використаної наукової літератури праця Грушевського далеко залишає за собою все, написане про Хмельниччину до того. Відкинувши романтичні нашарування, перебільшення і применшення, видатний історик показав портрет Хмельницького і його епохи в усіх їхніх проекціях, неоднозначностях і суперечностях.

Хто ж такий Богдан Хмельницький?

Незважаючи на величезну популярність Богдана Хмельницького в усій Європі після 1648 р., перші півстоліття його життя маловідомі. Якщо в козацькому середовищі він користу-

⁶ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Л.: Світ, 1991. – С. 236.

⁷ Липинський В. Україна на переломі. – С. 182–183.

вався авторитетом і повагою, то серед широкої суспільності тодішньої Польщі був майже незнаний. Його безпосередні контакти з королем можуть засвідчувати: Хмельницький, висловлюючись по-сучасному, належав до тих «тіньових» діячів козацтва, котрі вміли вершити важливі справи, не виставляючи власної персони на показ. Невідомо навіть точно, де й коли він народився. Безсумнівно, походив Богдан Хмельницький із шляхетського роду, бо користувався гербом «Абданк», але з якої частини України – не знаємо. Наталія Полонська-Василенко пише, що існує дві гіпотези походження роду Хмельницьких. За однією – з Галичини, з Хмельника на Перемищині, бо в Галичині вже з XVI ст. зустрічаються Хмельницькі. За іншою – з Переяславщини. Один із сучасників – князь Заславський – називав його «перяславським козаком»⁸.

Рід Хмельницьких був незаможний. Батько майбутнього гетьмана, Михайло, служив у коронного гетьмана – Жолкевського у Жовкві, відтак – у зятя Жолкевського, Яна Даниловича, на Львівщині, й переїхав з ним, коли того призначили старостою корсунським та чигиринським. Михайло Хмельницький був осадчим Чигирина та Лисянки. У Чигиринському повіті він став податковим писарем, а згодом – підстаростою. Від Даниловича отримав хутір Суботів під Чигирином.

Можливо, під час служби батька у Жовкві, приблизно 1595 р. народився Богдан-Зиновій. Існує припущення (його дотримувався директор Національної галереї мистецтв у Львові Б. Возницький), що Богдан Хмельницький народився в Олеському замку, де його батько працював начальником охорони. Вчився він спочатку в українській школі, потім в єзуїтському «латинському» колегіумі, ймовірно, у Львові, отримавши добрі знання з латини. Наука закінчилася у 1620 р., коли в поході під Цецорою загинув старший Хмельницький, а його, Богдана, захопили в полон турки і два роки протримали у Царгороді в неволі. Є припущення, що використовували його для «білої» (управлінської) роботи, а це допомогло удосконалити знання турецької мови та обрости певними

⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1993. – Т. 2. – С. 11. (608 с.)

зв'язками. За кілька років Б. Хмельницького разом із групою польських старшин обміняли на військовополонених-турків.

Про наступні роки майже нічого невідомо. Очевидно, Хмельницький служив у війську і здобув там чималий авторитет. У 1637 р. він обіймав посаду військового писаря, через рік іздив як член делегації до короля, а на підставі ординації 1638 р. втратив посаду писаря і став звичайним сотником Чигиринського полку.

Французький уряд 1644 р. закликав на військову службу українських козаків. Посол де-Бренсі писав цього ж року кардиналу Мазаріні, що козаки мають дуже здібного ватажка Хмельницького, якого поважають при дворі короля: «Це людина освічена, розумна, добре знає латинську мову (...) він готовий допомогти нам». У 1645–1646 рр. понад 2 тис. козаків перевезли до Франції. Вони брали участь в облозі Дюнкерка, треба гадати, з-поміж них – і Хмельницький⁹. Втім останнє припущення залишається лише науковою гіпотезою, яка, можливо, колись знайде своє підтвердження.

Ставши сотником, уже немолодий козак узявся за господарство. В'ячеслав Липинський пише: Хмельницький «млини будував, стави ставив, холопів оселив, нову осаду осадив, де горілку, мед і пиво шинковано»¹⁰. Існують згадки, що він мав голландських корів, англійських овець та німецьких свиней.

Хмельницький одружився із Ганною Сомківною, сестрою пізнішого наказного гетьмана Якіма Сомка, мав кількох синів та дочок. Перед повстанням уже овдовів, і в його домі на правах жінки й господині жила шляхтянка Єлена (за однією з версій, відбита Хмельницьким у татар). Здавалося, що цього солідного й немолодого чоловіка важко спровокувати на якусь непевну авантюру. Одначе в умовах шляхетської сваволі трапилася подія, яка круто змінила його долю, а з нею – і долю України.

У цей час на польському престолі був Володислав IV, син короля Жигимонта III Вази, щирий польський патріот.

⁹ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину / О. Оглоблин. – Нью-Йорк: [б. в.], 1957. – С. 32–35. (87 с.)

¹⁰ Липинський В. Україна на переломі / В. Липинський. – С. 15.

Він цінував козаків за відвагу і хоробрість, безпосередньо спостерігаючи за ними під час шведської та московської воєн, і був невдоволений необмеженим свавіллям шляхти. Не будемо забувати, що XVII ст. для Європи стало часом утвердження абсолютистських режимів. Натомість польський король був безсилим заручником магнатів, які позбавили його реальної влади.

З метою підвищення власного авторитету та повноважень Володислав виношував ідею війни з Туреччиною, але знав, що сейм на це згоди не дасть. Тому разом з канцлером Оссолінським вирішив спровокувати таку війну за допомогою козаків (провокуючим нападом на турецькі володіння. – *Авт.*) і поставити сейм перед доконаним фактом. Навесні 1646 р. до Варшави на таємну раду запросили авторитетних представників козацтва: осавулів Івана Барабаша та Іляша Караїмовича, сотників Нестеренка й Богдана Хмельницького. Перемовини велись з довіреними особами короля. Сам король прийняв козаків потай уночі, дав їм грошей, королівські клейноди, грамоту на збільшення реєстру до 12 тис. і велів підготуватися до морського походу. Водночас він на власні кошти почав вербувати наймане військо, і вже влітку 1646 р. близько Львова зібрав 16 тис. вояків. Однак сейм довідався про наміри короля, і королівський задум провалився.

За відсутності Богдана Хмельницького в його рідному Суботові трапилися події, котрі перевернули все життя майбутнього гетьмана. Чигиринський підстароста Д. Чаплінський, з яким Б. Хмельницький конфліктував, напав на його хутір, спалив млин, забрав готове збіжжя і пасіку, а одного з Богданових синів забив до смерті канчуками. Крім того, Чаплінський забрав із собою ще й Богданову громадянську дружину Єлену.

Хмельницький кинувся шукати правди, добувся аж до Варшави – та марне. У ті часи в Польщі це була ситуація звична. А Чаплінський тим часом і зовсім відібрав у нього Суботів, скориставшись тим, що після смерті батька він формально не переоформив хутір на себе. (На думку Н. Полонської-Василенко, Чаплінський діяв з намови магната Олександра Конецпольського, корсунського й чигиринського старости

на той час, сина коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського. Олександр був вороже налаштований до українців і, окрім того, знав про таємні зв'язки Хмельницького з королем.)

Отже, заможний, хазяйновитий козак втратив усе. Існує переказ: коли Хмельницький на зустрічі з королем Володиславом поскаржився на утиски шляхти і свої образи, король буцімто відповів: «Ти як козак носиш шаблю і можеш нею себе оборонити». Можливо, Хмельницький говорив про це вголос, бо лишень повернувся з Варшави, одразу ж за наказом Олександра Конєцпольського був заарештований і запроторений у в'язницю в Черкасах. Виручив його давній товариш і кум, а згодом і вірний соратник, черкаський полковник Станіслав Кричевський. Він узяв Богдана на поруки і відпустив його. Сталось це наприкінці 1647 р.

На початку 1648 р. з ватагою однодумців Б. Хмельницький опинився на Запорозжі, укріпився на дніпровському острові Буцьку й почав гуртувати довкола себе невдоволений елемент, агітуючи за повстання. Спочатку біля нього було 250–300 козаків. У кінці січня він опанував Січ, де залога з реєстрових козаків корсунського полковника перейшла до нього. Звідси вислав посольство до Криму просити допомоги й отримав таку обіцянку. Козацька рада на Запорозжі проголосила його гетьманом. Зауважимо, що в агітаційній роботі серед козацтва він посилався на бажання самого короля приборкати вередливу шляхту й панів за допомогою козаків.

Зазвичай усі попередні козацькі та козацько-селянські повстання були стихійними бунтами, миттєво спровокованими тією чи іншою подією. Хмельницький, навпаки, готує свій виступ ретельно. Розуміючи, що шляхта матиме перевагу в кінноті, Хмельницький веде переговори з кримським ханом. Однак Гірей відмовляє змовнику, посилаючись на те, що Польща справно дотримується умов миру і надсилає багаті подарунки. Втім хан пропонує Хмельницькому порозумітися з перекопським мурзою Тугай-беєм. З цим останнім і була досягнута угода – татари надають кінноту (якої у той час так гостро бракувало козакам), а Хмельницький залишає їм заручником свого сина Тимоша і передаватиме татарам для ясиру всіх майбутніх польських бранців.

Військова угода з споконвічним релігійним ворогом християн – мусульманами стала ніби підтвердженням тієї загальновідомої істини, що політика – це мистецтво можливого. Починаючи боротьбу за незалежність, Хмельницький з воїна-козака перетворювався на державного діяча, політика, для якого колишній лицарський кодекс честі вимушено підлягав заміні макіавеллізмом. Втім, не будемо забувати, що першими до військових союзів з Кримом вдавалися ще... московські государі у своєму протистоянні з Великим князівством Литовським.

Дізнавшись про наміри Хмельницького, уряд Польщі вирішив придушити їх у зародку. В квітні коронний гетьман Микола Потоцький вирушив на Запоріжжя. Реєстрових козаків і загін німецької піхоти він вислав Дніпром, аби вони біля Кодака з'єдналися з 4-тисячним польським військом і реєстровими козаками, котрі йшли під проводом гетьманового сина Стефана Потоцького. За ними виступало 6 тис. війська, очоленого гетьманами – Миколою Потоцьким та Мартином Калиновським¹¹.

Відділ Стефана Потоцького пройшов степом тиждень і вже наближався до порогів, коли 29 квітня близько балки Жовті Води на нього напав Хмельницький. Потоцький заложив табір і боронився два тижні, чекаючи на допомогу, яка пливла Дніпром. Однак реєстрові козаки збунтувалися, перебили старшину (крім Кричевського) й німців і перейшли до повстанців.

Брати укріплений табір Хмельницький не наважувався – ця перемога могла стати прірвою. Військова статистика стверджує, що втрати тих, хто обороняються, утричі менші за втрати наступаючої сторони. Позбутися кращих своїх бійців уже в першому бою було рівносильним катастрофі. Хмельницький вступає у переговори з Стефаном Потоцьким і дає слово честі, що дозволить оточеним безперешкодно відійти, якщо ті видадуть йому свою артилерію. Поляки пристали на ці умови, можливо, тому, що їхніх порох для гармат замок під час зливи. І

¹¹ Андрусак М. Історія козаччини: (курс викладів): у 3 кн. / М. Андрусак. – Мюнхен: УВУ; накладом філософської секції УСГ, 1946. – С. 38–39. (180 с.)

дійсно, Б. Хмельницький строго дотримав власного слова (недаремно в юні роки учився в отців-єзуїтів у Львові та Ярославі) – спостерігав, як ослаблених поляків атакують його татарські союзники, не вмішуючись з своїми козаками у хід битви.

Стефан Потоцький, тяжко поранений, потрапив у полон до татар і там помер. Живим залишився лише челядник, що сповістив гетьманів Миколу Потоцького й Мартина Калиновського про поразку. Вони розпочали маневр, намагаючись дочекатись підкріплень, але Хмельницький завбачливо вдався до хитрощів. Козак Галаган добровільно погодився потрапити в полон до поляків і, ніби не витримавши катувань, погодитися вивести їх у тил до Хмельницького. Так ворог потрапив у пастку – глибокий яр, зі схилів якого був атакований козаками та повстанцями М. Кривоноса.

26 травня 1648 р. біля Корсуня польське військо було наголову розбите, обидва гетьмани та сотні офіцерів, згідно попередньої домовленості з Тугай-беєм, опинились в татарському полоні.

Саме під час Корсунської битви помер король Володислав IV.

Не можна описати, зазначає польський історик Шайноха, тієї тривоги й загального переполоху, які охопили всю Польщу після звістки про Жовті Води й Корсунь. Річ Посполита відразу опинилась без короля, без війська, без гетьманів перед могутнім ворогом; усі думали, що настала загибель для держави. Та ще страшнішим для шляхти й панства був ефект, який справили перші успіхи Хмельницького на населення Наддніпрянської України. Спалахнула вся Київщина. Повстання перекинулося за Дніпро й охопило теперішню Полтавщину.

Протягом червня Хмельницький проводить вишкіл козацьких полків, натомість повстанці на місцях розправляються з шляхтою та євреями-орендарями. Наступний політичний крок Хмельницького вражає своєю оригінальністю. До Варшави їде його гонець з листом до Володислава (Хмельницький вдає, що йому невідомо про смерть короля), де недавні події зображуються ... як виконання плану Володислава IV та канцлера Оссолінського про початок війни з

Туреччиною. Однак трапилося приkre непорозуміння, яке призвело до зіткнення з коронним військом та несподіваної катастрофи. Хмельницький проголошує себе вірним слугою польського престолу і все, про що просить, – це королівської поблажливості та вибачення учасників козацько-польського зіткнення. Хмельницький навіть усіяко відхрещується від повстанців – мовляв, ці люди діють на власний страх і ризик і не мають до нього жодного відношення. Для пришвидшення миру Хмельницький просив негайно збільшити реєстр козаків до обіцяних королем 12 тис., повернути православним церкви і виплатити козакам заборговану за 5 років платню. Ці (на диво скромні) вимоги сейм прийняв, і було оголошене перемир'я.

Поляки, заколисані втішною для них інформацією, починають тим не менше збирати нове 70-тисячне військо. Його очолили, за образним висловом Хмельницького, «перина, латина і дитина»: князь Домінік Заславський (відомий навіть у шляхетській Польщі сибарит), Микола Остророг (учений муж, власник найбільшої тогочасної бібліотеки) й Олександр Конецпольський (19-річний юнак, відважний рубака, але аж ніяк не стратег). Поруч з цим Варшава розвинула активну дипломатичну діяльність: вислала послів до Туреччини, аби стримати татар, до Москви – щоби звідти вдарили по Криму, а популярному оборонцеві православної віри Адаму Кисилеві доручили увійти в безпосередні зв'язки із Хмельницьким для утримання його від дальших бойових дій. Хмельницький тим часом дійшов до Білої Церкви і зупинився для вишколу багатократно прирослих козацьких полків. Вочевидь, він і сам не сподівався того вибуху народного гніву, який спричинив виступом за власні образи. Його лякали селянські повстання, і він намагався втихомирити їх. Однак повстання ширилося в усій Україні – на Поділлі, Волині... Очолив його Максим Кривоніс. На придушення повстання від Польщі виступив Єремія Вишневецький, жорстоко розправляючись із повстанцями. Але що жажливішими ставали кари, то більше розпалювалися лють і ненависть селян.

Якою ж була українська суспільність на початок Українсько-польської війни, очолюваної Богданом Хмельницьким?

Скористаємось для цього даними Герарда Фрідріха Міллера (1705–1783 рр.) – російського історика (німця за походженням), члена Петербурзької АН, збирача унікальних документів з історії давньої Русі (так звані *портфелі Міллера*), настирливого провідника «норманської теорії» та водночас об'єктивного аналітика. За його спостереженням, тодішнє українство мало такий склад: (дрібна і частково середня. – *Авт.*) шляхта, духівництво, воїнство (козаки, міщани та селяни)¹². Власна українська еліта як стан на той час ще не визріла і, природно, не могла виконати історичної місії – стати носієм національної ідеї.

Причини козацьких повстань чимало істориків, у тому числі представник народницької парадигми Михайло Грушевський, вбачали у соціальному устрої Польщі: привілейованість шляхетського стану, безправність нижчих верств населення, запровадження згори церковної унії та обмеження прав православної церкви¹³.

На соціальній стороні наголошує і прихильник консервативної парадигми Д. Дорошенко, додаючи: «...У той час, коли стара провідна верства українського суспільства – магнати і шляхта – помалу сходять зі сцени через масову дезерцію своїх членів до польсько-литовського табору, а у міщанства вже не вистачає сил виносити тягар боротьби за народність та церкву, на арену виступає нова суспільна сила, нова верства, що вийшла з лона українського народу, – козацтво, яке і переймає на себе завдання бути головною опорою православної церкви і української народності»¹⁴.

Військо Хмельницького поповнювалося й спольщеними українськими шляхтичами. Серед них – майбутній військовий писар та вірний соратник Хмельницького І. Виговський, С. Мрозовицький-Морозенко, брати Іван та Данило Нечаї, Іван Богун, С. Кричевський та ін. Більшість із них мали

¹² Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах / Г.Ф. Миллер. – М.: Имп. Общество истории и древностей российских, 1846. – С. 32. (93 с.)

¹³ Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставряні, Л. Шкляр. – К.: Генеза, 1995. – С. 149. (608 с.)

¹⁴ Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – С. 208.

блискучу освіту, яку здобули в кращих університетах Європи, мали вони і досвід державницької роботи. Ці нові кадри аристократичної еліти обіймали високі посади у війську поруч зі старими полковниками, здебільшого зі Запорозжя, такими як Джеджалій, Бурлій, Вишняк, Гиря, Нестеренко, Топига та ін. Власне, аристократична еліта формувала відповідну атмосферу довкола гетьмана, ідеологію повстання¹⁵.

Подібна дилема стоятиме перед Україною і в часи майбутніх державних змагань та виборювання незалежності наприкінці ХХ ст. – необхідність використання державно-управлінських кадрів, що були породженнями старою бюрократичної машини. Державне управління – це така ж наука, як економіка, історія чи, приміром, математика. Окрім чистих намірів тут вимагаються відповідні знання й навички, яких зазвичай немає в ідеалістів-подвижників... Але не будемо забігати вперед.

Ми не знаємо докладно, які плани мав Хмельницький на початку повстання, але до нас збереглися чутки, які поширилися серед польського суспільства під враженням перших успіхів Хмельницького. Уже наприкінці травня 1648 р. (відразу після Жовтих Вод і Корсуня) Адам Кисіль писав до примаса Лубенського, що Хмельницький формує нове князівство, проголошує, що вся Україна здобута його шаблею і Київ має бути столицею нового князівства. Один з польських шляхтичів писав із України до Львова, нібито Хмельницький титулує себе «князем Руси». А викуплений із татарського полону слуга Потоцького Яскульський приніс до Польщі звістку: татарський мурза Тугай-бей заявив у розмові з полоненим польським гетьманом Потоцьким, що козаки хочуть мати свою незалежну державу аж до Білої Церкви. Схожих повідомлень збереглося чимало. Вони зайвий раз підтверджують незначеність державницької традиції українців і живучість пам'яті про незалежну Українську державу княжих часів.

Зауважимо: історичне лідерство такого молодого суспільного стану, як козацтво, у боротьбі за соціальне, національне та релігійне визволення українців обумовлювалось

¹⁵ Липинський В. Україна на переломі / В. Липинський. – С. 107–110.

двома обставинами. По-перше, на відміну від шляхетського стану, козацтво не посідало панівного становища й не було соціально замкнутим; по-друге, освоюючи землі південного регіону, козаки перетворювалися на типових фермерів, стаючи у такий спосіб носіями нових буржуазних відносин. Саме економічні засади козацького господарювання, котрі були передовими для тогочасної Європи, в першій половині XVII ст. непримиренно суперечили відсталому фільварково-панщинному типу господарства, який ґрунтувався на кріпацтві. Тому національно-визвольну й соціальну боротьбу могло очолити лише козацтво¹⁶. Вірогідно, феномен цього явища насамперед полягав саме у тому, що вперше державотворча функція перейшла безпосередньо до представників народу¹⁷. Зауважимо, що у війську Хмельницького у цей час можна було зустріти не лише українців-православних, але й поляків, зокрема протестантів.

Навпаки, колишня українська еліта – князівсько-боярська у цій війні майже цілком опинилася на боці ворога. Уособленням манкурта став князь Ярема Вишневецький, окатоличений і ополячений. Зібравши у власних маєтках 5-тисячне військо, цей нащадок давнього українського роду, який століттям раніше дав Україні засновника Запорозької Січі, з нечуваною жорстокістю розправлявся з бунтівними «хлопами» – садив сотні людей на палі, здирав живцем шкіру, розпорював животи вагітним.

Дві величезні армії рухалися назустріч одна одній. Сили були майже рівні: близько 100 тис. чоловік, включаючи німецьких найманців, і 100 гармат мали поляки, 118 тис. війська – Хмельницький. Проте з цього числа майже 40 тис. становили слабоозброєні повстанці-селяни, котрі часто лише заважали бойовим діям. Слабкістю польського війська був його величезний обоз: приблизно 100 тис. возів із винами, припасами, посудом, панським одягом. Потенційною си-

¹⁶ Грушевський М.С. Духовна Україна (Збірка творів) / М.С. Грушевський; упоряд. І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1994. – С. 229. (560 с.)

¹⁷ Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті / В.А. Смолій // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 61–73.

лою – головорізи Яреми Вишневецького, який мріяв про те, щоб одноосібно очолити об'єднану польську армію.

Чергові хитрощі Хмельницького полягали у тому, що *перині, латині й дитині* надійшов лист, у якому Хмельницький... смиренно просив вибачення і намагався виговорити амністію для учасників повстання. Вишневецький невблаганно вимагав *на палю*, на що Заславський «глибокодумно» відповів: «Добре пану (Вишневецькому) садити хлопів на палю, його маєтки – за Дніпром, а мені доведеться знищити власних кріпаків...» Розлючений Ярема покинув польський табір. Тим часом до табору Хмельницького прибув невеликий загін татарського підкріплення. На поляків це справило гнітюче враження, і наступного дня Хмельницький наказав повстанцям Кривоноса вивернути кожухи угору вовною (як татари) та прибути до табору з вигуками «Алла! Алла!» У польському таборі почалася паніка, агенти Хмельницького ширили провокаційні чутки про доконану втечу трьох гетьманів (ті дійсно виїхали з табору, щоб спільно просити Вишневецького повернутися і узяти провід у свої руки). Почалася паніка.

Під Пилявцями (на кордоні Поділля та Волині) 23 вересня 1648 р. польське військо щент розбили, 80 гармат і десятки тисяч возів потрапили до козаків. Цю здобич оцінювали у декілька мільйонів злотих.

Женучи перед собою польське військо, козаки вирушили на захід, здобули Збараж, Вишневець, Броди і 8 жовтня 1648 р. підступили до Львова. Потримавши короткий час місто в облозі, Хмельницький не штурмував його (очевидно, не хотів віддавати на пляндрування татарам), а задовольнився викупом у 200 тис. червінців та крамом на півмільйона і подався на Варшаву.

Польща лежала перед Хмельницьким майже безборонна, але він зупинився в Замості й далі не пішов. Звідси він став чинити тиск на сейм із метою обрання новим королем Яна-Казимира, брата покійного Володислава IV, прихильника політики замирення з козаками. Зрештою, Яна-Казимира обрали королем, і Богдан висунув перед ним вимоги: амністія для всіх, хто брав участь у війні, залежність

гетьмана лише від короля, скасування церковної унії, поновлення козацьких вольностей, збільшення реєстру козаків, територіальна автономія України. Король пообіцяв створити спеціальну комісію для розв'язання цих питань і просив Хмельницького відвести армію в Україну. Гетьман виконав королівське бажання і повернувся в Україну.

Виникає питання: чому після таких блискучих перемог, коли Польща фактично стояла на колінах, такі скромні вимоги? Відповідь дає В. Липинський: з початку повстання Богдан Хмельницький і його найближче оточення перебували в полоні стереотипу автономії й не мислили свого існування без Польщі. Незалежна Українська держава була хіба в потаємних мріях. Подібне повториться через 269 років з Українською Центральною Радою, яка з початку 1917 р. і аж до прийняття IV Універсалу перебувала в полоні стереотипу «федералізму», але цього разу йтиметься про федерацію з Росією.

Здавна істориків цікавило і таке питання: чому в zenіті успіхів Хмельницький не пішов на Варшаву? Більшість дослідників дотримуються думки, що тоді гетьман не мав наміру поривати з Польщею (той самий автономізм). Це – з політичних міркувань. Стосовно військового, то військо було втомлене, поширювалися хвороби, і похід пізно восени був дуже небезпечний; полковники відрадили Хмельницькому йти далі¹⁸. Від себе додамо, що усі військові дії в Україні – до XX ст. включно точилися за графіком літо – зима. Весняна і осіння багнюки унеможливлювали пересування кінноти й артилерії (на кінській тязі), крім того, коней треба було чимось годувати (узимку можна було використовувати запаси сіна на захопленій території).

Хмельницький в'їхав до Києва напередодні Різдвяних свят як тріумфатор. Населення гаряче зустріло свого «нового Мойсея», визволителя «з лядської єгипетської неволі». Єрусалимський патріарх Паїсій, митрополит Київський Сильвестр Косів, духовенство, професура Києво-Могилянської

¹⁸ Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: документы и материалы: в 3 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 2. – С. 92.(558 с.)

колегії, спудеї влаштовували пишні акти, виголошували панегірики. Тут на нього чекали послы молдовського та волозького господарів, семигородського князя. Розмови з патріархом і київською елітою відкрили гетьманові очі на те, що сталося в Україні. Він збагнув: це не повстання селян проти панів, не помста магнатам за сваволю й утиски народу, а велика війна за незалежність України, створення держави. Нова, широко освічена козацька еліта також сприяла становленню державницької ідеології Хмельницького.

У лютому 1649 р., коли Хмельницький був у Переяславі, до нього звернулися послы Яна-Казимира (Адам Кисіль). Гетьман уже розмовляв з ними не як підлеглий, а як володар України. «Виб'ю з лядської неволі руський народ увесь! – казав він. – Перше я за свою шкоду і кривду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру... Поможі мені в тому чернь уся – по Люблин і Краків, і я її не відступлю, бо це права рука наша... Буду мати тисяч 200, 300 своїх, орду при тім... За границю війною не піду, шаблі на турків і татар не підйму. Досить маю в Україні, Поділлі і Волині тепер (...) у князівстві моїм по Львів, по Холм і Галич»¹⁹. Тим не менше, з посольством Киселя було підписане перемир'я... до весни, хоча до того часу воєнні дії й так були неможливими через природний фактор.

Перерва тривала недовго. Продовження війни було неминучим. Її зумовили настрої селян. На початку літа 1649 р. 200-тисячне польське військо вирушило на Україну. Хмельницький мав лише близько 70 тис. козаків, не рахуючи селянських повстанців, і стільки ж татар. Незважаючи на це, він обложив у Збаражі польську армію і тримав її в оточенні півтора місяці. Водночас із півночі на Україну виступив литовський гетьман Ян Радзивіл. Під Лоєвом (Білорусь) полковник Станіслав Кричевський дав йому відсіч, але сам загинув.

На допомогу обложеним полякам виступив король із новими силами. Хмельницький оточив королівське військо під Зборовом, але польський канцлер Ю. Оссолінський підкупив хана Іслам-Гірея, і той поставив Хмельницькому вимо-

¹⁹ Холмський І. Історія України / І. Холмський. – Мюнхен: [б. в.], 1949. – С. 200. (360 с.)

гу замиритися з королем – інакше татари підтримуватимуть поляків. Гетьман був змушений погодитись.

Усе завершилось підписанням 18 серпня 1649 р. Зборівського договору. Згідно з ним, у межах Польської держави утворювалася автономна область, до складу якої належали Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства, частини Волині та Поділля. Цією територією мав управляти гетьман. Вона матиме своє регулярне військо – 40 тис. реєстрових козаків. Селянство мусить повертатись до панів, а королівська адміністрація та польські пани – на свої місця. Православна церква отримує рівні права з римо-католицькою. Унія скасовується. Єзуїтські школи в Києві ліквідуються.

Маємо підставу говорити, вказує Петро Музиченко, про визнання державності на території трьох воєводств Київського, Чернігівського і Брацлавського²⁰.

А Дмитро Дорошенко з гіркотою зазначив: «Замість повного увільнення цілого українського народу й створення своєї власної держави доводилося формально задовольнятися ніби національно-територіальною автономією, і то властиво для самої тільки козацької верстви»²¹.

Хоча Зборівську угоду після тривалих зволікань і дебатів 8 січня 1650 р. ратифікував сейм, ані поляки, ані козаки її не виконували. Хмельницький почував себе повновладним господарем на відвойованій території, формуючи тут свій державний устрій. Край було поділено на 16 полків; згодом їх кількість збільшилася. Усі урядовці – центральної управи (генеральні старшини: писар, обозний, хорунжий та осавул), полкової, сотенної – носили військові ранги й паралельно з військовими обов'язками виконували ще й цивільну службу щодо адміністрації, фінансової управи й суду. Край одержав немовби воєнну організацію, й сама назва – Військо Запорозьке – на тривалий час стала офіційною назвою Української козацької держави²².

²⁰ Див.: Музиченко П.П. Історія держави і права України: навч. посіб. / П.П. Музиченко. – 2-ге вид., випр. і доповн. / П.П. Музиченко. – К.: Знання, 2000. – С. 179. (662 с.)

²¹ Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – С. 254.

²² Там само. – С. 255.

Зазначимо, що в період Національно-визвольної війни яскраво проявилась державотворча функція українського козацтва. Як тільки козацьке військо закріплювалося на певній території, тут же поставало козацьке управління.

Б. Хмельницький намагався в процесі державного будівництва використати той творчий потенціал і військовий досвід державотворення, який нагромадився на Запорозькій Січі.

Однак знову розпочалися воєнні дії. 28–30 червня 1651 р. біля містечка Берестечка на Волині відбулася вирішальна битва. Хмельницький мав близько 100 тис. козаків, разом із повстанцями, та 50 тис. татар; поляки – 80 тис. регулярного війська і стільки ж озброєної челяді. У вирішальний момент битви татари почали втікати. Самого Хмельницького у таборі не було. Він був вивезений з поля бою татарами, а згодом – відпущений (за іншою версією – поїхав збирати нові сили, а керівництво битвою залишив Іванові Богуну).

Серед істориків і письменників побутувала думка, що головною причиною поразки під Берестечком стала зрада татар. Цим може бути пояснена й їхня «дивна» поведінка щодо Хмельницького. Хан був зацікавлений у якомога довшому триванні внутрішньої польської смути. З одного боку, це забезпечувало Крим від зовнішнього ворога, з іншого, дозволяло без особливого ризику брати багатий ясир.

Д. Дорошенко по-іншому розглядав це питання. Він, зокрема, зазначив, що причиною польської перемоги була не зрада хана, а перевага польської артилерії, участь 20 тис. німецької піхоти, добре вишколеної в 30-літній війні, високі бойові прикмети польської кінноти, головню – перевага польського плану бою, виробленого німецькими генералами.

В українській національній свідомості поразка під Берестечком закріпилася як трагедія, національна катастрофа. Зміцненню такого погляду сприяла польська література, підносячи перемогу поляків мало не до небес. Насправді це була програна велика битва у великій війні. До того перемагали козаки, тут – поляки. Навіть побіжний аналіз свідчить, що катастрофи насправді не було, як і не було блискучої польської перемоги. Коли татари не витримали концентрованого гарматного вогню і відступили, відкривши фланг

війська Хмельницького, козацький табір устиг замкнутися й успішно витримував жорстокі штурми аж десять днів. Більшість найбоєздатнішого війська, артилерії та кінноти Богун зумів вивести і зберегти. Щоправда, через паніку загинуло 30 тис. осіб, переважно повсталих селян і челяді. Загинув і Коринфський митрополит Іоасиф, який привіз Хмельницькому меч, освячений на Гробі Господнім. Однак і поляки не легко отримали перемогу. Польська армія також зазнала великих втрат. Вона була ослаблена настільки, що не змогла відразу організувати погоню за відступаючими козаками.

Це підтверджують такі події. За короткий час Хмельницький зібрав рештки розбитих полків, мобілізував свіжі сили і вже на початку жовтня того самого 1651 р. виступив супроти з'єднаних польсько-литовських сил під Білою Церквою з новою грізною армією. Як полководцеві й особистості потрібно віддати належне Богданові Хмельницькому: в критичний момент він не розгубився, не втратив присутності духу, а навпаки – виявив розсудливість, надзвичайну енергію та цілеспрямованість. На підтримку гетьмана масово піднялось українське населення. Поповнення все прибувало і прибувало. За цих умов польське командування змушене було піти на перемовини.

Отже, 28 вересня 1651 р. укладено так званий Білоцерківський трактат – погіршений варіант Зборівської угоди: козацька територія обмежувалася лише Київським воєводством, кількість реєстрових козаків зменшувалося до 20 тис. чоловік, гетьмана зобов'язували розірвати стосунки з татарами й узагалі не вести міжнародні відносини. Місто Чигирин залишилося за гетьманом.

Військо Запорозьке утримало свою православну віру, польська шляхта одержала право повернутися до своїх маєтків²³.

Одразу після підписання Білоцерківської угоди польські пани почали відбирати завойоване козаками, жорстко карати селян і міщан. Маса українського населення втікала за московську границю й оселялась на незайманих землях

²³ Див.: Музиченко П.П. Історія держави і права України / П.П. Музиченко. – С. 180.

майбутньої Харківщини та Воронежчини. Так започаткувалась Слобідська Україна²⁴.

Білоцерківська угода не була ратифікована сеймом, і це розв'язало руки Богданові Хмельницькому. Він підтримував зв'язки із Москвою, Туреччиною, Кримом, а влітку 1652 р. розквитався з поляками за Берестечко. Разом із сином Тимошем 2 липня Хмельницький уцент розгромив під Батогом на Поділлі 20-тисячну польську армію на чолі з гетьманом Марціном Калиновським. Самого М. Калиновського вбили, а козаки, крім маси різних трофеїв, захопили 57 польських гармат (під Берестечком поляки захопили 28 козацьких гармат).

Унаслідок цієї перемоги та подальшого вторгнення в Молдову вдалося примусити молдовського господаря (титул монарха. – *Авт.*) Василя Лупула до шлюбу його дочки Розанди з сином Богдана Хмельницького Тимошем. Реалії тогочасної Європи полягали у тому, що будь-яка держава повинна була мати монархічну форму правління і, відповідно, власного монарха. Приміром, проти Республіки О. Кромвеля єдиним фронтом виступили государі всієї Європи. Проголосити себе королем Хмельницький не міг у принципі – цього б не визнали ні Церква, ні іноземні государі, ні навіть власне вільнолюбне населення. Династичним шлюбом з молдовським господарем, васалом турецького султана, Хмельницький намагався отримати турецьку «парасольку», яка б врятувала об'єднане молдово-українське державне утворення від польської агресії.

Проте цим планам не суджено було збутися – восени 1653 р. при облозі м. Сучави Тиміш був поранений осколками дерев'яного гарматного лафета і невдовзі помер від зараження крові.

У грудні 1653 р. козацько-татарські сили обложили у Жванці короля Яна-Казимира разом із військом. Поляки готові були здатися, але їх знову врятували татари, уклавши сепаратний мир. Причому хан оговорив для себе у короля

²⁴ Чуприна В. «Круг містечка Берестечка...»: до 350-річчя битви під Берестечком / В. Чуприна // Дзвін. – 2001. – № 7. – С. 118–122.

велику контрибуцію й право протягом місяця забирати ясир на Галичині та Волині.

Хмельницький вимушено погодився на це, але вислав свої полки громити татар і відбирати в них ясир. У Жванці 15 грудня 1653 р. козаки уклали мирну угоду з Польщею.

Та на цей час Хмельницький уже не надавав цій угоді серйозного значення, маючи інший політичний план – союз із Московією. Він надіявся з її допомогою остаточно звільнитися від Польщі.

Від літа 1648 р. Богдан Хмельницький неодноразово звертався до Москви, прохаючи допомогти у боротьбі з Польщею (і отримуючи порох, свинець, гроші). Однак звертання про пряму підтримку залишалися марними: московський уряд або відмовляв, або відповідав загальними заявами, не бажаючи розривати миру з Польщею.

Водночас Москва з інтересом поглядала на Україну. Союз з Україною відкривав шлях до Чорного моря і на захід, забезпечував панування на сході, а головне – непевне становище України загрожувало або захопленням її Польщею, або тісним союзом із Туреччиною, чим не раз лякав Москву Хмельницький. Союз з Україною забезпечував Москві також її мілітарні інтереси. Україна могла за потреби виставити до 300 тис. випробуваного, досвідченого, кращого на Сході Європи війська²⁵.

Однак Москва вичікувала. За твердженням відомого російського історика В. Ключевського, вона упродовж «6 років приглядалася з незмінною цікавістю, як справа Хмельницького, попсована татарами під Зборовом і Берестечком, хилилася до упадку, як Україна пустошилася союзниками-татарами і люто-нелюдською усобицею, і нарешті, коли Україна знищилася до краю, її прийняла під свою високу руку»²⁶.

Нарешті Москва відреагувала на чисельні звернення Б. Хмельницького, і 1 жовтня 1653 р. Земський собор у Моск-

²⁵ Оглоблин О. Українсько-московська угода / О. Оглоблин. – Нью-Йорк; Торонто: [б. в.], 1954. – С. 17–18. (101 с.)

²⁶ Ключевский В.О. Курс русской истории / В.О. Ключевский. – 2-е изд. – Москва; Петроград: Госиздат, 1923. – Ч. III. – С. 150. (472 с.)

ві ухвалив прийняти Україну «під високу руку царя», а 1 листопада московське посольство було вже на кордоні України²⁷.

Цей поспіх, загалом невластивий тогочасному московському уряду, засвідчував його глибоку заінтересованість. Очолив посольство боярин Василь Бутурлін, намісник Тверський. До посольства увійшли окольничий Іван Олфер'єв, намісник Муромський та дяк Ларіон Лопухін. З ними їхало духовенство з іконами, хоругвами, хрестами, образом Спаса (дар царя Хмельницькому) та великий супровід.

Хмельницький був зайнятий війною з Польщею та похороном сина Тимоша і прибув до Переяслава лише 6 січня 1654 р. (за старим стилем). Він уникав усіляких урочистих прийомів і жодного разу не запросив московських послів до себе. Можливо, тому й обрав для переговорів не Київ, чого домагалися послі, а тихий козацький Переяслав. Не прийняв московських послів і переяславський полковник Тетеря. Переговори мали офіційний характер.

Рада старшин та поспіхом скликана загальна рада мешканців Переяслава відбулася 8 січня. Прослухавши зміст царської грамоти, послі та старшини поїхали до Успенського собору. Там стався інцидент, не передбачений у Москві. Коли духовенство захотіло привести до присяги гетьмана та старшину, Хмельницький зажадав від послів, щоби вони перші принесли присягу від імені царя. У цьому виявилась би рівноправність сторін і – проявилася недовіра до справжніх намірів нового союзника.

Боярин Бутурлін рішуче відмовився присягати від імені царя: *Цар своїм холопам не присягає*. Гетьман і старшина пішли на нараду. Послі тривалий час чекали у соборі. З'явилися полковники Тетеря та Лісницький і почали переконувати послів скласти присягу. Ті знову відмовилися. Уся ця історія стала публічним скандалом для московського посольства. Воно кілька годин чекало на гетьмана, і двічі підтверджена Бутурліним обіцянка, що цар охоронятиме всі права України, була, фактич-

²⁷ Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. 9, кн. 2. – С. 728, 730. (776 с.)

но, присягою. «Царское слово применно не бывает», – ствердив Бутурлін.

Зараз відомі імена тих козаків та міщан, котрі присягали у Переяславі (284 особи). Набагато важче відбувалося присягання у Києві: митрополит Сильвестр Косів і все київське духовенство та приближена до них шляхта навідріз відмовились присягати – їх примусили це зробити. Не захотіли складати присяги Іван Богун та Іван Сірко, полки Уманський і Брацлавський; у Полтавському й Кропив'янському полках московських урядовців побили киями.

У березні 1654 р. посольство України у складі військового судді Самійла Зарудного та полковника Павла Тетері з супроводом прибуло до Москви. Там бажали, аби приїхав сам Богдан Хмельницький, але він цього не зробив. Посли везли акредитивні грамоти від гетьмана, «Статті» (так звані 23 статті), текст Зборівської угоди.

У грамоті гетьман постає репрезентантом «Руської держави», і це виразно засвідчує: вона не перестала існувати й після Переяславської угоди. Вважаємо, що Переяславська угода була спільною волею двох незалежних держав жити і співпрацювати на засадах т.зв. *особистої унії* – тобто під одним царем. Такі державно-правові моделі (один сюзерен для кількох держав) не були незвичними для тогочасної Європи – достатньо пригадати історію польсько-литовських уній від Кревської унії 1385 р. до остаточного злиття двох держав у 1569 р.

Принаймні так розуміли зміст досягнутих домовленостей і сучасники. Навіть Петро I усвідомлював це, тому всіляко прагнув урізати суверенітет України. Згодом Московські можновладці почали стверджувати, що Україна приєднана до Росії на загальних засадах як споконвічна її територія.

Договір між Україною і Московською державою, зазначає одеський дослідник Петро Музиченко, сформувався не за звичною для наших часів моделлю міждержавних договорів, тобто не як єдиний акт за підписом обох сторін. Умови договору містяться в двох різних за формою актах: в так званих «Березневих статтях» від 21 березня (містилося 11 статей, які було ратифіковано) і підтверджено царською Жалуваною грамотою гетьманові й Війську Запорозькому

(були також окремі грамоти станам України) від 27 березня, які складають одну цілість. Тобто ці акти були за своєю суттю договором, угодою двох держав²⁸.

Україна визнавала московського царя як сюзерена Малої Русі (цей топонім не містить у собі нічого принизливого, оскільки підрозуміває первісну, вихідну територію держави, на зразок Малопольщі навколо першої польської столиці Кракова. – *Авт.*). Москва визнала гетьмана і Військо Запорозьке єдиним державним представництвом України та її урядом. Україна на чолі з гетьманом зберігала державну самостійність і незалежність у справах зовнішньої та внутрішньої політики, зокрема адміністрації, суду, війська, фінансів і господарства, соціальних відносин, культурно-національного та церковно-релігійного життя, гарантувалися права й вольності козацтва та інших станів (шляхти, міщанства, духовенства); Москва зобов'язувалася надати Україні збройну допомогу в боротьбі проти Польщі. Реєстр козацького війська, яке отримувало платню від царя (за рахунок зібраних в Україні податків), визначався в 60 тис., устанавлювався цілком окремий статус українських громадян²⁹.

Створення Української держави після довготривалого бездержавного періоду стало великим досягненням українського народу і давало потенційну можливість протистояти експансії сусідів як із заходу, так і з північного сходу та півдня.

Самостійність України протягом усієї Визвольної війни визнавалася на міжнародній арені. Навіть Польща у своїх дипломатичних стосунках визнала Україну як самостійну державу (з повстанцями укладають не мир, а перемир'я). Хмельницький встановив дипломатичні відносини із Швецією, Пруссією, Австрією, Угорщиною, Венецією. Правителі цих держав трактували Україну як окрему державу від Москви, а гетьмана як самостійного государя. Спочатку і Москва ставилася до України як до вільної держави³⁰.

²⁸ Музиченко Петро. Історія держави і права / Петро Музиченко. – С. 186.

²⁹ Див. детальніше: Сергійчук В. Переяславська Рада – трагедія України і програв Європи / В. Сергійчук. – К.: Діокор, 2003. – С. 121-129. (136 с.)

³⁰ Див.: Музиченко Петро. Історія держави і права / Петро Музиченко. – С. 187.

Підписуючи угоду та визнаючи залежність від московського царя, Україна шукала захисту і військової допомоги в боротьбі з Польщею. Отже, головним змістом Переяславської угоди був російсько-український військово-політичний союз, який гетьман, схоже, вважав тимчасовим, а безпосередньою метою – оборону всіх українських земель від Польщі.

Однак царський уряд не виконав умов угоди, фактично зрадивши Україну. Військові дії проти Польщі, які розгорнулися у 1654–1656 рр., показали одну неприйнятну для московитів тенденцію. Захоплені у ворога містечка і території негайно приносили присягу на вірність... Війську Запорозькому (а не Московському царству). Це й зрозуміло – політичний режим в Україні був набагато м'якшим за російські самодержавні порядки.

Варшава, бачучи власну військову неспроможність проти об'єднаного ворога, вирішила діяти хитрістю. В Польщі посада монарха давно вже не була спадковою, короля обирали на т.зв. елекційних сеймах. Російський цар отримав спокусливу пропозицію зайняти польський престол після смерті діючого короля Яна-Казимира.

Сподіваючись на це обрання, Москва, за Віленським трактатом (1656 р.), відмовилася обороняти Правобережну Україну, віддавши її Польщі.

Зрада московського уряду робила беззмістовним і непотрібним московський протекторат, тому гетьманський уряд обрав шлях визволення України від царської залежності, боротьби за повну незалежність України. Скликана 2 жовтня 1656 р. гетьманом у Чигирині велика рада козацької старшини повністю підтримала ідею державної незалежності України. Лише на цій раді після восьмилітніх вагань, пошуків і кривавої боротьби ідея державної незалежності була усвідомлена як політична потреба.

Визначна роль у процесі відродження української державності належить особистій діяльності гетьмана Богдана Хмельницького. Це визнають навіть запеклі ненависники української незалежності. Гетьман раптово помер у розквіті творчих сил 27 липня 1657 р. (є версія про його отруєння горілкою, привезеною польським шляхтичем, який сватався

до однієї з доньок гетьмана), коли український народ обрав шлях повної державної незалежності.

Козацька держава періоду Богдана Хмельницького була повноцінною, з усіма характерними для кожної держави ознаками. А таких ознак вирізняють сім: 1) політична влада; 2) територія; 3) політико-адміністративний устрій; 4) суд і судочинство, фінансова система і податки; 5) соціальна структура населення; 6) військо; 7) міжнародні відносини. Усі ці ознаки були не лише притаманні козацькій державі, а й достатньо розвинуті. Маємо всі підстави стверджувати, що українська державність у середині XVII ст. існувала вже у завершеному вигляді. І спричинився до цього видатний син українського народу Богдан-Зиновій Хмельницький.

3.2. Україна в добу козацької державності (друга пол. XVII–XVIII ст.)

Ким був Хмельницький для України, стало зрозуміло відразу після смерті Великого гетьмана. Зосередивши, по суті, диктаторську владу, будучи політиком і дипломатом, він міцно тримав основні ниті того запутаного суспільно-політичного клубка, яким була на той час Україна. Найперше він вказав на її місце козацькій старшині. Зробити це було нелегко, адже тут були уславлені в сухопутних боях і морських походах старі запорозькі полковники та молода, високоосвічена еліта, яка вже за Хмельницького зажила бойової слави. Більшість цих людей була переповнена честолюбними намірами та жадобою нових багатств. А багатства ці лежали перед ними – відвойовані у польських магнатів землі й маєтки. Однак авторитет гетьмана, його непоступливість, а часто і нещадна жорстокість були надійним стримуючим чинником.

Розуміючи величезне значення ідеології в державотворчому процесі, Хмельницький усіяко підтримував православну церкву, щедро обдаровуючи її землями, пасовиськами й іншими угіддями.

Складніші взаємини у нього склалися із городянами та селянами, але й тут йому вдавалося утримувати порядок, часто навіть жорсткими методами. Йому вдалося не лише приборкати бунтівливе Запоріжжя, а й міцно тримати його в покорі.

Незважаючи на значні протиріччя між станами й усе-редині окремих станів, хоч і поволі, зі скрипом відбувалося структурування українського суспільства.

Запорозька Січ первісно була суто військовим табором. Е. Ласота, дипломат при дворі імператора Священної Римської імперії Рудольфа II (1552–1612 рр.), відправлений у Запорозьку Січ з метою укладення воєнного союзу між Запоріжжям і Римом для боротьби проти Туреччини, постійно називає козацьку столицю табором, ймовірно, таку назву використовували його німецькі й польські супутники³¹.

Запорозька Січ слабо гармонізувала з єдиновладдям централізованої Московської держави. Вже через 2 місяці після «присоединения» видано царський маніфест про необхідність ліквідації Січі. У ньому права та свободи Запоріжжя оголошувались «политическим уродством», вільні люди – «вредным скопищем», демократичні порядки – «развратной жизнью», автономна незалежність – «неистовым управлением»³².

Підсумовуючи добу Хмельниччини, сучасні дослідники доходять висновку: козащина – вагоме явище соціальної, а згодом – національно-політичної культури, що було формою, в якій скристалізувалися суспільно-політичні виступи всього українського народу проти польсько-шляхетського режиму. Воно стало виразником національних прагнень та відстоювання релігійних інтересів українського народу³³.

У наукових колах і нині продовжуються дискусії стосовно соціальних засад козацтва й особливостей організаційних

³¹ Ласота Э. Путевые заметки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. / Э. Ласота; пер. и прим. Ф. Бруна. – СПб: Типография Меркулева, 1873. – С. 77. (95 с.)

³² Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Л.: Світ, 1996. – С. 150. (488 с.)

³³ Рибчин І. Динаміка українського козацтва / І. Рибчин. – Мюнхен: Укр. техн.-госп. ін-т, 1970. – С. 16 (112 с.)

форм цього феномену. Одні дослідники вбачають у ньому архаїзм суспільних відносин, інші, навпаки, – прогресивніший порівняно з феодалізмом спосіб виробництва, носієм якого стало козацтво. Однак більшість дослідників дотримуються думки, що визнає Запорозьку Січ за державний організм у формі республіки з яскраво вираженим демократичним устроєм³⁴.

Після смерті гетьмана у старшинському таборі розпочалася боротьба за політичний вплив на життя в країні та за маєтності. Ще за життя Хмельницького дехто із козацької старшини потай від нього отримав від російського царя право на землі й маєтки. До таких спритників передусім належали послі до царя, котрі возили на затвердження проект Переяславської угоди, полковник Павло Тетеря і військовий суддя Самійло Зарудний. Не забув про себе та своїх братів майбутній гетьман Іван Виговський. Щоправда, скористатися цими землями і маєтками відкрито старшинська еліта не могла, хоч політична, адміністративна й судова влада належала їй повністю. За роки революції українське суспільство стихійно настільки урівнялося в правах, що тодішні спостерігачі зауважували: на той час рівноправнішої країни не було в усій Європі. Окрім того, кріпацтво у чистому вигляді, в якому воно існувало у центральній Польщі, український селянин не знав. Тому нова українська знать одразу після смерті Хмельницького взялася повертати селян до землі й накладати на них повинності. Без цих повинностей нові маєтності старшини були би фікцією.

Безперечно, звикле до відносної волі селянство не бажало нового кріпацтва, хоча б і в пом'якшеному вигляді. Не подобалось стрімке майнове підвищення старшини та монополізація нею усіх форм влади й рядовому козацтву. Міщанство натомість не могло змиритися із привілеями, наданими козакам. Українське суспільство розділилося на два материки – елітарні «верхи» і демократичні «низи». Кожний з цих материків, як зазначалось, переповнювали власні внутрішні протиріччя.

³⁴ Паньонко І.М. Органи влади Запорізької Січі / І.М. Паньонко. – Л.: ЛДУВС, 2006. – С. 38–39. (144 с.)

Каталізатором конфлікту між «верхами» та «низами» стали запорозькі козаки на чолі з кошовим Яковом Барабашем. До них приєднався один з претендентів на булаву полтавський полковник Мартин Пушкар. Обидва військові начальники об'єдналися заради однієї мети: скинути новообраного гетьмана Івана Виговського.

З міркувань державотворення це стало катастрофою для молодої Української держави. Однак після Богдана Хмельницького в українському політичному та військовому проводі не знайшлося постаті, яка змогла б до останку підпорядкувати власні інтереси загальнодержавним.

З розбрату в Україні негайно скористалася Москва. Козацьку державу заповнили московські емісари різних рівнів – від сановних бояр і воєвод до рядових писців-дяків. Свідомо спотворюючи дійсність, завідомо нездійсненими обіцянками збурюючи людей, вони одночасно налаштували проти Виговського та його прибічників усе, що можна було налаштувати: міщан, рядове козацтво, селянство, старшину. Оцінюючи ситуацію з позицій сьогодення, зазначимо: Москва робила все можливе і неможливе, аби розпалити в Україні громадянську війну. І це їй вдалося. Полковник Пушкар у союзі зі запорожцями Барабаша виступив проти законно обраного гетьмана. У кінцевому підсумку Іван Виговський здолав суперників, але для України це вартувало 50 тис. життів її синів і плюс десятки тисяч забраних у неволю союзниками-татарами.

Проте на цьому т.зв. *Руїна* тільки започаткувалася. За кілька десятиріч колись багаті українські села були настільки спустошені, що можна було тижнями мандрувати по Україні й не зустріти жодної людини.

Як уже зазначалося, після замирення Московії з Польщею у 1656 р. і зміною Москвою зовнішньополітичного курсу, що означав розділ України між нею та Польщею, Богдан Хмельницький спрямував зусилля на унезалежнення України від агресивної політики Москви. Цю ж лінію прагнув послідовно проводити Іван Виговський. У часи повстання Хмельницького й Визвольної війни меншим лихом для України була Московія, і до союзу з нею пристав Великий гетьман. Те-

пер політична ситуація суттєво змінилась: для козацької верхівки ослаблена європейська Польща виглядала для політичної спілки значно привабливішою, ніж Москва. Якщо у Московському царстві навіть вищі сановники вважалися лише «государевими холопами», яких сюзерен міг карати на горло, відбираючи маєтності, то в Польському королівстві кожний панівний стан мав певні привілеї та гарантії. Для козацької старшини ці привілеї бачилися жаданими; зовсім інакше почувалися селяни та міщани – для них привілеї козацької верхівки означали нове ярмо після скинутого польського.

В українській історичній думці збереглася надана М. Грушевським характеристика І. Виговського: *Швидше хитрий, ніж розумний*. У французів є відоме прислів'я: *Хитрість – розум дурнів*. Як побачимо, Виговський, на жаль, відповідав цим обидвом характеристикам.

Одразу після приборкання Пушкаря І. Виговський розпочав інтенсивні перемовини з Польщею, і 16 вересня 1658 р. у Гадячі було укладено знаменитий трактат про унію України з Польщею та Литвою. Договір передбачав перебудову Польської Речі Посполитої на федерацію трьох самостійних держав – Польського королівства, Великого князівства Литовського й т.зв. Великого Руського князівства. Першим пунктом постановлялось, що Україна в межах воєводств Київського, Чернігівського й Брацлавського стає незалежною державою під назвою Великого князівства Руського. Варшава йшла на цей крок у обмін на повернення шляхтичів у свої давні українські маєтності. До цього українське суспільство виявилось цілковито не готовим, за винятком старшинської верстви, якій Гадяцькій трактат обіцяв швидке надання шляхетства. *Хитрий* Виговський виторгував для України надзвичайно вигідну угоду (про яку Хмельницький міг тільки мріяти), але тим самим *дурний* гетьман втратив підтримку більшості власного населення.

Дореволюційна російська та радянська історіографія пояснювали цей крок І. Виговського його пропольською орієнтацією і ненавистю до Москви. З такими оцінками навряд чи можна погодитись. Особливо, коли взяти до уваги таке: І. Виговський походив із православного українського шляхетського роду з Київщини і навчався у славетному Києво-

Могілянському колегіумі, атмосфера якого в ті часи наскрізь була перейнята антикатолицьким (отже, й антипольським) духом і, навпаки, – симпатіями до православної Москви. Навіть з огляду на це, стверджувати про особливі симпатії І. Виговського до поляків і особливу неприязнь до московитів – щонайменше не переконливо. У 1648 р. під Жовтими Водами він без вагань перейшов до Хмельницького, ставши його близьким і довіреним соратником. Відновлення української державності у формі Української козацької держави було справою і Богдана Хмельницького, і його особистою.

Укладення Переяславсько-Московської угоди також було його справою. Однак політика Москви стосовно України (введення всупереч угоді в українські міста російських залог і наводнення царськими урядовцями, їхня підривна діяльність проти українських провідників), зокрема її зовнішній аспект, змусила незабаром зробити переоцінку цінностей.

Побіжно зазначимо, що в часи Хмельниччини Московія не була тією могутньою державою, якою ми знаємо її за Петра I і особливо – за Катерини II. Населення Московського царства ледве сягало 7 млн чол., не набагато більше мали разом узяті Польща та Литва. Населення України на той час становило понад 3 млн. Більшість іноземних спостерігачів того часу зауважують певну слабкість московського війська, його неорганізованість, невміння вести наступальні дії, відсутність бойового духу. Якщо московитам і вдавалось виграти локальні битви, то не через уміння, хоробрість і відвагу, а через багатократну чисельну перевагу і внаслідок великих жертв. За десятиріччя польсько-литовського протистояння московити не виграли у поляків жодної серйозної битви.

Натомість Україна, за твердженнями тих самих іноземних спостерігачів, мала чи не найкраще військо в Європі (основу його становило козацтво), яке перемагало відбірні польські армії, ядром котрих були фахівці-найманці, та полонило видатних польських полководців.

Маючи на меті у далекосяжних планах повне підкорення та закабалення України, московські політики водночас розуміли, що поглинути одним махом Право- і Лівобережжя Москва не зможе. Відтак вони спрямували політику

на розчленування України між Москвою та Польщею, відкладаючи поглинання Правобережжя і самої Польщі на віддалену перспективу, що згодом їм і вдалося здійснити.

Іван Виговський, правляча українська еліта усвідомлювали загрозу, яка нависла над Україною та її державністю після смерті Хмельницького в умовах хаосу, що розростався і посилено стимулювався Москвою. Усвідомлення небезпеки повної втрати державної незалежності змусили українську правлячу верхівку зробити крок до Польщі. Безсумнівно, рокировка переконаного державника І. Виговського до Гадяцької угоди була продиктована бажанням зберегти державну незалежність України, поєднаним, проте, з меркантильними інтересами козацької старшини.

До речі, Гадяцький трактат передбачав, що в майбутньому, за умови власного бажання, до федерації Польщі, Литви та України може приєднатися й Москва.

У Москві відразу збагнули суть та значення Гадяцької угоди: Україна вислизала з рук московських можновладців. Навесні 1659 р. майже 150-тисячна московська армія, очолювана князями Трубецьким, Пожарським і Ромодановським, вирушила в Україну, знищуючи й палячи все на своєму шляху. Для відсічі ворогові І. Виговський почав спішно збирати власне військо. Крім козаків, до нього увійшли добровольці поляки, серби, волохи. Прийшов на допомогу і кримський хан Магмет-Гірей. Поблизу Конотопа 28–29 червня 1659 р. відбулась генеральна битва, де московське військо зазнало розгрому. В полон козаки захопили кілька уславлених московських воевод, у тому числі й князя Пожарського.

Цю трагічну для московитів подію відомий російський історик С. Соловйов описує так: «Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув у один день, і ніколи вже після того цар московський не був у силі вивести в поле такого блискучого війська. У жалобному вбранні вийшов цар Олексій Михайлович до народу, й жах напав на Москву (...) Після здобуття стількох міст, після здобуття литовської столиці царська столиця Москва тепер затремтіла за власну небезпеку: з наказу царя люди всіх станів поспішили на земляні роботи для укріплення Москви (...)

Мешканці околиць із родинами й майном наповнили Москву, пішла чутка, що цар виїздить за Волгу, за Ярославль»³⁵.

Москва чекала військового походу І. Виговського. Однак він цього не зробив, тобто – не міг зробити. Відкинувши недобитки московського війська до Путивля, він повернув в Україну, де промосковська старшинська партія готувала проти нього повстання. Погрузнувши у боротьбі з нею, І. Виговський, зрештою, втратив булаву, а новим гетьманом обрали нездатного до політичного та військового керівництва Юрія Хмельницького. Недосвідчений хлопчак вирішив особисто вести переговори з московськими урядовцями і несподівано для себе з'ясував, що може з учасника переговорного процесу обернутися на бранця. Під тиском Москви він прийняв перероблений варіант Переяславських угод, яким значно урізався суверенітет Української козацької держави.

Смугу, в яку потрапила Україна після смерті Богдана Хмельницького, називають *Руїною*. Апогей її припадає на кінець гетьманування І. Виговського. Розподілена на московську та польську сфери впливу, поглинута старшинськими міжусобицями й конфронтаційним протистоянням елітарних «верхів» і демократичних «низів», вона неухильно котилася до розорення і занепаду. З такими тяжкими жертвами здобута незалежність втрачалася на очах, територія держави скорочувалася. І Право-, і Лівобережжя обирали кожне окремо свого гетьмана, котрі запекло воювали між собою, додаючи країні все більшої та більшої руїни. Після підписання поляками і росіянами у 1667 р. Андрусівського миру розподіл України між Польщею та Московією було закріплено юридично.

Козацька старшинська верхівка усвідомлювала, що підписання без її участі Андрусівського миру – політична катастрофа. Талановитий полководець і політик Петро Дорошенко порвав із поляками та реалізував давній намір Богдана Хмельницького: уклав угоду з Оттоманською Портою і розпочав війну, спрямовану на відновлення державності України. За достатньо короткий час йому вдалося об'єднати під своєю владою значну частину Право- і Лівобережжя, хоча

³⁵ Цит. за: Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – С. 293.

й ненадовго. У кінцевому підсумку він потрапив у російський полон. Віддаючи належне його особистій відвазі й хоробрості, цар виділив йому маєток і поселив під Москвою. Це був, як тоді вважали, почесний полон.

Тоді, коли одна частина козацької еліти клала голови, щоби повернути втрачені державницькі завоювання, інша, аби здобути прихильність московського царя, а з нею – і відповідні персональні привілеї, без жодного докору сумління продавала суверенітет Української козацької держави.

Показове з цього погляду гетьманування на Лівобережжі Івана Брюховецького. Визнавши невивідний для України варіант Переяславської угоди 1659 р. і отримавши від царя титул боярина за це, він на віддяку підписав так звані Батуринські статті, за котрими майже всі великі українські міста ставилися під російський контроль, царським урядникам дозволялося збирати податки з українських селян і міщан, Москва отримала право призначати митрополита Української православної церкви, Україна зобов'язувалась годувати й утримувати російське окупаційне військо на своїй території, обирати гетьмана в присутності російських послів і затверджувати його обрання в Москві.

Найлютіший та найпідступніший ворог не міг завдати такого страшного удару державній незалежності України, ніж це зробив козацький син. В'ячеслав Липинський доходить висновку: інтриги, підступність, запроданство української еліти, «побиття своїми свого» заради примарних багатств, привілеїв, амбіцій, а часто – через чорні заздрощі в усі часи були її характерними ознаками, які, зрештою, призвели до втрати державної незалежності. Так було за княжих часів, коли бояри плели змови проти власних князів і запрошували іноземних зайд, так було за козаччини і в часи Революції 1917–1921 рр.

Після підписання Андрусівського мирного договору Українська козацька держава не перестала існувати. Вона закріпилась на Лівобережжі – території, яка ледве сягала третини площі держави Богдана Хмельницького. Тут влада належала гетьманові й козацькій старшині, діяв козацький, полковий адміністративний устрій, чинним було українське судочинство. Це дер-

жавне утворення всередині Російської держави в літературі названо Гетьманщиною.

Не можна сказати, що такий стан задовольняв козацьку еліту. Більшість її мріяла про повернення втрачених вольностей і територій держави Б. Хмельницького. Це яскраво виявилось у виступі очолюваного Іваном Мазепою українського козацтва проти Петра І. І. Мазепа та П. Дорошенко свого часу скористався давнім політичним рецептом Б. Хмельницького, уклавши союз зі шведським королем Карлом XII (Б. Хмельницький мав союз з Карлом X). Повернення наступників Б. Хмельницького до його політичних ходів і варіантів зайвий раз засвідчує державницький політичний талант Великого гетьмана.

Катастрофічна поразка шведів і українців під Полтавою влітку 1709 р. остаточно перекреслила надії та сподівання української еліти на повернення втраченого й на відновлення української державності в повному обсязі.

Однак у зв'язку з цим хочемо звернути увагу на один важливий момент, який з незрозумілих причин замовчується вітчизняною історичною наукою. Йдеться про те, що після поразки під Полтавою і втечі козаків на чолі з гетьманом й усім урядом до Молдови, «українське питання» покинуло етнічні українські території та вийшло на обшири Європи. Тепер воно періодично виринатиме на міжнародній політичній арені, а інколи – дуже гостро, як було, скажімо, напередодні Першої світової війни. Багато для вкорінення «українського питання» в свідомості тодішньої освіченої Європи зробив Пилип Орлик, обраний в еміграції гетьманом після смерті Івана Мазепи. На настрої європейців мали певний вплив проект демократичної Конституції України і «Вивід прав України», розроблені П. Орликом і розіслані ним тодішнім урядам європейських держав. Значимо також, що уряд Івана Мазепи (а відтак – і уряд Пилипа Орлика) став першим українським урядом у вигнанні. Так започатковано хоча й сумну, але все-таки традицію українського державотворення в діаспорі.

Після успішного для себе закінчення Північної війни Петро I зробив рішучий крок до крайнього обмеження суверенітету Гетьманщини, названої на той час Малоросією: заснував

1722 р. так звану *Малоросійську колегію* з шести урядовців-росіян, яка мала співправити разом із гетьманом, а насправді – стала ревізійно-контрольним органом царя над гетьманом.

Наступні московські можновладці проводили стосовно України ту ж стратегічну лінію. Анна Іоанівна взагалі зліквідувала посаду гетьмана, замінивши її новою колегією під назвою *Правління гетьманського уряду*. За її царювання в українському суспільстві спостерігається тотальна деградація, відсутність волі та бажання до розвою і боротьби за державну незалежність. Лише з приходом до влади Єлизавети Петрівни, вельми прихильної до українців (імператриця мала морганатичний шлюб із українським козаком Олексієм Розумовським. – *Авт.*), козацька Україна почала оживати. Єлизавета вивела з України російські війська, розпустила *Правління гетьманського уряду*. У 1750 р. новим гетьманом проголосили рідного брата Олексія – 22-річного Кирила Розумовського, який на той час пройшов інтелектуальний вишкіл у кількох університетах Європи. Розумний і енергійний Кирило заповзято взявся до роботи з облаштування козацької держави, піднесення її авторитету та значення не лише в Росії, а й у Європі. Він здійснив низку реформ в адміністративному устрої, судочинстві, військовій справі, реалізував широку культурницьку програму, нову козацьку столицю Глухів розбудував за зразком європейських столиць. Зрештою, підпорядкував собі Запорозьку Січ і Київ. Помітно пожвавилася суспільно-політичне життя. В українській еліті з'явилися надії на відродження власної державності. Але то були лишень ілюзії.

Катерина II зробила те, що не вдалось зробити Петрові I. З її приходом до влади очолювана Кирилом Розумовським козацька старшина вирішила скористатися із ситуації та повернути втрачене. У 1763 р. на нараді в Глухові було прийнято петицію до імператриці з клопотанням про повернення колишніх вольностей і створення на Лівобережжі власного представницького органу на зразок польського сейму.

В основу Глухівської петиції покладено посилення гетьмана й старшини на те, що їхня країна є окремим політичним та економічним цілим, пов'язаним із Росією лише особою спільного монарха. Такого відвертого зухвальства ніхто не дозво-

ляв собі з часів Івана Мазепи. Розрахунок будувався на тому, що німкеня Катерина прийшла до влади через двірцевий переворот, спираючись на гвардійців, у тому числі й малоросів.

Проте вдячність новоспеченої імператриці, убивці свого чоловіка Петра III, було переоцінено. Кирила Розумовського відправили у почесну відставку. Катерина II орієнтувалася на абсолютистську модель державного правління, властиву для передових держав тогочасної Європи, відтак – на зміцнення влади монарха та уніфікацію територіального управління. Імператриця прийняла остаточне рішення не лише ліквідувати Гетьманщину й козаччину взагалі, а й стерти про них пам'ять у народі, що красномовно підтверджують такі її слова: «Коли у Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу»³⁶.

Катерина діяла рішуче й цілеспрямовано. Після вимушеної відставки Розумовського вона ліквідувала гетьманську посаду та перетворила Лівобережжя на генерал-губернаторство, очолене графом Рум'янцевим. Використавши козаків у Російсько-турецькій війні 1768–1775 рр. при здобутті неприступних укріплень Очакова та Ізмаїла (славу за здобуття потім приписали росіянам, зокрема О. Суворову), вона підступно у червні 1775 р. знищила Запорозьку Січ.

Реалії кінця XVIII ст. склалися так, що потреба у запорожцях відпала ніби сама по собі. Протягом тривалого часу січовики були потужним, добре вишколеним резервом європейських государів (не лише польського короля та російського царя, а й монархів Австрії, Франції і навіть Оттоманської Порти), при чому, по суті, безплатним – у мирний час запорожців не треба було фінансувати з державного бюджету. Після успішних російсько-турецьких війн, загарбання Криму та початку поділів Польщі потреба у цьому безплатному резерві відпала. З розвитком артилерії та підвищенням скорострільності стрілецької зброї підупало й значення козацької вольниці, якій усе важче було протистояти регулярним арміям. Навпаки, з'ясувалося, що Січ виступає місцем притулку втікачів з кріпаччини, постійним осиним кублом

³⁶ Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – С. 158. (510 с.)

народних заворушень, останнім з яких стала Коліївщина, та й узагалі надто багата, при тому, що – традиційно – не сплачує у казну жодних податків. То ж жодних сантиментів до «вірних хохлів» матінка-імператриця не почувала. Не допоміг запорожцям і Григорій Потьомкін, фаворит імператриці, який мав дивну блаж вдавати з себе при дворі «козака» і навіть узяв козацьке псевдо Грицька Нечеси (за модою того часу носив перуку, яку не розчесували). Державні інтереси Російської імперії завжди стояли вище від почуття вдячності *хохлам* – хоча б за узяті ними Ізмаїл та Очаків.

Згодом настала черга самої Гетьманщини: 1781 р. було зліквідовано традиційний полковий устрій. Натомість засновано три намісництва – Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське, які прирівнювались до ординарних 30 російських губерній. Українські адміністративні, судові й фінансові установи вводилися до загальноімперської системи.

У 1783 р. були розформовані козацькі полки, їх замінили уланські, де змішали українців із неукраїнцями. Проте не лише, так би мовити, інтернаціоналізація була головною причиною військового реформування. Козак традиційно – це місцевий житель, який веде свою господарку поруч із іншими сусідами, а на війну іде, «як сурми заграють, похіднії горни, предвісники грізних татар» (з популярної пісні. – *Авт.*). Натомість улан живе на державне жалування, в казармі або військовому містечку, і до місцевого населення жодних особливих сантиментів не відчуває. Якщо козацькі полки могли, принаймні в теорії, стати ядром повстанського війська, то улани були твердим гарантом збереження імперського державного режиму.

У тому ж таки 1783 р. юридично закріпачено селянство, а 1785 р. українська старшина «Жалованою грамотою дворянству» урівнялася в правах із російським дворянством. Розв'язка настала: Україна як автономний організм перестала існувати.

Після трьох поділів (1772, 1793 і 1795 рр.) припинила існування й Польсько-Литовська держава. Територія України та її народ на поч. XIX ст. виявились поділеними між двома імперіями – Російською й Австрійською. Подальша перспектива для української державності виглядала сумнівною.

Розділ 4

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС І УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНЦІВ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ Й АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ) ІМПЕРІЙ (кінець XVIII – поч. XX ст.)

4.1. Українці під Росією

Після третього поділу Речі Посполитої українські етнічні землі опинились у двох імперських світах: Східному (Росія) та Західному (Австрія – згодом Австро-Угорщина). Причому в складі Російської імперії перебували 85% всіх українських земель. Наприкінці XVIII ст. (завершення Катерининського періоду правління) Російська імперія була абсолютною феодальною монархією, з унітарною системою державного устрою, авторитарним політичним режимом, централізованим бюрократичним апаратом¹.

Після юридичного закріпачення в 1783 р. українських селян і «дарування» Катериною II козацькій старшині «Жалованої грамоти» 1785 р. українське суспільство різко розмежувалося. Чітко був означений наймасовіший суспільний стан – «кріпаки». Російське кріпацтво мало чим відрізнялося від давнього рабства, а інколи було навіть жорстокішим. Пан

¹ Заруба В.М. Історія держави і права України: навч. посіб. / В.М. Заруба. – К.: Центр навч. л-ри, 2005. – С. 86. (224 с.)

(московин, татарин, німець, голландець та й місцевий малорос) міг програти кріпака в карти, проміняти на коня чи мисливського пса, назавжди розлучити з жінкою та дітьми, до смерті засікти-закатувати за найменший непослух (сумнозвісна поміщиця Салтичиха).

Нове малоросійське дворянство, яке вийшло з учорашніх козаків, поповнило лави урядових службовців: як керівників столичних департаментів, так і численну армію дрібних канцеляристів. Це їх Тарас Шевченко в сатиричній поемі «Сон» називав «землячками з циновими (казенними) гудзиками». Багато з них відцуралися не лише рідної мови, а й рідних батьків, славних дідів і прадідів. Змінивши або переробивши на московський кшталт власні прізвища, вони допомагали визискувати «рідний народ» не згірш за зайд-окупантів. Про таких національних спритників чимало написано у класичній та модерній українській літературі, починаючи від Івана Котляревського і завершуючи Михайлом Коцюбинським та Іваном Нечуєм-Левицьким.

На тлі нових суспільних взаємин українці мали вписуватись-вростати у чужий уклад життя, що не відповідав їхньому світосприйняттю, традиційній громадській організації, персональній і колективній ментальності. Населення українських земель строго підпорядковувалося центральним (у Петербурзі) та місцевим органам влади й управління.

До *центральных* органів влади належали: *імператор всеросійський* – монарх, який мав необмежену владу і передавав її спадкоємцеві; *Рада міністрів* (з 1811 р.) – очолювала центральне галузеве управління (міністерства: фінансів, військово, освіти, юстиції та ін.). З 1810 р. при імператорі діяв дорадчий орган із найвищих чиновників без чітко визначених функцій – *Державна рада* (Государственный совет). У 1812 р. як загальнодержавний орган влади була створена «собственная, его императорского величества» *канцелярія*. Вона складалася з трьох відділень: перше – контроль за міністерствами; друге – упорядкування законодавства; третє – політична поліція з виконавчим органом – *корпусом жандармів*. Існували й інші відомства – *департамент поліції, сенат* (найвищий суд), *синод* (вище управління Церквою) і

Збройні сили. Усі названі відомства мали свої представництва на місцях, призначувані царем².

Місцеве управління відповідало адміністративно-територіальному поділу. *Генерал-губернатор* очолював військово-територіальний округ із трьох губерній і у військово-поліційних питаннях керував керівниками губерній – *губернаторами*, котрих також призначав цар. При губернаторах діяли *губернські правління*, куди входили: віце-губернатор; радник; прокурор; канцелярія; казенна палата; «присутствіє» поліції; рекрутське «присутствіє»; суд; палата державних маєтностей. Опорою влади було губернське дворянське зібрання на чолі з *предводителем*. *Повітове правління* (або земський суд) очолював *справник* (капітан-справник), якого обирали дворяни на три роки, а згодом (з 1862 р.) призначав губернатор. Йому підпорядковувались заступник, засідателі та поліцейські чини – *станові пристави*, котрі очолювали *стани* – поліційні дільниці повіту³.

Місцеве самоврядування реалізовувалося через *волості й села*. У волості діяв волосний сход зі службових та виборних осіб. Вони обирали *волосного старшину* (старосту), *волосне правління* (старосту, писаря, засідателів), *волосний суд*. У селах вищим органом вважалися збори (сход, сходка), котрі обирали сільського старосту, що виконував адміністративні й поліційні функції⁴.

Отже, на поч. ХІХ ст. у Росії, суто в німецькому дусі, була розроблена і впроваджена система управління (і по вертикалі, й по горизонталі) обширними територіями імперії з численним і різнорідним різномовним населенням. Пріоритет у такій всеохоплюючій державницькій структурі, знову ж таки, на німецький лад, належав владній вертикалі; про жодне волевиявлення народу і його участь у державотворенні взагалі не йшлося. Досвід Бірона стосовно структурування системи державного правління в Росії ще з першої половини ХVІІІ ст. нові розбудовувачі імперії використали сповна.

² Заруба В.М. Історія держави і права України: навч. посіб. / В.М. Заруба. – С. 86–87.

³ Там само. – С. 87.

⁴ Там само.

Духовною суттю системи державного правління за царювання Миколи I стала така морально-психологічна й етична категорія, як страх. У сучасників цей імператор дістав поза очі прізвисько «Ніколай Палкін», оскільки лише особи дворянського стану не могли бути піддані тілесним покаранням. Проте й дворяни Російської імперії залишалися в постійному страху. Досить пригадати, що помилування т.зв. *декабристів* здійснив – аж через три десятиліття після цього, суто дворянського заклоту, лише наступник Миколи I. Поза страхом залишався лише цар-імператор. Однак незабаром страх добрався і до царів – страх перед терористами-народниками, згодом – лівими есерами, анархістами. І його першопричиною стала створена найвищими можновладцями система державного правління.

Про феномен страху в російському великодержавному суспільстві критично висловлювались російські культурні діячі. Особливо гостро говорив і писав про це ненормальне явище П. Чаадаєв, друг О. Пушкіна, за що і був проголошений «божевільним», з усіма наслідками, котрі випливали для талановитого публіциста і філософа у тогочасній Росії.

Однак чи не найповніше і найпереконливіше про атмосферу патологічного страху в Росії, спричиненого жорстоким авторитарним самодержавним режимом, розповів європейцям француз маркіз де Кюстін у книзі подорожніх нарисів «Росія в 1839 році». Про страх, яким пройняте все російське суспільство, йдеться чи не в кожному нарисі книги.

З особистих спостережень у великоросійській «глибинці» де Кюстін доходить висновку: що безкультурніший і убогіший народ, то він відсталіший у розумовому, чуттєвому (емоційному) й духовному розвитку від решти світу, то він упевненіший у своїй винятковості, власній вищості та безоглядно підвладний впливу такого фантома, як манія національної величності. Оскільки в Росії заборонена критика режиму, – робить висновки маркіз, – навіть у вигляді добрих побажань, то вся критична енергія народу, «цієї сірої маси» спрямована назовні, на інші держави й інші народи. Довірливі розмови з багатьма російськими аристократами, – вказує де Кюстін, – засвідчують, що більшість з них світоглядно

мало чим відрізняються від простолюдинів⁵, відтак він застерігає Європу і європейців від загрози нової «ординської імперії».

Через дев'ять років після виходу в Брюсселі 1844 р. останнього накладу книжки «Росія в 1839 році» (вийшла вона, окрім Франції, великими накладками і багатьма європейськими мовами) Микола I розпочав Кримську війну (1853–1856 рр.). Метою воєнної авантюри стало заволодіння протоками Босфор і Дарданелли, розгром Туреччини – важливого захисного бастиону на шляху до Середземномор'я та Індії. А завоювання Індії, в Тестаменті (Заповіті) Петра I наступникам, постає одним з головніших геополітичних завдань Імперії.

На час правління Миколи I припадає офіційне утвердження антинаукової *норманської теорії* заснування Давньоруської держави. Цю теорію, як ми вже зазначали, ще в першій пол. XVIII ст. висунули історики-німці при царському дворі – Г. Байер, Г. Міллер, А. Шлецер та ін. Її підхопили придворні російські історики, причому маніпулюючи фактами, перекручуючи і фантастично домислюючи й вигадуючи їх. Наприклад, офіційний російський історик Василій Татищев (1686–1750 рр.), щоби переконати співвітчизників у норманському (варязькому) походженні руської династії та її порідненні з елітами Північної Русі, навмисно вигадав так званий Іоакимівський літопис⁶.

Остаточо у першій половині XIX ст. утвердив норманську теорію як офіційну імперську доктрину придворний історик Микола Карамзін (1766–1826 рр.) у 12-томній «Истории государства Российского». «Ідеолог дворянства і освіченого абсолютизму», – сказано про М. Карамзіна в «Советском энциклопедическом словаре». Однак сучасник історика Олександр Пушкін іронічно зауважив: Карамзін подав «перевернуту історію східних слов'ян» і особливо постарався переконати світ у «принадності державницького батога» в царській Росії. Не сприймав Пушкін і сентенцію Карамзіна: «История народа

⁵ Кюстін А. де. Правда про Росію. Подорожній щоденник / А. де Кюстін. – К.: Ярославів Вал; Укр. письменник, 2009. – С. 146–153. (242 с.)

⁶ Толочко А. «История российская» Василия Татищева: источники и известия / А. Толочко. – М.: Новое. лит. обозрение; К.: Критика, 2005. – С. 196–245. (544с.)

принадлежит царю»⁷, бо звідси впливало: яку історію замовить цар, таку історик і напише.

Ганебну практику «творення» історії на угоду владоможцям, на жаль, ми спостерігаємо і сьогодні. Йдеться про урочисте відзначення у 2002 р. за участі тодішнього Президента Росії В. Путіна 1250-річчя Старої Ладоги як нібито першої столиці Русі. Львівський історик І. Мицько з цього приводу слушно зауважує, що це «своєрідний комплекс меншовартості росіян стосовно Києва, як правдивої столиці Русі»⁸.

У Росії в першій половині XIX ст. висунуто дві імперські концепції: «ідеального Отечества» і «великой русской нации». Приблизно в тих самих часах політичною елітою бездержавної Польщі розроблена концепція власної «ідеальної Ойчизни». Коштом етнічних українських і білоруських земель Росія прагне назавжди закріпити в єдиному імперському тілі всі східнослов'янські землі, поляки – відродити нову Річ Посполиту в кордонах до 1772 р. Стосовно ставлення до самих українців, то обидві сторони категорично заперечували окремішність і самобутність українського етносу. І одні, й інші вважали українців органічними частинами власних народів з певними діалектними відмінностями в мові. Це тоді, коли українці чисельно переважали поляків і не надто кількісно уступали великоросам.

Славне минуле України і під імперським пресом не могло не породити нової, молодого, мислячої національної української еліти, уже третьої за ліком.

Ці молоді люди чітко усвідомлювали, що проголошення росіянами та поляками власних «ідеальних батьківщин», власних великих мононацій означає заперечення України й українців, присвоєння сусідами їхнього історичного минулого, знищення їхньої мови і самобутньої культури, національних звичаїв і обрядів, усього українського традиційного укладу життя.

⁷ Пушкин А.С. Собрание сочинений: в 10 т. / А.С. Пушкин. – М.: Худож. лит., 1977. – Т. 9: Письма 1815–1830 годов / примеч. И. Семенко. – С. 414. (462 с.)

⁸ Мицько І. Родовід княгині Ольги за європейським епосом / І. Мицько // Другі «Ольжині читання». Пліснеськ – Львів, 14–15 черв. 2007 р. – Л.: Львів. галерея мистецтв, 2007. – С. 18–34.

Мабуть, мають рацію дослідники з діаспори, котрі про ті часи пишуть: коли постало питання бути чи не бути нашій нації на цій землі, Бог послав українцям геніального поета-пророка – Тараса Шевченка. Його вирвані з власного серця, власної душі заклики до Волі, до Свободи, «порвання невілнничих кайданів», створення «сім'ї вольної, нової» пробудили мільйони українців по обидві сторони Збруча – і в Російській, і в Австрійській імперіях.

Під впливом Т. Шевченка в середині 40-х років у Російській імперії (саме в Україні) зросли яскраві особистості – Микола Костомаров (1817–1885 рр.), Пантелеймон Куліш (1819–1897 рр.), Василь Білозерський (1825–1899 рр.), Микола Гулак (1822–1899 рр.) та ін. Це люди з новим, українським поглядом на історію власного краю, свого народу, перспективу світового історичного процесу, а найголовніше – ці молоді люди чітко усвідомлювали необхідність відродження української державності на основі історичного досвіду.

Цікава з цього погляду характеристика, яку дає Миколі Костомарову в «Енциклопедії українознавства» галицький історик Я. Пеленський: «Видатний укр. історик. Син дідича (поміщика) – росіянина і українки, селянки-кріпачки. Прихильник ідеї українського месіанізму та панславізму. Програмна праця «Книги Битія укр-го народу». Основоположник народницького напрямку в укр. історіографії. Вважаючи метою іст. науки дослідження минулого людської громади, народу, Костомаров у своїх іст. монографіях, історіософських розвідках («Мысли о федеративном начале в древ. Руси», «Две русские народности», «Черты народной южно-русской истории» – всі в «Основі» (1860–1861 рр.) і публіцистичних статтях («Правда москвичам о Руси», «Правда полякам о Руси», «Україна» – лист до редакції лондонського «Колокола» 1860 р.) обстоював самостійність української нації й окремішність українського історичного процесу, який, на його думку, є втіленням вільнолюбного демократичного духу українського народу»⁹. Згодом звернення М. Костомарова до журналу «Колокол» із питання важкої долі

⁹ Енциклопедія українознавства: словникова частина: у 10 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Л: Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1994. – Т. 3: Зернове господарство – Крушельницький. – С. 805–1200. – Перевидання в Україні.

України й українців у царській Росії дало підставу російському письменнику та суспільному діячеві Олександрю Герцену заявити, що демократизм російської інтелігенції вивіряється на «оселке украинского вопроса».

Появу в 40-х роках XIX ст. нової освіченої української еліти з її державницькими поглядами вороже сприйняла більшість російської інтелігенції. Особливо українофобією вирізнявся В. Белінський («неистовый Виссарион» – так називали його самі росіяни). На спроби українців відродити свою літературну мову В. Белінський відреагував так: «Ми маємо повне право сказати, що тепер уже немає малоросійської мови, а є обласне малоросійське наріччя, як є білоруське, сибірське та інші подібні їм обласні наріччя [...]. Літературна мова малоросіян повинна бути мовою їхнього освіченого суспільства – мовою російською»¹⁰.

Наприкінці 1845 р. (у грудні) молоді українські патріоти створили у Києві Кирило-Мефодіївське братство. Так оцінював цю подію сучасний американський дослідник Г. Грабович: «У віршах середини 1840-х років Т. Шевченко з величезною емоційною силою сформулював ідею «мілленарного» воскресіння України, її особливого майбутнього і справив вирішальний вплив на ідейний розвиток учасників Кирило-Мефодіївського товариства»¹¹.

Засновники братства поруч із відродженням національної державності висували проект створення довкола незалежної України добровільної федерації незалежних слов'янських держав Сходу, Заходу та Півдня. Отже, Україна мала б стати центром, серцевиною слов'янського світу. В такий спосіб київські «братчики» своїм міжнародним проектом руйнували на пні й норманську теорію, і російську та польську концепції ідеальних батьківщин, а також російську та польську концепції єдиних великих націй, де українці вважалися б не самобутнім етносом, а невід'ємною часткою російського чи польського народів.

¹⁰ Белинский В. Г. Полное собрание сочинений: в 13 т. / В. Г. Белинский. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 12: Письма 1841–1848. – С.177. (597 с.)

¹¹ Див.: Грабович Г. Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета / Г. Грабович. – К.: Рад. письменник, 1991. – 212 с.

Ознайомлення зі справою «братчиків» вразило Миколу І та його найближчих сановників. Утрата Малоросії означала б загибель імперії – так трапилось унаслідок Хмельниччини з могутньою і процвітаючою Річчю Посполитою. Зрештою, вирішили не надавати справі широкого розголосу, оскільки знало про неї лише вузьке коло осіб – цар і декілька високопосадовців. Покарали тільки «зачинщиків», а найсуворіше – двох: поета Тараса Шевченка (як ідейного натхненника та ще – автора поеми «Сон», де царицю виставлено в сатиричному вигляді) та математика Миколу Гулака (за твердість переконань). Інших на різні терміни заслали у віддалені губернії¹².

В. Белінський на завершення судового процесу над кирило-мефодієвцями відреагував так: «Ох ці вже хохли! Адже барани – а ліберальничають в ім'я галушок і вареників зі свинячим салом! І ось тепер писати нічого не можна – все бруднять. А з іншого боку, як і жалітися на уряд? Який же уряд дозволить друковано проповідувати відлучення від нього області?»¹³

Зазначимо, що негативний образ українця-«мазепинця» (з самостійницькими державницькими прагненнями) створений не стільки царським чиновництвом, скільки ліберальною російською інтелігенцією. Цей стереотип упродовж багатьох десятиріч поширювався нею і усно, і письмово та міцно тримається у свідомості росіян і сьогодні.

Наш сучасник, відомий російський політолог, корінний москвич (українець за походженням) Андрій Окара пише: українці в нинішній Росії спостерігають зневагу до всього українського на двох рівнях культури. «З одного боку – це побутова ксенофобія – доброзичливе, а то й не дуже, глузування над «хахлом-салоїдом», «хахлом-придурченком», над українською мовою; сюди ж відноситься уявлення про Україну як про «молодшого брата», що живе за рахунок «старшого», а також неприхована злорадість з приводу кризи української економіки та всіляких негараздів. З іншого боку – це концептуальна ксенофобія – досить складна система уявлень

¹² Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 56. (260 с.)

¹³ Белинский В.Г. Полное собрание сочинений / В.Г. Белинский. – Т. 12. – С. 441.

про Україну та українську ідею як про вигадку ворогів Росії з метою розчленування «единой российской державы», «единого русского народа». «Викриття» «української химери» «ревнителами общерусского единства» відбувається за описаною Дугінім конспірологічною моделлю масонської змови»¹⁴.

Сучасний російський історик О. Міллер вважає Кирило-Мефодіївське братство тією історичною позначкою, на якій «достатньо миле до того українофільство» перетворюється (й організаційно оформлюється) на модерний український націоналізм¹⁵. З цим не можна не погодитися.

Через модерний націоналізм у XIX ст. пройшли майже всі бездержавні європейські народи, котрі в другій пол. XIX – на поч. XX ст. вибороли власну державність. Інакше було в Росії. До ідей національної самобутності та державної незалежності, проголошених «братчиками» за життя Миколи I, тут повернулися після його смерті й сходження на престол Олександра II.

Новий цар був прогресивнішим. Достатньо згадати звільнення селян від кріпацтва у 1861 р. Однак до малоросів з їхнім вільнодумством – аж надто суворим. Якщо Микола покарав «братчиків» персонально, то за Олександра карався увесь народ. Два нищівні удари за його царювання були завдані всьому українству в Росії. Перший – це Валуєвський циркуляр («Циркуляр министра внутренних дел П.А. Валуева Киевскому, Московскому и Петербургскому цензурным комитетам от 18 июля 1863 г.») і другий – Емський указ («Выводы особого совещания для пресечения украинофильской пропаганды после исправления в соответствии с замечаниями, сделанными Александром II 2 мая в г. Эмс»).

Найбільшому гонінню підлягала українська мова. Категорично заборонялось використовувати «малороссийский диалект» в шкільництві (а воно майже всуціль було сільське), у навчальних закладах усіх рівнів, не кажучи вже про

¹⁴ Окара А. «Українські тумани» та «русское солнце»: українофобія як гностична проблема / А. Окара // Укр. вибір. – 1998. – № 5/6. – листоп. – груд. – С. 10.

¹⁵ Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И. Миллер. – С. 227.

заборону вживати ненависний царедворцям «діалект» на будь-якій державній службі, в армії, поліції, на флоті. Усе, що писали українці, мало подаватися до друку «великоруською» мовою або ж перекладалося російською безпосередньо у видавництві. Наукова, художня й інша література, театральні п'єси, народні казки, народні пісні та думи, навіть колискові пісні мали друкуватись російською. Суворо заборонялось ввезення україномовної друкованої продукції з-за кордону.

Ці антиукраїнські заборони й обмеження діяли до поч. ХХ ст. Їх намагалися обходити, що називається «тримаючи дулю в кишені». Приміром, в другій пол. ХІХ ст. у Києві та інших малоросійських містах великою популярністю користувалася пісня «Іди, іди, дощичку» у перекладі французькою мовою – публіка замовляла її чи не частіше за сьгоднішні хіти «Хрещатик» та «Ой, летіли дикі гуси».

Такими в загальних рисах був державно-правовий статус і морально-психологічний стан українців у Російській імперії ХVІІІ– кінця ХІХ ст.

4.2. Правовий статус Галичини у складі Австро-Угорщини

Провідною династією Європи кінця ХVІІ – поч. ХVІІІ ст. залишалися Габсбурги з їхньою австрійською й іспанською гілками. Втручання Габсбургів у розвиток тогочасної Західної Європи та Німеччини мало фатальні наслідки для певних слов'янських народів.

Після трьох поділів Речі Посполитої та перемоги над наполеонівською Францією Австрія остаточно оформилася в імперію і набула небаченої військово-економічної могутності й політичного авторитету в Європі. Однак у процесі геополітичних змін (значне збільшення території та чисельності населення, передусім за рахунок слов'янських народів) у саму основу імперії закладались серйозні соціальні протиріччя, які в майбутньому мали неминуче призвести до її розпаду. Воче-

видь, як і в царській Росії, «збирання» під однією короною численних народів, різних за мовою, культурою, віросповіданням, рівнем економічного, соціального й політичного розвитку, ступенем правової свідомості та правової культури, різними бажаннями, устремліннями та національними темпераментами не сприяло довговічності клаптикової Австрійської імперії.

Перебування значної частини українських земель (передусім Галичини) у складі Австрійської імперії, а згодом – Австро-Угорської монархії мало як позитивні, так й негативні наслідки для справи національного будівництва.

Підавстрійська (у 1772–1918 рр.) Галичина – історична територія України, що охоплювала частину західноукраїнських земель в межах теперішніх Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської (до 1849 р. – і більшу частину території сучасної Чернівецької) областей України та нинішніх Жешувського, Перемишльського і частини Краківського воєводств Польщі. Загарбавши ще під час першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) ці землі, Австрія штучно об'єднала їх в одну провінцію під штучною назвою Королівства Галичини та Лодомерії¹⁶.

Історичні права Австрії та Габсбургів на це новостворене Королівство обґрунтовувалися коротким перебуванням Галичини в складі Угорщини, яке мало місце ще в другій пол. XIV ст. Як бачимо, якщо дуже хочеться, завжди можна знайти потрібні аргументи для загарбання українських земель.

Територія, що входила до складу Австро-Угорщини під назвою коронного краю Галичини і Лодомерії, становила 78497 км², або 26,17% території всієї Австро-Угорської імперії, Східна Галичина охоплювала 55347 км², тобто 70,5% усієї Галичини, а Західна – 23160 км², чи 29,5%. Межувала Галичина на півночі й сході з Росією, на півдні з австрійськими Буковиною і Закарпаттям, на південному заході – зі Силезією¹⁷.

Керівником Галичини був крайовий начальник (Landeschef), призначений імператором і підлеглий двору та мініст-

¹⁶ Осечинський В.К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму / В.К. Осечинський. – Л.: Кн.-журн. вид-во, 1954. – С. 14–15. (183 с.)

¹⁷ Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – на початку XX ст.) / В.С. Кульчицький. – Л.: ЛДУ, 1966. – С. 3. (68 с.)

рам. Йому належала влада з усіх питань, котрі входили до компетенції міністерств внутрішніх справ, культури й освіти, фінансів, торгівлі; крайовим начальникам підпорядковувалася поліція, крайові й повітові управління, управи міст. Вони наглядали за пресою, спілками, зборами, готували списки виборців та ін.¹⁸

До компетенції галицького намісництва входило підтримання правопорядку, поліцейський нагляд, освіта, торгівля, промисловість, будівництво тощо. Влада намісника поширювалася на всю територію краю. До складу намісництва входила низка департаментів. Їхня кількість не була постійною.

За розпорядженням від 26 вересня 1908 р. департаменти галицького намісництва об'єднувались у чотири відділи, котрі очолювали віце-президенти, або радники двору. До відання першого відділу, що об'єднав перших шість департаментів, належали організаційні, поліцейні, общинні й військові питання. Другий відділ (7–10 департаменти) займався санітарними та технічними справами. Третій відділ (9–16 департаменти) розв'язував питання релігійних культів і завідував навчальними справами. До четвертого відділу (15–18 департаменти) належали питання промисловості.

Особливе становище мав президіальний департамент. Він наглядав за всіма нижчими органами державного апарату, поліцією, жандармерією, призначав службовців, організував вибори до австрійського рейхсрату, сейму, повітових рад та ін.

Про обсяг компетенції намісництва загалом певне уявлення дає кількість справ, які воно розв'язувало. Так, у 1912 р., за свідченням тодішнього намісника Галичини професора Краківського університету М. Бобжинського, галицьке намісництво розглянуло 377965 різного роду справ, тобто утричі більше, ніж у 1892 р. Владі намісника підпорядковувались крайова фінансова дирекція та крайова шкільна рада¹⁹.

Намісникові підпорядковувались начальники повітів (старости), котрих призначав міністр внутрішніх справ (але

¹⁸ Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. – К.: Укр. енциклопедія, 2003. – Т. 5: П – С. – 548. (736 с.)

¹⁹ Кульчицький В. С. Галицьке намісництво та його антинародна діяльність / В. С. Кульчицький // Вісн. Львів. ун-ту. – Л., 1975. – С. 32–37. (Сер. юрид.)

без зазначення певного повіту намісництва, куди вони скеровувалися, – це вирішував намісник). Компетенція повітових старостів визначалася розпорядженнями від 1853 р. Основне їх завдання полягало у придушенні всіляких виявів незадоволення пануванням Габсбургів. У їхньому розпорядженні перебувала жандармерія, за потреби могли використати й військові частини. Так, у с. Горуцьке Дрогобицького повіту (нині – Гірське Миколаївського району на Львівщині) під час перших «загальних» виборів 1907 р. жандарми вбили чотирьох і тяжко поранили шістьох виборців. У Дрогобичі під час виборів 1911 р. було вбито 28 осіб²⁰.

Найнижча ланка державного апарату – начальники міських і сільських громад (війти у селах та бурмістри в містах). Підлеглі повітовим старостам столичні міста (Львів у Галичині й Чернівці на Буковині) керувалися власними статутами і були містами крайового підпорядкування.

Поряд з органами державної адміністрації – намісником, старостами, начальниками міських і сільських гмін (громад) – у Галичині існували органи місцевого «самоврядування».

Принцип австрійського самоврядування полягав не в залученні громадян до діяльності державних органів, а в розподілі завдань і функцій державного управління та самоврядування. Законом від 12 серпня 1866 р. органи «самоврядування» обирали жителі міст і сіл, котрі не менше року сплачували безпосередній податок. Виняток становили духовні особи, адвокати, учителі та ін. Не допускалися до участі у виборах військовики, а також особи, які перебували під слідством. Пасивного виборчого права були позбавлені особи, що отримували допомогу зі суспільних фондів, а також поденні робітники.

Виконавчим органом ради служила обрана нею гмінна управа, очолена начальником гміни і не менше ніж двома асесорами. За необхідності кількість асесорів могла збільшуватися.

До компетенції рад належали питання господарського характеру. Вони могли встановлювати додаткові податки до

²⁰ Кульчицький В. С. Історія держави і права України: навч. посіб. – Вид. 2-ге, доповн. і перероб. – К.: Атіка, 2006. – С. 50. (352 с.)

безпосередніх податків у розмірі близько 20%, вище 20% – за дозволом повітової ради, і вище 50% – за рішенням крайового сейму. Від сплати податків закон звільняв усіх службовців, учителів, військовиків, служителів культу, а також вдів і сиріт²¹.

Одночасно з гмінним законом був виданий закон про поміщицькі маєтки. Згідно з ним поміщицький маєток становив окрему адміністративно-територіальну одиницю, яку очолював сам поміщик або особа, призначена ним. За згодою поміщика маєток міг бути об'єднаний з гміною, незалежно від того, розміщений він у селі чи місті.

Вищою інстанцією для всіх гмін і поміщицьких маєтків були повітова рада та повітовий комітет. До складу повітової ради входили представники поміщицьких верств, промисловців і купців, котрі сплачували не менше 100 крон безпосередніх податків, а також представники від міських і сільських гмін.

Повітову раду обирали терміном на шість років. Вона складалася з 26 депутатів, зазвичай польської національності. Так, 1901 р. у складі Турківської повітової ради 24 депутати були поляками та євреями і лише два – українцями. Повітовий староста Ф. Білінський докладав зусиль, щоби зміцнити польський елемент. Із фонду допомоги голодуючим він своїм циркуляром від 17 червня 1901 р. наказав збудувати кам'яну огорожу навколо польського кладовища у Турці, польську школу в Борині, польську каплицю в Тернаві Нижній. Розповідаючи про цей факт, преса наголошувала: Ф. Білінський управляє «своїм» повітом як колись орендатори за панщинних часів²².

Виконавчим органом повітової ради був повітовий комітет. Він складався з голови, заступника голови, п'яти членів та їхніх заступників.

У Галичині в період австро-угорського панування гостро постало питання використання української мови в державних установах, зокрема у суді та здійсненні судочинства.

²¹ Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст. / В.С. Кульчицький. – С. 42–43.

²² Там само. – С. 43–44.

Зазначимо, що мова судочинства на території Галичини завжди була предметом дискусії. На початках встановлення австрійської влади на цих землях, зокрема актами і рекомендаціями імператриці Марії Терезії впродовж 1772–1774 рр., за судами було закріплено офіційно латинську мову. Ситуація змінилася внаслідок реформ її нащадка – імператора Йосифа II, задуми якого вважалися надбанням уже нової епохи. На жаль, вони не були цілком втілені у життя через відсутність ефективних механізмів реалізації розпочатих масштабних реформ.

За його указом від 1790 р. запроваджувалася нова офіційна мова судочинства – замість латинської німецька. Передумовою видання цього акту стало імператорське розпорядження від 27 березня 1788 р. У ньому зазначалося, що остаточним терміном упровадження німецької мови в користування судами Галичини визначено день 1 листопада 1790 р.; від цієї дати ні суддя, ні адвокат не можуть обіймати свою посаду без знання німецької мови. Цей крок сприйняли з обуренням місцеві привілейовані соціальні групи, насамперед польська шляхта. Об'єднавши сили з угорськими магнатами, вони створили сильну опозицію імператорові та його однодумцям. У політичній та правовій сферах імперії Габсбургів розпочався гострий конфлікт між двома потужними коаліціями. Основним «театром військових дій» була Галичина. Політична інтрига стала звичним явищем там, де це особливо недоречно, – у сфері правосуддя. Мова судового процесу спричинила гостре протистояння між політичними силами Австрійської імперії. Найгіршим у цьому конфлікті стало те, що рідна мова корінного та переважаючого за кількістю населення Східної Галичини взагалі не бралася до уваги. Українці були наразі приречені спостерігати за суперечкою двох еліт – австрійської та польської, двох мов – німецької і польської за право вирішувати їхню долю у суді.

Внаслідок протистояння указ 1790 р. так і не набув чинності. Неймовірно, але польська шляхта мала настільки великий вплив, що їй вдалося скоригувати волю самого імператора. Отже, штучно створився законодавчий вакуум закріплення офіційної мови судового процесу на території Га-

личини. Це явище, безумовно, негативно позначалося на роботі судової системи. Однак на допомогу законодавчій владі прийшла судова, яка своєю практикою відповідно до вимог часу формувала тенденції та вирішувала конкретні справи зручнішою для себе мовою.

У цей період на території Галичини діяли три крайові суди, п'ять кримінальних судів і 97 міських магістратів, котрі також здійснювали судочинство. Крім того, залишилося 127 домініальних судів, які поділялись на юстиціарні та мандаторні. Магістрати, крайові, кримінальні суди вживали в процесі розгляду справ латинську мову. Отже, вони продовжували дотримуватись імператорських актів 1774 р., що в тогочасних умовах уже не відповідали вимогам часу. В домініальних судах використовували польську або німецьку мову.

Імператорський патент від 18 лютого 1826 р. установив остаточно офіційною мовою німецьку. Водночас, побоюючись негативної реакції польської еліти, центральна влада надіслала запит місцевій крайовій владі, аби та дала оцінку цим нововведенням. Місцеві власті Галичини, представляючи інтереси польської шляхти, висловили свої заперечення.

Відтак розпорядженням імператора від 3 вересня 1830 р. встановлювалося, що мовою судочинства буде німецька, але адвокатам та суддям поставили вимогу володіти латинською, німецькою і принаймні однією слов'янською мовою. Це було компромісом, вигідним для центральної австрійської влади, а не для місцевої польської. Остання, хоч і невдоволена таким розвитком подій, у той історичний відтинок часу не мала змоги чинити цьому опір. Втрату позицій польської шляхти засвідчувало постійне зростання кількості судів, котрі вживали у розгляді справ німецьку мову.

Найвищий орган управління судами (Oberste Justizstelle), відомий в Австрійській імперії своїм консерватизмом, неодноразово рекомендував і надалі використовувати у судах латинську мову. Про це йшлося у його декретах від 25 лютого 1831 р. та від 10 травня 1833 р. Отже, латинська мова частково відновила колишні позиції у судочинстві.

У 1840 р. львівська єврейська громада подала імператору клопотання про впровадження німецької мови у львів-

ських судах, де тоді достатньо часто використовували польську. Звернення цієї громади стосувалося насамперед питання мови у міському магістраті, а конкретно – табулярних справ. Це клопотання було відхилене рішенням Віденського апеляційного суду від 11 травня 1840 р., оскільки воно не могло бути за своєю суттю направлене імператору. На запит Львівського крайового суду апеляційний суд своїм висновком від 15 серпня 1844 р. рекомендував у спірних справах вживати тільки латинську мову, а у безспірних – також і німецьку.

Скориставшись революційними подіями 1848 р., польськомовні чиновники розпочали наступ. У цьому ж році Львівський крайовий суд видав ухвалу, згідно з якою фактично закріплював офіційний статус у суді за польською мовою. Відтоді австрійська центральна влада намагалася повернути у суди німецьку. Їй усіляко протидіяла місцева влада, адже для неї була принципово важливою польська. Тим часом від юристів – вихідців із української громади – у 1848 р. надійшло прохання у Відень про надання рівної значущості в судовому процесі рутенській (українській) мові поруч з німецькою та польською. Віденський апеляційний суд відхилив його²³.

Отже, в той історичний період у протистояння за право бути мовою судочинства між двома мовами колонізаторів втрутилася й українська. Шансів на успіх у неї було небагато. Її інтереси не мали забезпечення адміністративним ресурсом, якого впродовж усього перебування Галичини у складі Австрії та Австро-Угорщини було вдосталь у розпорядженні носіїв німецької мови, а після перебудови адміністративного апарату 1848 р. він з'явився і в носіїв польської мови. У цьому році листування з президентом Львівського апеляційного суду про ведення судочинства здійснювалося лише польською та німецькою мовами²⁴.

Напружена мовна ситуація у судах Галичини була дещо пом'якшена розпорядженням імператора 1852 р. Згідно з його основними положеннями польська й німецька мови у судовому процесі стали рівноправними, з певною перевагою на ко-

²³ Hillbricht K. O języku Sądowym w Galicji / K. Hillbricht // Prawnik. – Lwów, 1871. – R. II, nr 30. – S. 124–136.

²⁴ ДАЛО, ф. 146, оп. 7, спр. 28428.

ристь німецької. Крім того, позови у суд могли подавати й рутенською (українською) мовою, але їхній зміст мав викладатися латинськими літерами. Отже, українські юристи все-таки домоглися певного успіху²⁵.

Рескрипт міністерства юстиції від 22 серпня 1852 р. далі доповнив і скоригував це розпорядження:

1. Письмові звернення до суду, складені не адвокатом, направлялися німецькою чи польською мовами; їх можна було писати також рутенською (українською), але латинськими літерами.

2. Письмові клопотання адвокатів вносили лише німецькою.

3. З набуттям чинності нового кримінально-процесуального кодексу вироки виносили польською або українською мовами, якщо обвинувачений не розумів німецької. Додаткове роз'яснення міністерства справедливості (юстиції) від 28 серпня 1860 р. зазначало, що протокол остаточного рішення мав складатися німецькою мовою, за винятком показів свідків, експертів і зізнань обвинуваченого (їх записували тією мовою, якою вони надані).

4. Акти внутрішнього управління, кореспонденція та записи у головних книгах суду виконували німецькою мовою.

5. (Кваліфікаційні) екзамени адвокатів і суддів здійснювалися німецькою мовою.

Декрет міністерства справедливості від 6 грудня 1857 р. встановлював: висновки прокурора й адвоката у кримінальних справах мають складатися німецькою мовою. Це був новий етап утвердження німецької мови як офіційної у судочинстві, що відбувався на тлі здійснення судових контрреформ в Австрійській імперії. Згідно з розпорядженням міністерства юстиції Австрії від 9 липня 1860 р. судочинство мало відбуватися тією мовою, якою подано до суду прохання або усну заяву до протоколу. Якщо сторони у процесі користувалися різними мовами, суд виносив ухвалу, встановлюючи мовою ведення роз-

²⁵ Hillbricht K. O języku Sądowym w Galicji / K. Hillbricht // Prawnik. – Lwów, 1871. – R. II, nr 30. – S. 127–128.

гляду справи мову сторони, що швидше звернулася з позовною заявою до суду²⁶. Це розпорядження внесло позитивний момент у питання використання мови в судовому процесі.

В 1867 р. Австрійська імперія була трансформована в Австро-Угорщину. Імператорська влада змінила політику стосовно поневолених народів. У її основу покладено принцип «поділяй і володарюй», відомий ще в давньому Римі. Польській нації надавалась фактична повнота влади на території Галичини. Не становили винятку суд і мова судочинства.

Конфронтація трьох мов у судовому процесі закінчилась 5 червня 1869 р. спільною постановою відразу кількох австрійських міністерств. Вона оголосила повну перемогу польської мови. Інтереси носіїв української мови взагалі не враховували²⁷. Безперечно, у тих історичних умовах важко було розраховувати на вигідне для українців вирішення конфлікту. Аналогічно складалась ситуація й у інших сферах державного життя Австро-Угорщини. Вживати українську мову дозволяли лише у повітових судах.

Цікаво, що найвищий Віденський трибунал більшість своїх рішень видавав двома мовами – німецькою і тією, що переважала на території, звідки походила справа. На жаль, нижчі суди не перейняли корисного досвіду своєї вищої інстанції. Польська мова у судах Галичини стала домінуючою. Водночас Міністерство юстиції рескриптом від 10 грудня 1869 р. рекомендувало всім судам Галичини у процесі листування з органами та посадовими особами австрійської центральної влади використовувати німецьку мову.

Однак не слід вважати, що повітові суди стали тим правовим інститутом на території Галичини, де завжди і цілком використовували українську мову. Ситуація в цих судах була також складною і потребує додаткового аналізу.

Як відомо, в Австро-Угорщині повітові суди могли здійснювати судочинство не лише державною німецькою чи

²⁶ P.S. Uprawnienie mowy narodowej w sądownictwie / P.S. – Lwów, 1866. – S. 12 (36 s.)

²⁷ Hillbricht K. O języku Sądowym w Galicji / K. Hillbricht // Prawnik. – Lwów, 1871. – R. II, nr 30. – S. 127–128.

угорською мовами, а й поширеною у місцевості, де мешканці державною мовою (однією з двох) не володіли. Для Галичини ця норма означала, що судові рішення у таких випадках можуть бути записані українською. У разі неволодіння населенням відповідної місцевості Галичини державною (німецькою) мовою, процес у повітовому суді міг здійснюватися й українською, але остаточне рішення нею виноситися не могло. Коли ж у в повітовому суді рішення виносили польською мовою, до нього додавали переклад українською. З цією метою при повітових судах працювали перекладачі.

У 1876 р. сенат видав роз'яснення, згідно з яким подання та скарги могли вноситись у повітові суди «місцевою мовою». Отже, на території Галичини від 1876 р. кожний житель мав право звернутися у повітовий суд з вимогою про захист своїх порушених прав без огляду на власне незнання державної мови. Втім, для українців-знавців державної (німецької) мови відкривалася змога здійснювати процесуальні дії рідною, українською. Це давало шанс, зокрема українським адвокатам, виявити вищий рівень фаховості. Така практика тривала аж до 1886 р., коли були запроваджені значні обмеження. Сенат змінив попередню думку і постановив, що усі письмові матеріали судової справи мають бути складені державною мовою²⁸.

Необхідно віддати належне австрійській владі, яка у 1876–1886 рр. враховувала інтереси національних меншин. Це був логічний крок, що на певний період забезпечив рівний доступ до суду (принаймні, повітового) кожному громадянину держави.

Для прикладу, коли Галицьке намісництво у листуванні з громадянами української національності вжило латинський алфавіт, то за скаргою галицьких українців Державний трибунал у Відні 25 квітня 1882 р. встановив, що дії намісника грубо порушують ст. 19 Конституції від 21 грудня 1867 р.²⁹

²⁸ Napiorkowski A. Język w sądach gminnych / A. Napiorkowski // Gazeta sądowa. – Warszawa, 1905. – R. XXXIII, nr 43. – S. 708–711.

²⁹ Домбчевський Р. За право мови / Р. Домбчевський // Ювілейний Альманах Союзу Українських Адвокатів у Львові. – Л.: СУА, 1934. – С. 170–255.

З 1 жовтня 1869 р. державною мовою у судах і прокуратурі Галичини, як і в управлінні, стала польська. Це суперечило ст. 19 Конституції Австро-Угорщини 1867 р., що формально визнавала: «Всі народи держави рівноправні, й кожен народ має право берегти й розвивати свою національність та мову. Держава визнає рівноправність усіх вживаних у краї мов у школі, уряді та приватному житті». Натомість у Галичині та Буковині, не кажучи уже про Закарпаття, українська мова відверто обмежувалася. Такою була основна риса Конституції – декларативність основних демократичних принципів. Закон, однак, надавав право звертатися до суду рідною мовою, але практичного значення це не мало, зокрема в умовах Східної Галичини³⁰.

18 листопада 1890 р на засіданні Галицького крайового сейму на ім'я урядового комісара при крайовому сейму у Львові була подана інтерпеляція, де зазначалося: «Українська мова в установах і судах Східної Галичини просто ігнорується». На підтвердження цієї тези наводилася низка фактів. Так, голова Золочівського окружного суду якийсь Міхальчевський розпорядженням від 22 липня 1890 р. наказав усі записи у ґрунтових книгах робити лише польською мовою, хоча відповідні заяви могли бути написані й українською. Суддю Підбузького повітового суду (тепер Львівської області) Реваковича притягнули до дисциплінарної відповідальності за те, що він розпорядився робити записи у ґрунтових книгах та заяви українською мовою. Як уже зазначалося, Золочівський і Перемишльський окружні суди, незважаючи на те, що обслуговували переважно українське населення, писали протоколи, вели судове слідство і виносили вироки лише польською мовою, а Золочівська прокуратура жодного разу не склала обвинувальних висновків українською³¹.

Це звернення залишилося без відповіді. Питання знову постало через два роки на сесії сейму 1892 р., де укотре наголушувалося: органи правосуддя, прокуратури та юстиції на

³⁰ Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – на початку XX ст.) / В.С. Кульчицький. – С. 51.

³¹ Protokoly Sejmu Krajowego z roku 1890. §18. – S. 17–18. (18 s.)

всій території Східної Галичини впродовж усього 1891 р., як і низки попередніх, не склали жодного процесуального документа українською мовою, хоча в окремих повітах українці становили понад 88% всього населення³².

Питання про мову судочинства не сходило з порядку денного впродовж усього австрійського панування в Галичині; воно висувалося не лише перед місцевою крайовою владою, а й перед центральними австрійськими органами.

Наприклад, у 1901 р. група депутатів крайового сейму подала інтерпеляцію міністру юстиції: незважаючи на його накази від 9 липня 1860 р., 9 червня 1891 р. і 28 червня 1894 р., записи в ґрунтових книгах у всіх судах Східної Галичини роблять тільки польською мовою. Суди без жодного винятку вносять рішення в цивільних і вироки у кримінальних справах лише польською мовою. Так само органи прокуратури в Східній Галичині ніколи не складають обвинувальних висновків українською мовою, і працівники прокуратури в справах з українцями ніколи не застосовували їхньої мови³³.

Суддями та іншими працівниками судів Австро-Угорщини на території Галичини були переважно поляки. На всіх стадіях кримінального процесу для кожного поляка вважалося нормою і мало не моральним обов'язком нехтувати правами українських підсудних, підозрюваних, а також політичних в'язнів на користування ними рідною, українською мовою³⁴. Цивільний процес у цьому питанні нічим не відрізнявся від кримінального. Українська мова, як і українська нація, стали вигнанцями на своїх предковичних землях.

Першого липня 1910 р. відбулась збройна сутичка у Львівському університеті на ґрунті етнічного протистояння українців з поляками. Загинув студент юридичного факультету

³² Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – на початку XX ст.) / В.С. Кульчицький. – С. 52.

³³ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates in Jahren 1901 und 1902. XVII Session. X Band. – Wien, 1902. – S. 4630–4631.

³⁴ Гловацький І.Ю. Українські адвокати Східної Галичини (кінець XVIII – 30-ті роки XX ст.) / І.Ю. Гловацький, В.І. Гловацький. – Л.: Львів. юрид. ін-т МВС України, 2004. – С. 140.

А. Коцко, отримали поранення ще 22 українські студенти. Після цього 101 студента заарештували. У 1911 р. над ними відбувся судовий процес, де обмежувалось право підсудних на використання української мови. З приводу цього преса відкрито писала, що «для українського народу під польським пануванням у Галичині закони і практика – дві зовсім різні речі»³⁵.

У зв'язку з цим згадаємо книгу Я. Перацького, присвячену справі мови у східногалицьких судах і органах прокуратури, яка вийшла у Львові в тому ж 1911 р. Автор, суддя крайового суду, вважаючи українців плем'ям, що перебуває в історичній системі значущості нижче від поляків за соціально-економічним і культурним розвитком, та спираючись на авторитет інших тодішніх польських науковців і передусім на професора Львівського університету С. Стажинського, дійшов висновку, що питання мови в Галичині має право врегулювати лише крайовий сейм³⁶. В останньому ж позиції польської меншини – внаслідок недосконалості виборчого законодавства та масових фальсифікацій на виборах – залишалися домінуючими.

Оскільки Галицький сейм це питання наразі не врегулював, Перацький, посилаючись на проголошену діючою Конституцією незалежність суддів і відокремлення суду від адміністрації в усіх інстанціях, зухвало стверджував, що суддя має самостійно вирішувати питання, яку мову застосовувати в судовому процесі.

«Пан сендзя» висловив обурення навіть з приводу того, що судді-українці розмовляють українською з технічними судовими працівниками української національності³⁷. Прикро, але думку судді крайового суду Я. Перацького підтримувала більшість чиновників на всіх ланках державного управління.

Отже, на території Галичини й інших українських земель, котрі входили до складу Австро-Угорщини, функціонував державний апарат управління, який виражав ін-

³⁵ Діло. – 1911. – 17 лют. – С. 140.

³⁶ Pieracki J. Kwestja językowa w sądach i prokuratoryach wschodniogalicyskich / J. Pieracki. – Lwów: Spółka wydawn. i drukarnia «Polonia», 1911. – VI, S. 101. (177 s.)

³⁷ Там само. – С. 117.

тереси австрійської верхівки. Серед державних службовців було непропорційно мало українців, державне діловодство і судочинство здійснювалося не українською, а польською мовою. Обмежувалися, а подекуди й грубо порушувалися права українського населення, котре проти своєї волі перебувало у складі Австро-Угорської імперії.

Велика роль у національному пробудженні українців у Галичині в першій пол. XIX ст. належала революційним подіям в Європі (т. зв. *весна народів*) 1848–1849 рр. Заснування у Львові першого національного представницького органу Головної руської ради і видання першої української газети «Зоря Галицька» стало справді визначним явищем для українців – і західних, і східних. Нарешті європейцям відкрилися очі на багатомільйонний автохтонний народ у самому центрі Європи.

З Галицької землі в середині XIX ст. прозвучав заклик сільського священика Василя Подолинського до об'єднання всіх українців по обидва боки Збруча. У полеміці з польськими авторами він аргументовано довів, що ні під поляками, ні під австрійцями, ні під німцями, ні під росіянами українці як етнічна цілісність не збережуться. У них залишається одне: за прикладом їхніх славних предків відродити власну незалежну державу.

Ідеї В. Подолинського знайшли сприятливий ґрунт на всіх західноукраїнських землях, передусім серед молодого покоління. Нового імпульсу державницьким ідеям у Східній Галичині надала в останній чверті XIX ст. інтелігенція Наддніпрянщини, яка після сумнозвісного Емського указу (1876 р.) перенесла в Галичину свою діяльність.

Буковина у 1849 р. виділилась зі складу Галичини в окремий коронний край з дев'яти повітів. Край очолив крайовий президент (ландшеф), йому підпорядковувалося крайове правління та крайовий сейм, керований крайовим маршалком³⁸.

Закарпаття ще в XI ст. захопила Угорщина. Воно вважалося її невід'ємною частиною і не виділялося в окрему провінцію. Закарпаття поділялося на чотири жупи (області)

³⁸ Заруба В.М. Історія держави і права України / В.М. Заруба. – С. 108.

на чолі з *жупаном* та його помічниками – наджупаном і піджупаном. Області поділялись на господарсько-територіальні одиниці – *домінії*, котрі належали великим землевласникам, та райони – *комітати*, очолені окружним начальником – *жура-том*. Села (громади) очолювали старости. Уся система влади в усіх трьох частинах Західної України впродовж XIX ст. була чітко централізованою і бюрократизованою³⁹.

Незважаючи на територіально-адміністративне розмежування, спільний національний дух міцно пов'язував усі три частини західного українського материка – Східну Галичину, Буковину та Закарпаття. Взаємопроникнення ідей було сталим і продуктивним. Найперше і найголовніше – ідей відродження власної державності, що підтвердили подальші події початку і першої пол. XX ст.

Отже, після останнього третього поділу Польщі українські етнічні землі опинилися в двох імперіях – Російській і Австрійській (після 1867 р. – Австро-Угорській). Обидві імперії від поч. XIX ст. інтенсифікували процеси прилучення нових земель до власних державницьких систем. Росія здійснювала цю політику через офіційну концепцію «великої русскої нації», яка передбачала цілковите знищення української національної ідентичності. Австрія, хоч і не проводила жорсткої політики до своїх національних меншин, не надавала українцям скільки-небудь значущих політичних прав, у тому числі й мовних.

Піднесення національних рухів у Європі не могло не перекинутися на українські землі. Ідеї національного визволення та власної державності з середини XIX ст. усе більше опановують українство по обидві сторони Збруча. На поч.. XX ст. ці ідеї переходять у площину реальних дій.

³⁹ Заруба В.М. Історія держави і права України / В.М. Заруба. – С. 108-109.

Розділ 5

УКРАЇНЬКА РЕВОЛЮЦІЯ. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1917–1921 рр.)

5.1. Суспільно-політичне життя в Україні наприкінці XIX – поч. XX ст.

У другій пол. XIX – на поч. XX ст. відбувається активна політизація національного руху на українських землях, котрі входили до складу Російської й Австро-Угорської імперій.

До поч. XX ст. українська суспільність підійшла настільки zdeформованою, що якби спостерігачі, котрі лишили нам свідчення про українців з XVI–XVII ст., змогли повернутися і побачити їх у цей час, то, мабуть, одностайно ствердили б: це – зовсім інші люди. У часи козаччини, незважаючи на безперервні війни (головно з татарами і поляками), українці були життєрадісними, гордовитими, із загостреним почуттям власної гідності та нездоланим прагненням до волі людьми. Вони пишалися славним своїм минулим (ще із княжих часів), своєю вірою і церквою. Про українських козаків усередині XVII ст. відомий французький інженер-фортифікатор і видатний військовий картограф Гійом Лавассер де Боплан писав: «Козаки належать до грецької віри, яку називають руською; дуже шанобливо дотримуються релігійних свят і постів (...) Вони кмітливі і проникливі, дотепні і надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя»¹. Подібних свідчень можна навести чимало.

¹ Боплан Г.Л. Опис України / Г.Л. Боплан. Меріме П. Українські козаки. Богдан Хмельницький / П. Меріме. – Л.: Каменярь, 1990. – С. 25–27. (301 с.)

Наголошували іноземці й на високій освіченості українців того часу. Павло Алепський, син антіохійського патріарха Макарія, 1654 р. мандруючи разом із батьком через Україну в Московію, залишив нам такий запис: «Починаючи з цього міста (Рашкова) і по всій землі руській, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що дуже здивувала нас: усі вони, крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи; крім того, священники навчають сиріт і не лишають їх неуками блукати по вулицях»².

Українці взагалі, а українська старшина особливо відчували певну зверхність над московитами. Показова з цього погляду доповідна записка генерал-губернатора Лівобережжя графа Рум'янцева до Катерини II, де він характеризує українську еліту: «Ця невеличка жменька людей (...) інакше не відзивається, як тільки, що то вони найперші в цілому світі й що нема від них нікого сильнішого, нікого сміливішого, нікого розумнішого, та що ніде інде нема нічого доброго, нічого корисного, нічого справді вільного, а все, що у них є, – то найкраще»³.

Стосовно ж старшинської еліти, то більшість її навчалась у Києво-Могилянському колегіумі та (чи) в престижних університетах за кордоном і знала кілька мов. Одночасно на Московщині до царювання Петра I наука вважалась непрестижним заняттям для знаті. Тут досить пригадати хоча б Мітрофанушку з «Недоросля», переконаного, що: «Не дворянська наука географія. Накажу візнику, куди потрібно, привезе». Не дивно, що московські бояри переважно не знали іноземних мов або й зовсім не вміли читати та писати і замість розпису на документах приклали руку чи палець.

Від колишнього українського блиску на поч. ХХ ст. майже нічого не залишилось. Людність українська –

² Історія України в документах і матеріалах / відп. ред. С.М. Белоусов; уклад. М.Н. Петровський і В.К. Путілов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.). – С. 265. (292 с.)

³ Мороз В. Україна в ХХ ст. / В. Мороз. – Тернопіль: [б. в.], 1992. – С. 15. (128 с.)

тепер це здебільшого були селяни – менш ніж за півтора століття (від Катерини II – до Миколи II) перетворилася на суцільну, майже неписьменну, сіру масу, на «рабів безсловесних», за словами Т. Шевченка. У часи Хмельниччини вони йшли на смерть за Україну і православну українську віру, а тепер багато хто не знали, що то за Україна та й вони самі. Як пригадає генерал-хорунжий армії УНР Ю. Тютюнник, коли почалася українізація війська, то більшість солдат-українців називали себе або підданими російського царя, або «хохлами», або «малоросами»⁴.

Раніше в українських містах лише зрідка можна було почути іноземну російську мову, а тепер навпаки – українську можна почути лише від приїжджих селян на базарах. Переважаюче українське міське населення стало в українських містах зникаючою меншістю. Проте навіть ця зникаюча меншість здебільшого була зрусифікована. Вдамося ще до одного літературного типажу – Свіріда Галахвастова, з його карикатурною «городською» мовою.

Зрусифікувалася й козацька верхівка. Причому такий неофіт часто був загрозливішим для українства, ніж великодержавні можновладці. Втім, це відступництво частіше пояснювалось не природою українців, а безвихіддю, в яку потрапило українське суспільство. Ще в 1687 р. Іван Мазепа, приймаючи гетьманську булаву на березі р. Коломак, підписав т. зв. Коломацькі статті⁵, де уже була закладена концепція зрусифікування українців. У пункті 19, зокрема, там вказувалося: «Народ малоросійський всілякими мірами і способами з великоросійським народом з'єднувати і в нерозривну та міцну згоду приводити одруженням й іншим способом, щоб були під однією їх царської пресвітлої величності державою взагалі (...) й ніхто б голосів таких не допускав, що Малоросійський край гетьманського регіменту, а відгукувалися б скрізь одногolosно: їх царської пресвітлої величності самодержавної держави гетьман і старшина,

⁴ Тютюнник Ю. Революційна стихія / Ю. Тютюнник // Дзвін. – 1991. – № 7. – С. 82–95; № 8. – С. 92–107.

⁵ Гуржій О.І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 8. – С.30 (304 с.) – (Україна крізь віки).

народ малоросійський разом з великоросійським, і вільний перехід жителям із малоросійських міст у великоросійські міста мати»⁶.

Для розчинення українців у масі великоросів Російська держава застосовувала різноманітні методи та засоби. Ніколо Макіавеллі наголошував, що кожен поневолювач розпочинає зі знищення мови (отже, й культури) поневоленого народу. Ще за Івана Грозного спалювали «Богослужбові» книжки, написані києво-печерськими монахами. Петро I прийняв у 1720 р. спеціальний указ про заборону книгодрукування українською мовою і вилучення текстів, написаних нею, з церковних книг. Катерина II у 1763 р. заборонила викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії, а у 1775 р., після зруйнування Січі, закрила всі українські школи при полкових канцеляріях.

Наступ на українську мову й українську культуру відбувався впродовж усього XIX ст. Вершинами цього наступу стали Валуєвський циркуляр 1863 р. і Емський указ Олександра II від 1876 р., які остаточно ставили хрест на українській мові, культурі, літературі, отже, й на українському народі.

Радикально вже на поч. XX ст. змінилася й російська людиність. Якщо в часи Хмельниччини українські селяни масово переселялися в Московщину і жили там у мирі та злагоді з росіянами, то тепер навіть стосовно до російських селян вони почувалися паріями. Великодержавницька національна політика уряду спрямовувалась на приниження і придушення національних меншин. Російська інтелігенція нав'язувала власному народові ідеї національної винятковості, месіанства й богообраності. Що «русский человек самый лучший в мире», а Росія повинна правити світом, стало переконанням переважної частини росіян, зокрема нижчих станів суспільства. Тонко це сказано у повісті «Степ» А. Чехова: «Наша матінка Расея всьому світові го-ло-ва!» – заспівав раптом диким голосом Кірюха, поперхнувся і замовк. Степове відлуння підхопило його

⁶ Реєнт О. П. Робітництво України і Центральна Рада / О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України АН України, 1993. – С.4. (48 с.)

голос, понесло і, здавалось, степом на важких колесах поїхала сама дурість»⁷.

Після трьох переділів Польщі й наполеонівських війн у Європі значний уламок етнічної України на тривалий період опинився під Австрійською монархією. Хоча розвиток демократичних свобод у Австрії був дещо вищим у порівнянні з Росією, українці тут почувалися не набагато краще. Австрійці в усіх ділянках життя віддавали перевагу полякам, значну територію держави котрих вони приєднали до себе. Поляки користувались певною автономією, у Східній Галичині вони обіймали керівні посади, їм надали чималий простір для культурного і духовного розвитку. Львів, по суті, став польським островом, їхньою твердинею в етнічному українському морі. Переважно польський чи, радше, змішаний польсько-єврейський характер мало населення менших міст та містечок поневоленого краю.

Отож, поляки в Галичині опинилися над українцями, а їхнє ставлення до українців завжди було «особливим». В історичній пам'яті поляків міцно закарбувалися козацькі виступи та криваві селянські повстання, Хмельниччина і Коліївщина. Особливо ненавиділи вони Богдана Хмельницького, якому приписували розвал могутньої «од можа і до можа» Речі Посполитої. У цьому вони мали рацію.

І все-таки, якщо росіяни вважали українців своїми неповноцінними одноплеменниками, то експансивні поляки вважали їх якоюсь тупиковою гілкою на польському дереві. Оцінюючи суспільно-політичний стан Росії й Австрії наприкінці XVIII і на поч. XIX ст. загалом, доходимо висновку: він суттєво різнився. Якщо Катерина II від 1783 р. остаточно закріпачила українських селян, то австрійський імператор Йосиф II у 1781 р. здійснив низку заходів, спрямованих на обмеження кріпацтва та полегшення долі селян у Галичині. Відтоді землевласникам заборонялося вимагати від селян більше трьох днів панщини на тиждень; строго обмежувалися додаткові повинності на користь землевласника; селянинові надава-

⁷ Чехов А.П. Полное собрание сочинений и писем: в 30 т. / А.П. Чехов. – М.: Наука, 1977. – Т. 7: Рассказы, повести. 1888–1891. – С. 78. (733 с.)

лись право обробляти свій наділ, а також такі особисті свободи, як право одружуватися без дозволу пана, переходити на інші наділи, звертатися зі скаргами на свого пана до суду⁸. Ні російський, ні наддніпрянський, ні білоруський селянин не міг наразі й мріяти про такі – нехай куці, але – свободи. Цісарські заходи полегшували матеріальне становище галицьких селян, підвищували мотивацію до продуктивної праці, особистої ініціативи, але моральний стан ніскільки не полегшувався – їхніми безпосередніми господарями залишалися землевласники-поляки.

Ця велика залежність перед Габсбургами мали свої негативні наслідки. Вона живили т. зв. *рутенство* – сукупність настроїв, що панували в середовищі західноукраїнської еліти аж до 30-х років XIX ст. Його прибічникам – головно священикам – був властивий граничний провінціалізм, що ототожнював українців лише з Галичиною, греко-католицькою церквою й кастою священиків.

Наслідуючи польську шляхту аж до переходу на польську мову, *рутенці* водночас культивували псевдоаристократизм, який виявлявся у зневазі до селянства та його мови. Психологія рутенства «допомагала гнобити й тримати у відсталості цілі покоління західних українців, перешкоджаючи їм боротися за кращу долю»⁹. Цим вони були схожі на відступників-українців у царській Росії, котрі допомагали імперському урядові гнобити українських селян.

Проте скриті процеси національного усвідомлення в українській Галичині відбувались. Прийнято вважати, що українська національна ідея потрапила до Галичини в 40-х роках XIX ст. Найперше – з палкими поезіями Тараса Шевченка та державницько-соборницькими ідеями кирило-мефодіївців.

Справді, патріотичне слово Шевченка, ідеї «братчиків» про самостійну Українську державу, федерацію слов'янських народів довкола Києва помітно впливали на галичан, буковинців, закарпатців. Однак не забуваймо: ще до цього в Га-

⁸ Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – С. 96. (510 с.)

⁹ Там само. – С. 198.

личині був Маркіян Шашкевич, його побратими Яків Головацький та Іван Вагилевич – знаменита *Руська трійця*. Уже виходив їхній альманах «Русалка Дністрова», писаний 1837 р. живою українською народною мовою. Уже був зі своїми державницькими ідеями священик із Лемківщини Василь Подолинський, який у 1846 р., на основі тривалої полеміки з опонентами-поляками, написав працю «Голос перестороги». У ній він аргументував основну думку: ні під поляками, ні під німцями, ні під росіянами українці не збережуть національної ідентичності. Аби вижити, у них є єдиний вибір – «з'єднати в одно обидва береги Збруча» і в нових часах, і в нових умовах відродити власну державу. «Державу, що засяяла б на цілий світ. Як свого часу Давньокіївська українська держава і європейське Галицько-Волинське королівство».

Ідеї В. Подолинського вплинули на тогочасну галицьку еліту, передусім на греко-католицьке священицтво. А воно становило інтелектуальне ядро Головної руської ради. Згадаймо: в основу Соборницько-української декларації, прийнятої Радою у 1848 р., покладено державницькі ідеї В. Подолинського. Це було перше серйозне повідомлення світові про існування в самому центрі Європи багатомільйонного українського народу.

Ми відкидаємо як антинаукову тезу про домінування однієї частини етнічної України над іншою в генеруванні націоцентричних ідей (без чого не існує сконсолідованих націй і відродження національних держав), толеруючи взаємодію й узаємопроникнення органічно поєднаних частин цілісного національного організму. Тривалий час етнічна Україна нагадувала дві сполучені посудини: вибувало в одній – прибувало в іншій, що й забезпечувало живучість українського духу.

Під час революційних подій в Європі 1848 р. галицькі українці заявили про себе і про свої національні права саме як українці. На противагу полякам, котрі створили Польську раду народову для виборювання прав широкої автономії з метою відродження в майбутньому польської державності, українці створили свій представницький орган – Головну руську раду з відділеннями на місцях. Рада висунула хоч і

обмежені, але досить конкретні вимоги. Найпершою в них було поділ Галичини на Східну – українську та Західну – польську. Подією став випуск українського тижневика «Зоря Галицька».

Після виходу українців на політичну арену перед ними відразу постала дилема: орієнтуватися на консервативну Австрію з її готовністю до певних поступок уярмленим народам, чи на сили, які прагнули до відбудови – за допомогою революційної Угорщини – історичної Польщі. Останнє означало введення до неї української частини Галичини, з перспективами повного ополячення. Галицькі українці обрали перше. Ось чому правлячі кола Австрії під час Австро-Угорської війни 1849 р. поряд з проголошенням надзвичайного стану в Галичині й на Буковині вирішили створити в прикордонних з Угорщиною місцевостях українську селянську самооборону та сформувані за ініціативою Головної руської ради з добровольців батальйону т. зв. гірських стрільців¹⁰ для захисту краю у разі вторгнення з Угорщини.

Стосовно Головної руської ради, то вона, на думку історика Івана Кривецького, погоджувалась на співробітництво з Віднем, мала ще й іншу, далекосяжнішу мету: перетворити в майбутньому цей батальйон у складі Австрійської армії на «спеціально руський національний корпус, свого роду оружну репрезентацію руського народу в Австрії, з задачею – боронити руські національні права перед посяганням на них ворогів»¹¹. Це був перший досвід створення українських національних військових формувань в умовах бездержавності, що в майбутньому ще стане в нагоді українцям.

Незважаючи на лояльність і проавстрійську орієнтацію, українці в Революції 1848–1849 рр. не здобули, якщо не рахувати незначних поступок у сфері освіти, практично нічого. Внаслідок реформ 1867 р. власну державність практично видобули угорці, ширшу автономію отримали поляки. Урядова

¹⁰ Офіцерський склад батальйону більш ніж на половину складався з українців, правила військової служби викладались українською мовою, команди давались українською.

¹¹ Кривецький І. Руська самооборона на галицько-угорським пограниччю 1848–1849 / І. Кривецький. – Л.: [б. в.], 1918. – С. 411.

німецька мова в Галичині була замінена урядовою польською. Урядування, університет, освіта полонізувалися. Життя українців суттєво ускладнилося.

У ще скрутнішому становищі опинилося українське населення в напівсуверенній Угорщині – мадяризація тут набула характеру тотальності. Закарпатські русини опинилися на власній Срібній Землі в становищі паріїв – бідних, неосвічених, малошанованих. На поч. ХХ ст. у Закарпатті прикметник «угорський» набув значення «хороший», «якісний» – угорська хата, угорський кінь.

Після наполеонівських війн Європа постала збуреною духовно, розбудженою від тривалої інтелектуальної сплячки. Розмаїття думок, безліч конструктивних і деструктивних ідей, нових політичних течій стали прикметною ознакою життя. Виголошений філософом Фіхте 1807–1808 рр. в окупованому французами Берліні цикл лекцій «Промови до німецької нації» зумовив виникнення феномену – «національні ідеології»¹². Формулу Фіхте: «Будьте якнайбільше німцями, тоді ви будете справжніми людьми» молода генерація європейських інтелектуалів і політиків прагнула використати стосовно власних народів, власних ситуацій.

Передову українську суспільність збуджує пророчий геній Великого Шевченка, повертає її до ідей національної самобутності українців, їхнього національного відродження. У 1861 р. М. Костомаров, В. Білозерський, а згодом Т. Шевченко і П. Куліш заснували у Петербурзі українську спілку під назвою «Громада». Це дало поштовх до створення «Громад» у Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі. Того ж 1861 р. петербурзька «Громада» з великими труднощами домоглася відкриття в Петербурзі журналу «Основа», першого в Російській імперії друкованого українського видання, який став збудовувачем національної свідомості.

«Громади» спричинились до виникнення безпартійного культурно-просвітницького руху, названого в літературі українофільством. Українофільство як течію надто помірко-

¹² Вільчинський Ю. Політична філософія Миколи Міхновського / Ю. Вільчинський // Слово і час. – 1995. – №1. – С. 6–10.

вану й аполітичну вже розкритикували всі, хто так чи інакше торкався цієї теми. Однак правомірним у цьому контексті видається таке запитання: а чи можна було підняти на свідому боротьбу за національні, політичні та соціальні права темну, неосвічену, придушену недавнім кріпацтвом і всім режимом українську селянську масу та ще й після відомих жорстоких погромів українства? Безперечно – ні. Вимагалася каторжна подвижницька робота, щоби вивести все українство зі зтяжного летаргічного сну. Українофілам значною мірою це вдалося зробити. І ми мусимо бути вдячними таким видатним діячам української культури, як В. Антонович, П. Житецький, Т. Рильський, М. Драгоманов, О. Русов, М. Зібер, С. Подолинський і багатьом, багатьом іншим. До речі, їхні праці відіграли помітну роль у національному відродженні в наші дні. Хоча, відверто кажучи, ті самі українофіли (М. Костомаров, П. Куліш) під тиском обставин висунули концепції меншовартості українців.

Проте і цей поміркований український культурно-просвітницький рух турбував царський уряд. У 1863 р. після невдалого польського повстання українство зазнало повного погрому: таємний Валуєвський циркуляр (автор – міністр внутрішніх справ П. Валуєв) одним махом перекреслював не лише надії та сподівання інтелігенції, а й усе українство. І тільки на початку 70-х XIX ст. років українська суспільність почала оживати: українські культурні діячі відновлювали старі структури, молодь закладала нові і висувала радикальніші вимоги. Особливо важлива роль у поширенні українського суспільно-політичного руху належала відкритому 1873 р. у Києві відділенню Російського географічного товариства. До честі українських діячів, вони зуміли повністю опанувати цю установу. Під її дахом зібрались кращі патріотичні інтелектуальні сили українства царської Росії. Однак відбувся новий погром, який «увінчався» Емським указом Олександра II.

Народництво, що в той самий час поширювалося у Росії, в Україні помітного впливу не мало, хоча серед народників було чимало українців; достатньо згадати такі видатні постаті цього руху, як А. Желябов і М. Кибальчич. Зате при-

хильників знайшли в Україні соціалістичні ідеї, притягальні простотою, зрозумілістю і демократизмом. Найвидатнішою постаттю в українському соціалізмі був, безумовно, Михайло Драгоманов. Високоосвічений і різнобічно обдарований, він розпочинав громадівцем, подвижником на ниві просвітництва народу, але незабаром усвідомив обмеженість і певну замкнутість українофільства. У пошуку нових ідей і нових перспектив він прийшов до соціалізму. Залишається переконаним федералістом, відтак дотримується позиції максимальної автономії для України й облаштування тут життя на соціалістичних засадах. І хоча його революційно-демократичні погляди треба визнати прогресивними на той час, для України, української справи вони були малоприйнятні.

В останній чверті XIX ст. у Росію (отже, і в Україну) проникають ідеї соціал-демократії (марксизму). І хоч до складу марксистських гуртків входили й українці, по суті це було явищем російського політичного життя. Пояснюється це тим, що російська й українська суспільності в імперії мали кожна власні кінцеву мету і свої невідкладні завдання. Тому й програмні цілі загальноросійських партій не збігалися з українськими домаганнями і залишали байдужими до них українську інтелігенцію.

Після створення РСДРП – ліворадикальної марксистської партії, очоленої В. Ульяновим (Леніним), у 1901 р. трансформувалися в ще радикальнішу партію соціалістів-революціонерів (есерів) їхні постійні опоненти – народники. Ліберали в 1904 р. утворили «Союз визволення», який згодом став партією конституційних демократів (кадетів). На противагу нелегальним антидержавним партіям уряд підтримував створення таких проурядових ультра націоналістичних партій, як Російська монархічна партія, і об'єднань на зразок «Союза русского народа», котрі спеціалізувалися на єврейських погромах і антиукраїнській агітації в Україні. Заснували в Україні свої політичні організації й національні меншини: поляки – Польську соціалістичну партію. Євреїв представляли націонал-сіоністи та марксистський Бунд.

Усі ці партії не однаково ставилися до українського руху й українських домагань. Прихильники децентралізації – есери,

якщо й не підтримували прагнення українців, то ставилися до них із розумінням. Польські соціалісти, сіоністи та Бунд, котрих єднали з українцями намагання завоювати собі культурну автономію, часто з готовністю співпрацювали з окремими українськими угрупованнями. Це – з одного боку. З іншого – марксистам, передусім більшовикам, у тих небагатьох випадках, коли поставало українське питання, лише частково вдавалося приховати свою ворожість до українських «сепаратистських» тенденцій¹³.

Тоді, коли в Наддніпрянській Україні вже розгорнули свою роботу партії російські, польські та єврейські, українських політичних партій ще не було.

І все-таки, нехай із певним запізненням у часі, прорив трапився. На початку останнього десятиріччя ХІХ ст. на арену вийшла молода генерація українців, гордо назвавши себе «національно свідомими українцями». Переважно це була студентська й учнівська молодь. Улітку 1891 р. четверо національно свідомих юнаків (І. Липа, М. Базькевич, М. Байздренко, В. Боровик) на могилі Т. Шевченка в Каневі проголосили таємну національну організацію «Братство тарасівців». Згодом до них долучився Микола Міхновський, який став фактичним лідером та провідником. Програмові засади тарасівці висловили у «Декларації віри молодих українців», виголошеній 1893 р. під час Шевченківських читань у Харкові. Згодом її опублікував львівський місячник «Правда». Чітко і рішуче проставляючи на чільне місце національні інтереси українців у Росії, тарасівці визначали своє ставлення до австрійських українців: «Для нас, свідомих українців, єсть один українсько-руський народ. Україна Австрійська і Україна Російська, однак, нам рідні, і жадні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу і, аби у нас моральна ціль, то ні нас не зможуть відірвати від Галичини, ні Галичини від нас, бо ідеї духа розірвати на два шматки не можна, як нічим не можна спинити Дніпрові течії...»¹⁴

¹³ Субтельний О. Україна: історія / О.Субтельний. – С. 260.

¹⁴ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали: у 3 т. / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т. 1. – С. 19–25. (510 с.)

В аспекті політичному метою тарасівців стало цілковите визнання українців окремим народом у межах демократичної федеративної Росії. Братство тарасівців не було партією в строгому розумінні цього слова і проіснувало недовго. У 1893 р. жандармерія заарештувала найактивніших його діячів, але в подальшому діяльність тарасівців стала підставою організаційного оформлення українського національного руху в імперській Росії.

Перша національна українська партія на теренах Російської імперії була заснована 1900 р. 29 січня (11 лютого); у Харкові на так званій Раді чотирьох (Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич і М. Русов) було проголошено створення Революційної української партії (РУП). Відтак з'явилася організована сила, яка розпочала активні політичні дії. Політичним маніфестом новоствореної партії (та й усього українства в обох імперіях) стала написана М. Міхновським і видана у Львові брошура «Самостійна Україна». Дехто із дослідників вважає, що саме ця невеличка книжечка – початок самоусвідомлення українського самостійницького руху. І це – небезпідставно.

Наведемо лише декілька невеликих фрагментів із брошури:

«Ми визнаємо, що наш нарід теж перебуває у становищі зрабованої нації.

Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на межинародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава однотемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану змогу всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишний розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом в сфері межинациональних відносин (...) Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить

свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ». Вона віддає себе на служіння цьому великому ідеалові, і доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружя, доти всі покоління Українців йтимуть на війну... Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє індивідуальне національне «я»¹⁵.

На I з'їзді РУП, який відбувся у грудні 1902 р. у Києві, було обрано ЦК, Закордонний комітет, Редакційний комітет та закордонні бюро у Львові й Чернівцях. Основу партії становили гуртки та районні комітети (так звані вільні громади). Існували Харківська, Полтавська, Київська, Чорноморська, Чернігівська, Донська вільні громади, Північний комітет РУП (Петербург), групи в Москві й Одесі¹⁶. РУП почала видавати в Галичині та Буковині часописи «Гасло» і «Селянин».

Однак цю партію, як і більшість інших партій того часу, охопила спільна хвороба – групівщина та фракційне взаємопоборювання. Відразу ж виявилось: поряд зі суто національними, не менш важливими для української суспільності, є питання соціальні. Далось взнаки й те, що багато членів молоді партії тяжіли до марксизму. Згодом у партії виникло конфронтаційне напруження. Більшість на чолі з Миколою Поршем і його товаришами Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою вважали, що організація має бути національною партією, до якої входили б лише українці та яка поєднувала б націоналізм із марксизмом. На думку іншої групи, очолюваної Мар'яном Меленевським, РУП має відкинути свою національну орієнтованість і стати автономною організацією Російської соціал-демократичної партії. Чіткої позиції українства, безвідносно до марксистських догматів, дотримувалися лише М. Міхновський та невелика група його прихильників.

¹⁵ Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський. – К.: Діокор, 2003. – С. 28, 41. (80 с.)

¹⁶ Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття: програми і довідкові матеріали / упоряд. В.Ф. Шевченко та ін. – К.: Фенікс, 1993. – С. 29. (336 с.)

За цими ознаками відбувся розкол. У 1902 р. М. Міхновський і його прихильники вийшли із РУП, організувавши нечисельну Українську народну партію (УНП). Група М. Меленевського в 1904 р. приєдналась до російських соціал-демократів. Ті, котрі залишились, перейменували себе на Українську соціал-демократичну партію, прагнучи поєднати марксизм і націоналізм¹⁷. У тому ж 1904 р., заснована ще 1897 р., «Загальна українська безпартійна організація» трансформувалася в Українську демократичну партію.

Наприкінці 1904 р. засновано Українську радикальну партію на чолі з В. Грінченком, С. Єфремовим, М. Левицьким, які дотримувалися радикальних позицій, зокрема в національному питанні, виступали за автономію України.

Можливо дещо забігаючи уперед, зазначимо ту мало-відому обставину, що «автономія» у розумінні поч. ХХ ст. – це щось принципово відмінне й від радянських автономій 20 – поч. 90-х років, і автономій пострадянського часу. В Росії на поч. ХХ ст. автономією користувалося лише Велике князівство Фінляндське, яке мало сейм, конституцію, власну грошову одиницю – марку та власний бюджет, збройні сили, поліцію тощо. Відомий факт – після розгону Державної думи частина її депутатів виїхала до Фінляндії, звідки піддала уряд різкій критиці, відчуваючи себе у відносній безпеці.

Отже, до Російської революції 1905 р. український рух підійшов значно зрослим і зміцнілим. Новостворені українські партії не обмежувалися уже суто національними, а висували насущні соціальні й політичні питання. Суттєвими недоліками українського руху в Росії було те, що участь у ньому брала виключно інтелігенція і він мав чітко ліве спрямування – консервативні, стримуючі течії тут були відсутні. Говорити про якийсь спектр серед українських партій не доводиться.

Зазначимо: певні надії та сподівання на духовне відродження нації викликав серед української суспільності Маніфест Миколи II від 17 жовтня (30 за новим стилем) 1905 р.

¹⁷ Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ століття: програми і довідкові матеріали. – С. 29.

Однак уже 1908 р. сенат Росії виніс черговий вирок культурі й духовності українців, визнаючи рух за їхнє відродження в Україні таким, що може «викликати наслідки, які загрожують спокою і безпеці...» Державницький офіціоз, інтелігентська еліта Росії дотримувалися тієї думки, що росіяни й малороси (українці) – це єдиний народ з певними мовними відмінностями (зрештою, не більшими, ніж відмінності у мові поволзьких великоросів та, приміром, північних поморів), а окремих «український народ» – це вигадка ворожих до Росії німців та австріяків. Те саме казали й поляки. Лише в їхній інтерпретації українці становили гілку єдиного польського народу. І перші, й другі вважали: що швидше українці зрусифікуються або спольщатся, то краще буде для них.

Саме на основі такої установки 1908 р. у Києві був заснований проурядовий «Клуб русских националистов», який висував завдання вести суспільну й культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави в Україні. Антиукраїнську кампанію розгорнула російська преса в Україні. Особливо вирізнялися українофобством газети «Киевлянин» і «Новое время». Показовою з цього погляду є оцінка українського руху часописом «Киевлянин»: «Польське, вірменське, фінське та інші питання – це питання чисто окраїнні, тобто другорядні. Мазепинське питання б'є Росію в саму основу її великодержавності... От де наша найбільша небезпека. Мазепинський рух росте... Мазепинство із своєї галицької бази розлазиться по цілій південній Росії...»¹⁸

Зі своєї проімперської шовіністичної позиції «Киевлянин» мав цілковиту рацію: український рух, як свого часу Речі Посполитій, тепер загрожував цілісності Росії. Це підтверджує «Відкритий лист РУП» до міністра внутрішніх справ – Сипягіна. Нагадаємо, що відкриття 1903 р. у Полтаві пам'ятника Іванові Котляревському, яке стало актом єднання українців сходу та заходу, для російських можновладців вилось у гучний міжнародний скандал. По-перше, уряд заборонив зробити на пам'ятникові напис українською мо-

¹⁸ Киевлянин. – 1911. – 17 листоп.

вою, по-друге, на самому святі відкриття українською дозволили виступити лише «австріякам» (українцям з Австро-Угорщини). Коли ж українською почали виступати наддніпрянці, поліція припинила мітинг. Ця акція спричинила обурення громадськості всієї Європи. У самій Росії її гнівно засудив видатний письменник В. Короленко. З рішучим і гнівним листом до міністра внутрішніх справ звернулася РУП.

Наведемо лише один фрагмент з цього листа:

«Ви гадаєте, Пане Міністер, що Ви укуні з усіма Вашими посіпаками, здолієте вбити наш нарід?»

Нехай відповідь Вам наша історія. Нехай вона розповість Вам, яка міцна та сильна була польська держава «від моря до моря», який знівечений був увесь наш нарід під пануванням чужинців – Поляків, які тернів він гнобительства від польських панів...

І нехай історія розповість Вам, як одним сильним і міцним рухом зруйновала наша нація усю польську державу... А колишні Поляки, Пане Міністер, вміли гнітити нас не згірше від сучасних Росиян, і колишня Варшава була культурніша, ніж сучасний Петербург.

А знаєте, через що наші прабатьки розвалили Польщу? Через те, що вона наполягала на душу нації, на її моральне «я»...

Уряд російський супроти нашої нації став на ту саму стежку, що й колишній польський уряд і тим самим вимагає, щоб ми пішли шляхом наших прабатьків часів Богдана Хмельницького. І ми підемо»¹⁹.

Мав рацію «Киевлянин» і стосовно «галицької бази» українства, бо після Валуєвського циркуляру і Емського указу сюди, в Австро-Угорську монархію, передусім до Львова і Чернівців, перенесла діяльність наддніпрянська інтелектуальна еліта. Тут українські письменники з царської Росії видавали твори, громадські й політичні діячі заклали свої осередки. У 1873 р. коштами аристократки Єлизавети Скоропадської-Милорадович і цукрового магната Василя Смиренка у Львові заклали Літературне товариство ім. Т.Г. Шевченка (придбали друкарню, винайняли приміщення), яке згодом перетворилося

¹⁹ Українська суспільно-політична думка в 20 ст. – Т. 1. – С. 74.

на славнозвісне Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ) – неофіційну українську академію наук.

Якою ж була тоді суспільно-політична ситуація в Галичині? Ще в 50-х роках XIX ст. гору брали підтримувані Росією русофіли, що згодом виродилися у т.зв. москвофілів, цілком фінансованих з Петербурга. Морально-етичне життя краю великою мірою визначало галицьке рутенство.

Однак поезія Т. Шевченка доходить і до Галичини, збурюючи думки та почуття галицької молоді. Вірші й поеми поета потай переписують студенти, учні, молоді священики і поширюють серед людей. Молодь читає П. Куліша і М. Костомарова. Надходять сюди відомості про діяльність «Громад», а також журнал «Основа». Під цими впливами на початку 60-х років у Галичині як антитеза москвофільству виник т. зв. народовський рух – споріднена течія українофільства на Наддніпрянщині. Молоді народовці засновують кілька таємних гуртків, започатковують низку видань, щоправда, більшість із них недовговічні. У 1868 р. група студентів, очолювана А. Вахнянином, створила товариство «Просвіта», яке незабаром стало визначним явищем українського національно-культурного життя по обидва береги Дніпра. З-поміж багатьох заслуг «Просвіти» найперше зазначимо, що вона почала рішучий наступ проти рутенства, адже ним були наскрізь просякнуті й москвофільство, і народовство.

З впливом до Галичини українців із Наддніпрянщини, передусім таких високоосвічених, із широкими поглядами інтелігентів, як В. Антонович, О. Кониський, П. Куліш, М. Драгоманов, а згодом М. Грушевський та інші, з інтенсивним друкуванням їхніх творів у місцевих виданнях народовці починають усвідомлювати слабкість свого руху і прагнуть посилити його. Під впливом М. Драгоманова нові лідери народовського руху зі середовища світської інтелігенції (Ю. Романчук, О. Огоновський, брати Барвінські) у 1880 р. відкрили газету «Діло», орієнтовану на маси. У 1885 р. засновано представницький орган українців Галичини – Народну раду. Але цього виявилось замало, щоб вирішально впливати на галицьке суспільство.

Утвердження конституційного ладу в Австро-Угорщині, потреба і реальна можливість українцям висувати до парла-

менту власних депутатів у Відні та сейму в Львові робили нагальною вимогу структурування суспільства за інтересами і відповідно створення політичних партій, котрі б ці інтереси представляли і просували. У 1890 р., за десять років до створення РУП, група молодих революційно налаштованих людей у Львові заснувала Русько-українську радикальну партію (РУРП). Очолили її Іван Франко і Михайло Павлик, які на той час перебували під сильним впливом М. Драгоманова. Проголошуючи пріоритетом захист прав та інтересів трудящих, РУРП, безперечно, мала загальне космополітично-соціалістичне спрямування. Однак у 1895 р. радикали націоналізували свою програму, проголошуючи, що в подальшому найповніше реалізувати соціалізм можна лише у межах незалежної Української держави.

У Львові 1899 р. сформувалася Національно-демократична партія, яка також проголосила своєю метою національну незалежність. Загалом вона мала типово ліберальну платформу, уникаючи гострих соціальних проблем. Завдяки підтримці впливової на той час організації «Просвіти», націонал-демократи незабаром стали найбільшою партією в Галичині.

На протигагу українським партіям у Росії, в Галичині вони були представлені ширше. Узагалі політичне життя кінця XIX ст. тут розвивалося набагато інтенсивніше та різноманітніше, не дарма українці-«східняки» нарекли Львів «українським П'ємонтом». Не було тут порожньо і на протилежному кінці ідеологічного спектра. Того ж 1899 р. сформувалася Соціал-демократична партія, яка програмним завданням висувала захист робітників. І в тому-таки році частина українського духовенства організувалася в окрему партію під назвою Католицько-руського союзу. Однак обидві ці партії відчутного впливу в Галичині не мали. Намагаючись вдихнути нове життя у згасаючий рух, молодша й агресивніша генерація москвофілів проголосила «новий курс», закликаючи до цілковитого ототожнення їх із Росією. Вони заснували Російську національну партію, що повністю утримувалася Петербургом. Поляки, намагаючись розколоти українство, почали активно підтримувати москвофілів.

На поч. ХХ ст. український рух у Галичині, Буковині й на Закарпатті значно зміцнів організаційно і набув відчутної політичної вагомості. Достатньо зауважити: на 1913 р. західні українці мали 80 періодичних видань, із них 66 – в Галичині, а решта – на Буковині, Закарпатті. Про подібний розвій друкованого слова в царській Росії годі було й думати. Важливо, що українцям після більш ніж піввікового протистояння вдалося, нарешті, здолати могутній москвофільський вплив у Західній Україні. Скажімо, москвофільське товариство ім. Качковського в 1914 р. мало лише 300 читалень, а українська «Просвіта» – 3 тис; українська кооперативна спілка налічувала понад 900 відділень, аналогічна москвофільська організація – тільки 106. Стосовно політики, то в 1913 р. до Галицького сейму було обрано 30 делегатів-українців і лише один москвофіл²⁰.

Цілком зрозуміло, що найважливішим у Галичині було питання відносин поляків і українців. Поляки, котрі виношували плани поновлення власної державності, й чути не хотіли про самостійність українців. При тому, що австрійський центральний уряд формально урівняв українців і поляків у правах, польська адміністрація Галичини всіляко урізала надані можливості. Приміром, під час виборів польська адміністрація вдавалася до фальсифікацій, різних шахрайських комбінацій. На цьому ґрунті на початку нового століття між українцями та поляками розгорілось справжнє протистояння, яке всупереч запеклому опору поляків закінчилось скасуванням у Галичині 1907 р. системи курій і введенням загального голосування.

Не менш запекла боротьба точилася й за український університет. У 1910 р. в одній із чергових сутичок загинув український студент Адам Коцко. За два роки перед тим український студент Мирослав Січинський застрелив намісника Галичини Потоцького за пропольську антиукраїнську позицію в усіх питаннях суспільного життя. Відень був вимушений приймати якесь рішення: 29 листопада 1912 р. австрійський прем'єр-міністр оголосив проект заснування окремого українського університету, що мав відкритися у 1915 р.

²⁰ Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – С. 289.

Однак цей захід не посприяв розрядці. Протистояння наростало. Українці на польську агресію відповідали власною агресивністю: 28 червня 1914 р. у центрі Львова відбулася демонстрація українських мілітаризованих молодіжних організацій «Січ» і «Соколи» (офіційно вони вважалися гімнастично-пожежними), що збентежило місцеву владу і польське населення.

Оцінюючи ситуацію на заході загалом, наголосимо: до початку Першої світової війни тут сталися суттєві зміни. За якихось 20 років український рух настільки став усвідомлений, настільки зріс політично і соціально, що, якби виникла нагода здобути незалежність, українці готові були взяти і владу, й історичну відповідальність за долю народу. Галичина стала тією базою, з якої мала постати нова Українська держава.

Проте доля готувала українцям (і західним, і східним) нові випробування. Росія планувала загарбання Галичини та Північної Буковини (потрібно було реабілітуватись за японську катастрофу) і придушення тут українського руху, який реально загрожував цілісності імперії. Ці російські плани територіальних надбань зафіксовані в таємних угодах держав Антанти.

Уже з початком світової війни саме ці землі стали основним театром бойових дій на Східному фронті. Росія не приховувала намірів щодо приєднання нових територій. «Прикарпатъе – новое Приамуръе» було популярним передвоєнним гаслом російської преси. Не приховувала вона намірів і стосовно українського руху.

Показові в цьому плані спогади Д. Дорошенка про зустріч з міністром закордонних справ Росії С. Сазоновим:

«Що одною з головних причин війни для Росії було бажання захопити Галичину і знищити там осередок українського національного руху, показали нам слова тодішнього міністра закордонних справ Росії Сазонова. Коли до нього трохи згодом явилась делегація від громади петербурзьких Українців, як до найбільш ліберального, «європейського» з міністрів, та прохала заступитись за український рух, так несправедливо і нерозумно, мовляв, нищений російською владою в Росії і

в Галичині, то цей ліберальний міністр відповів: «Що ви хочете? Тепер то й випав найбільш зручний момент для того, щоб раз назавжди покінчити з вашим українством!»²¹

Європа стрімко котилася до війни. Перед українською суспільністю Галичини та її політичними партіями постало питання вибору. Відомий учений-правник Б. Тищик так оцінює ситуацію всередині літа 1914 р.: «Поразка центральних держав і російська окупація регіону означали б для українців втрату всіх національно-політичних і культурних здобутків, перетворення на «русский народ», а перемога, навпаки, відкривала перспективи збереження і розвитку національно-історичної самобутності, поширення впливу на усі українські землі. Тому з самого початку війни всі провідні політичні партії і сили підтвердили свою проавстрійську орієнтацію»²².

Лідери трьох найбільших українських партій (УНДП, УРП і УСДП) за участі представників «Сокола-батька», Українського січового союзу й інших організацій створили 1–2 серпня 1914 р. Головну українську раду (ГУР) – як повноважного політичного представника інтересів українського населення Австро-Угорщини. До ГУР увійшли по чотири представники вказаних партій.

Очолив ГУР один з найавторитетніших на той час українських галицьких політиків, голова УНДП і Української парламентарної репрезентації у Віденському парламенті адвокат Кость Левицький. Рада 3 серпня опублікувала програмний Маніфест, де, характеризуючи Російську імперію як історичного ворога України, закликала український народ «стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя знайшло свободу розвитку», та наголошувала: «чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України»²³.

²¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920) / Д. Дорошенко. – 2-ге вид. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – С. 23. (543 с.)

²² Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права / Б.Й. Тищик. – Л.: Тріада плюс, 2004. – С. 100. (392 с.)

²³ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т. 1. – документи і матеріали. – С. 212–213.

У Маніфесті проголошувалась і кінцева політична мета ГУР: створити Вільну самостійну українську державу з усіх українських земель, які залишались під владою Росії, а з українських земель у межах Австро-Угорщини – територіально-національно автономну область²⁴.

Лідери основних українських політичних сил усвідомлювали зовнішні й внутрішні небезпеки та загрози для українців. Ще 2 серпня 1914 р. ГУР прийняла постанову про відродження українських збройних сил – добровільного легіону. Для його організації 6 серпня при ГУР було створено військову колегію у складі Т. Рожанківського, М. Волошина, С. Шухевича і Д. Катамая. У середині серпня К. Левицький домігся в австрійського командування дозволу на формування такого легіону – Українських січових стрільців (УСС)²⁵. До легіону УСС зголосилося понад 25 тис. українців. Однак через інтриги і протидію поляків удалося створити з'єднання з 2,5 тис.

Військову колегію ГУР було перетворено на Українську бойову управу, склад її оновлено. До управи ввійшли: адвокат і громадський діяч Кирило Трильовський, професор Іван Боберський, редактор газети «Громадський голос» Дмитро Катамай, редактор тижневика «Руслан» Семен Горук, адвокат і журналіст Володимир Темницький, адвокат Володимир Старосольський, історик Степан Томашівський, адвокати і політики Лонгин Цегельський та Теофіл Кормош, суддя Теодор Рожанківський²⁶. Усе це – відомі в Галичині люди. Пересвідчуємось, що переважали тут правники; це було корисним для державотворчої справи, в тому числі й для формування національних збройних сил.

Створення національного легіону з ентузіазмом сприйняли галицькі українці. Коли ГУР звернулася до насе-

²⁴ Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX – XX ст.) / Я.Й. Малик, Б.Д. Вол, С.Д. Гелей та ін.; за заг. ред. Я.Й. Малика. – Л.: Світ, 2001. – С. 51. (294 с.)

²⁵ Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права / Б.Й. Тищик. – С. 100.

²⁶ Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: у 2 т. / В. Верига. – Л.: Вид-во отців Василіан «Місіонер», 1998. – С. 15–16. (504 с.)

лення краю з проханням про пожертви на облаштування легіону, першим відгукнувся Український жіночий організаційний комітет, який швидко зібрав та перерахував Бойовій управі понад 9 тис. корон, та ще й організував для жіноцтва санітарні курси²⁷.

Створення легіону Українських січових стрільців – яскравий приклад результативних сильних ідейно-організаційних зусиль українських політичних партій, громадських об'єднань і товариств, рядових українців.

Патріотичний дух січових стрільців засвідчує те, що спершу вони рішуче відмовились присягати Австро-Угорщині та її цісареві, заявивши: присягнуть незалежній Українській державі, котру здобудуть у боротьбі. Лише після того, як керівництву ГУР вдалося переконати, що без присяги їх розформують, а в лавах чужої армії вони принесуть волю Україні, 3 вересня 1914 р. стрільці присягу прийняли²⁸.

ГУР пильно стежила за своїм дітищем у ході воєнних дій. За її втручання проведено 5 жовтня 1914 р. реорганізацію легіону. В його складі створено два курені під командою Г. Коссака і С. Шухевича. Кожен курінь мав 4 сотні. Було створено також запасний кіш, який складався з вишколу, або кадри, та лікарні. Комендантом коша призначили Н. Гірняка²⁹.

У вересні 1915 р. ГУР і стрілецьке командування домоглися від австрійців реорганізації легіону в 1-й полк УСС. Його очолив полковник Г. Коссак. До складу полку входило три курені, командатами котрих були В. Дідушок, С. Горук і Д. Вітовський. Полк отримав сучасніше озброєння, у тому числі гармати та кулемети³⁰. Усі ці й інші заходи – це пошуки ГУР оптимальної структури військ майбутніх українських збройних сил.

²⁷ Українські січові стрільці, 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича. – Репринт. відтворення вид. 1935 р. – Л.: Слово, 1991. – С. 9. (160 с.)

²⁸ Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права / Б.Й. Тищик. – С. 102.

²⁹ Гордієнко В.І. Українські січові стрільці / В.І. Гордієнко. – Л.: [б. в.], 1990. – С. 9. (39 с.)

³⁰ Докл. див.: Литвин М.Р. Історія галицького стрілецтва / М.Р. Литвин, К.С. Науменко. – Л.: Каменяр, 1991. – С. 31. (200 с.)

Тим часом події на східному театрі воєнних дій розвивались із перемінним успіхом. У серпні – вересні 1914 р. російські війська прорвали австрійський фронт й окупували більшу частину Галичини та Волині. Для українців окупація обернулась терором російських військ і новоспеченої російської адміністрації. Допомогали росіянам нищити українців доморощені українці-москвофіли.

Розчаровані воєнними поразками, австріяки (чи, точніше, мадяри) також спрямували лють проти українців, передусім проти москвофілів. У цій ситуації вже українофіли допомагали австрійцям нищити своїх співвітчизників, москвофілів. Свої побивали своїх – за давня біда та риса українців, на чому неодноразово з гиркотою наголошував В'ячеслав Липинський.

Окрім мілітарних заходів, ГУР допомагала інтернованим українцям в австро-угорських концентраційних таборах, зокрема у Таллергофі³¹. Вирішувала також проблему біженців, котрі втікали від війни на захід. Ними заопікувався очолюваний Ю. Романчуком Український допомогивий комітет; уряд визнав його державною структурою і виділив на біженців значні кошти.

Українці Австро-Угорської імперії, передусім ГУР, пильно стежили за подіями, сподіваючись унаслідок цієї війни здобути, хоч би й обмежену, державну незалежність. Їх у цьому підтримували німці, які ще з часів Бісмарка виношували плани створення між Європою й експансіоністською Росією буферної Української держави. Під тиском Берліна австрійський уряд пообіцяв після війни розділити Галичину на українську та польську, надавши українцям прав автономії. Це вже була певна перспектива до державності.

Різкий спротив ГУР зумовила політика російського окупаційного режиму в Галичині, спрямована на знищення українства. Чи не найвагомим питанням з початку війни українці вважали перебудову ГУР і створення загальної української структури, яка об'єднала б представників гали-

³¹ Докл. див.: Верига В. Визвольні змагання в Україні / В. Верига. – Т. 1. – С. 26. (523 с.)

цько-буковинського політичного проводу і наддніпрянських політемігрантів.

Загадаємо, що 4 серпня 1914 р. у Львові українські політемігранти з Російської імперії створили Союз визволення України (СВУ) – безпартійну політичну репрезентацію національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії. Головою Союзу обрали Д. Донцова, секретарем – В. Дорошенка. Ядро СВУ становили члени колишньої РУП, а згодом – УСДРП і «Спілки». (Із переїздом у вересні 1914 р. Союзу до Відня до нього приєдналася низка наддніпрянських і галицько-буковинських політичних діячів.) 5 серпня було вироблено політичну програму СВУ, де основним постулатом проголошено державну самостійність України.

Завдячуючи науковим пошукам сучасних українських дослідників, зокрема львівського історика І. Патера, знаємо, що Союз визволення України відіграв важливу роль в українських визвольних змаганнях. По-перше, він першим з усіх українських партій рішуче висунув питання створення не локальної, в межах котроїсь із імперій, а соборної незалежної Української держави. По-друге, вивів це питання на європейський рівень, енергійно поширюючи інформацію про Україну й українців у всій Європі. Налагодивши контакти з Берліном, СВУ розгорнув широку агітаційно-пропагандистську роботу серед полонених російських українців у австрійських і німецьких таборах, заснував низку українських таборових видань («Розвага», «Нова зоря», «Вільне слово», «Розсвіт» тощо), під впливом яких за короткий час десятки тисяч «хохлів»-«малоросів» знову стали почуватися українцями. З цих українців були створені дві національні дивізії (Синьожупанна і Сірожупанна), котрі відіграли свою роль в Українській революції.

26 жовтня 1914 р. СВУ запропонував реорганізувати ГУР у загальноукраїнську організацію. Після гострих дискусій, суперечок, узгоджень і погоджень, які в умовах війни тривали півроку, 5 травня 1915 р. у Відні ГУР було реорганізовано в Загальну українську раду (ЗУР), що в час війни мала стати репрезентантом усього українського народу пе-

ред Центральними державами. До складу ЗУР увійшов 21 представник від Галичини, 7 – від Буковини, а також 3 члени Союзу визволення України (В. Дорошенко, В. Коловський, О. Скоропис-Йолтуховський; згодом А. Жук і М. Меленевський). Провід ЗУР належав президії. До її складу входили К. Левицький (голова УНДП), члени – М. Василько (УНДП, буковинський відділ), Є. Петрушевич (УНДП), Л. Бачинський (УРП), М. Ганкевич (УСДП, буковинський відділ) О. Скоропис-Йолтуховський (СВУ), Я. Веселовський (УРП) і Темницький (УСДП)³². Отже, в президії ЗУР були представлені всі три основні політичні партії Східної Галичини.

ЗУР оприлюднила 12 травня 1915 р. свій Маніфест-програму, де вказуалося, що її мета – створення самостійної Української держави на підросійській Україні й автономного українського краю у складі Австро-Угорщини³³.

У нових воєнно-політичних обставинах ЗУР поступально продовжувала політичну лінію ГУР. У перемовинах із австрійським урядом вона домагалася вжиття конкретних заходів із відбудови господарства Галичини, поділу її на східну (українську) та західну (польську), заснування у Львові українського університету. На зустрічі з прем'єр-міністром Штірком і новим міністром закордонних справ Буріаном представники ГУР вимагали запровадження української адміністрації в Галичині, а також на відвойованих землях Волині, Холмщини і Підляшшя, переведення туди замість польських легіонів Українських січових стрільців³⁴.

Однак австрійська орієнтація ЗУР, як і її попередниця ГУР, зазнала фіаско: 4 листопада 1916 р. сподіванням і політиці українських галицьких політичних сил було завдано нищівного удару: Австро-Угорщина та Німеччина прийняли спільний акт про відновлення на землях підросійської Польщі незалежної Польської держави (так званої Конгресів-

³² ЦДАВОВ України, ф. 440, оп. 2, спр. 3, арк. 21–22.

³³ Там само, ф. 440, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

³⁴ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 / К. Левицький. – Л.: Червона Калина, 1928. – С. 33–34. (776 с.)

ки), яка охоплювала б 10 губерній (щоправда, під протекторатом Німеччини). Польські землі, разом з їх українським сегментом, мали залишатися у складі Австро-Угорщини. В українському суспільстві, зокрема у війську, це спричинило глибоке розчарування та зневіру³⁵, а ще більше – невдоволення своїми політичними провідниками.

У зв'язку з нововиниклими обставинами, політичний провід у краї перейняла група національно-демократичних послів австрійського парламенту, очолювана відомими політиками Юліаном Романчуком і Євгеном Петрушевичем. Українська парламентська репрезентація внесла протест до парламенту й уряду, де рішуче заявила, що український народ ніколи не зречеться права національної автономії й утворення окремого українського краю в межах Австрії. Однак подальші дії української парламентської репрезентації, яку з 1917 р. очолив Є. Петрушевич, засвідчили, що орієнтація на Австро-Угорщину й надалі залишалася основою її політики. Австрійської орієнтації більшість українських галицьких політиків дотримувалися аж до завершення Першої світової війни і розпаду Австро-Угорської імперії у жовтні 1918 р.

Навесні 1915 р. австрійці за підтримки німців розпочали контрнаступ і до травня відвоювали більшу частину Східної Галичини. У 1916 р. австрійські верхи проігнорували проукраїнську орієнтацію на користь пропольської, обіцяючи полякам після перемоги у війні створити із відвойованих у Росії земель Польське королівство. Обурені галичани на знак протесту розпустили ЗУР.

Якими б не були тимчасові успіхи однієї й іншої сторони, але наприкінці 1916 р. стало очевидним: обидві імперії – і Росія, й Австро-Угорщина прямують до розвалу. Росія в цьому гоні на півколеса випереджала Австро-Угорщину – Лютнева 1917 р. революція вже стукала у ворота дому Романових.

³⁵ Див.: Верига В. Визвольні змагання в Україні / В. Верига. – С. 53.

5.2. Лютнева революція в Росії та створення Української Центральної Ради

Революція 1905–1907 рр. у Росії не лише за стандартами і стереотипами сучасного мислення, а й за об'єктивною логікою тогочасного суспільно-історичного розвитку мала розв'язати два корінні питання: по-перше, перетворити (подібно до Заходу) молоду російську буржуазію на провідну політично-творчу силу держави і суспільства, тим самим забезпечивши Росії подальший поступальний розвиток; по-друге, вирішити нагальні соціальні проблеми, пом'якшивши у такий спосіб загальну соціально-економічну кризу, яка невблаганно насувалася на країну.

Ні одне, ні інше Революція 1905–1907 рр. не виконала. І не могла цього зробити. На те існували вагомі причини, котрі приховувалися у суспільному, політичному й культурному розвитку Росії в двох попередніх століттях, в її явному відставанні від загальноєвропейських процесів. Знання економіст, відомий діяч української діаспори К. Кононенко зазначає: «Ідеї культури, в тому числі й ідеї соціальної та політичної культур, завжди і всюди окреслювали та поширювали освічені люди, головний контингент яких творили, природно, вищі соціальні верстви суспільства, що мали час і засоби на освоєння знання, інтелектуальне життя. У Західній Європі тими соціальним прошарками була земельна аристократія, а згодом промислова і торговельна буржуазія. Інше становище було в Росії. Тут так само апологетів культурного прогресу постачала земельна аристократія, але буржуазія не була джерелом творення їх. До цього спричинилося те, що промисловий розвиток Росії прийшов з великим запізненням, і лише після скасування кріпацтва почав набувати помітного вияву. Крім того, кадри буржуазії творилися здебільшого не з міських ремісників, торговців і дворянства, як це було на Заході, а у великій мірі, особливо в торгівлі, з вихідців з селянського стану»³⁶.

³⁶ Кононенко К. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави Української національної ідеї 1917–1960 / К. Кононенко. – Мюнхен: [б. в.], 1965. – С. 10–11. (535 с.)

Отже, для носіїв прогресивних західних ідей, котрі спершу були переважно вихідцями з дворянства, в Росії склалась драматична ситуація. Їх відкидало, як ворогів, відмираюче дворянство, не сприймала молода, поглинута первісним накопиченням капіталу, буржуазія; вбачало у них затьятих ворогів «царя и отечества» пригнічене багатівіковим кріпацтвом селянство. Не змінилась ситуація та приплив у суспільно-політичний рух різночинної інтелігенції в 60-х–70-х роках XIX ст., що засвідчив повний провал народницького руху, зокрема відоме в історії «ходіння в народ». У такий спосіб передова, мисляча інтелігенція опинилася осторонь реального життя царської Росії, в ізоляції від нього і розвивалась за принципами закритої системи, що, зрештою, мало катастрофічні наслідки і для імперії, і для неї самої.

Уже згадуваний К. Кононенко так характеризує російську інтелігенцію напередодні Лютневої революції: «Російська інтелігенція опинилася в полоні абстрактного політичного мислення, перебувала увесь час у політичних емпіреях, була глибоко просякнута доктринерством і не дійсністю корегувала свою соціальну догму, а до неї підтягувала дійсність, ігноруючи або заперечуючи наявні суперечності»³⁷.

Ще складніше явище становила українська інтелігенція. Відомо, що на поч. XX ст. землевласники, купці, промисловці та службовці в Україні були за національним походженням у своїй масі не українцями. До 1905 р. все, в чому виявлялась українська національна духовність, повністю заборонялося. Сам шлях, яким формувався інтелігент, – школа, наука, література, діловодство тощо, – був суцільно російським. Отже, впродовж тривалого часу українська інтелігенція переважно творила органічну цілість із російською інтелігенцією. Її система політичного мислення, як і її соціальний ідеал, становили відбиток російських. І так само, як у середовищі російських інтелігентів, соціальна концепція української інтелігенції формувалася на загальних, запозичених на Заході, доктринах, відокремлено від національного тла. Не дивно,

³⁷ Кононенко К. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави Української національної ідеї 1917–1960 / К. Кононенко. – С. 12.

що досягнення національних цілей цілковито залежало від соціального переоблаштування усєї імперії, а не навпаки.

Стосовно персоналій, то сказане з певними суттєвими застереженнями стосується і М. Грушевського, і В. Винниченка, і С. Петлюри, і багатьох інших лідерів Української революції 1917–1920 рр. Останнім часом стало популярним критикувати їх за непослідовність і, особливо, – за федералізм із Росією. Критикують їх і в Україні, й у діаспорі.

Чи не найгострішим їхнім критиком з-поза меж України є Р. Млиновецький³⁸.

Суворо і часто справедливо оцінюючи окремі дії та вчинки провідників українських визвольних змагань, їхні критики часто не беруть до уваги багатьох важливих сутнісних сторін, що, безперечно, позначається на об'єктивності оцінок. З цього приводу зробимо декілька зауважень. По-перше, в умовах тоталітарної імперської системи вони, як і більшість українських інтелігентів, світоглядно й не могли бути іншими. По-друге, попри своє російське виховання, вони знайшли силу, бажання і волю не лише піднести і теоретично розвинути українську національну ідею, а й перевели її в площину практичних справ. По-третє, під дією обставин вони швидко еволюціонували від федералізму до українського державництва і, зрештою, відновили національну державність. Однак можна погодитися з Р. Млиновецьким та іншими критиками, що світоглядні засади провідників українських визвольних змагань неодноразово призводили до політичних помилок, котрі негативно впливали на весь процес відновлення української державності.

Отже, основних завдань Революція 1905–1907 рр. не виконала. Вони зависли в повітрі в напівзамороженому стані до нових часів або до нових змагань. Мислячі люди того часу усвідомлювали, що такий етап неминучий, але для більшості з них події 23–27 лютого (8–12 березня за н. ст.) 1917 р. стали несподіванкою. Річ у тім, що наростання революційної ситуації в країні, як це спостерігалось напередодні 1905 р., попередньо не

³⁸ Див.: Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 / Р. Млиновецький. – Репринт. відтворення 2-го вид. книги (1970 р.). – Л.: Каменярь, 1994. – 571 с.

спостерігалось. Існувало крайнє невдоволення всіх верств російського суспільства невдалим веденням війни і поразками на фронтах, а згодом – і складним матеріальним становищем. Безпосереднім поштовхом до т.зв. Лютневої революції стали елементарна безгосподарність і корумпованість керівних установ Петрограда, не здатних розпорядитися запасами наявного зерна, вчасно його змолоти і спекти хліб.

Робітники Путилівського заводу застрайкували 17 лютого (2 березня). Через тиждень, на Міжнародний жіночий день, страйкували вже 128 тис. робітників. Ані владі, ані поміркованим політичним силам не вдалося узяти під контроль ситуацію. На роботу 24 лютого (9 березня) не вийшло 214 тис. осіб, а наступного дня економічне життя столиці було остаточно паралізоване³⁹.

Принагідно зазначимо, що кожна серйозна поразка царської Росії спричиняла критичну ситуацію в імперії. Так було після поразки в Кримській війні 1853–1856 рр. і після ганебного провалу Російсько-японської кампанії 1904–1905 рр. Не стали винятком і катастрофічні невдачі на фронтах Першої світової війни.

Остаточний злам у ситуацію в Петрограді вніс перехід армії на сторону страйкарів і демонстрантів. Несподіванкою для верхів стало «відступництво» елітних царських полків, котрі були залишені в столиці для охорони царського двору і режиму. Полки ці – лейб-гвардійські Волинський, Семеновський, Єгерський, Ізмайловський – переважно склались із солдат та унтер-офіцерів – вихідців з України, відтак й етнічних українців. Б'ючи в полкових церквах поклони за «триединое начало: Царя, Веру и Отечество», вони здогадувалися, що найбільші біди їхнім батькам, рідним і близьким, їм особисто несе це саме «триединое начало». Тому нижні чини без жодних вагань підтримали пригноблених, перетворивши 27 лютого (12 березня) загальноміський страйк на збройне повстання. Наступного дня повстанці захопили

³⁹ Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр.: історико-генетичний аналіз/ Ю. Павленко, Ю. Храмов. – 2-ге вид. – К.: Манускрипт, 1995. – С. 44. (262 с.)

практично все місто, у тому числі Зимовий палац, Адміралтейство, Петропавлівську фортецю.

Після поразки Революції 1905–1907 рр. царському уряду вдалося дещо зорганізувати суспільство. Найнадійнішим таким опертям стала четверта Державна дума, основу якої становили проурядові партії «октябристів» і «прогресистів» та демократична фракція «кадетів».

Коли з початком заворушень могло здаватися, що Державна дума нібито підтримує народ, то це було ілюзією. Насправді її лідери вирішили використати невдоволення народу і здійснити свій план. Суть його полягала в тому, щоб узяти під контроль представницької влади виконавчі органи (міністерства), хоча би частково здолати корупцію і, зрештою, домогтися більш ефективного продовження імперіалістичної війни. На попередньому етапі заважав впровадженню цього плану імператор (безпосередній керівник органів виконавчої влади). Народ виступив під гаслами «Геть самодержавство!», «Геть війну!» Ставши тимчасово під гасло «Геть самодержавство!», можна було змінити малоініціативного Миколу II на іншого представника династії.

Події розвивались стрімко. У ніч на 28 лютого (13 березня) Державна дума сформувала Тимчасовий комітет із широкими виконавчими повноваженнями. Паралельно формувалася Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів. (Склалась ситуація, яка в історії відома під назвою *двовладдя*). У ставку, де в цей час перебував цар, відправили делегацію Тимчасового комітету на чолі з В. Шульгіним та О. Гучковим, котрі зустрілися з Миколою II у Пскові 2 (15) березня і разом з кількома генералами переконали його зректися влади на користь брата Михайла. Той наступного дня сам відмовився від престолу. В Петрограді події також розвивалися динамічно. За погодженням Державної думи та Петроградської ради депутатів, де перемогли більш-менш помірковані соціалісти, на основі Тимчасового комітету 3 (16) березня сформувався Тимчасовий уряд, очолений князем Г. Львовим. Повноваження нового уряду встановлювалися до скликання загальнооросійських Установчих зборів.

До складу Тимчасового уряду ввійшли лідери октябристів – О. Гучков, конституційних демократів (кадетів) – П. Мілюков, есер О. Керенський та інші діячі ліберальної опозиції. Незважаючи на створення нового уряду, залишалася паралельна влада – Ради робітничих і солдатських депутатів, що перебували під контролем соціалістичних партій – меншовиків та есерів. Більшовики залишилися в меншості у радах.

Чому склалася така ситуація? Радянська історіографія висунула тезу: поки більшовики боролися на барикадах, інші партії скористалися нагодою, щоб прийти до влади. Насправді, влади прагнули всі партії. Однак більшовики на той час були ще невеликою партією (24, а за новітніми даними, навіть 20 тис. членів, значна частина яких була таємними агентами охоранки), слабо зв'язаною з масами. Відомий американський публіцист Джон Рід визначав її навіть не як партію, а як «секту»⁴⁰. Найбільшою підтримкою в масах користувалися есери й меншовики, але й вони не наважувалися брати на себе всю відповідальність, вважаючи, що Росія ще не дозріла до соціалістичної революції. Тому вони вибрали підтримку Тимчасового уряду, узявши на озброєння лозунг: «Оскільки – остільки». В розумінні: оскільки триває війна й існує небезпека реставрації царизму на багнетах кайзерівського війська, остільки з вирішенням будь-яких нагальних питань, як-от, земельного чи національного, населенню слід потерпіти до післявоєнних Установчих зборів.

Київ, порівняно з Петроградом, на ті часи виглядав зовсім іншим світом. Затишшя на фронті, розмірений ритм життя створювали ілюзію суспільної злагоди і взаємопорозуміння. Тільки 1 (14) березня до Києва з Петрограда надійшла телеграма з повідомленням про революцію і текстом звернення М. Родзянка до населення.

Звістка про події в Петрограді сколихнула населення, передусім українську громадськість. Зауважимо: Лютнева революція породила абсолютно нове явище, яке не спостерігалось у першій російській революції: започаткувала полі-

⁴⁰ Рид Д. 10 дней, которые потрясли мир / Д. Рид. – М.: Госполитиздат, 1958. – С. 28. (352 с.)

тичне життя всіх верств населення. Якщо попередній революції була притаманна низка соціально-економічних виступів і бунтів, то тепер однією з провідних стала ідея національного визволення. Передусім висувалися вимоги автономії та федеративного устрою Росії. Особливо це було характерним для українського середовища. Багатотисячні колони демонстрантів-українців, котрі зі співом Шевченкового «Заповіту» пройшли після лютневих подій вулицями Петрограда та Москви, налякали російських обивателів. Більшість із них уперше почули, що є така нація – українці, чисельна і могутня духом.

Небаченого розвою набув національний рух в армії (українці наприкінці 1916 р. становили 3,5 млн, тобто майже третину особового складу царського війська, ще 250 тис. західних українців служили в австрійській армії⁴¹).

Стихійно виникали національні осередки: товариства, братства і под. Показовим у цьому сенсі був Сімферопольський гарнізон, де з 30 тис. військових 11 тис. становили українці. Зорганізувавшись спочатку в братство за керівництва офіцерів-українців, вони незабаром згуртувалися в національні підрозділи (чети, курені) й утворили перший Сімферопольський полк імені гетьмана Петра Дорошенка. Поряд створювався національний татарський курінь, який тісно співпрацював з українцями⁴².

Оскільки українці становили найбільш боєздатну частину царської армії, стихійне формування національних частин і підрозділів означало повний її розвал⁴³. Зауважимо: таку вагому обставину, що з часу повстання на панцернику «Потьомкин», яке очолили матроси-українці Вакуленчук і Матюшенко, український елемент – найбільш свідомий і організований – набуває все більшого революціонізуючого характеру і значення в армії.

Радянська історіографія зауважує: однією з причин розвалу фронту стала відмова солдат стріляти один в одно-

⁴¹ Реєнт О.П. Робітництво України і Центральна Рада / О.П. Реєнт. – С. 3.

⁴² Тютюнник Ю. Революційна стихія / Ю. Тютюнник // Дзвін. – 1991. – № 8. – С. 84–95.

⁴³ Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський. – К.: Україна, 1992. – С. 11. (112 с.)

го і перехід до братання, але замовчується, що братання розпочалося тоді, коли на фронтівій смузі зійшлися українці російські й українці австрійські.

Помірковано-демократичні російськомовні кола Києва, переважно кадетської орієнтації, 1 (14) березня 1917 р. утворили Громадський комітет. Через кілька днів, завдяки об'єднанню з ним представників майже всіх, що існували тоді в Києві, громадських, культурних, просвітницьких, національних (передусім українських та єврейських) організацій, а також представників утвореної в місті 3 (16) березня Ради робітничих депутатів, Громадський комітет реорганізувався в Раду об'єднаних громадських організацій Києва, яка відразу ж утворила власний Виконавчий комітет – головну виконавчу структуру в місті. Його головою обрали Ф. Штейнгеля, секретарем – редактора української газети «Нова рада» А. Ніковського. З українських діячів членами Виконавчого комітету стали С. Єфремов, М. Порш та М. Паламарчук. Цей Виконавчий комітет у перші півроку після Лютневої революції був представником влади Тимчасового уряду в Києві⁴⁴.

Тимчасовий уряд замінив місцевий адміністративний апарат, усі посади стали виборними. В Україні місця керівників міських і губернiальних установ зайняли комісари Виконавчого комітету.

Головним, так би мовити, комісаром Київської губернії став голова губернської земської управи М. Суковкін. При ньому існували власний Губернський виконавчий комітет і власна губернська Рада громадських організацій. Наголосимо: і міські, й губернiальні органи управління були віддзеркаленням суспільної ситуації в Україні. Якщо в міських органах переважав російський і проросійський елемент, то в губернiальних навпаки – український. Так, до Київського губернiального комітету на земських з'їздах були обрані М. Грушевський, Д. Дорошенко, Х. Барановський, Д. Антонович, П. Линниченко, А. Красовський, О. Степаненко та інші відомі українські діячі. Згодом ця ситуація зумовила напружене конфронтаційне протистояння. Усе це відбувалось на

⁴⁴ Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. / Ю. Павленко. – С. 46.

тлі бурхливих мітингів, зборів, маніфестацій, де трудящі вимагали української школи, української преси тощо⁴⁵.

Бурхливі динамічні події в Україні, передусім у Києві, висунули на порядок денний вимогу створення єдиного центру, що об'єднав би усі українські сили. З цією метою 4 (17) березня 1917 р. Товариство українських поступовців (ТУП) створило Українську Центральну Раду (УЦР). Окрім членів ТУП, до неї увійшли представники різних українських політичних угруповань та організацій: військових, робітничих, кооперативних, студентських, релігійних, культурницьких. Головою Центральної Ради обрали М. Грушевського, який на той час перебував у Москві, заступником – В. Науменка; товаришами голови – Д. Антоновича і Д. Дорошенка.

До проводу (президії Центральної Ради) ввійшли також голови дев'яти комісій, які в той час сформувалися «на зразок окремих міністерств» – фінансової, правничої, шкільної, агітаційної, редакційної, друкарських справ, маніфестаційної, інформаційного бюро та прес-бюро. Крім того, на початковому етапі становлення Центральної Ради її справами керувала управа, про склад і обов'язки якої достовірних відомостей не маємо⁴⁶.

Грушевський Михайло Сергійович (29 вересня 1866 р. – 24 листопада 1934 р.) народився у Холмі в родині педагога-славіста із давнього духівничого роду з Київщини. Закінчив курс Тифліської гімназії й історико-філологічний факультет Київського університету (1890 р.). Наукову працю почав за керівництва В. Антоновича. У 1894 р. за рекомендацією Антоновича був призначений професором на кафедрі історії України у Львівський університет (був ним до 1914 р.). У 1894 р. став директором історико-філософської секції, а з 1897 р. – головою НТШ. Створив у Львові власну наукову школу істориків України (С. Томашівський, О. Терлецький, М. Кор-

⁴⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України, 1900–1923 рр. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Відродження, 1991. – С. 47. (136 с.)

⁴⁶ Лотоцький О. Сторінки минулого: в 4 ч. / О. Лотоцький // Праці. Т. 21 / Укр. наук. ін-т. – Варшава, 1933–1934. – Ч. 3. – С. 348; Українська Центральна Рада у Києві // Вісти з Укр. Центр. Ради. – 1917. – № 1. – 19 берез.

дуба, І. Крип'якевич, В. Герасимчук, І. Кревецький та ін.). Заснував разом з І. Франком «Літературно-науковий вісник». У Львові 1898 р. вийшов перший том його монументальної, багатотомної праці «Історія України-Руси».

Політичну діяльність розпочав у Галичині (він був одним із засновників Національно-демократичної партії, з якою незабаром розійшовся). Особливо активну політичну діяльність розгорнув у Центральній Україні після Революції 1905–1907 рр., заснував у Петербурзі «Український вестник», що став органом української громадської думки в Державній думі. Як загально визнаний лідер українства, очолив ТУП, що об'єднало тоді більшість українських та національно-громадських організацій. Восени 1914 р. його заарештував російський уряд і заслав спершу до Симбірська, згодом до Казані, а відтак – до Москви. У березні 1917 р. повернувся до Києва, долучившись до активної громадської та політичної діяльності. Був обраний головою Української Центральної Ради (приєднався до УПСР, яка мала більшість у Центральній Раді); 29 квітня 1918 р. його обрали Президентом УНР. Після ліквідації Центральної Ради продовжував наукову роботу, в 1919 р. емігрував за кордон, де в тому ж році заснував Український соціологічний інститут у Відні (а згодом – і в Празі).

У 1923 р. М. Грушевського обрали дійсним членом Української академії наук, а 1924 р. він повернувся в радянську Україну і занурився в наукову роботу, створив низку академічних наукових установ. Однак це тривало недовго. У березні 1931 р. влада вислала його до Москви. Наукові установи, створені ним, ліквідували, співпрацівників та його учні здебільшого заарештували й ув'язнили.

Тяжкі умови підневільного життя на чужині й далші переслідування радянської влади згубно вплинули на життя Грушевського. Він помер 24 листопада 1934 р. у Кисловодську, куди виїхав на лікування. Похований у Києві на Байковому кладовищі⁴⁷.

⁴⁷ Енциклопедія українознавства: словникова частина: у 10 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Л.: Наук. т-во ім. Шевченка, 1993. – Т. 2: Голинський-Зеров. – С. 405–800. – Перевидання в Україні.

17 березня за новим стилем можна вважати «днем народження» Української Центральної Ради. Навряд чи тоді лідери українського відродження до кінця усвідомили всю вагомість того, що сталося. Повністю це усвідомили згодом, після низки прикрих політичних помилок, гірких поразок і, зрештою, падіння Центральної Ради. Ось що записав у своїй брошурі «Українська Центральна Рада та її Універсали» за гарячими слідами тих драматичних подій М. Грушевський: «Велика хвиля визволення поставила перед українським народом великі завдання. Треба було забезпечити волю України, відновити її стале народовластя, право народу самому правити всіма справами. Діло велике, час такий, якого не було від часів Хмельниччини – упустити його не можна було (...) Для сього зараз же, як упав старий режим, українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатись у спільній, однакостійній політичній організації на весь час, поки не буде досягнена спільна мета: широка національно-територіальна автономія України в федеративній демократичній Російській республіці...»⁴⁸

З притаманним йому темпераментом оцінює цю подію і В. Винниченко: «Це був вислов усієї нації. Це було не тільки координоване, сполучене співробітництво всіх українських партій і впливових організацій, а виразний, необхідний прояв існування української нації. Центральна Рада явилась найкращим доказом цього. Коли б вона не виникла в Києві, то утворилась би у Харкові, в Полтаві, Одесі. Вона мусила бути, бо нація мусила, як така, як уся нація, як певний організм мати єдиний вираз, єдиний орган свого прояву. Це був центр, до якого радіусами стікались усі хилитання пробудженої, національної енергії; з усіх куточків, з усіх великих і малих пунктів животворіння національного організму простягались до центру нерви нації»⁴⁹.

Відразу ж Центральна Рада розвинула бурхливу діяльність. Передусім вона надіслала вітальні телеграми го-

⁴⁸ Грушевський М. Українська Центральна Рада та її Універсали, Перший і Другий / М. Грушевський. – К.: [б. в.], 1917. – С. 3. (16 с.)

⁴⁹ Винниченко В. Відродження нації: у 3 ч. / В. Винниченко. – Репринт. відтворення вид. 1920 р. – К.: Політвидав України, 1990. – Ч. 1. – С. 79–80. (348 с.)

лові Тимчасового уряду Росії князю Львову та міністрові юстиції Керенському. Вона 22 березня (за новим стилем) звернулась з відозвою «До українського народу», закликаючи зберігати спокій, запровадити вибори на всі урядові посади, збирати гроші в український національний фонд, а найперше – творити нове, вільне життя⁵⁰.

Україна відроджувалась: з'являлись нові організації – Військова рада, Центральний український кооперативний комітет, «Просвіта». У Києві 27–28 березня 1917 р. відбулась знаменна подія для всього українства – Губернський кооперативний з'їзд під українськими прапорами і портретом Шевченка у Педагогічному музеї. Він закінчився співом «Заповіту» та гімну «Ще не вмерла Україна». З'їзд перетворився на могутню українську маніфестацію, вперше поставивши вимогу проголошення Федеративної Республіки Росії та широкої автономії для України, а також звільнення митрополита А. Шептицького і галицьких полонених⁵¹. Водночас Українські національні ради сформувались у Петрограді (голова О. Лотоцький) та Москві (О. Саліковський).

Кульмінацією українського громадського життя у Києві стала грандіозна маніфестація солдатів, робітників, службовців, студентів, учнів. Близько 100 тис. осіб 1 квітня пройшли переважно під синьо-жовтими прапорами вулицями Києва. У цей день був знятий пам'ятник П. Столипіну на Думській площі (нині – Майдан Незалежності). М. Грушевський виступив з промовою, закликаючи домагатися автономії. Присутні стали на коліна і склали присягу на вірність Україні. Відтак демонстранти вирушили до Софіївського майдану, де відбулося грандіозне віче, яке ухвалило резолюцію: підтримати Тимчасовий уряд, домагатися широкої автономії й скликання Установчих зборів⁵².

Перемога Лютневої демократичної революції докорінно змінила суспільно-політичну ситуацію в Росії, сприяла небаченому піднесенню національно-визвольного руху

⁵⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України, 1900–1923 / Н. Полонська-Василенко. – С. 46.

⁵¹ Там само. – С. 48.

⁵² Там само.

в Україні, дала могутній поштовх до активізації існуючих і утворення нових політичних партій та організацій. Тут розгортали діяльність загальноросійські ліберальні партії кадетів і октябристів, соціалістичні партії меншовиків, більшовиків, есерів, анархістів та ін. В Україні почали відроджуватися й утворюватися нові національні політичні партії.

Відновила діяльність найдавніша національна організація – Товариство українських поступовців (ТУП). Маючи у своєму складі чимало досвідчених політичних діячів і не припиняючи діяльності під час Першої світової війни, ТУП об'єднувало ліберальну інтелігенцію та фактично відображало інтереси заможних верств українського суспільства. Наприкінці березня 1917 р. у Києві відбувся з'їзд поступовців. У ньому взяли участь делегати від громад Києва, Полтави, Чернігова, Харкова, Одеси, Житомира, Кам'янця-Подільського, Переяслава, Сосниці, Умані, Вінниці, Лубен, Гадяча, Катеринослава, Петрограда та Москви. Головою з'їзду обрали М. Грушевського. З'їзд поступовців заявив про підтримку Тимчасового уряду в Петрограді, вимогу автономії України та забезпечення в ній прав національних меншин, закликав українську громадськість до активної діяльності в майбутньому Українському національному конгресі. Розпочалося видання газети «Нова рада».

Навесні 1917 р. ТУП об'єдналося з Українською демократично-радикальною партією, і на цій основі було створено Спільку українських автономістів-федералістів, яка в червні 1917 р. отримала назву Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ). Виникла потреба зміцнити Центральний комітет партії. У зв'язку з цим до Президії ЦК обрали С. Єфремова (голова), В. Леонтовича й А. Ніковського (заступники), Ф. Матушевського (скарбник), О. Андрієвську (секретар).

Програма УПСФ передбачала автономію України в межах Російської демократичної республіки, скасування «монополь у справах господарських і торговельних», принципове право земельних власників на викуп землі, прогресивний податок на прибуток і спадщину та ін. Ця програма за

соціально-політичними вимогами була близькою до програми російських кадетів⁵³.

Відновила діяльність Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), головними лідерами якої стали В. Винниченко, М. Порш, Д. Антонович, М. Ткаченко, С. Петлюра. Українські соціал-демократи видавали «Робітничу газету». Партія вважала, що революція в Росії завершена і про соціалістичну перспективу наразі не може бути й мови, тому необхідно переходити до мирного співробітництва з іншими класами та партіями.

На початку квітня 1917 р. відбулася конференція УСДРП, яка підтвердила програму партії, ухвалену 1905 р. Програмні вимоги спрямовувались насамперед на обстоювання демократичних свобод, домагання демократичного розвитку України, повної свободи промисловості й розпорядження власністю. Українські соціал-демократи вважали, що революція не є класовою, а національною боротьбою проти національного гноблення. Тому організувати маси українських робітників і залучити їх до боротьби за національну автономію України стало найголовнішим завданням. У аграрному питанні партія обстоювала гасло муніципалізації землі, недооцінюючи важливість селянського руху.

Конференція висловилася за участь УСДРП у Центральній Раді; в питанні про війну підтримала позицію російських соціалістичних і ліберальних партій та ухвалила рішення звернутися до Тимчасового уряду з пропозицією розпочати через представників міжнародного пролетаріату переговори про мир. Російські меншовики, представники котрих були присутні на конференції, визнали вимогу автономії України⁵⁴.

Найчисельнішою та найвпливовішою з українських соціалістичних партій стала Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), яка остаточно сформувалася на установчому з'їзді на початку квітня 1917 р. як масова революційно-демократична селянська партія. Її головні діячі –

⁵³ Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX–XX ст.). – С. 57–58.

⁵⁴ Там само. – С. 58.

М. Ковалевський, Л. Ковалів, П. Христюк, В. Залізняк, О. Севрюк, М. Шраг – це переважно молоді люди віком 25–30 років. Центральним органом партії стала газета «Боротьба».

Установчий з'їзд УПСР, на якому головував М. Ковалевський, висловився за втілення у життя національно-територіальної автономії України зі забезпеченням прав національних меншин, за негайне скликання територіальної Української установчої ради для вироблення основ і форми автономії та для проведення виборів до загальноросійських Установчих зборів. Однак автономія не розглядалася кінцевою метою. Найкращою формою державного устрою була визнана федеративно-демократична республіка.

Докладно розглядалося аграрне питання. Партія пропонувала всі державні, церковні, монастирські й приватні землі передати до Українського земельного фонду, який би розподіляв їх між громадськими організаціями. Власникам землі передбачалося відшкодування за рахунок держави. З'їзд обрав тимчасовий ЦК на чолі з М. Ковалевським⁵⁵.

Приблизно таких же позицій дотримувалася станова організація – Українська селянська спілка, утворена майже одночасно з партією. Друкованим органом Спілки, а також партії есерів стала газета «Народна воля», що видавалася на кошти Союзу кооперативів.

Восени 1917 р. колишні члени Української народної партії, яка вийшла з РУПу під проводом М. Міхновського, разом зі своїми прибічниками створили Українську партію соціалістів-самостійників (УПСС). Голова партії П. Макаренко, товариші голови – О. Андрієвський та І. Луценко. Програма партії визнавала соціалістичний лад єдиним, що може знищити капіталізм, побудований на насильстві, примусі, нерівності й пануванні. Фабрики та заводи за нового ладу, на думку УПСС, мали належати робітникам-українцям, а земля – хліборобам-українцям. Партія ухвалила боротися за незалежну Українську республіку⁵⁶.

⁵⁵ Малик Я.Й. Історія української державності / Я.Й. Малик, Б.Д. Вол, В.М. Чуприна. – Л.: Світ, 1995. – С. 83. (248 с.)

⁵⁶ Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX – XX ст.). – С. 61.

Вплив соціалістичних партій у масах був закономірний – чимало привабливого для пересічного трудівника містилося в їхніх програмах. Есери, як зазначалось, виступали за безоплатне передання землі селянам, соціалісти-самостійники – «за соціалістичний лад – єдиний, котрий може знищити капіталістичний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності, пануванні... Фабрики та заводи повинні належати українським робітникам, а землі українським хліборобам».

Були й помірковані, навіть консервативні українські партії. Так, очолювана В. Липинським Українська хліборобська партія репрезентувала інтереси українських поміщиків та заможних селян. Менша роль належала Українській трудовій партії (лідер Ф. Крижанівський) та Українській федеративно-демократичній партії (лідер А. Десницький)⁵⁷.

Окрім суто українських, в Україні діяли й російські партії (есери, меншовики, анархісти), а також єврейські та польські партії.

Окремо зупинимось на крайньо радикальному крилі соціалістів – більшовиках. Як пояснити їхній феномен у 1917 р., коли, здавалось би, малочисельна партія упродовж кількох місяців стала могутньою силою і зуміла захопити владу в державі? Щоби відповісти на це запитання, мусимо бодай у загальних рисах розглянути ситуацію, яка тоді склалась у Росії, та позицію і тактику самих більшовиків. Після Лютневої революції вимоги народних мас із кожним днем ставали дедалі радикальнішими, а Тимчасовий уряд намагався здійснювати помірковану політику. Це зумовило низку урядових криз. Після квітневої кризи з уряду було усунуто П. Мілюкова, О. Гучкова, натомість до нього ввійшли соціалісти. Після липневої кризи кабінет очолив есер О. Керенський. Однак і після цього уряд продовжував війну, відтягував прийняття закону про землю. Така політика відштовхувала маси і від Тимчасового уряду, і від поміркованих соціалістичних партій, підштовхуючи їх в обійми популістів-більшовиків. Саме тому більшовики, котрі в березні 1917 р.

⁵⁷ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921: у 3 ч. / І. Мазепа. – Мюнхен: Прометей, 1950. – Ч. 1: Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – 209 с. – (Іст.-політ. б-ка).

налічували ледве 24 тис. членів, восени того ж року збільшили чисельність до 350 тис. Зауважимо: більшовицькій пропаганді сприяли нерішучість, некомпетентність супротивників, самі ж вони діяли рішуче, підтримуючи радикалізм мас. Однак і після жовтневого перевороту більшовиків не підтримувала більшість народу. На виборах до загальноросійських Установчих зборів вони здобули лише чверть усіх голосів (в Україні – й того менше). Сила їх полягала в тому, що вони зуміли перетягти на свій бік найрадикальнішу, найнепримиреннішу й найактивнішу частину народу, яка прагнула повністю зруйнувати старий світ і збудувати нове, справедливе суспільство.

Однак більшовики стали такими радикалами не відразу. До повернення В. Леніна з еміграції керівництво партії, очолене Л. Каменєвим і Й. Сталіним, вважало, що буржуазна республіка існуватиме довго і більшовики становитимуть у ній «лояльну опозицію». У Петрограді в квітні 1917 р. з'явилися В. Ленін і Г. Зінов'єв. Ленін у «Квітневих тезах» висунув гасло: «Жодної підтримки Тимчасовому урядові». Лідер правих соціал-демократів Г. Плеханов назвав це «маячною». Усередині більшовицької партії проти Леніна виступили Л. Каменєв, О. Риков, В. Ногін, але масові виступи робітників Петрограда та Москви зумовили більшовиків прийняти ленінський курс на переростання буржуазно-демократичної революції в пролетарську.

Якою ж була позиція більшовиків стосовно подій в Україні? Вони стали насамперед перевіркою ленінського вчення з національного питання. Адже Ленін писав: «Російська демократична республіка забезпечить усім націям право вільного самовизначення...». Ми пересвідчилися, однак, як це «вільне самовизначення» здійснювалось на практиці.

Коли йдеться про позицію і вплив російської демократії, зокрема більшовиків, на тодішнє суспільне життя в Україні, необхідно зазначити: основну масу корінного етнічного населення тут становило селянство. Населення міст ледве сягало 20%. Одразу ж після приєднання (а саме так трактує Переяславську угоду російська історіографія) України до Росії царський уряд розпочав жорстоку, колонізаторську полі-

тику, наводнюючи з цією метою українські міста російським елементом – адміністрацією, військом, усілякими «служилими людьми».

Водночас українські землі разом зі селянами роздавалися російським вельможам, котрі, як і польські поміщики, вважали українського селянина джерелом власних прибутків. Окрім того, більшість молодого промислової та торговельної буржуазії, викладачів вищих і середніх навчальних закладів, вищого духовенства, значна частина робітництва (зокрема на півдні й сході) були прийшлим і вороже налаштованим до українців елементом. Отже, висловлюючись сучасною мовою, на час утворення Центральної Ради в Україні вже існувала потужна «п'ята колона».

Тому, цілком природно, український селянин сприймав місто і все російське відверто вороже, вважав його основною причиною всіх своїх бід. За російське панство вважав він і українську інтелігенцію. У зв'язку з цим про серйозний вплив російської демократії на українського селянина не могло бути й мови. Хіба що есерів, і знову ж таки – українських, більш-менш сприймало село, адже вони виступали за передання землі селянам без викупу. Лише згодом зросте вплив більшовиків, які з самого початку матимуть на меті розкласти і розколоти український рух зі середини та налаштувати українське селянство проти власного уряду. І в цьому їм допоможе спритно перехоплене в есерів гасло про безкоштовне передання землі селянам, а також млявість і нерішучість Центральної Ради у розв'язанні земельного питання.

Отже, на початку 1917 р. більшовики мали незначний вплив у містах України. Загалом до піднесення українського революційного руху вони ставилися байдуже, часто вороже, вважаючи його дрібнобуржуазним, націоналістичним, сепаратистським. Щоправда, в деяких місцевостях, де розгорнулось бурхливе українське відродження, окремі члени більшовицької партії змінювали до нього ставлення. Так, у Полтаві більшовики В. Шахрай і С. Мазлах почали дотримуватися позиції самостійності й створення української більшовицької партії. Схожі настрої простежувались і в Києві, їх виражав, зокрема, В. Затонський.

Натомість більшовики південних та східних міст – Одеси, Донбасу, Катеринослава із Криворіжжям, де було небагато українського пролетаріату, відверто вороже приймали український рух. Ця розбіжність між більшовиками виявилася вже влітку 1917 р., коли Київський комітет РСДРП(б) вирішив створити окремий більшовицький центр для України на чолі з Г. П'ятаковим і В. Затонським. Однак його не визнали більшовики півдня та сходу, котрі хотіли підкорятися безпосередньо Петрограду.

Але повернемося до подій в Україні. Якщо Губернський кооперативний з'їзд проторував дорогу Центральній Раді, то Український національний конгрес у Києві 19–21 квітня став могутнім імпульсом для поступального руху тією дорогою. Після Кооперативного з'їзду та українських маніфестацій 1 квітня для М. Грушевського та його соратників стало очевидним, що потрібно виходити за межі Києва і здобути Центральній Раді мандат на керівництво від усієї України. Для цього й було задумано скликання загальноукраїнського з'їзду представників регіонів – Українського національного конгресу. Він, окрім усього, мав продемонструвати Тимчасовому уряду волю всього українського народу. Ще на попередньому етапі його скликання зустрівало шалений спротив антиукраїнських сил.

«Перед одкриттям Конгресу, – зазначає В. Винниченко, – по Києву в неукраїнських колах стала ходити чутка, що Конгрес мав сповістити себе українськими установчими зборами, проголосити Федерацію й взяти всю державно-політичну владу на Україні в свої руки. Нічого дивного в такій чутці не було, бо кожному ясно могло бути, нація, яка сама себе усвідомила, яка пізнала себе й заявляла права на своє існування, мусила ту свідомість і те право якось реалізувати, перетворити в дійсність. А єдине з перетворень могло бути – це надання правно-державних форм сконструйованій волі народу. Чутка цілком вірно вгадувала правильний вихід і через те логічно надавала Конгресові державний характер. Це все цілком зрозуміло. Зрозуміло також, що руські реакційні, буржуазні та різні псевдодемократичні кола дуже з тим стривожились. Але трохи незрозуміло те, що запальним виразником тої тривоги виступила руська демократія, що голова ради робітничих де-

путатів «соціаліст» П. Незлобін загрозив розгоном Конгресу солдатськими штиками»⁵⁸.

За ініціативою єврейських соціалістичних організацій 16 квітня 1917 р. відбулася міжпартійна нарада з обговорення тактики соціалістів у зв'язку з чутками стосовно намірів Центральної Ради оголосити національний Конгрес установчими зборами. Відбулося спільне засідання президій найвпливовіших організацій – Ради об'єднаних громадських організацій, Ради робітничих депутатів, Ради військових депутатів⁵⁹. На засідання для політичної розправи «викликали на килим» М. Грушевського, В. Винниченка, В. Антоновича і ще кількох українців. До їх честі, вони мужньо відбили всі нападки та звинувачення. Особливо гідно тримався М. Грушевський, який сам розпочав наступ. Ситуація, спочатку не обіцявши нічого доброго, завершилась цілком мирно.

Із багатьох публікацій останніх років про цей період у житті України може скластись враження, що Центральна Рада була монолітом і з перших днів міцно та надійно взяла в свої руки кермо всім українським життям. Насправді це не так. Народжувалась вона в тяжкій боротьбі, по суті, в суцільному ворожому антиукраїнському оточенні. Необхідно було мати політичний талант і дипломатичні здібності М. Грушевського, його вплив у російському, єврейському та польському середовищах, аби утвердити її і зробити справді представницьким органом всієї України.

Не стала Центральна Рада і монолітом. Побувавши на її першому засіданні після повернення з Москви, М. Грушевський зауважив низький політичний і культурний рівень більшості її членів, нерозуміння ними політичних процесів, цілей і завдань українства. На революційній хвилі в політику прийшло чимало невідготовлених людей, схильних не стільки до праці, скільки до мітингування. І в тому, що невдовзі вдалося оновити Центральну Раду, зібрати та сконсолідувати у нелегких умовах незначні кращі сили, також заслуга М. Грушевського.

⁵⁸ Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Ч. I. – С. 89.

⁵⁹ Копиленко О.Д. «Сто днів» Центральної Ради / О.Д. Копиленко. – К.: Україна, 1992. – 204 с.

Зрештою, 19 квітня 1917 р. Український національний конгрес розпочав роботу. За даними дослідників, у залі Купецького зібрання налічувалося близько 1,5 тис. осіб, з них – майже 900 делегатів – представники сільських громад, повітів, різних українських організацій і осередків з усіх регіонів України. Відкрив Конгрес і був одностайно обраний його почесним головою М. Грушевський. Наскрізною темою й ідеєю Конгресу став федеративний устрій демократичної Росії. Це, зокрема, засвідчують доповіді першого дня, з якими виступили відомі українські провідники. Наприклад, О. Шульгін оприлюднив доповідь «Федералізм і перебудова Росії на федералістичних основах», Д. Дорошенко – «Державне право і федеративні домагання на Україні», Х. Матушевський – «Права національних меншостей та їх гарантії», М. Ткаченко – «Автономія України в федеративній республіці», Х. Крижанівський – «Про способи утворення автономного ладу на Україні», В. Садовський – «Про територію автономної України», П. Понятенко – «Про забезпечення прав національних меншостей»⁶⁰. У такому самому ключі відбувалося й обговорення. Наголосимо: і М. Грушевський, і В. Винниченко, й інші їхні однодумці пильно стежили за тим, щоби той, хто виступає, не вийшов за межі визначеної теми і не зумовив гніву проросійської та російської демократії. А таких, котрі хотіли б порушити звичний плін, на той час уже налічувалось чимало. Скажімо, М. Міхновський і його однодумці, які з перших днів рішуче й безкомпромісно виступали за самостійну, соборну Українську державу.

Конгрес став визначною подією для всього українства. Недарма більшість істориків оцінюють його як тріумф української національної ідеї та особистий тріумф самого М. Грушевського. Конгрес рішуче висловився за надання Україні автономного статусу в межах майбутньої федеративної республіки Росії і проголосив Центральну Раду загальноукраїнським крайовим представницьким законодавчим органом України. Він переобрав Центральну Раду в складі

⁶⁰ Копиленко О.Д. «Сто днів» Центральної Ради / О.Д. Копиленко. – С. 60.

150 членів: представників губерній, міст, політичних, громадських і культурних організацій, у тому числі національних меншин. Президія Центральної Ради складалася з Михайла Грушевського – голови, Володимира Винниченка і Сергія Єфремова – заступників.

Член Центральної Ради, її генеральний писар, а відтак – літописець історії українського державотворення П. Христюк достатньо влучно охарактеризував принципи її формування на початковому етапі: «Закладено було Центральну Раду по зразку російських «комітетів об'єднаних громадських організацій» з тою тільки різницею, що Рада мала бути не міським чи губернським центром, а всеукраїнським. Через це до складу Ради спочатку ввійшли делегати міських київських українських культурно-просвітніх, громадських і політичних установ, а також і тих всеукраїнських установ, які мали свої центральні осередки у Києві (представники політичних партій, кооперації, духовенства, вчителів, студентів, вояків). Якогось певного, заздалегідь виробленого плану діяльності, Центральна Рада на початку свого існування не мала. Так само не був усталений і її склад. І це вийшло потім якраз добре. Склад Ради, її завдання і методи роботи еволюціонували без великих внутрішніх перешкод разом з розвитком української революції»⁶¹.

Стосовно функцій Центральної Ради, Національний конгрес визначив її як національний парламент. Поступово розпочали роботу президія та постійні комісії Центральної Ради, формувався апарат, з'явилися певні кошти. Перший документ, що регламентував діяльність Центральної Ради, – «Наказ Українській Центральній Раді» від 5 травня 1917 р. Він юридично закріпив повноваження та механізм функціонування загальних зборів Центральної Ради, її Комітету (згодом Малої ради), комісій, секретарств та інших органів.

Оперативне управління поточною роботою між сесіями Центральної Ради покладалось на Виконавчий комітет Української Центральної Ради, утворений 8 квітня 1917 р. на

⁶¹ Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції, 1917–1920 рр.: у 4 т. / П. Христюк. – Відень; Прага: Укр. соціолог. ін-т, 1921. – Т. 1. – С. 15–16. (152 с.)

перших загальних зборах Центральної Ради. Він обирав голів різних комісій Центральної Ради, її секретарів. Формувався порядок денний сесій УЦР, складалися проекти найважливіших рішень. Комітет керував фінансами та листувався з провінцією. Спочатку він складався з 20 осіб (голова, два заступники і 17 членів). Наприкінці квітня 1917 р. його склад збільшився до 33 осіб. Після створення виконавчого органу Центральної Ради – Генерального секретаріату – Виконавчий комітет не ліквідували. Його повноваження та членство визначала постанова УЦР від 28 червня 1917 р. «Про компетенцію й склад Української Центральної Ради», де Комітет визнано постійним виконавчим органом зі законодавчими функціями, чергові збори якого відбувалися 6 раз на тиждень. Склад Комітету – 40 осіб.

Між сесіями Центральної Ради Комітет мав скликати загальні чергові й позачергові збори Центральної Ради, готувати матеріали до цих зборів, поповнювати склад Генерального секретаріату, вирішувати термінові справи, котрі належали до компетенції Центральної Ради, з подальшим їхнім затвердженням пленумом Ради. У липні 1917 р. Комітет було перейменовано на Малу раду, а президія Центральної Ради ставала водночас президією Малої ради.

Другою після М. Грушевського особою в Центральній Раді був В. Винниченко.

Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951 рр.) народився в с. Григорівка на Херсонщині у селянській родині. Вчився у народній сільській школі, відтак – у Єлисаветградській гімназії. У 1900 р. – студент юридичного факультету Київського університету. Був арештований за участь у Революційній українській партії (РУП). Йому заборонили жити в Києві. Незабаром він утік за кордон, повернувшись лише під час Революції 1905 р. Знову – арешт, знову – втеча за кордон (Австрія, Франція, Швейцарія, Італія). У період Першої світової війни нелегально жив у Москві й співпрацював у журналі «Украинская жизнь». За революції 1917–1919 рр. брав активну участь в українських визвольних змаганнях: головний редактор «Робітничої газети», лідер УСДРП, член та заступник голови Центральної Ради і перший голова її Генерального се-

кретаріату – автономного уряду України. За гетьманської влади очолив Національний союз і брав активну участь у протигетьманському повстанні. З листопада 1918 р. до лютого 1919 р. був головою Директорії. У 1919 р. емігрував до Відня. Від імені групи лівих соціалістів за кордоном 1919 р. намагався домовитися з урядом Леніна на платформі української радянської самостійності, але даремно. У 1920 р. повертається в Україну. Однак, не досягнувши угоди з більшовиками про реорганізацію уряду радянської України, виїхав за кордон. Поселившись у 20-х роках остаточно у Франції, повністю присвятив себе літературній діяльності⁶².

Усебічно обдарована особистість, В. Винниченко належав до видатних українських письменників свого часу. Був знаним прозаїком і талановитим драматургом. Вистави на його п'єси успішно ставились на багатьох європейських сценах.

У цей період в Україні почав зростати стихійний національний рух. У губерніях засновувались «Просвіти», українські школи, клуби, схвалювалися резолюції на підтримку Центральної Ради, поставали вимоги скликання Установчих зборів. Полтавський з'їзд перший запропонував скасувати приватну власність на землю, фабрики, залізницю⁶³. Більшість населення, передусім селяни, вбачали у Центральній Раді рідну українську владу і покладали на неї надії та сподівання.

Однак, як пересвідчуємося, в перші післяреволюційні місяці, незважаючи на велике національне піднесення, українські партії обмежилися лише вимогами автономії. Про самостійність України думали тоді одиниці. Хоча під час маніфестації 1 квітня і були транспаранти з гаслами «Хай живе самостійна Україна!», «Хай живе самостійна Україна з гетьманом на чолі!» (їх налічувалось близько десяти), але вони загубились серед тих 300, котрі вимагали автономії. Якщо вірити записаному (а тут є певний сумнів), то проти самостійності тоді виступав і сам М. Грушевський. Він, зокрема, писав: «Українці не мають заміру відривати Україну від Ро-

⁶² Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – С. 248–249.

⁶³ Полонська-Василенко Н. Історія України 1900–1923 рр. / Н. Полонська-Василенко– С. 50.

сії, вони хочуть утриматися в добровільній і свobodній зв'язі з нею»⁶⁴. Ймовірно, писав він так із дипломатичних міркувань, аби заспокоїти українофобів.

Тут вкажемо, що ідея федералізму, надання прав автономій національним околицям поширилася серед російської демократії в усій імперії. Вона не на жарт лякала великодержавницькі кола, які й близько не припускали думки про перебудову «единой и неделимой» на федеративних засадах. Про це писав у сповненій гірких розчарувань щодо російського федералізму статті «Україна окремішна», присвяченій першій річниці УНР, той самий М. Грушевський: «Десятки літ федералізм був найстрашнішим жупелом і російського уряду, і великоросійської інтелігенції. І той, і ся зжилися з ідеями централізму й унітарної держави, що в федералізмі бачили розділ держави, кінець державного зв'язку. Соціалісти від державного права наводили 101 аргумент за те, що Росія не може бути перебудована на федеративну державу. Економісти і політики лементували про те, що вилучення України в федеративну одиницю відріже Росію від Чорного моря, від заліза і вугілля та призведе Великоросію до загибелі»⁶⁵.

У поняття «федерації» тодішні російські й українські демократи вкладали різний зміст. Як же ідею федеративного устрою держави розумів М. Грушевський? «По-перше, треба твердо пам'ятати, – писав він, – що федерація – це ніяка маска для замаскування унітарності, єдиної держави, а щось цілком протилежне. Це добровільне об'єднання суверенних держав, які, не припиняючи державного життя, не зрікаються ні своєї державності, ні суверенності, добровільно, за свobodною угодою передають дещо із своїх державних функцій певним федеральним, за спільною згодою сформованим органам.

Нормальним видається такий порядок, де держави, перед тим вповні окремішні, об'єднуються спочатку більш

⁶⁴ Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде? / М. Грушевський. – К., 1917. (Цит. за: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: у 2 т. / Д. Дорошенко. – Ужгород: Свобода, 1932. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – С. 56. (437 с.)

⁶⁵ Літературно-науковий вісник. – 1919. – № 1. – С. 10–18.

зовнішніми зв'язками конфедералістичного типу – конвенціями торговельними, митними, військовими і тільки випробувавши ці зв'язки, солідарність інтересів, можливість спільного пожиття, переходять до зв'язків органічного характеру – до утворення конгресу, котрому передаються законодавчі функції в певних справах. Цією згодою, очевидно, мусила б піти при федеруванні й наша республіка – але тільки з часом»⁶⁶.

Життя дуже скоро позбавило українських демократів федералістських ілюзій. Прийшовши до влади, великоросійські демократи (спочатку Тимчасовий уряд, згодом більшовики), чимдуж кинулися рятувати імперію. Відразу ж після перемоги Лютневої революції і есери, і кадети висунули гасла «єдинства демократии», «єдиного революціонного фронту», а більшовики незабаром вирушили в Україну з полками т. зв. червоної гвардії, утверджуючи «настоящую демократію». Про таке утвердження засвідчують спогади українських більшовиків, котрі писали, що у Харкові в час московсько-більшовицької агресії роз'їжджали на автомобілях групи російських червоногвардійців з плакатами: «Смерть українцям!»

Жорстокі життєві реалії змусили і М. Грушевського докорінно змінити погляд на федеративний устрій Росії й автономію в ній України. У тій самій статті «Україна окремішна» він доходить категоричного висновку: «Не може бути й мови про якийсь обов'язок для українців федеруватися неодмінно в рамках колишньої Російської держави, або, кажучи старою термінологією, – у великоросійському масштабі. Всеросійська збиранина областей «від молдаванина до фіна», від Пруту до Камчатки, зв'язана старим російським режимом, відійшла у галузь історії й ніхто не має обов'язку повертати її до життя. Механічні зв'язки й примус, сотворений російським штиком і утримуваний російським жандармом і поліцаєм, Богу дякувати, нарешті трісли. Розпалася «тюрма народів», всеросійська бастилія, і нема чого переводити, хоч би й у нових, федеративних формах, той старий примус спі-

⁶⁶ Див.: Кондратюк В.О. Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.): навч. посіб. / В.О. Кондратюк, С.Б. Буравченкова. – К.: Стило, 1998. – С. 94. (280 с.)

льного пожиття для областей і народів на тій підставі, що їх колись разом загнано до цієї в'язниці й тримано під одним ключем. Бог з нею, з цією спільністю тюремного помешкання. Федеративний зв'язок мусить будуватись, знову ж таки пригадаємо, на принципах добровільності, й нема чого тягнути когось до нього силоміць на тій підставі, що сумної пам'яті російське царство притягало було собі під владу ту чи іншу область. Це щирі прихильники федерації, котрі під її покровом не замишляють утворити нових лещат для областей і народів колишньої Росії, раз і назавжди повинні відкинути, коли не хочуть нової, тяжкої компрометації федеративної ідеї»⁶⁷.

Щоправда, цих не вельми веселих висновків М. Грушевський дійшов через рік після створення Української Народної Республіки, а навесні й влітку 1917 р. він та його однопдумці твердо дотримувались позицій федералізму і автономії України в складі Росії. Безперечно, таку саму позицію займала й Центральна Рада.

Поруч із Радою об'єднаних громадських організацій, яка представляла у Києві та Україні центральний Тимчасовий уряд, і Центральною Радою, що стала речником і офіційним репрезентантом більшості українства, в Україні формувалась ще одна політична сила – ради робітничих і солдатських депутатів, котрі орієнтувалися в діяльності на загальноросійські соціалістичні партії, маючи за взірць відповідну раду в Петрограді.

Так, 15 березня 1917 р. була створена Харківська рада робітничих депутатів, у наступні дні подібні ради виникли в Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві й інших містах зі значним відсотком серед населення промислового пролетаріату. Все активніше і радикальніше робітничі та солдатські ради починали виступати у квітні – травні 1917 р. Наприклад, 10 травня у Харкові відбулась Південноросійська конференція рад робітничих і солдатських депутатів, яка засвідчила істотний вплив останніх у містах українських губерній і орієнтацію

⁶⁷ Грушевський М. Україна окремішна / М. Грушевський // Твори: у 50 т. – Л.: Світ, 2007. – Т. 5, кн. 1. – С. 361.

не на боротьбу за самовизначення України, а на розв'язання в соціалістичному дусі загальноросійських проблем⁶⁸.

Отже, наприкінці весни – початку літа 1917 р. в Україні сформувалося фактично три влади:

1. Представників Тимчасового уряду – губернські комісари, котрим підпорядковувалась армія (до них приєдналася російсько-єврейська демократія й інтелігенція).

2. Центральна Рада, яка весь час поповнювалася новими членами, переважно від соціалістичних партій.

3. Ради робітничих і солдатських депутатів, що склалися з більшовиків, меншовиків, есерів та бундівців. На перше місце в цих радах поступово виходили більшовики.

«Соціальною базою першої з названих політичних сил, – зазначають сучасні дослідники Ю. Павленко і Ю. Храмов, – були передусім середні прошарки великих, губернських, переважно російськомовних міст – Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава та ін. Їх представники обнімали впливові посади, мали відповідний досвід організаційної і високопрофесійної роботи. Але їхня безумовна орієнтація на кадетські кола й Тимчасовий уряд не сприяла збереженню популярності, яку вони мали навесні 1917 р., особливо за умов, коли перша ейфорія від повалення царату вже пройшла, а життя день за днем ставало все важчим, війна тривала, аграрне питання не вирішувалося (...) Тому їх і без того не дуже широкий вплив (поза межами великих міст) на свідомість широких верств населення протягом 1917 р. дедалі зменшувався.

Ґрунт загальноросійських соціалістичних партій взагалі по Україні, за винятком промислових центрів, таких як Донбас, та міст з розвинутою індустрією, зокрема губернських, таких як Харків, Катеринослав і Київ, також не був широким і складався переважно з російськомовного робітництва та певної частини радикальної (часто – єврейської) молоді. Але з цих, значною мірою орієнтованих на загальноімперське економічне і політичне життя, центрів, вони, особливо більшовики, що мали чітку організаційну структуру,

⁶⁸ Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз) / Ю. Павленко. – С. 49.

були здатні вже з середини 1917 р. чинити істотний вплив на свідомість малозабезпечених верств населення. Чим більше пролетарі та інші соціально знедолені групи зневірялися в політиці Тимчасового уряду, то легше вони піддавалися популістським гаслам більшовиків, які обіцяли швидко і радикально вирішити всі болючі проблеми»⁶⁹.

Ці ж автори вважають, що: «(...) з обома розглянутими загальноросійськими силами з успіхом конкурували українські національно-соціалістичні сили, які з квітня (1917 р. – *Авт.*) домінували в Центральній Раді (...) їхні соціально-економічні вимоги зводилися, головним чином, до перерозподілу поміщицької землі за умов її безкоштовного відчуження у колишніх власників, що схвально сприймалося селянами і демократичними прошарками міст, як правило, своїм корінням безпосередньо пов'язаними з тим самим селом. Політичні гасла містили вимоги автономного устрою України, право розпоряджатися ресурсами краю на власний розсуд і жити за своїми законами (...) Це також схвально сприймалося абсолютною більшістю населення. Нарешті, в культурному відношенні заклики до відновлення народних традицій, шанування рідної історії, вільного розвитку мови і літератури також знаходили повну підтримку представників найрізноманітніших верств населення України»⁷⁰.

Між цими трьома політичними силами і розпочалася запекла боротьба за владу в Україні.

5.3. Українська Центральна Рада в період Тимчасового уряду

Окрім з'їздів партій, про що вже йшлося, наприкінці весни і влітку 1917 р. в Україні відбувається низка, так би мовити, галузевих з'їздів – військовий, селянський, робітничий, учительський і под. Тут зауважимо на винятково важливу обставину того часу: поруч із українським соціалістич-

⁶⁹ Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз) / Ю. Павленко. – С. 49.

⁷⁰ Там само. – С. 50.

ним автономізмом, який проголошувала Центральна Рада, у ці дні рельєфно та відчутно виявляється нова тенденція – українське самостійництво.

Виразниками її були також переважно соціалісти (найяскравіший представник – М. Міхновський), котрі виступали за соціально справедливу Українську державу, але не бажали жодної залежності ні від Москви, ні від Варшави, ні від Берліна чи Відня. Ідея самостійництва, виплекана в таємному «Братстві тарасівців», а згодом піднесена і розвинута також нелегальною Революційною українською партією (РУП), зрештою, стала предметом публічного обговорення. Цікаво, що найширший відгук і підтримку ідея самостійності отримала серед солдатських і селянських мас, які становили більшість українського суспільства. Водночас вихід самостійницької ідеї «з підпілля» вніс розгубленість та навіть переляк у кола української демократії (переважно соціалістичної), а згодом і рішуче її несприйняття.

Отже, виник конфлікт між більшістю народу та його керівною елітою. Цей конфлікт в кінцевому підсумку спричинився до фатальних наслідків для молодой Української держави. Народ інтуїтивно-стихийно бажав її – самостійної, незалежної, з власним військом, кордонами, митною службою, грошовою одиницею, скарбницею, зовнішньою політикою тощо. Провідники демократії Центральної Ради чітко дотримувалися позицій автономії України в складі демократичної Росії. Народ пропонував 1,5 млн багнетів на захист незалежної України, а Центральна Рада ігнорувала створення власної армії.

Найпростіше звинуватити лідерів Центральної Ради (передусім М. Грушевського та В. Винниченка), як це роблять окремі сучасні науковці й публіцисти, в недостатньому патріотизмі, нерішучості та розгубленості, небажанні здобувати незалежність. Однак заглиблення в ту епоху, уважне вивчення спадщини, скажімо, М. Грушевського, підтверджує інше. Безсумнівно, він – великий український патріот, котрий бажав незалежної, справедливої, соціально орієнтованої Української держави. Розглядаючи його думки про автономію і федерацію, пересвідчуємось: федерація, за Грушевським, не що інше, як конфедерація, і за остаточного оформ-

лення державності країни вона – в разі потреби – легко б обірвала конфедеративні узи і стала незалежною.

Для того, аби повніше збагнути його політичний світогляд, згадаємо: ще до переїзду до Львова він дотримувався думки, що саме народ є рушієм і творцем історії, а отже, і державотворчих процесів. У Львові під впливом молодого покоління істориків (ним же заснованої школи) С. Томашівського, І. Крип'якевича, М. Щербаківського, І. Кревецького, М. Кордуби й ін. він почав дотримуватися думки: історію та державу творять національні еліти.

Безумовно, без національної еліти, яка генерує державотворчі ідеї та організовує практичне втілення їх у життя, не може бути й мови про власну незалежну державу. Однак нічого не варті всі зусилля еліти, коли вона працює відірвано від народу. Це саме й сталося зі зменькою української квазі-еліти, очолюваної М. Грушевським, що переконливо засвідчує перебіг подій перших місяців Української революції. І М. Грушевський, і його найближчі послідовники та соратники проглядили глибинні процеси, котрі відбувалися в українському суспільстві, не помітили якісних змін у ході Першої світової війни. Тому й осмислене волевиявлення більшості народу вони сприймали звичайною ейфорійною революційною стихією. Щодо В. Винниченка, то він тривалий час перебував у полоні марксистських догм, а також підступного відносно України гасла «єдиного революційного фронту».

Зате глибинні настрої українства з острахом усвідомлювали антиукраїнські сили. Вони бачили, що створення Центральної Ради, яку більшість українців визнає за рідну національну владу, несе смертельну загрозу імперії. Показово, що з низки станових з'їздів першими провели свій форум – «крайовий з'їзд рад робітничих, селянських і солдатських депутатів» – ліві неукраїнські сили. Домовленість про нього була утаємничена (щоби зібрати лише своїх, посвячених), крайовий з'їзд мав на меті, за висловом В. Мороза, «створити, так би мовити, «всеукраїнський антиукраїнський центр» як противагу Центральній Раді»⁷¹.

⁷¹ Мороз В. Україна в ХХ ст. / В. Мороз. – С. 106.

Однак про скликання цього конспіративного з'їзду довідалися прийняті духом самостійництва селянські «Спілки» і делегували на нього 200 своїх членів, аби створити більшість під час голосування. Антиукраїнські організатори з'їзду довго не пускали «спілчан» на задуманий ними антиукраїнський форум, але, зрештою, мусили змиритись.

Чисельна перевага селян далася взнаки. Головою з'їзду в перший день, 6 травня 1917 р., обрали М. Грушевського; відтак ухвалили резолюції про автономію України, перетворення Росії на федеративну республіку та про українське військо. На той час це були справжні революційні ухвали. Дуже важливою стала резолюція про те, що земельне питання в Україні має вирішувати український сейм, а не російські Установчі збори. Цю тезу українські селяни «висували на всіх форумах: земельні справи України повинні вирішуватися на Україні. Навіть у найрадикальніших, найлівіших земельних програмах українські селяни мали свою, не «ленінську» версію»⁷².

Хід з'їзду, безперечно, не міг задовольнити його великодержавних організаторів, і вони вдалися до притаманного їм крутіства: увечері 7 травня заявили: досі відбувалася лише «нарада», а з'їзд відкривається «завтра»(..), то ж слід висунути лише по два делегати «Спілки» від того чи іншого повіту. Щодо заводів та фабрик такого географічного обмеження, зрозуміло, не планувалося! Це означало, що «спілчани» не матимуть більшості в процесі голосування. Натомість дватри заводи російськомовного промислового центру матимуть незаперечну перевагу. Далі залишатися на з'їзді не було жодного сенсу, й українці демонстративно покинули зал.

З цього приводу В. Мороз резонно зауважує: «Здавалось, тепер «революційна демократія» може безперешкодно робити все, що хоче. Але виявилось, що неукраїнські чинники можуть в Україні не так-то й багато. З'їзд ще засідав кілька днів, приймав різні резолюції; проте самі його учасники скоро відчували, що разом з українцями за двері вийшла вся значимість і вагомість з'їзду. Ніякого «всеукраїнського ан-

⁷² Мороз В. Україна в ХХ ст. / В. Мороз. – С. 107.

тиукраїнського» центру сформувати не вдалося; і жодною подією в тодішній ситуації цей з'їзд не став»⁷³.

Водночас відбулася інша важлива подія у житті українського суспільства – I-й Український військовий з'їзд у Києві 18–21 травня. Незважаючи на те, що серед українських вояків значно поширювались ідеї самостійництва, Центральна Рада нехтувала створенням власних збройних сил (нагадаймо заяву В. Винниченка: нам не потрібна власна армія – лише міліція), що в кінцевому підсумку стало однією з основних причин поразки Визвольних змагань. Відтак зупинимося на військовому питанні докладніше.

Як відомо, Україна (і підавстрійська, і підросійська) стала головним театром бойових дій Першої світової війни. Україна підросійська давала у процентному відношенні до населення найбільшу частку солдат, прозваних саме в Першу світову війну «гарматним м'ясом». Відомий військовий діяч УНР В. Кедровський стверджує: з 15755 тис. мобілізованих за період війни до Російської армії понад 6 млн були з України⁷⁴.

Крім селян, котрі становили основну масу, до війська призвали чимало інтелігентів: учителів народних шкіл, агрономів, кооператорів, студентів та ін. Ці люди родом знять, усім укладом життя переважно тісно пов'язувались із простим людом, насамперед – зі селянством. Вони й принесли в солдатську масу українську національну ідею, а з нею – ідею самостійності. Особливо багато в національному усвідомленні солдатської маси зробило провінційне учительство. П. Христюк пише: «Українське народне вчительство було тим свідомим національно-демократичним елементом в армії, який допоміг прокинутись і розвинутиись національному почуттю в українських солдатських масах»⁷⁵.

Неоднаково ставились до військового питання й українські соціалісти: одна частина виступала за війну до переможного кінця, інша – за мир без анексій і контрибуцій, роз-

⁷³ Мороз В. Україна в ХХ ст. / В. Мороз. – С. 107.

⁷⁴ Кедровський В. Українізація в російській армії / В. Кедровський // Укр. історик. – 1967. – № 3–4 (15–16). – С. 61–77.

⁷⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. / П. Христюк. – Т. 1. – С. 22.

глядаючи Україну складовою Росії. Проте були й інші українські соціалісти, які бачили Першу світову війну історичним шансом для об'єднання всіх українських земель в єдину соборну Українську державу.

Ми вже зауважували: якщо більшість українських соціалістів сповідували ідеї В. Плеханова, Ю. Мартова, В. Леніна, Л. Троцького, то такі соціалісти-наддніпрянці, як О. Скоропис-Йолтуховський, В. Дорошенко, М. Меленевський, А. Жук, М. Залізник, створивши за кордоном Союз визволення України (СВУ), розгорнули конкретну і нелегку діяльність, спрямовану на досягнення незалежницької мети. Їхня праця не пропала марно: українське питання було виведене на всеєвропейську орбіту, а подвижницька національно-виховна робота серед солдат-українців, зокрема серед військовополонених, навчально-освітня праця на захоплених німецько-австрійськими військами землях дала рясні сходи.

В Україні діяв найбільший російський фронт – Південно-Західний, який наприкінці квітня 1917 р. разом із тилловими частинами й установами налічував близько 2,8 млн особового складу. Південь України став тилловим районом Румунського фронту, де зосереджувалось 1,6 млн солдатів і офіцерів⁷⁶. Значну частину особового складу цих фронтів, особливо т.зв. нижніх чинів, становили українці. Крім цього, українці воювали й на інших фронтах, проходили вишкіл у різних регіонах і великих центрах Росії, де дислокувалися військові контингенти, – в Петрограді, Москві, Саратові, Казані, на Кавказі й у Сибіру тощо. І всюди – на передовій, у тиллових командах, гарнізонних казармах та польових таборах – знаходились один-два чи й більше прихильників СВУ – або колишніх «тарасівців», або ж РУПу, котрі проводили щоденну непомітну національно-виховну роботу серед солдатів-українців. Незабаром вона переросла в широкий український національний рух у Російській армії. Духовним і політичним центром цього руху, природно, став Київ.

⁷⁶ Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди / О. Й. Щусь // Історичні зошити / Академія наук Укр. РСР, Ін-т історії. – К.: [б. в.], 1992. – Препринт № 7. – С. 1. (86 с.)

Саме в Києві 22 березня 1917 р. відбулися перші збори офіцерів і солдатів-українців. Організатором і головою зборів став випробуваний політичний діяч, колишній «тарасівець» і «рупівець», переконаний самостійник М. Міхновський. Збори ухвалили вважати себе Установчою військовою радою.

Було прийнято рішення звернутися до російського Тимчасового уряду з відозвою, вимагаючи повернути Україні її автономні права ще до скликання Установчих зборів⁷⁷. Отже, українські військовики діяли рішучіше та цілеспрямованіше, ніж надто поміркована й обережна Центральна Рада. А становище в державі сприяло утвердженню національних інтересів у максимальному обсязі: попередня адміністрація втратила управління державою, нова ж іще не опанувала його; армія вийшла з-під контролю центрального уряду і, по суті, не виконувала його наказів. Окрім того, Центральну Раду негласно підтримувала й могутня українська мілітарна сила, здатна дати відсіч і російській агресії, і німецько-австрійському наступові. Справу вирішували не місяці, а тижні й дні, тому, рішучість, стрімкість і здатність іти на ризик ставали політичними чинниками.

Українські військовики 29 березня 1917 р. провели установчі збори, де створили товариство «Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка». Водночас вони прийняли рішення приступити до негайної організації національної армії – могутньої «своєї мілітарної сили, без якої не можна й помислити про здобуття повної волі України»⁷⁸.

Наступні збори Товариства відбулися через день. На них затверджено статут цієї військової організації. Головним завданням «Клубу» мало стати згуртування всіх військовиків-українців під гаслом «Федеративної Росії – автономної України». Із попередньої ухвали «про здобуття повної волі України» і згаданого технічного гасла можна дійти висновку, що й військовики по-своєму розуміли «автономію» та «федерацію». Ймовірно, це – певна данина Центральній Раді, яка на той час перебувала під ілюзіями федералізму.

⁷⁷ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – 19 берез. – № 1.

⁷⁸ Там само. – Берез. – № 2.

Рада Клубу звернулася до всіх військовиків-українців із відозвою об'єднуватися в окремі національні громади та встановити зв'язок із Товариством. Відозва мала вплив на вояків-українців у межах усієї імперії. Скликалися українські віча, організовувалися українські військові клуби і товариства, українські громади, військові й фронтові ради, комітети і под.

Наприклад, у Катеринославі віче солдатів-українців 228-го піхотного запасного полку обрало полкову раду на чолі з полковником Петровим і висунуло вимогу надання Україні автономії у федеративній республіці⁷⁹. Група офіцерів і солдатів-українців у Полтаві, розуміючи значення національного війська для захисту свого народу, дійшла висновку про необхідність організації українських полків, котрі мали перебувати в Україні⁸⁰. У Тернополі українське віче особливо наголошувало на тому, аби охочекомонні полки створювалися не тільки в тилу, а й на фронті, в діючій армії⁸¹ – тобто на базі уже існуючих інтернаціональних підрозділів.

Однак чітких позицій стосовно формування власних збройних сил у керівників національно-визвольного руху в Україні тоді не було.

Оцінюючи ситуацію, М. Грушевський зазначав: «Само собою, в тім, що організаційна українська хвиля найсильніше пішла у військових колах, не було нічого несподіваного – у війську взагалі зібрався самий цвіт, сама сила громадянства, і в російській революції взагалі військо виявило себе найактивніше. Більше несподівано було те, що цей рух вилився в домагання формувати нові українські частини (...) Привід для цього дало формування польських легіонів»⁸².

Українські патріоти з числа військовиків у Києві розгорнули бурхливу діяльність зі створення національних збройних сил. Першим кроком до формування мала стати організація на базі солдат-українців, зібраних на Сирецькому полі в Києві за

⁷⁹ Борис Р. Чому Крути? / Р. Борис. – Л.: Дешева книжка, 1936. – С. 5. (32 с.)

⁸⁰ Нова Рада. – 1917. – 8 квіт.

⁸¹ Там само. – 9 квіт.

⁸² Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / М. Грушевський; упор. А. Трубайчук. – К.: Либідь, 1992. – С. 16. (46 с.)

участю керівників Українського військового клубу М. Міхновського та Ю. Гана, окремої бойової частини.

Із присутніх на мітингу 3574 солдатів і офіцерів створили окрему військову частину – полк ім. Богдана Хмельницького й обрали командиром цього полку Георгіївського кавалера, капітана Д. Путника-Гребенюка. Згодом його замінив підполковник Юрій Капкан. За структурою було сформовано чотири батальйони по чотири піших роти (сотні), кулеметна команда, гарматна, кінна й інженерно-саперна рота, обрано командирів усіх підрозділів. Невдовзі передбачалось цей полк розгорнути у пішу (піхотну. – *Авт.*) дивізію⁸³.

Дії українських військовиків стурбували шовіністичні проімперські сили і в урядових колах, і в стані російської демократії. Проти створення українського полку одноставно виступили командування військового округу, представники російських дрібнобуржуазних партій і низки демократичних організацій, у тому числі київських рад робітничих і солдатських депутатів. Тобто все, що було у Києві російського чи проросійського, виступало проти незалежності України і формування власних військових частин.

Характерне з цього погляду розпорядження командувача Південно-Західним фронтом генерала О. Брусилова військовому комісарові Київського військового округу полковникові К. Оберучеву, де, крім усього, є такі слова: «У Київському гарнізоні достатньо військової сили, щоб головний начальник округу разом з вами привів до порядку безчинства»⁸⁴. Звичайною мовою це означало: стріляйте, вішайте, садіть за ґрати... Принагідно зауважимо: в цей час із дозволу Тимчасового уряду повним ходом відбувалося формування польських та інших національних частин. І не лише в Росії, а й на теренах України. Для інших це дозволялось, а для українців – зась. І зрозуміло чому: без України імперія Романових втрачала всілякий сенс, вона просто перестала б існувати. Проте на загальне було винесене більш прийнятне пояснення: Оскільки українці становлять близько третини особового

⁸³ Див.: Ткачук П.П. Сухопутні війська України доби революції 1917–1921 рр. / П.П. Ткачук. – Л.: ЛІСВ, 2009. – С. 40. (311 с.)

⁸⁴ Известия Киевского Совета рабочих депутатов. – 1917. – 9 апр.

складу діючої армії, українізація загрожує її повним розвалом. Якщо усі українці водночас покинуть свої місця в «інтернаціональних» частинах, навіть задля того, щоб служити в «українському» формуванні, боєздатність цих, обезкровлених внаслідок втечі українців, частин і підрозділів упаде до нульвої позначки.

Під тиском солдат і офіцерів-українців за підтримку створення українського полку висловилася й Центральна Рада. Вона зробила це із суттєвим застереженням: українські частини у подальшому мають формуватись тільки з тилових запасних частин, не на фронті, вважаючи останнє лише «бажаним»⁸⁵.

Якби Центральна Рада рішуче підтримала тоді українських військовиків, війська українізувались би негайно. У той час її ніхто не міг би спинити. За короткий період Центральна Рада мала б могутню боєздатну збройну силу, але цього, на жаль, не трапилося. Незважаючи на застереження і «реверанси» української представницької влади до недавніх хазяїв, антиукраїнські шовіністичні сили безапеляційно заперечували формування українського полку. Однак це не зупинило українських військовиків, і 1 травня 1917 р. вони самочинно утворили Перший український полк імені гетьмана Богдана Хмельницького.

Командувач Південно-Західним фронтом генерал О. Брусилов змушений був 4 травня підписати дозвіл на формування охочекомонного (добровільного) українського полку. Українські військовики скерували до генерала О. Брусилова делегацію у складі генерала М. Іванова, поручника М. Міхновського, полковника В. Павелка, штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка, прапорщика Мандюги та солдатів Ізбицького, Тарасенка й Сахновського з тим, щоб провести перемовини про створення українських національних військ⁸⁶.

Командуючого фронтом вдалося переконати у тому, що українізовані частини не мають наміру виступити проти Тимчасового уряду чи самоусунутися від ведення бойових

⁸⁵ Нова Рада. – 1917. – 15 квіт.

⁸⁶ Там само. – 21 квіт.

дій «До победного конца». Забігаючи уперед, відмітимо, що О. Брусилов оцінив цю патріотичну ініціативу і вже з червня 1917 р. виступив на підтримку процесів планової українізації армії. Боездатність українізованих частин і підрозділів в умовах розвалу фронту залишалася в цілому вищою, ніж у решті формувань російської армії. Головною причиною цього було порозуміння між офіцерами та солдатською масою – на ґрунті національно-патріотичних ідеалів. Такого порозуміння не могло бути в колишній царській армії, де дисципліна трималася на офіцерському кулаку, а нижні чини ставилися до панів-офіцерів з осторогою та недовірою.

Центральна Рада 6 травня 1917 р. «з вдоволенням прийняла заяву Верховного командування про формування першого українського полку», ухвалила створити у своєму складі Військову раду на майбутньому військовому з'їзді з числа його делегатів.

А наразі для керівництва військовими справами 9 травня при ній було сформовано військову комісію, яку мали поповнити представники київських військових організацій. Тоді ж новостворений Український Генеральний військовий комітет звернувся до військового міністра з проханням, аби він повідомив у наказі всім військовим частинам армії та флоту про організацію Комітету, запросивши у них списки всіх офіцерів і солдатів – українців.

Комітет наполягав на тому, щоби негайно було віддано розпорядження про переведення однієї дивізії регулярної російської армії в українську дивізію, укомплектовану українцями. Комітет також вимагав визнати українськими частини спеціального призначення, котрі перебували у Києві, й надати Українському Генеральному військовому комітетові право поповнювати І-й Український полк ім. Б. Хмельницького, а у тилкових частинах виокремити солдатів і офіцерів – українців у свої окремі батальйони⁸⁷.

Психологічний ефект від такого рішення був значним, натомість реальна чисельність та військова міць українізованих частин і підрозділів була набагато меншою, ніж могла

⁸⁷ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Трав. – № 5.

бути досягнута в умовах піднесення національної свідомості українських солдатських мас.

Із документів, преси тих років, спогадів сучасників бачимо: Центральна Рада, її лідери намагалися стримувати військових, аби не дати здійснити їм повністю свої плани та наміри. Лейтмотивом більшості соціалістів – членів Центральної Ради було: «Ми не можемо поривати з Росією, руйнувати єдиний революційний фронт».

Усе це рельєфно виявилось на I Українському військовому з'їзді, який відбувся 18–21 травня 1917 р. у приміщенні Педагогічного музею в Києві. Цей з'їзд, на якому близько 700 делегатів репрезентували 900 тис. українських вояків із усієї Росії, став першим великим форумом, де на повен голос заявили про себе самостійники. Власне, між самостійниками, котрі прийшли на з'їзд зі своєю радикальною програмою, й автономістами-федералістами розгорнулася основна боротьба. Самостійники вимагали негайного створення національних збройних сил, автономісти нібито були і за власну військову потугу, і, водночас, проти неї. Те, що в кінцевому підсумку з'їзд прийняв «згладжені» рішення, не було наслідком безсилля самостійників, а лише маневрувань, демагогії досвідченіших у політичній боротьбі автономістів. Цікавим видається твердження Д. Дорошенка – він сам в ті часи дотримувався автономістських поглядів: «Центральна Рада, яка ще в початку літа могла сказати, що вона спирається на мільйони багнетів, на зорганізоване робітництво і селянство, за яких 3–4 місяці не мала вже й кількох тисяч війська, яке б її активно боронило, коли настала боротьба з більшовиками»⁸⁸.

І все-таки з'їзд прийняв рішення, значно рішучіші від рішень політичних українських партій. Найперше він беззастережно визнав Центральну Раду єдиним легітимним органом влади в Україні. Окрім того, з'їзд одностайно висловив подяку Центральній Раді за здійснену нею велику роботу і запевнив її у всілякій підтримці українських військовиків. У Тимчасового уряду з'їзд не випрошував абстрак-

⁸⁸ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. / Дмитро Дорошенко. – Т. 1. – С. 78.

тної автономії у невизначеній перспективі, а чітко вимагав негайного акту про автономію України. Було ухвалене рішення про переведення всіх українців із різних російських фронтів на Південно-Західний і Румунський fronti. А це вже становило солідну базу для формування власних збройних сил. Чорноморський флот проголошувався українським. З ініціативи солдат і офіцерів стихійно створювалися добровольчі українські полки імені Д. Дорошенка, І. Богуна, М. Грушевського, Т. Шевченка. Безсумнівно, ці ухвали приголомшили не лише правлячу верхівку, а й усю російську суспільність: монархістів, республіканців, клерикалів, демократів усього спектра.

«Під час чергового засідання на адресу з'їзду надійшла телеграма від виконкому Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. В ній повідомлялось, що питання створення національних військ обговорюється у Петроградській раді і буде винесене для розгляду на Всеросійський з'їзд Рад, який мав відбутися у червні, а питання можливого переформування запасних частин для утворення національного війська розглядається спеціальною комісією за участю представників національних організацій та Генерального штабу. А до того виконком Петроградської Ради просив Український військовий з'їзд і всі українські військові організації звернутися з відозвою до всіх солдатів-українців утриматись від самочинних дій»⁸⁹.

Це було відверте ігнорування рішень і вимог українських військовиків. Делегати відреагували на телеграму хвилиною обурення. 21 травня вони затвердили текст телеграм-відповіді виконкому Петроградської ради. Підтримали вони і рішення направити до Петрограда спеціальну делегацію з представників Центральної Ради та І Українського військового з'їзду для переговорів з Тимчасовим урядом та Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів. У телеграмі, зокрема, зазначалося, що від результатів переговорів залежатиме спосіб і порядок формування українських частин⁹⁰.

⁸⁹ Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди / О.Й. Щусь. – С. 24.

⁹⁰ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Трав. – № 7.

Одразу після проведення I Українського військового з'їзду Центральна Рада вирішила провести перемовини з Тимчасовим урядом. Наприкінці травня делегація із десяти осіб, очолюваних В. Винниченком, вирушила до Петрограда, маючи на меті вести переговори про правове визнання автономії України. (Здійснювалась ця поїздка без погодження з Радою об'єднаних громадських організацій.)

Які ж вимоги висувала Українська Центральна Рада до Тимчасового уряду?

«1. Щоб Тимчасове Правительство виявило в тому чи іншому акті своє принципове прихильне відношення до автономії України.

2. Щоб на будучій міжнародній конференції були допущені представники українського народу, – тому, що на цій конференції рішатиметься доля Галичини і західноукраїнських земель.

3. Щоб було призначено особливого Комісара по справах України при Тимчасовому Правительстві.

4. На самій Україні щоб призначено було особливого краєвого Комісара і краєву Раду при ньому.

5. Щоб солдатів-українців виділювано було в особливі частини, як в тилу, так по можливості і на фронті.

6. Українізацію школи, признану Тимчасовим Правительством для народної школи, поширити на середню і вищі школи.

7. Обсаджувати відповідальности, як цивільної так і духовної адміністрації особами, які користуються довір'ям населення, володіють його мовою і знайомі з його побутом.

8. Відпустити з Державної скарбниці в розпорядження Центральної Ради відповідні кошти для задоволення українських національних потреб.

9. Увільнити і пустити додому заарештованих галицьких українців»⁹¹.

Тимчасовий уряд прийняв українську делегацію. Однак і такі обмежені вимоги його не влаштували і принципової згоди досягти не вдалося. Навіть прохання В. Винни-

⁹¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т. 1. – С. 80–81.

чення погодитися з вимогами у принципі залишилось поза увагою. Незабаром після від'їзду української делегації Тимчасовий уряд категорично відхилив вимоги Центральної Ради, мовляв, саму Центральну Раду не обирало все населення краю, і вона не уповноважена звертатися від його імені, а питання про адміністративний устрій майбутньої демократичної Росії мають вирішувати Установчі збори. Цю відмову було прийнято 16 червня.

Зухвало повела себе з українською делегацією Петроградська рада робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вона взагалі спершу відмовилась приймати українців і лише через три дні дала згоду на зустріч. Однак вимоги української делегації і тут були рішуче відхилені. Слушно зауважує В. Мороз: «Ситуація була дуже симптоматичною: виявилось, що «нові» росіяни є більш шовіністичними у ставленні до України, ніж «старі»⁹².

Розчарована українська делегація прибула до Києва на самий початок I Всеукраїнського з'їзду селян. Він розпочався 10 червня 1917 р. і був представлений 1500 делегатами від дев'яти українських губерній. Невеселі звістки, привезені делегацією з Петрограда, спричинили крайнє обурення делегатів з'їзду. Несприйняття викликала не лише позиція Тимчасового уряду та Петроградської ради, а й нерішучість і безхребетність Центральної Ради. Сам В. Винниченко писав: «(...) таке обурення, що воно перелилось через край і залило навіть саму Центральну Раду. Для чого, по віщо вона посилала делегацію випрохувати милости в цих віковічних ворогів нашого народу? Не проханням, не переговорами, не справедливостію треба з ними балакати, а кулаком!»⁹³

В. Мороз вказує: «Самостійницька тенденція вихлюпнулася на I селянському з'їзді, мабуть, ще буйніше, ніж на військовому»⁹⁴.

А ось що писав з цього приводу учасник подій П. Христюк: «Настрій піднісся до великого напруження (...) В словах численних промовців почулися нарікання на делегацію

⁹² Мороз В. Україна в ХХ ст. / В. Мороз. – С. 113.

⁹³ Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Ч. 1. – С. 178.

⁹⁴ Мороз В. Україна в ХХ ст. / В. Мороз. – С. 120.

У.Ц. Ради і на саму Центральну Раду за те, що вона «принизилась» до того, що прохала Тимчасовий уряд задовольнити домагання українського народу, тоді як повинна була, на думку промовців, вимагати, а не прохати. Інші знов говорили, що Центральна Рада взагалі мляво веде справу і майже нічого не зробила для фактичного здійснення автономії України. Настроєні самостійницько члени з'їзду в таких промовах радили цілком порвати з Московщиною, негайно оголосити самостійну Українську Республіку. Представник Черкаського повіту селянин – солдат Білик сказав, що, на його думку, «сучасні українці повинні йти за прикладом славних предків, котрі вміли боронити свою волю зі зброєю в руках». «Хвиля велика», говорив промовець, «і нам не простять наші діти та внуки, як ми її змарнуємо! Нам нема чого і нікому кланятися, візьмемо своє!»⁹⁵

Зауважимо: самостійницьких виступів на з'їзді було чимало і, характерно, вони звучали переважно з уст простих селян. Це абсолютно не в'яжеться з твердженнями більшості радянських істориків і сучасних комуністів, що самостійність України обстоювали «буржуазно-націоналістичні» лідери Центральної Ради, а звичайні трудівники (робітники й селяни) виступали одностайно та цілковито за союз із Росією. Насправді все було навпаки.

Незважаючи на яскраво виражену самостійницьку тенденцію, селянський з'їзд, як і попередній військовий, прийняв невиразні автономістські резолюції. І винні у ньому обізнані в політичних хитромудрощах українські соціалістичні демократи, котрі зуміли переконати необізнаних із політичною термінологією селян, що «автономія» і «самостійність» – це одне й те саме.

Гарячу полеміку на з'їзді спричинило земельне питання. Основна дискусія тут розгорнулася між соціал-демократами (есдеками) та соціалістами-революціонерами (есерами), які мали різні погляди і відповідно різні аграрні програми. Земля оголошувалась всенародною власністю –

⁹⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. / П. Христюк: – Т. 2. – С. 82.

створювався український земельний фонд. В. Мороз зауважує: «...земельне питання вилучалось із «всеросійської» політики і ставало чисто українською компетенцією. Земельним фондом повинен розпоряджатися Український Союз, а петроградські Установчі збори повинні це затвердити. Встановлювався принцип норми землі на душу населення, а також принцип «земля тому, хто її обробляє». Досить свіжою і прогресивною на той час була ідея прибуткового податку, прийнята з'їздом. Більші, взірцеві господарства ухвалено не ділити, а передати товариствам артилям. Це свідчило про великий реалізм і господарність українського селянина, враховуючи земельний голод і велику спраглисть за своїм, відділеним шматком землі»⁹⁶.

Останнім акордом I Всеукраїнського з'їзду селян стала телеграма військового міністра Тимчасового уряду О. Керенського про заборону II Українського військового з'їзду, який незабаром мав відбутися у Києві. «З огляду на воєнні умови, – зазначалось у телеграмі, – вважаю український військовий з'їзд за несвоєчасний, бо не можна відтягати в теперішній час солдатів та офіцерів»⁹⁷.

Ця звістка ще більше обурила делегатів, аніж відмова Тимчасового уряду визнати автономію України. З'їзд ухвалив надіслати у відповідь телеграму протесту. Зі заявою виступив М. Грушевський, сказавши, зокрема: «Свято революції скінчилося! Настає грізний час!»⁹⁸

Усупереч загальноприйнятій логіці, коли національна еліта веде за собою народ, у революційній ситуації 1917 р. це зробили військові й селяни. Власне вони де-факто утвердили суверенітет України у військовому та земельному питаннях.

Однак не надто критикуватимемо Центральну Раду – нелегко їй було кермувати в оточенні ворожо налаштованих антиукраїнських партій і так само ворожої, українофобської значної частини суспільства. Незважаючи на це, вона робила відважні, гідні солідної влади кроки. До таких належала їй

⁹⁶ Мороз В. Україна в ХХ ст. / В. Мороз. – С. 126.

⁹⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т.1. – С. 87.

⁹⁸ Там само. – С.87–88.

реакція на відхилення Тимчасовим урядом вимоги про надання Україні автономії.

Наступного дня після офіційного відхилення українських вимог, 17-го червня, на закритому засіданні Центральна Рада констатувала, що актом відхилення вимоги автономії України Тимчасовий уряд порушив інтереси українського народу і принципи права націй на самовизначення. Відтак було прийняте рішення безпосередньо звернутися до народу, тобто видати Універсал.

У Києві 18 червня відкрився заборонений напередодні Тимчасовим урядом II Всеукраїнський військовий з'їзд, у якому брали участь понад 2500 делегатів від 1700000 вояків⁹⁹. З'їзд повністю підтримав вимоги Центральної Ради і в категоричній формі звернувся зі закликом до Тимчасового уряду задовольнити їх. Самій Раді він запропонував самостійно перейти до встановлення автономії, визнав за необхідне українізацію армії й школи, водночас запропонувавши скликати українські територіальні збори.

Рішення з'їзду, його рішуча підтримка стали вагомою підставою для подальших державотворчих дій Центральної Ради, а 23 червня 1917 р. відбулася історична подія – за величезного здвигу народу на Софійському майдані Центральна Рада урочисто проголосила свій I Універсал.

Виокремимо основні моменти Універсалу. В ньому, зокрема, сказано:

«Народе Український! Народе селян, робітників, трудового люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української Землі...

... Хай буде Україна вільною. Не oddіляючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. (Критики Центральної Ради на підтвердження її автономістського «зациклення» переважно приводять цей уривок, але читаймо далі.) Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням

⁹⁹ Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. / Ю. Павленко. – С. 51.

Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори...

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас луччі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закони на Всеросійському Учредительному Зібранні, право порядкувати нашими українськими землями, право користуватися ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові)...»

А це – вже про ставлення до Тимчасового уряду:

«...Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку у сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу...

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю... Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя»¹⁰⁰.

Як би не сперечалися критики стосовно діяльності Центральної Ради та її лідерів, але прийняття І Універсалу було рішучим, відважним і, головне, реальним кроком на шляху побудови суверенної Української держави. Після прийняття Універсалу поживавився державотворчий процес: обрано Генеральний секретаріат (крайовий уряд) на чолі з

¹⁰⁰ Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософ. і соціолог. думка, 1992. – С. 58–59. (272 с.)

В. Винниченком. Генеральний секретаріат з військових питань очолив С. Петлюра.

Більшість сучасних дослідників того періоду зазначають: соціал-демократи та найближчі до них соціалістично-революціонери (до них примкнув і М. Грушевський) брали гору в українському русі. На жаль, цих досліджень не читають сучасні українські комуністи, продовжуючи надалі повторювати фальшиву радянську сентенцію, що Центральна Рада була поспіль буржуазно-націоналістичною.

Про реакцію антиукраїнських сил на прийняття Центральною Радою І Універсалу Ю. Павленко і Ю. Храмов пишуть: «Такі рішучі кроки вкрай стурбували Раду громадських організацій, сила якої базувалася головним чином на ще не зовсім розтраченому авторитеті Тимчасового уряду. Її Виконавчий комітет намагався знайти компроміс та примиритися з Центральною Радою, задля чого в один з чарівних червневих вечорів влаштували на пароплаві катання по Дніпру, на яке було запрошено представників обох політичних сил. В бесідах, у невимушеній обстановці безпосереднього спілкування, сторони намагалися з'ясувати позиції та плани одна одної, але практичних наслідків ці катання та банкет не дали. Однак В. Винниченко попередив: якщо Тимчасовий уряд надалі опиратиметься в справі надання автономії Україні та визнання Центральної Ради як представницького органу краю, в українстві можуть взяти гору сили, що вдадуться до таких заходів, як оголення фронту за рахунок відозви з нього солдат-українців. Немає сумніву, що голова Генерального секретаріату мав на увазі активну роботу у військах Народної української партії (з грудня 1917 р. Українська партія самостійників-соціалістів) М. Міхновського, спрямовану на отримання підтримки гасла незалежної України серед військових українського походження»¹⁰¹. Сказане зайвий раз підтверджує зростання самостійницької тенденції в українському суспільному русі.

Проголошення Центральною Радою І Універсалу та формування власного уряду не на жарт сполошило Петро-

¹⁰¹ Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. / Ю. Павленко. – С. 52.

град. Реакція не забарилася: 11 липня до Києва прибула «пожежна команда» Тимчасового уряду в складі О. Керенського, М. Терещенка й І. Церетелі. Під час перемовин з українським керівництвом петроградські посланці загалом погодились із майбутньою автономією України. Дійшли згоди, що деталі й подробиці ще будуть обговорюватися. Внаслідок плідної дискусії досягнули домовленості: Українська Центральна Рада поповнить склад на 30% представниками громадських організацій неукраїнського населення. Це одразу і зробила Центральна Рада, продемонструвавши у такий спосіб свою солідність і водночас набувши вигляду справжнього, хоча й тимчасового (до скликання сойму) парламенту автономної країни, де б були представники всіх національно-політичних сил краю. Саме це і проголосив II Універсал від 16 липня 1917 р.:

«Ми, Центральна Рада (...) оповіщаємо всіх Громадян України:

Українська Центральна Рада, обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново з свого складу окремий відповідальний перед нею орган – Генеральний Секретаріат, – що буде представлений на затвердження Временного Правительства, яко носитель найвищої краєвої влади (...) на Україні (...)

... В згоді з іншими національностями України і працюючи в справах державного управління, як орган Временного Правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією»¹⁰².

Згідно з угодою, яку від імені Тимчасового уряду підписали О. Керенський та міністр юстиції А. Зарудний, повно-

¹⁰² Конституційні акти України 1917–1920. – С. 61.

важення Українського уряду поширювалися на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й Чернігівську губернії. Водночас зазначалося: вони можуть охопити й інші губернії або їхні частини, якщо земські установи останніх погодяться на це.

Оскільки Тимчасовий уряд задовольнив мінімальні національні вимоги українського народу, висловлені Центральною Радою, то було покладено край українській кризі ще до скликання Установчих зборів¹⁰³.

3 липня 1917 р. російський уряд своєю постановою офіційно затвердив Генеральний секретаріат як підпорядкований йому крайовий виконавчий орган Центральної влади в Україні¹⁰⁴. Україну було визнано окремою територіально-адміністративною одиницею Російської Республіки зі своїм представницьким і виконавчим органом. Отже, Тимчасовий уряд домігся мети – юридичного та фінансово-економічного підпорядкування загальноросійській владі українського політичного керівництва і крайових виконавчих структур. Це був певний крок відступу від вимоги автономії України, політичний компроміс провідників Центральної Ради, зумовлений їхньою неспроможністю опанувати адміністративно-політичну і фінансово-економічну ситуацію в поєднанні з автономістськими уподобаннями та невірою у повноцінні державотворчі можливості українства.

Комітет Центральної Ради 15 липня 1917 р. своєю постановою затвердив оновлений склад Генерального секретаріату. Згідно з домовленістю з представниками Тимчасового уряду 16 (29) липня Центральна Рада затвердила «Статут вищого управління Україною», в якому діяльність Генерального секретаріату тимчасово визначалася такими умовами:

«1. Найвищим крайовим органом управи на Україні є Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, який формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується Тимчасовим Правительством.

¹⁰³ Церетели И.Г. Кризис власти. Воспоминания лидера меньшевиков, депутата II-й Государственной думы, 1917-1918 / И.Г. Церетели. – М.: Центрполиграф, 2007. – С. 126. (253 с.)

¹⁰⁴ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 10. – Черв.

2. Формування Генерального Секретаріату Центральної Рада здійснює через свій Комітет.

3. Центральна Рада затверджує Генеральний Секретаріат у цілості, висловлюючи йому довір'я.

4. В склад Генерального Секретаріату входить 14 генеральних секретарів, а саме – секретарі в справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу, промисловости, пошти й телеграфу, праці, доріг, генеральний контрольор і генеральний писар.

Примітка. При секретареві з національних справзначаються три товариші (тобто заступники. – Авт.) секретаря – від великоросів, євреїв і поляків. Товариші секретаря по ділах своєї нації мають право реферату й рішачого голосу в цих справах у Генеральнім Секретаріаті. Товариші секретаря в національних справах затверджується Комітетом Ради.

5. Свою власть Генеральний Секретаріат здійснює через урядові органи на Україні.

6. Всі урядові органи на Україні підлягають власті Генерального Секретаріату.

Примітка. Генеральний Секретаріат установлює, які органи, в яких випадках мають зноситися безпосередньо з Тимчасовим Правительством.

7. Всі урядові посади на Україні, коли вони не виборні, заміщаються Генеральним Секретаріатом або підвладними йому органами.

8. При Тимчасовім Правительстві має бути статс-секретар для справ України, якого призначає Тимчасове Правительство по згоді з Центральною Радою.

9. Статс-секретар має пильнувати інтересів України в усій роботі Тимчасового Правительства і в разі потреби пересилає законопроекти через Генеральний Секретаріат на розгляд Центральної Ради.

10. Генеральний Секретаріат передає на санкцію Тимчасового Правительства ті законопроекти, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

11. Генеральний Секретаріат передає на затвердження Тимчасового Правительства тимчасові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

12. Тими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджується Генеральний Секретаріат по бюджету, ухваленому Центральною Радою.

13. Генеральний Секретаріат ті справи, які вважає найважливішими, передає на розгляд Центральної Ради.

14. Діяльність Генерального Секретаріату, відповідального перед Центральною Радою, контролюється нею шляхом запитань по всім справам.

Примітка: порядок запитань має бути зазначений окремим наказом.

15. В перервах поміж сесіями Центральної Ради Генеральний Секретаріат відповідає перед Комітетом Центральної Ради, який виконує всі її функції, окрім зазначеної в (пункті. – *Авт.*) 3-ім.

16. Коли Генеральний Секретаріат не згоджується з постановою Комітету в якій-будь справі, остання переносить на розгляд Центральної Ради, яка скликається негайно.

17. Коли Центральна Рада висловлює недовір'я Генеральному Секретаріату, він подається у відставку.

18. Всі акти Центральної Ради й Комітету контрасигнуються Генеральним Секретаріатом.

19. Всі закони Тимчасового Правительства мають силу на Україні від дня проголошення їх у Крайовім Урядовім Віснику на українській мові.

Примітка: в надзвичайних випадках Генеральний Секретаріат проголошує їх іншим способом.

20. Всі закони, адміністративні приписи й постанови, проголошені українською мовою, публікуються також і на мовах російській, єврейській і польській.

21. У справах внутрішнього розпорядку роботи Генеральний Секретаріат виробляє свій наказ¹⁰⁵.

«Статут вищого управління Україною» називали ще Конституцією України. Однак він проіснував недовго. Тимчасовий уряд 4 серпня виробив Інструкцію для Генерального Секретаріату, яка визначала повноваження уряду автоном-

¹⁰⁵ ЦДАВОВ України, ф. 1115, оп., спр. 1, арк. 10–11; Нова Рада. – 1917. – 4 лип.

ної України та його правовий статус щодо загальноросійської влади:

1. На час до вирішення справ про місцеве врядування Установчими Зборами по справах місцевого врядування Україною вищим органом Тимчасового уряду є Генеральний Секретаріят, котрого призначає Тимчасовий уряд по пропозиціях Центральної Ради.

2. Уповноваження Генерального Секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, з виключенням Глинського, Суражського, Стародубського і Новозибківського повітів. Вони можуть бути поширені і на інші губернії чи частини їх, втім разі як утворені в цих губерніях на основі постанови Тимчасового уряду земські інституції висловляться за бажаність такого поширення.

3. Генеральний Секретаріят складається з генеральних секретарів по відомствах: а) внутрішніх справ; б) фінансів; в) хліборобства; г) освіти; д) торгу і промисловості; є) праці, а також секретаря по національних справах і генерального писаря. Крім цього, при Генеральному Секретаріаті є для контролю його справ генеральний контрольор, що бере участь у засіданнях Генерального Секретаріату з правом рішачого голосу. З числа секретарів не менше чотирьох повинні бути заміщені з осіб, які не належать до української національності. При Секретаріаті по національних справах встановлюються три посади товаришів секретаря з тим, щоб всі чотири найбільш численні національності України мали кожна свого представника в особі секретаря або одного із його товаришів.

4. Проекти ці можуть бути перед поданням їх Тимчасовому уряду внесені на обговорення Центральної Ради.

5. Уповноваження Тимчасового уряду по справах місцевого управління, що входять у компетенцію пойменованих у статті 3-й відомств, здійснюються через генеральних секретарів. Докладніше визначення цих справ буде подане в особливому додаткові.

6. По всіх справах, зазначених у попередній статті, місцева влада краю звертається до Генерального Секретаріату,

який після зносин з Тимчасовим урядом передає його розпорядження і накази місцевій владі.

7. Генеральний Секретаріат подає список кандидатів на урядові посади, обов'язки яких торкаються пунктів, зазначених в статті 5 справ, і які заповнюються за призначенням Тимчасового уряду.

8. Стосунки вищих державних установ і окремих громадських відомств з секретаріатом і окремими секретарями по належності, а також останніх з вищими державними установами і відомствами робляться через особливого комісара України в Петрограді. Так само йдуть і законодавні пропозиції, і проекти, які торкаються місцевих справ України, як також і заходи загальнодержавного значіння, які виникли в окремих відомствах або обговорені міжвідомственими і відомственими комісіями і вимагають особливе відношення до України участі представника управління в зазначених комісіях.

9. В негайних і настирливих випадках вищі державні установи і відомства сповіщають про свої накази місцеву владу безпосередньо, сповіщаючи одночасно про ці накази секретаріат»¹⁰⁶.

Отже, українська національна влада опинилася у повній залежності від загальноросійської влади. Проте за тодішніх обставин Центральна Рада змушена була змиритися з «Інструкцією», хоча у своїй резолюції від 22 серпня наголошувала: вона «цілком не відповідає потребам ні українського народу, й національних меншостей, які живуть на Україні».

Українське керівництво оцінило документ майже всуціль негативно, що призвело до гострої конфліктної ситуації. Навіть через кілька років після цього голова делегації до Петрограда В. Винниченко з обуренням згадував: «Таким способом замість Конституції ми мали інструкцію. Основним завданням цього кадетського твору було звести нанівець інститут окремої національної влади на Україні. Навіть саму ідею такої влади витерти з договорного акта»¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Нова Рада. – 1917. – 6 серп.

¹⁰⁷ Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Київ; Відень: Дзвін, 1920. – С. 318.

Висловлена ж у II Універсалі заява про «виділення наново із свого складу окремого відповідального органу» означала переобрання Генерального секретаріату. Але це переобрання перетворилося на жорстке групове протистояння, яке затягнулося майже на два місяці. За цей час подали у відставку і М. Грушевський (19 серпня), і Генеральний секретаріат – 22 серпня.

Лише 16 вересня Генеральний секретаріат спромігся, зрештою, приступити до роботи. Тим часом «економічна криза та загальний розвал господарського життя в країні значно збільшилися, а відтак зростає незадоволеність широких мас всіма структурами, що символізували в очах пересічної людини «владу» як таку. 24 липня на Українському робітничому з'їзді делегати відкрито висловили його керівникам, українським соціал-демократам В. Винниченку, Д. Антоновичу та М. Поршу своє різке незадоволення тим, що Центральна Рада практично не захищає інтереси робітників, констатує падіння її авторитету серед трудящих мас. Вони також попереджали, що селянин, попри антибільшовицькі настрої, якщо дати йому землю і волю, «стане більшовиком»¹⁰⁸.

Українською була ситуація в усій Російській імперії: катастрофічні поразки на фронті, некерованість державницьких структур і регіонів, розгул злочинності й тотальна корупція спричинили масове невдоволення населення Тимчасовим урядом. Цим вирішили скористатися більшовики і, використавши невдоволених військових, котрі не бажали йти на фронт, зробили спробу державного перевороту в столиці. Дні 17–19 липня у Петрограді перетворилися на криваве побоїще й отримали в історії назву «липневі події». Цього разу Тимчасовому уряду вдалося (хоча й з великими зусиллями) навести порядок.

Проте ланцюг розмотувався далі: липневі події зумовили гостру урядову кризу. Голова Тимчасового уряду князь П. Львов подав у відставку. Змінив його на цій посаді есер О. Керенський. Однак ситуація в країні вже була практично некерованою.

¹⁰⁸ Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. / Ю. Павленко. – С. 53.

Такий стан натомість призвів до консолідації російських шовіністичних та націонал-патріотичних сил із вимогами «міцної руки і справді російської влади». На роль такої «міцної руки» військові й націонал-патріотичні кола Росії висунули бойового генерала, але поганого політика, незадовго перед тим призначеного Верховним головнокомандувачем, Л. Корнілова, який і вчинив антидержавний заколот. Походив майбутній (невдалий) диктатор з не надто родовитої козачої родини, то ж – в силу свого походження – претендував на роль виразника інтересів народу.

Загроза військової диктатури на певний час об'єднала демократичні сили довкола Тимчасового уряду (О. Керенський навіть пішов на зближення з радами робітничих і солдатських депутатів, де вже перемагали більшовики.) Заколот придушили, Л. Корнілова і його найближчих сподвижників, генералів А. Денікіна і О. Лукомського заарештували. Однак позитивних зрушень в імперії внаслідок цього не відбулося – життя далі котилося протореною колією: загальна анархія, корупція, бандитизм, розвал економіки.

Сьогодні російський президент В. Путін та його українські підбріхувачі в особі О. Бузіни мають нахабство стверджувати, що майже виграна для Росії Перша світова війна закінчилася катастрофою внаслідок зрадницької діяльності більшовиків. Як додає при цьому В. Путін, з вини більшовиків були нібито втрачені колосальні території ... Ми ж вважаємо, що війна стала лише каталізатором краху Російської імперії, подібно до того, як прискорила руйнування ще двох регіональних імперій – Австро-Угорської та Оттоманської. Більшовики, навпаки, майже врятували імперську спадщину – аж до поч. 90-х років ХХ ст. За кілька десятиліть по Першій світовій війні – за різними сценаріями, але з неминучою фатальністю – розпадуться британська, голландська, французька, португальська колоніальні імперії. Лейтмотив усього суспільного прогресу ХХ ст. – це виникнення національних держав як найбільш придатних форм самоорганізації людської спільноти. Усі імперії рано чи пізно приречені на загибель – таким є основний урок історії; роль особи зводиться лише до прискорення чи уповільнення цього об'єктивного у своїй основі процесу.

Якщо оцінювати ситуацію в Петрограді та загалом у Росії з політичного погляду, то для України вона складалася сприятливо. Українська Центральна Рада мала змогу майже не рахуватися із ослабленим Тимчасовим урядом і розгорнути власне державне будівництво.

Проте цим шансом вона не скористалася, хоча певні кроки в цьому напрямі спостерігалися. Так, 7 жовтня 1917 р. Генеральний секретаріат офіційно прийняв владу над визначеними Тимчасовим урядом п'ятьма українськими губерніями.

Не можна не згадати і з'їзд представників народів та областей колишньої Російської імперії 21–28 вересня 1917 р. у Києві з ініціативи Центральної Ради за головування М. Грушевського. З'їзд зібрав, окрім українських, представників громадських організацій естонських, литовських, латиських, білоруських, польських, молдовських, грузинських, татарських, єврейських, донських козаків, бурятських та ін. Усі вони, за винятком литовців, котрі прагнули повної незалежності, висловилися за федеративний устрій майбутньої демократичної Росії. Отже, пересвідчуємося: автономічно-федералістська тенденція була спільною «хворобою» пригноблених народів Російської імперії, а не лише українців...

На жаль, до вирішення кореневих проблем, насамперед економічних, молода українська влада всерйоз не приступала. Невирішеним залишилось питання питань – аграрне, від розв'язання або нерозв'язання якого залежала доля і Центральної Ради, і молоді Української держави.

5.4. Більшовицький переворот у Росії.

Війна Радянської Росії з УНР

Незважаючи на досягнення принципової угоди між Центральною Радою і Тимчасовим урядом стосовно автономії України, відносини між ними незабаром загострилися. Трапилося це тоді, коли Мала рада і Генеральний секретаріат прийняли 23 жовтня 1917 р. ухвалу про початок підготов-

ки до скликання Українських установчих зборів. Тимчасовий уряд розцінив це як порушення угод, за котрими автономний статус України мали визначити Всеросійські установчі збори і прийняв безпрецедентне рішення – віддати весь Генеральний секретаріат під суд. Сталось це напередодні падіння самого Тимчасового уряду.

Саме в ці дні (2 листопада) в Києві відкрився III Всеукраїнський військовий з'їзд. Більшість його делегатів налаштувалася рішуче.

Рішення Тимчасового уряду про майбутній суд, читай – розправу, над Генеральним секретаріатом зумовило різку і гостру реакцію. Наведемо лише два приклади. Так, український есер, секретар з аграрних питань М. Ковалевський заявив: «Ви вже знаєте, що Тимчасовий уряд віддав Генеральний секретаріат під суд і навіть Українській Центральній Раді той уряд загрожує розгоном. Проти нас збираються великі хмари (...) Ставаймо тепер на справжній шлях, шлях утворення власними силами Української Демократичної Республіки». Ще гостріше висловився представник Вільного козацтва: «Пам'ятайте ви, члени з'їзду, з якими очима ви явитесь до війська з порожніми руками. Пам'ятайте, що коли з'їзд хоче роз'їхатися, нічого не зробивши, – хай раніше відправить панахиду по Україні. Пам'ятайте ті, хто хоче, щоб з'їзд роз'їхався, нічого не зробивши, що ви оддаєте свій народ на поталу москалям, пам'ятайте, що сучасний момент найзручніший, щоб здобути народові землю й волю. Час настав Україні сказати своє рішуче слово, і це слово мусить сказати Третій військовий з'їзд»¹⁰⁹.

У дні роботи з'їзду з Петрограда надійшло повідомлення про початок збройного повстання проти Тимчасового уряду. В Києві це спричинило занепокоєння і тривогу. Тут 6 листопада був створений Революційний комітет з охорони революції в Україні, де об'єдналися представники Центральної Ради та лідери місцевих більшовиків (Л. П'ятаков і В. Затонський). Комітет проголосив себе верховною владою

¹⁰⁹ Крип'якевич І. Історія українського війська: у 2 ч. / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич. – Л.: [б. в.], 1936. – Ч. 2. – С. 193–194. (574 с.)

над всіма українськими губерніями і звернувся до народу, закликаючи співгромадян не допустити, щоб зі ситуації скористалися антиреволюційні сили і не відновили царський режим в Україні. Такий крок Центральної Ради давав чітко зрозуміти, що вона відвертається від Тимчасового уряду.

Натомість більшовики прагнули повністю захопити владу в Україні й особливо не приховували цього. Безперечно, такий альянс не міг бути тривалим – через два (!) дні він розпався, і 9 листопада Генеральний секретаріат виступив із відозвою «До всіх громадян України». Це перший документ, з котрим Центральна Рада та її Генеральний секретаріат зверталися до народу як справжня всеукраїнська влада. Крім того, він чітко окреслював позицію українського уряду до протиправних дій більшовиків у Петрограді.

Наведемо її повністю:

«В Петрограді сталися криваві події, які загрожують загибеллю завоюванням революції. Частина населення Петрограда, керована більшовиками, повстала зі зброєю в руках проти Тимчасового уряду і хоче нав'язати свою волю Російській Республіці.

Генеральний секретаріат України, як вища крайова влада, створена Українською Центральною Радою і затверджена Тимчасовим урядом, закликає населення України до спокою. Разом зі всіма революційними силами України Генеральний секретаріат буде рішуче боротися з будь-якими спробами підтримувати Петроградське повстання.

Громадяни України! Покажіть себе вірними захисниками свободи і ворогами анархії, котра може віддалити скликання Всеросійських і Українських Установчих зборів і навіть призвести до загибелі рідний край»¹¹⁰.

Більшовики, відверто ігноруючи Центральну Раду та її уряд, того ж 9 листопада зібрали об'єднане засідання проросійських рад робітничих і солдатських депутатів, яке ухвалило підтримати переворот у Петрограді, створити у Києві Військово-революційний комітет і передати йому всю владу.

¹¹⁰ Хрестоматія з історії України для студентів вузів / уклад. Б.І. Білик, Л.В. Дячук, Я.С. Калакура та ін. – К.: ІСДО, 1993. – С. 193–194. (376 с.)

Очолити ревком енергійні й рішучі більшовики Л. Пятаков, Я. Гамарник, В. Затонський. У своєму розпорядженні вони мали робітничі червоногвардійські загони заводу «Арсенал» (робітники ці переважно завезені зі Сестрорецька й інших суто російських промислових міст, вирізнялися ворожим налаштуванням проти всього українського).

Далі події в Києві розвивалися за сценарієм більшовиків. Війська, котрі підтримували їх, зайняли Маріїнський палац. Його більшовики відразу ж перетворили на свій штаб і розпочали активну підготовку до збройного повстання. Натомість віддані Тимчасовому уряду військові частини, які групувалися довкола Штабу округу (всього близько 10 тис. багнетів), 10 листопада оточили палац і заарештували ревком. Від самосуду і розправи на місці більшовицьких лідерів врятувало посередництво делегації Центральної Ради. Здавалось, конфлікт удалось пригасити. Однак уже вранці наступного дня більшовицькі частини атакували Штаб військового округу. Їх підтримав гарматами «Арсенал». Більшовицький наступ був погано організований. Захисники Штабу округу не лише успішно відбили його, а й самі перейшли у контрнаступ, перенісши свої сили під мури «Арсеналу». Розгорілися справжні вуличні бої. Арсенальців підтримали розміщені поруч військові частини, розпропаговані більшовиками, і 11 листопада відкинули юнкерів від стін заводу, а 12 листопада бої розгорілися з новою силою.

Центральна Рада, в розпорядженні якої в Києві перебувало близько 18 тис. багнетів (приблизно стільки ж, скільки в обох воюючих сторін разом), не чинила жодних дій. Становище її було доволі суперечливим. Тимчасовий уряд в останні дні діяльності вкрай загострив стосунки з Центральною Радою, оголосивши про віддання під суд Генерального секретаріату. Більшовики ж незаконно узурпували владу в Петрограді й те саме планували зробити в Києві. І перші, й другі були запеклими ворогами не лише самостійності України, а й її автономності в складі ще не створеної Російської демократичної республіки.

І лише коли «до Києва почали наближатися викликані з фронту на допомогу Штабу округу військові частини,

Центральна Рада, не без підстав побоюючись, що їхня перемога над більшовиками призведе і до її розгрому, блокувала вірними їй силами підхід цих військ до міста. Водночас було укладено угоду з більшовицьким проводом, за якою останній визнавав над собою владу призначеного Центральною Радою українського начальника Військового округу полковника В. Павленка, і його сили почали розгортатись проти зосереджених в місті військ Штабу округу»¹¹¹.

Штаб Київського військового округу і комісар Тимчасового уряду в Києві прийняли 13 листопада умови замирення, запропоновані Центральною Радою. Вони припинили збройний опір, і їм надавалася можливість без перешкод залишити місто, чим вони і скористалися ближчими днями. Унаслідок цих триденних боїв над містом «був установлений повний контроль відданих Центральній Раді сил». Тривладдя в місті закінчилося, і Центральна Рада, ставши повноправним господарем становища, заговорила з більшовиками іншим тоном, «виразно показуючи їм своє небажання ділитися з ними владою». Це зумовило обурення останніх, які звинувачували «українців у підступності та віроломстві. Незабаром українські частини роззброїли більшовицькі загони в Києві і за Дніпром – в Микільській слобідці, Дарниці та Броварах»¹¹².

Отже, на цьому етапі Центральна Рада, її Генеральний секретаріат діяли, як і належить справжній, повноцінній державній владі. Це посилювало їхній авторитет серед широкого громадянства. Значимо також, що, відразу після припинення боїв у Києві, були значно розширені владні повноваження Генерального секретаріату, юрисдикція Центральної Ради поширилась майже на всі території, де переважало українське населення, у тому числі на Південь (без Криму) і Схід України. Тут Центральна Рада першою виступила за створення в межах колишньої Російської імперії нового федеративного утворення, звернувшись відповідно до керівництва Білорусі, Дону, Кубані та піших державних новоутворень. Безумовно, в цьому контексті Раду народних комісарів, очолену В.Улья-

¹¹¹ Хрестоматія з історії України. – С. 193–194. (376 с.)

¹¹² Там само. – С. 71.

новим, українське керівництво сприймало не загальноросійським органом, а урядом центральних районів Росії. І урядом незаконним, який прийшов до влади внаслідок державного перевороту. Зіткнення з більшовицькою Росією було невідворотним. На жаль, у Києві мало хто це усвідомлював.

Маємо всі підстави стверджувати, що після листопадних подій у Києві й опанування владних повноважень Центральною Радою утворилася де-факто молода Українська держава. Аби зафіксувати це й одночасно відреагувати на популістські більшовицькі декрети, передусім на «Декрет про землю», 20 листопада Центральна Рада прийняла III Універсал. Головним у ньому було проголошення Української Народної Республіки (УНР) як автономної складової частини майбутньої демократичної Російської Федерації в межах Київщини, Поділля, Волині, Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини і Таврії (без Криму) та скасування приватної власності на землю. Стосовно земельного питання в Універсалі, зокрема, зазначалось: «Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає генеральному секретареві земельних справ негайно виробити закони про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів»¹¹³. Отже, вирішення цього питання знову відкладалось.

Скасування приватної власності на землю більшість українського селянства сприйняло насторожено і з тривою. Річ у тім, що хоч Російська імперія вважалася на загал селянською країною, форми землеволодіння на її теренах були неоднакові. Це питання глибоко дослідив уже згадуваний нами К. Кононенко у фундаментальній праці «Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960». Він дійшов висновку: «общинне» (тимчасове, оскільки землю постійно перерозподіляли за кількістю їдоків) землеволодіння характерне, власне, для Росії, а в Україні земельні

¹¹³ Хрестоматія з історії України. – С. 191.

відносини історично склалися інакше, і вона не зазнала такого тривалого і жорстокого кріпацтва, як Росія, «общини» в суто російському вигляді практично не існувало. Дослідник наголошує: «(...) лише в трьох губерніях України – Харківщині, Херсонщині та Катеринославщині – громадська форма землеволодіння охоплювала 89–97% надільної землі. В решті губерній було протилежно: подвірне землеволодіння сягало від 48,5% (Чернігівщина) до 94,6% (Поділля). Але навіть і в тих губерніях, де громадське землеволодіння було переважаючим, як вже зазначалося, не мало характеру російської «общини»: загальні переділи землі не переводились і вона фактично перебувала в постійному і незмінному подвірному землекористуванні. Головне ж те, що якраз в цих районах процес набуття землі у власність ішов значно прискореними темпами, ніж в інших. Уже в 1887 р. у трьох губерніях відсоток купленої селянської землі до надільної складав 10,1%, а до 1905 року він дійшов до 44,9%. Отже, напередодні Столипінської реформи з 25,7 млн десятин селянських земель лише 8,5 млн було в громадському володінні, решта в подвірному, з якої (5,6 млн десятин) було куплено у власність (...) Ідея власності на землю не тільки не була чужа селянству, а навпаки, творила основу його господарського мислення»¹¹⁴.

Не дивно, що відміна III Універсалом приватної власності на землю у більшості селян-приватників зумовила суперечливі почуття. Оскільки значний відсоток в українській селянській масі становили заможні й середньозаможні власники, то, безумовно, їх тривожило, чи не відберуть землю й у них. І це похитнуло віру в Центральну Раду. Іншій частині селянства не терпілося примножити власні наділи та маєтності за рахунок панського, державного, церковного майна. Підбурювані більшовицькими агітаторами, вони кинулися громити панські маєтки, спиртзаводи, цукроварні. Прокотилася хвиля єврейських погромів.

Після більшовицького перевороту, поруч з хаосом і анархією у сфері економічній, продовжувалися деморалізація і розклад війська. Армія перетворилася на некеровані

¹¹⁴ Кононенко К.С. Україна і Росія / К.С. Кононенко. – С. 33–34.

юрби озброєних і озлоблених людей. Особливе сум'яття вніс «Декрет про землю», украдений більшовиками з есерівської програми (як відомо, у «Квітневих тезах» В. Ленін висловлювався за крупні сільськогосподарські підприємства на зразок майбутніх радгоспів, відтак за націоналізацію, але не розпаювання поміщицького та іншого крупного земельного володіння). Солдатська маса, сформована переважно з селян, панічно боялася не встигнути на близьке свято розподілу поміщицьких та монастирських земельних наділів. Кожному хотілося в цей вирішальний момент бути удома, аби не виявитися обдуреним чи обділеним.

Їх треба було якнайшвидше демобілізувати і пропустити на потягах через Україну. Американський історик, професор Ратгерського університету Тарас Гунчак пише з цього приводу: «Захоплення влади більшовиками якщо не спричинило, то значною мірою сприяло загальному занепаду й анархії. Для України більш ніж для будь-якої іншої частини царської імперії це мало трагічні наслідки. Із падінням Керенського і без того деморалізовані війська цілими полками й дивізіями покидали фронт і блукали Україною. Вони пересувалися великими загонами й сіяли паніку серед цивільного населення. На думку відомого єврейського історика Церіковера, саме ці вояки й несуть відповідальність за перші погроми на Україні. Частини ці не були виключно російськими чи українськими, а скоріше за все являли собою суміш народів багатонаціональної російської імперії»¹¹⁵.

Деморалізоване царське військо за усталеною чорносотенною традицією громило не лише єврейські поселення, а й українські села. Професор Гунчак далі зазначає: «Як пише Володимир Кедровський, колишній головний інспектор війська Української Народної Республіки, перший великий погром вчинили на Поділлі вояки 2-го гвардійського корпусу в листопаді 1917 року. Під час цього погрому спалено та зруйновано дощенту сімнадцять українських сіл. Цілком можливо, що деякі з цих погромів не були наслідком загаль-

¹¹⁵ Гунчак Т. Чи був Симон Петлюра ворогом євреїв? / Т. Гунчак // Дзвін. – 1991. – № 2. – С. 102–117.

ної анархії, а були заплановані та спрямовані єдиним центром і мали певну політичну мету. Лейтенант російської армії А.Е. Шіллер засвідчив: «...Нам наказали руйнувати й знищувати українські села, які траплялися на шляху, та забирати в беззахисних селян останнє майно і харчі»¹¹⁶.

Проте навіть без цієї конспірології натовпи озброєних людей, керовані відомим російським прислів'ям, що «На війне и поросенок – Божий дар», становили величезну небезпеку дезорганізації та цілковитої анархії.

Отже, склалася некерована ситуація, а Центральна Рада, крім добровольців, не мала жодних регулярних збройних сил. Хоча, як уже згадувалося, фронтовики – делегати військових з'їздів (зокрема самостійники) вимагали від неї створення могутньої національної армії, пропонували 1,5–2 млн багнетів на захист власної незалежності, селяни в усій Україні стихійно почали збір добровільних пожертв на власне військо, а нащадки запорозьких козаків, розпочавши зі Звенигородщини у квітні, до вересня створили низку загонів «вільного козацтва» на Київщині, Поділлі, Катеринославщині, Херсонщині, Полтавщині й Чернігівщині, на місцях формувалися добровільні військові частини на зразок полку ім. Богдана Хмельницького, – Центральна Рада і слухати не хотіла про створення власних повнокровних збройних сил. Вона наївно сподівалася урегулювати всі суперечності та конфлікти політичними і дипломатичними методами. Зараз видається дивним, як М. Грушевський, котрий глибинно знав і розумів історію, та подібні йому видатні діячі не бачили того, що російський імперіалізм ніколи не визнавав і не дотримувався норм міжнародного права чи моралі. Він завжди виходив із принципу доцільності для імперії, визнаючи право сильного.

Можливо, далися взнаки й соціалістичні уподобання діячів Центральної Ради. Українізований 34-й корпус російської армії під новою назвою 1-го Українського корпусу й керівництвом популярного царського генерала П. Скоропадського був готова надати свої послуги Центральній Раді.

¹¹⁶ Гунчак Т. Чи був Симон Петлюра ворогом євреїв? / Т. Гунчак // Дзвін. – 1991. – № 2. – С. 105.

Проте діячі останньої побачили в П. Скоропадському чи то «царського опричника», чи майбутнього «українського наполеончика» й зробили усе можливе, аби й ця єдина реальна військова сила розбіглася: усунули П. Скоропадського від командування, а його вояків розкидали дрібними гарнізонами по містечках прифронтової смуги.

Катастрофа могла настати вже в середині листопада, коли збільшовичений 2-й гвардійський корпус, очолюваний комісаркою Є. Бош, захопивши на кілька днів Вінницю, далі, спалюючи та грабуючи все на своєму шляху, вирушив на Київ. Ситуацію врятував якраз П. Скоропадський. Він своїм I Українським корпусом перегородив дорогу на Київ; 17–18 листопада у районі вузлової станції Козятин провів безкровну операцію – війська 2-го гвардійського роззброїли і відправили ешелонами до Центральної Росії.

Замість того, щоби далі використовувати це високодисципліноване, суто українське боєздатне військове з'єднання, досвідом уславленого генерала як базою для невідкладного формування національних збройних сил, функціонери Генерального секретаріату почали чинити П. Скоропадському всілякі перешкоди.

У кінцевому підсумку генерал добровільно відійшов від командування корпусом, а той згодом розпався і на початку 1918 р. припинив існування. У «Споминах» П. Скоропадський згадує: «Порш [секретар із військових питань. – *Авт.*], видно, нічого в військовій справі не розумів і ні на одну мою вимогу не дав мені остаточної відповіді, хоча мені було ясно, що при бажанні ці прості і ясні вимоги навіть незначна людина мала зрозуміти і виконати. Я зрозумів, що тут на перешкоді моя особа і побоювання зростаючого значення, яке я почав набувати. Мої враження від Києва в цей приїзд загалом зводились до того, що круги Центральної Ради не довіряють людям з вищого командного складу і думають спертися виключно на роботу в армії молодшого старшинства і аматорів-атаманів»¹¹⁷.

¹¹⁷ Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський. – К.: Україна, 1992. – С. 48. (112 с.)

Більшовики ж діяли навпаки – з перших днів залучили до військового будівництва тисячі досвідчених військових спеціалістів. Щоправда, згодом більшість із них ліквідували, але це – вже інша тема. Нехтування ж Центральною Радою, урядом УНР досвідченими і талановитими фахівцями, як і військовим будівництвом загалом, стали однією з головних їхніх помилок.

Серед добровільних військових українських формувань, котрі переважно створювалися не з волі Центральної Ради та її Генерального секретаріату, а всупереч їй, – «Галицько-буковинський курінь січових стрільців», сформований із колишніх військовополонених та біженців за прикладом тих січових стрільців, які служили в австрійській армії. Командиром куреня (згодом його перетворили на полк, а потім заново реформували в дивізію, корпус) незабаром став Євген Коновалець, майбутній засновник і лідер ОУН.

Народився Є. Коновалець 14 березня 1891 р. у с. Зашкові Львівського повіту в сім'ї вчителя. У 1909 р. був студентом юридичного факультету Львівського університету. Брав активну участь у боротьбі за Український університет, виголосив доповідь «Справа університету» на II Всеукраїнському студентському з'їзді у Львові 1913 р. З початком Першої світової війни мобілізований до австрійської армії офіцером. У відомому бою на горі Маківці потрапив до російського полону. Після Лютневої революції Є. Коновалець повернувся в Україну і почав формувати січове стрілецтво. У недалекому майбутньому січові стрільці стануть найнадійнішою військовою опорою УНР¹¹⁸.

Не можна оминати й певні успіхи Центральної Ради у листопаді та грудні 1917 р., передусім у сфері міжнародних відносин. Українську державу фактично визнали Франція й Англія, котрі поклали надії на продовження її участі у війні й вислали військові місії до Києва. Однак історичні обставини склалися так, що після перемир'я 15 грудня Росії з Німеччиною та початку за кілька днів мирних переговорів між

¹¹⁸ Див.: Кондратюк В.О. Державність України (1917–1920) / В.О. Кондратюк. – Л.: [б. в.], 1992. – С. 29–30.

ними у Бресті, Україна вимушена була й собі зробити такий крок, інакше б без неї вирішили її долю. Зрозуміло, після цього Франція й Англія анулювали її попереднє визнання.

У Росії тим часом зароджувалася громадянська війна, в новому державному утворенні – Обласі Війська Донського – збиралися антибільшовицькі сили. Туди через Україну ринув потік військових із Росії. Український уряд не чинив їм жодних перешкод, оскільки мав з дончачами добрі взаємини. Крім того, і Центральне Рада, і керівництво Обласі Війська Донського не вважали Раднарком легітимним урядом Росії. Не дивно і те, що український уряд депортував до Центральної Росії збільшовичені антиукраїнські військові частини.

Безперечно, позиція Центральної Ради і Генерального секретаріату не могла задовольнити більшовиків, котрі, як і Тимчасовий уряд, вважали Україну невід'ємною частиною Росії та планували використати її територію плацдармом для боротьби з «контрреволюцією». Найголовнішим, однак, було те, що ось-ось мали розпочатися мирні перемовини з Німеччиною, тому планувалося негайно розправитися з Україною, її незалежністю, аби розв'язати питання про її територію як територію Росії. Саме цим і пояснюються подальші драматичні колізії.

Свій задум більшовики здійснювали через низку провокативних заходів. Наприклад, Головнокомандувач російською армією більшовик М. Криленко заборонив створення єдиного Українського фронту на базі Південно-Західного та Румунського фронтів, демонструючи тим самим, що більшовики не визнають новоствореної Української Народної Республіки. Центральна Рада та її Генеральний секретаріат достатньо спокійно відреагували на цей провокаційний хід. Більшовики пішли в наступ: 17 грудня Центральна Рада отримала від Раднаркому складений В. Леніним і Л. Троцьким у кращих єзуїтських традиціях ультиматум під назвою «Манифест к українскому народу с ультимативными требованиями к украинской Раде». Фальшиво заявляючи про визнання права за українським народом на власну державність та самовизначення, аж до відокремлення від Росії, автори

«ультиматуму» водночас не визнавали головний керівний орган молоді держави – її Центральну Раду, яка начебто дотримувалася буржуазних позицій і розпочала контрреволюційну діяльність проти Радянської Російської Республіки.

Узагалі т.зв. *ленінська національна політика* більшовиків – це блискучий зразок марксистської казуїстики. З одного боку, визнається право націй на самовизначення, аж до відокремлення. Саме під цим прапором більшовики руйнуватимуть колоніальні імперії капіталістичних держав і шукатимуть собі нових союзників по усьому світу. З іншого, право на самовизначення визнається не за всією нацією, а лише за т.зв. *трудящими* (бо, власне, й сама радянська влада – це влада рад робітничих, солдатських і селянських депутатів – без усяких там поміщиків, капіталістів та іншої «білої новолочі».) А трудящих, як відомо, об'єднує пролетарський інтернаціоналізм; вони мають спільно виступати проти старого світу, інакше об'єднаними зусиллями реакціонерів їх зімнуть. Звідси недовго й до висновку: Україна, звісно, має право на відокремлення, але таке відокремлення нібито цілковито не вигідне українським робітникам і селянам. Відтак треба скидати Центральну Раду й, «задравши штани» бігти у союз з революційною Росією Леніна-Троцького.

Отже, незалежну Українську державу фактично заперечували. Маніфест висував перед Центральною Радою вимоги:

- відмовитись від спроб дезорганізації спільного фронту;
- не пропускати без згоди (радянського) Верховного головнокомандування, жодних військових частин на Дон, Урал або в інші місцевості Росії;

- надавати усляку допомогу (російським) революційним військам у їхній боротьбі з каледінським заколотом (повстанням);

- припинити всі спроби роззброєння радянських полків і робітничої червоної гвардії та повернути їм зброю і под.

Під «роззброєнням радянських полків» мали на увазі акції з подолання анархії й наведення елементарного порядку – на зразок тих, що їх застосував П. Скоропадський проти керованого більшовицькою Є. Бош 2-го гвардійського

корпусу, який на той час перетворився на банду погромників та грабіжників.

Завершувався Маніфест відвертою погрозою: «В случае неполучения удовлетворительного ответа на эти вопросы в течение 48 часов, Совет Народных Комиссаров будет считать Раду в состоянии войны против Советской власти в России и на Украине»¹¹⁹. По суті, Маніфест означав оголошення воєнної агресії більшовицької Росії проти Української Народної Республіки.

У відповідь Генеральний секретаріат надіслав до Петрограда ноту за підписами В. Винниченка і С. Петлюри. Нота звинувачувала РНК у замаху на право українців на державне самовизначення. Стверджувалося, що на території Народних комісарів панують анархія, політичний та господарський хаос, грубе свавілля і що Генеральний секретаріат не хоче повторювати цей сумний досвід в Україні. Вказувалося, що українські військовики роззброїли анархічно налаштованих російських солдатів, котрі готували заколот проти УНР. Була рішуче відхилена вимога не пропускати каледінців на Дон і запропоновано РНК відкликати більшовицькі полки з України.

Тут зрозуміло, що спроби «не пропускати на Дон» добре зорганізовані, дисципліновані козачі частини, у разі початку такої практики Центральною Радою, означала б військовий конфлікт України з Військом Донським – на стороні Раднаркому. Останній, як відомо, узяв владу узурпаторським шляхом і до того ж фактично не визнавав української незалежності. То ж у Центральній Раді фактично не залишалося вибору – здоровий глузд підказував відповісти на зухвалі вимоги петроградських «товарищів» відмовою. Звичайно, можна було таку відмову якось згладити обтічними формулюваннями, однак не нами помічено: «Важко зберігати спокій, якщо почуваєшся абсолютно правим».

Обмін цими нотами означав початок війни.

Центральна Рада та Генеральний секретаріат цілком резонно вважали, що більшовицький ультиматум – це втручання у внутрішні справи суверенної держави.

¹¹⁹ Хрестоматія з історії України. – С. 199–202.

Справжню причину більшовицького ультиматуму, а згодом і самої інтервенції промовисто засвідчує телеграма В. Леніна, відправлена у ті напружені дні до Харкова Антонову-Овсієнку й Орджонікідзе: «Дуже й дуже просимо вжити якнайнещадніших революційних заходів. Просимо послати загін абсолютно надійних людей. Усіма засобами просувати вагони з хлібом у Петроград, інакше загрожує голод. Ленін».

А ось звернення Леніна від 15 січня 1918 р. до Морського революційного комітету: «Прошу вжити екстрених заходів, щоб дати в розпорядження тов. Тер-Арутюнянца 2000 матросів для воєнних дій проти буржуазної Ради».

Український хліб, вугілля, метал, а також бажання за всяку ціну зберегти імперію покладено в основу агресивних замірів більшовиків і їхньої РНК¹²⁰.

У своїй антиукраїнській діяльності Рада Народних комісарів опиралася на власну «п'яту колону» в Україні – більшовицькі осередки (головно в містах) і проімперські російські, єврейські, українські й інші елементи, які входили до різних загальноросійських партій, а також становили значну частину міського населення.

Стосовно більшовиків, то їхні організації в Україні були малочисельними і користувалися незначним впливом у містах, а село взагалі їх сприймало вороже. Про це неодноразово згадують Л. Троцький, М. Скрипник, В. Затонський та інші більшовицькі лідери. Лише згодом, унаслідок популістських більшовицьких гасел і через зволікання Центральної Ради у розв'язку наболілих соціальних питань, їхній вплив почав зростати не лише в місті, а й у селі. Безсумнівно, більшовицькі осередки, котрі діяли в українських містах, свої керівні центри мали в Росії, отримуючи звідти відповідні інструкції.

Не випадково ультиматум РНК надійшов до Києва в день початку роботи тут I Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, скликаного з ініціативи більшовиків. Вочевидь, більшовицькі керівники у

¹²⁰ Кондратюк В.О. Державність України (1917–1920) / В.О. Кондратюк. – Л.: [б. в.], 1992. – С. 29–30 (101 с.)

Петрограді мали на меті завдати Українській Центральній Раді подвійного удару (зсередини і ззовні) та домогтися її скинення. Це засвідчують й інші дії більшовицької «п'ятої колони» в Україні. Так, за два дні до відкриття згаданого з'їзду Харківська рада робітничих та солдатських депутатів, у якій перемогли більшовики, визнала Центральну Раду «буржуазним та контрреволюційним органом». А 16 грудня (за день до з'їзду) в самому Києві відкрився I Крайовий з'їзд більшовиків України, де проголошувалась необхідність рішучої боротьби з Центральною Радою. Наступного робочого дня надійшов ультиматум Раднаркому. Більшовицькі лідери в Петрограді сподівались, що, як і в більшості регіонів Росії, I Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів висловиться на їхню підтримку. Однак сталося по-іншому.

Українська селянська спілка завбачила наміри більшовиків і організувала масовий приїзд на з'їзд селянських представників. Унаслідок цього прихильники Центральної Ради мали на з'їзді більшість. Більшовиків підтримувало лише близько 150 делегатів із 2 тис. Керівництво з'їздом захопили українські есери, обравши головою з'їзду М. Грушевського. З'їзд відхилив ультиматум Раднаркому, а натомість видав відозву до народів Росії, де, зокрема, йшлося про лицемірство більшовиків, котрі, проголошуючи на словах право народів на самовизначення, погрожували Україні війною, та спростовувалося звинувачення Центральної Ради в «буржуазності» й «контрреволюційності» тим, що її «вибирали з'їзди робітників, селян і солдатів усієї України», і вже «дев'ять місяців вона проводить боротьбу за права демократії та національних меншостей України». За цей час Центральна Рада зорганізувала навколо себе селянство та робітників, з'єднала українське революційне військо, проголосила Народною Українську Республіку в складі федеративної Росії, передала землю без викупу трудовому народові, запровадила восьмигодинний робочий день і нагляд за виробництвом, скасувала смертну кару, дала амністію за політичні проступки та проголосила національно персональну автономію для меншостей України. Всього цього вона досягла не

порушенням прав інших народів, а пошаною до них, не скасуванням громадянських і політичних свобод, а їхньою обороною, не зброєю та насильством, а відкритою зорганізованою політичною боротьбою. «От за яку працю народні комісари обізвали Центральну Раду буржуазним правительством»¹²¹. Закінчувалася відозва закликом запобігти братовбивчій війні, яку нав'язували Україні більшовики: «Спиніться, брати й товариші! Щоб ні одна рука селянина, робітника чи солдата не замахнулася на свого брата. Щоб ні одної краплі крові не пролилося в братогубній війні. Досить крові!»¹²²

Такий перебіг з'їзду в жодному випадку не міг задовольнити більшовиків, і вони в кількості 127 осіб покинули зал засідань. Їх підтримали в цьому делегати від партії лівих українських соціал-демократів, очолені Г. Медведєвим. На спільному засіданні делегатів, котрі залишили з'їзд, було прийнято рішення про перенесення його роботи до Харкова, куди 19 грудня, порушуючи міжнародні норми, прибув на підмогу місцевим більшовикам збройний Московський радянський загін Р. Сіверса, через кілька днів проголосивши тут «владу Рад».

Відновлений з'їзд, поповнившись делегатами місцевих рад Півдня України, розпочав роботу 24 грудня. Наступного дня він проголосив Україну суверенною Українською Радянською Республікою у складі Російської Радянської Федеративної республіки і прийняв рішення про передання всієї влади на місцях радам. На цьому з'їзді обрано Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) у складі 41 члена (з них 35 більшовиків). Головою ВУЦВК обрано колабораціоніста Г. Медведєва¹²³.

Комітет розпочав з того, що скасував усі закони і постанови Центральної Ради та її Генерального секретаріату і поширив на територію України ленінські декрети. За зразком Центральної Ради було сформовано перший Радянський уряд – Народний секретаріат УНР у складі 12 осіб (11 з них –

¹²¹ Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Ч. 2. – С. 169. (328 с.)

¹²² Там само. – С. 170.

¹²³ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Х.: Партвидав «Пролетар», 1932. – С. 14. (410 с.)

більшовики). До складу нового уряду увійшли: Артем (Ф. Сергєєв) – торгівля і промисловість; Ауссем – фінанси; Бош – внутрішні справи; Бакинський – міжнаціональні справи; Люксембург – судові; Скрипник – праця; Шахрай – військові сили; Затонський – освіта. Голову спершу не призначали, його функції виконувала Є. Бош. І лише в березні 1918 р. головою Народного секретаріату було призначено М. Скрипника. Більшовики зберегли офіційну назву держави – Українська Народна Республіка. Державний прапор був червоний зі синьою та жовтою стрічками. Отже, більшовики робили максимум для того, щоби недосвідчений у політичних перипетіях український селянин сприймав ВУЦВК так само, як Центральну Раду, тобто своєю рідною народною владою.

Навіть назва самозваного уряду – Народний секретаріат стала ніби калькою з Генерального секретаріату Центральної Ради. Втім, – пояснювали робітникам і селянам більшовицькі агітатори, – «той» уряд називається Генеральним секретаріатом, бо до його складу входять самі генерали. У нас же, в харківському Народному секретаріаті засідають сини і дочки народу. Може видатися дивним, але така нехитра агітація подекуди знаходила свій відгук – у найбільш відсталому середовищі далеких від політики селян і ремісників.

Народний секретаріат видав Маніфест, де проголошував союз із радянською Росією; С. Орджонікідзе став представником РНК в Україні, а В. Затонський – представником харківського уряду в Росії. Петроград настійно домагався аби війна з Центральною Радою виглядала не агресією, а внутрішньою класовою війною в Україні. Власне, для того і був створений маріонетковий харківський уряд. Розпочалося формування збройних сил. Головнокомандувачем призначено 23-річного Ю. Коцюбинського, сина видатного українського письменника.

Реальної влади Народний секретаріат, безперечно, не мав. Харківські більшовики розглядали цей псевдоуряд як ширму в боротьбі з Центральною Радою й ігнорували його. Народному секретаріатові навіть не дали приміщення. Дійшло до того, що Ленін був змушений вимагати, аби Антонов-Овсієнко, командувач військами, які воювали проти Каледі-

на і готувались до боїв з Центральною Радою, знайшов porozуміння з ЦВК Харкова.

Більшовики 26 грудня 1917 р. повністю взяли владу в Харкові. У спішному порядку на протигагу «вільному козацтву» було сформовано загони «червоного козацтва», знову ж таки для боротьби із Центральною Радою. Після Харкова на-стала черга Полтави і Катеринослава. Зав'язалися бої за вуз-лові залізничні станції – Лозову, Синельникове, П'ятихатки. Наприкінці грудня Полтаву та Чернігів уже захопили біль-шовики; 8 січня спалахнуло повстання в Катеринославі, а 9 січня більшовицькі війська за командуванням Єгорова за-хопили місто (це випробувана тактика більшовиків – напе-редодні наступу на той чи інший населений пункт підняти в ньому заколот). В усіх військових невдачах Центральна Рада звинуватила С. Петлюру, і він подав у відставку. Військовим секретарем УНР став М. Порш. Це був не найкращий вибір, але ліпших кадрів УНР на той час просто не мала¹²⁴.

Як уже вказувалося, після національного пробудження, зумовленого Лютневою революцією, цілі полки та дивізії, гаряче вітаючи створення Центральної Ради, готові були стати на захист Української держави. Однак, затьмарені ідея-ми «єдиного революційного фронту», федералізму, україн-ські соціалістичні лідери роззброювали їх (наприклад, полк ім. гетьмана Полуботка) або ж розпускали військо, часто зі зброєю. Коли ж виникла нагальна потреба захистити моло-ду державу, її керівники гарячково взяли за створення власної армії, але було вже пізно: одні вчорашні фронтови-ки-українці опинилися в «червоних», інші – в «білих», ще ін-ші – у сумнівних партизанських загонах. Зрештою, подальша громадянська війна стала радше війною українців, котрі стояли на різних боках барикад¹²⁵. Ті ж українські частини, що самочинно виникли на початок 1918 р., повністю розпа-лися уже в ході перших зіткнень з ворогом. Відомий діяч Директорії, перед тим – полковник Генерального штабу В. Петров так описував цю сумну ситуацію: «Всі ці полки, а їм

¹²⁴ Кондратюк В.О. Державність України (1917–1920) / В.О. Кондратюк. – С. 33–34.

¹²⁵ Там само. – С 36.

нема ні назви, ні числа, були лише випадковим зібранням людей, яке розпалося негайно, доторкнувшись української території, бо їх гаслом було: «Додому!» Так розпався полк, що йшов з Москви «славити визволення України»; так зник полк імені Шевченка, що постав з частин запасу гвардії у Петербурзі...»¹²⁶ Про долю I Українського корпусу під командуванням генерала П. Скоропадського ми вже згадували. Подібних прикладів безліч. Без перебільшення можна сказати: у системі державотворення УНР розбудова власних збройних сил стала найслабшою ланкою.

Українським складним було соціально-економічне становище в державі, зокрема в аграрному питанні. Окрім того, і сама влада ускладнювала його. Як відомо, III Універсал 20 листопада проголосив скасування приватної власності на землю та її соціалізацію, а вже 24 грудня Генеральний секретаріат довів до відома населення і земельних комітетів, що вони не мають права самочинно відбирати землю у її власників. Узагалі це було правильно, але така непослідовність правлячих органів привносила сум'яття в селянські маси, породжувала недовіру до влади і, зрештою, її несприйняття. Особливо бунтували з цього приводу фронтовики, котрі вважали, що за участь у війні їм належить компенсація у вигляді додаткових земельних наділів.

Дещо ліпше розвивалися фінансові справи. Центральна Рада 22 грудня видала закон, згідно з яким усі податки, зібрані на території УНР, визнавалися державним скарбом (тобто наповнювали українську казну. – *Авт.*). Всеросійські банки на території України ліквідовувались, а 6 січня 1918 р. було випущено державні кредитні банкноти УНР на суму 500 млн крб. – перші українські гроші, що забезпечувались майном України.

Трохи раніше, 15 грудня, було створено Генеральний Суд України.

Однак ці незначні подвиги не могли зупинити падіння Центральної Ради, яке вже розпочалося. І це було по-

¹²⁶ Петрів В. До історії формування війська на Україні підчас революції / В. Петрів // Літ.-наук. віст. / під ред. Д. Донцова. – Л., 1930. – Вип. XI. – С. 981–987.

своєму закономірно: українські партії, лідери національно-визвольного руху, а відтак і Центральна Рада з Генеральним секретаріатом на самому початку зігнорували економічні, ідеологічні, політичні, національні реалії в Україні, можна сказати, вибрали неадекватний до історичних обставин стиль поведінки, внаслідок чого від них відійшли цілі суспільні верстви, передусім люди, котрі мали кошти, вміння і державотворчий досвід. Зрештою, відвернулись від них і основні суспільні верстви – селяни та робітництво.

Повчальними з цього погляду видаються роздуми видатного українського письменника і літературознавця, активного громадсько-політичного діяча С. Єфремова: «Брешуть воно парадоксом, але це суцільна правда: коли і Центральна Рада не мала власті формальної, то саме вона тішилась найбільшим впливом, а власть немов одібрала в неї шляхи до мас і підборкала сміливо завзяття. Бо в гонитві за владою ми забули про ту величезну організаційну роботу, яка стояла перед нами. Потягнувшись до гори, ми занедбали основи і будувалися просто в повітрі, починаючи будинок з даху, а не з підвалин... І от поки тут, у Києві, в центрі, меткі та промітні люди робили політичні й партійні кар'єри і тішилися частото проблематичними, бо тільки на папері, здобутками – там, на місцях, у селі, все потроху вислизнуло з наших рук; там пішла руйнація всього економічного й культурного надбання; там почав брати гору більшовизм, такий принадний, як на примітивну психіку темних людей...»

Становище українства на початку більшовицького перевороту було надзвичайно добре і вигідне. З самого страху перед більшовизмом з нами наважилися йти, та справді і пішли були, всі елементи, що не приймали більшовизму. Але тих попутників ми не тільки не вдержали при собі – ми розгубили по дорозі і навіть розпудили їх, – розпудили нещасною фразеологією, за якою вчувався вже вовчий зуб національного шовінізму та соціального авантюризму. То байка, звичайно, що говорили наші вороги про «насильственну українізацію»: фактично бо її не було... Але була разом і деяка пиха, оті гордовиті хвастоці своїм національним добробутом («у нас – оазис»), були нетактовні фрази й вихватки, було без-

потребне нехтування в дрібницях, були необережні слова – а це може найгірш обурювало й одпихало од українства сторонніх людей. І що найдивніше – цю політику, що межувала з національним шовінізмом, проводила якраз наша лівиця, найдужче [соціалісти]-[революціонери], що часто вдарялися просто-таки в словесний і тим шкідливий, що порожній, націоналізм, за яким сила не відчувалася. Поруч цього наші керівничі партії почали ще небезпечнішу гру – пустилися навви-передки з більшовизмом. І от більшовики глушили людність декретами, а ми підтюпцем поспішалися на те саме місце з Універсалами. Розгром та руїна по селах, яким сигнал дали ленінські декрети, найвище підскачили по III Універсали і аграрну, напр., найістотнішу для нас, може, справу, в такий глухий кут загнано «соціалізацією», з якого, власне, виходу не бачать, певне, і самі автори соціалізації. Все це одбило од нас суголосні елементи по містах, і, втративши село, – ми не придбали міста. Коли ми самі показали себе свого роду більшовиками, то інтерес до боротьби з чужим більшовизмом пропав, і резон якогось вибору між ними так само»¹²⁷.

Ми поділяємо висновки Ю. Павленка і Ю. Храмова стосовно цього періоду: «Таким чином, головними причинами повної безпорадності уряду УНР у боротьбі з більшовицькою агресією у грудні 1917 – січні 1918 рр. С. Єфремов (як, до речі і П. Скоропадський, Д. Дорошенко та інші) вважав три. Це, по-перше, примітивний націоналізм радикальнішої частини проводу правлячих українських партій, який відштовхував від Центральної Ради міське, культурне і професійно кваліфіковане в абсолютній своїй більшості російськомовне населення; по-друге, соціалістичний радикалізм, передусім, нічим не підкріплені декларації про соціалізацію землі, що відштовхнуло від Центральної Ради всі власницькі елементи як у місті, так і на селі, вже безвідносно до їх національно-мовної приналежності, і разом з тим, не привертало до української влади пролетарські й незалежні селянські маси, бо більшовики обіцяли те саме, але ще раніше і рішучіше; по-

¹²⁷ Цит. за: Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. / Ю. Павленко. – С. 81–82.

третє, нездатність української національно-соціалістичної інтелігенції та напівінтелігенції, що опинилася при владі, не маючи необхідних знань та досвіду, до методичної державотворчої роботи та її захоплюваність ефемерними прожекетами, за наявності постійних чвар у власному середовищі. І з цим сьогодні важко не погодитися»¹²⁸.

Тим часом більшовики розгорнули широкі бойові дії. З січня 1918 р. РНК звернулася до Центральної Ради з нотою, запропонувавши перемовини. У відповідь Генеральний секретаріат заявив, що погодиться на це лише тоді, коли більшовики припинять війну. І в самому Києві більшовики діяли відкрито та зухвало, агітуючи проти Центральної Ради. Вибуху сподівалися з дня на день, з години на годину. Здавалось, смертельна загроза мала згуртувати всі патріотичні сили довкола Центральної Ради та її Генерального секретаріату, натомість розбрат почався у самій Центральній Раді. Ліві есери Любченко, Михайличенко і Блакитний, установивши попередньо контакти з Харковом, виступили з пропозицією розпустити Центральну Раду. Комендантові Києва нічого не залишалось, як заарештувати їх прямо в приміщенні Центральної Ради. Однак незабаром їх відпустили, і вони подались до Харкова.

У першій половині січня радянські війська заволідали «чотирикутником» між Харковом, Катеринославом, Маріуполем і Луганськом, відкраявши таким способом від УНР промислові Південь та Схід і створивши надійний плацдарм для наступу на Захід і Дон. Загальний наступ більшовиків проти УНР розпочався 18 січня 1918 р. під верховним командуванням В. Антонова-Овсієнка трьома основними групами: з території України (Харків) його очолював М. Муравйов, з Білорусі (Гомель) – Я. Берзін, і з Росії (Брянськ) – Знаменський. Окрім того, велика армійська група під командуванням О. Єгорова діяла на Придніпровському Півдні України.

Ці три військові групи мали з'єднатися в районі вузлових залізничних станцій Бахмач – Конотоп і наступати безпосередньо на Київ. Загони М. Муравйова 19 січня оволоділи

¹²⁸ Цит. за: Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. / Ю. Павленко. – С. 82.

Полтавою. (Красномовна деталь до характеристики більшовиків: Муравйов отримав від командувача Антонова-Овсієнка наказ «нещадно вирізати всю місцеву буржуазію». Оскільки «буржуазія» українських міст переважно складалась із євреїв, то подібний наказ становив пряму вказівку до єврейських погромів. Так воно і було – наступ більшовиків супроводжувався кривавими єврейськими погромами.) Вони 24 січня захопили Лубни й Ромни. Ті більшовицькі війська, що наступали з півночі, послідовно зайняли Новгород-Сіверський, Глухів та Конотоп, а 27 січня, як і планувалось, усі радянські війська з'єдналися в Бахмачі. Тут командування «червоними» військами перебрав М. Муравйов, розпочавши безпосередній наступ на Київ.

Центральна Рада не мала достатніх військових сил. Її підтримувало лише формування Вільного козацтва, Слобідський кіш С. Петлюри та Січові стрільці Є. Коновальця.

У напрямку на Бахмач назустріч ворогові виступило не гартоване в боях, високодисципліноване військо з'єднання, а «помічний студентський загін» зі студентів і гімназистів, багато хто з яких до того не тримав гвинтівки у руках. Загін 29 січня прибув на станцію Крути, що на підступах до Ніжина.

Всього в курені налічувалося, за різними даними, від 350 до 500 юнаків. Вони 29 січня вступили у бій з 6 тис. солдатів Муравйова. Майже всі бійці куреня полягли (причому перевага поперемінно змінювалася – то в одних, то в інших), 27 юнаків потрапили в полон і зазнали нелюдських катувань. Віддаючи належне стійкості й героїзмові українських студентів і гімназистів, схилиючи голови перед їхньою жертівністю, мусимо, однак, визнати: трагедії можна було уникнути, якби Центральна Рада легковажно не знехтувала створенням надійних власних збройних сил, скористалася з досвіду й уміння тисяч і тисяч військових фахівців.

Нагадаємо: у другій половині грудня більшовики розпочали мирні перемовини з Центральними державами у Бресті. Генеральний секретаріат 25 грудня офіційно заявив про своє рішення взяти у них участь. Держави німецької коаліції дали згоду. Особливо підтримували українців німці,

котрі ще з часів Бісмарка виношували плани створення між Європою та Росією «буферної» Української держави.

Однак розглядати питання про автономію в складі майбутньої демократичної Російської Федерації, що проголосила Центральна Рада, ніхто не бажав, особливо Австро-Угорщина. Вимога була чіткою – Україна мусить стати незалежною, самостійною державою. Повної незалежності вимагали й солдатські маси України. Під тиском цих обставин Центральна Рада проголосила IV Універсал (хоч він датований 22 січня, насправді розроблений і прийнятий у ніч з 24 на 25 січня, коли більшовики вже стояли на порозі Києва).

В Універсалі, зокрема, вказувалося: «Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу. З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною та іншими ми бажаємо жити в згоді і приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки»¹²⁹. Генеральний секретаріат було перейменовано на Раду народних міністрів. Це вже була спроба перехоплення пропагандистської ініціативи з рук харківського Народного секретаріату.

Незважаючи на схвальну реакцію більшості українського населення стосовно прийняття IV Універсалу, визнаємо, що проголошення повної незалежності зумовлювалось не стільки українським національно-визвольним рухом, скільки спричинене військово-політичними обставинами. Недарма одна з провідних газет того часу писала, що «примусове», «проти свого бажання» проголошення «незалежності та самостійності» хоча і дало можливість підписати мирну угоду в Бресті, проте (згодом. – *Авт.*) призвело до національної трагедії. На жаль, у цих гірких словах міститься чимало правди.

Як уже зазначалось, у самій Центральній Раді не було миру і злагоди, напередодні прийняття IV Універсалу виникла урядова криза. В. Винниченко подав у відставку і виїхав на Південь України. Головою Ради народних міністрів став 26-річний есер В. Голубович .

¹²⁹ Хрестоматія з історії України. – С. 211.

Після Крутів шлях більшовикам на Київ був відкритий. Щоправда, у ці дні С. Петлюра намагався зі своїм загonom затримати агресора на Київсько-Полтавській залізниці поблизу станції Гребінка, але надійшло повідомлення про більшовицьке повстання у Києві, тому він змушений був повернутись до столиці. Більшовики діяли за усталеним сценарієм: з наближенням військ Муравйова у ніч з 28 на 29 січня в Києві розпочалося повстання на «Арсеналі». Бої розгорнулися не лише на Печерську, а водночас у кількох районах міста. Вони велися з використанням великої кількості артилерії, спричинивши жахливі руйнування. Не вщухали військові дії на вулицях міста впродовж тижня.

З лютого опір більшовиків у більшості районів міста було зламано. Залишки приховалися за мурами «Арсеналу». Після запеклого бою до ранку наступного дня українські добровольчі загони повністю оволоділи корпусами заводу. Однак зненацька з Лівобережжя почала бити артилерія: 4 лютого більшовицькі загони з бронепоездами, очолювані Ю. Коцюбинським, зайняли Дарницю і мости через Дніпро, а В. Примаков з полком «червоних» козаків переправився через Дніпро на Поділ.

Після жорстоких вуличних боїв у ніч з 8 на 9 лютого Центральна Рада під охороною 3 тис. вояків евакуювалася з Києва до Житомира. М. Муравйов видав наказ «нещадно знищити всіх офіцерів, юнкерів і гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». Почалася кривава бійня. Тільки першого дня без суду і слідства було розстріляно 5 тис. осіб, переважно російських офіцерів і українських старшин, членів Центральної Ради, представників духовенства.

Розстрілювали просто на вулиці кожного, хто заговорив по-українськи або носив українську вишиванку, українські вуса. Мало не розстріляли В. Затонського і М. Скрипника. Першого врятував мандат, підписаний Леніним, другого пізнав один із червоногвардійських командирів. Жорстокість була настільки вражаюча (розстріли супроводжувалися грабунками, гвалтуваннями і «конфіскаціями») і безпідставна, що навіть більшовицька Київська рада робітничих та солдатських депутатів уже 10 лютого прийняла спеціальну резолюцію з осудом само-

чинних розправ над мешканцями міста. «Згоріла наша орієнтація на Московщину, на Росію, – з гіркотою писав М. Грушевський, – накидувана нам довго і вперто силоміць і кінецькінців, як то часто буває, справді присвоєна була значною частиною українського громадянства»¹³⁰.

Тим часом більшовицьке загальноросійське керівництво вирішило розчленувати Україну, приєднавши до Росії значні території. З цією метою 12 лютого у Харкові було проголошено Донецько-Криворізьку Радянську Республіку, а також «радянські республіки» – Одеську, Кримську та Донську в складі Радянської Росії. За Радянською Україною (також автономією у складі Росії) передбачалось залишити території в межах колишніх Київської, Подільської, Волинської та Чернігівської губерній, тобто тих, на котрі поширювалися повноваження Генерального секретаріату Центральної Ради за угодою з Тимчасовим урядом від 17 серпня 1917 р.

В Україні була встановлена влада рад. Розпочалася націоналізація промислових підприємств, запровадження Декрету про землю. Селянам роздано 15 млн десятин поміщицьких, державних, удільних та церковних земель, 600 тис. коней, 800 тис. голів великої рогатої худоби.

Однак становище радянської влади в Україні не було стабільним. По-перше, вона скомпрометувала себе кривавою вакханалією, беззаконням і відвертим україноненавистництвом одразу після взяття Києва (та й інших міст), по-друге, значна частина Правобережжя ще перебувала під контролем військ Центральної Ради й інших формувань.

Симпатії Центральної Ради схилилися до Антанти, але воєнно-політична ситуація складалася так, що Україна мала зробити протилежний вибір.

Більшовики 22 грудня 1917 р. розпочали у Бресті мирні переговори з Центральними державами, заявивши, що вони репрезентують всі народи колишньої Російської імперії. Аби не дати без неї вирішувати її долю, Україні нічого не залишалось, як послати до Бреста власну делегацію. Вона

¹³⁰ Цит. за: Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 роках: Спомини і роздуми / М. Шкільник. – Торонто: [б. в.], 1971. – С. 79. (366 с.)

прибула, коли перемовини здійснювалися повним ходом, і українським дипломатам довелося надолужувати упущене.

Російську делегацію очолював Л. Троцький. Українську – спочатку В. Голубович, а після обрання його Головою Ради міністрів УНР – О. Севрюк. Окрім них, до складу української делегації ввійшли Любинський, Полоз, Левитський та Остапенко (економічний радник делегації). У перемовинах узяли участь від Німеччини – міністр закордонних справ Кюльман і його заступник генерал Гофман; Австрії – міністр закордонних справ граф Чернін; Болгарії – міністр внутрішніх справ Попов і полковник Ганчев (Попова пізніше замінив голова Ради міністрів Родославов); Туреччини – посол у Берліні Ібрагім Гаккі-паша і державний секретар Ахмет Нессім-бей, пізніше прибув великий візир Таалат-паша.

З першого ж дня появи на мирних переговорах української делегації між нею та делегацією радянської Росії розпочалася спершу прихована, а згодом відкрита і жорстка боротьба, боротьба двох молодих дипломатичних шкіл, де в кінцевому підсумку українська дипломатія здобула переконливу перемогу.

Але про все – детальніше. Прибувши до Бреста у розпал перемовин, голова української делегації вручив учасникам переговорних сторін ноту Генерального секретаріату УНР, де висловлювалась незгода з тим, щоби більшовицька Росія вела переговори від імені України. У відповідь голова радянської делегації Л. Троцький на другому пленарному засіданні 10 січня не заперечив проти права участі делегації УНР у переговорах. Ця заява Троцького, проголошена від імені Росії, має правове значення для України як подальше дипломатичне її визнання, тому наведемо її в основній частині: «Зважаючи на ноту Генерального секретаріату Української Народної Республіки, російська делегація заявляє зі свого боку, що вона в цілковитій згоді з принциповим признанням права для кожної нації на самовизначення аж до цілковитого відокремлення, не бачить жодних перешкод для участі української делегації в мирових переговорах»¹³¹.

¹³¹ Цит. за: Стахів М. Україна проти більшовиків. Нариси з історії агресії Советської Росії: у 2 кн. / М. Стахів. – Тернопіль: [б. в.], 1992. – Кн. 1. – С. 44–45. (172 с.)

Чим пояснити таку заяву Троцького? По-перше, тим, що Ленін і його оточення прорахувалися з термінами «приборкання» України. Вони планували зробити це за два-три тижні, а бойові дії внаслідок активного спротиву малочисельних військ УНР розтягнулись не на тижні, а на місяці. Доводилось погодитися на участь делегації УНР у переговорах, перейшовши (з російського боку) до тактики затягувань. По-друге, цією заявою вони залишали «лазівку» для делегації маріонеткового харківського Народного секретаріату, який безоглядно дотримувався би лінії Радянської Росії. По-третє, у такий спосіб більшовики демонстрували нібито свою прихильність до демократичних принципів міжнародного права.

Переконавшись, що воєнні дії в Україні набувають затяжного характеру, а переговори входять у стадію вироблення конкретних рішень, Л. Троцький попросив перерву на десять днів (з 18 до 28 січня), аби отримати нові інструкції в Петрограді. Він сподівався, що автоматично перервуться переговори і делегації УНР. Однак українська делегація провадила мирні переговори самостійно, використавши цей час на узгодження і зближення позицій, подолання протиріч між Україною та Центральними державами.

Оскільки хід зі затягуванням переговорів не дав бажаних результатів, ЦК РКП(б) наказав харківському Народному секретаріатові направити до Бреста свою делегацію і виступити там від імені України. Така делегація була скерована у складі двох осіб: Шахрая і Медведєва. (В ті дні УНР проголосила IV Універсал і повну незалежність України.)

Завдання «українсько-советської делегації», згадує М. Скрипник, було таким: «Від імені робітників і селян України заявити, що Українська Центральна Рада не визнається урядом України, не має права ні виступати в її імені ні прийняти від її імені яких будь договорів. Наша мирова делегація повинна була бути в складі російської делегації і спільно з нею і в повній згоді з нею всі свої заяви та виступи направити на використання мирових переговорів як засобу агітації...»¹³²

¹³² Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Вкраїні / М. Скрипник // Червоний шлях. – 1923. – № 3. – С. 84.

Розпочалася запекла боротьба між російською й українською делегаціями. Голова російської делегації Л. Троцький виступив 30 січня 1918 р. зі заявою, обґрунтовуючи, чому Центральні держави не повинні мати справу з Центральною Радою й урядом УНР, а навпаки – вести переговори з харківським Народним секретаріатом, нібито єдиним репрезентантом всієї України. У своїй відповіді 1 лютого новий голова делегації УНР Севрюк не залишив на аргументації Троцького каменя на камені, значно схиливши до України представників Центральних держав. Однак і після цього нападки представників російської делегації на делегацію УНР не припинялись. Відповів на злісні нападки другий член делегації Любинський у блискучій, глибоко аргументованій промові, якою кінцево вніс злам у ситуацію на користь України.

Наведемо фрагмент цієї промови, яку генерал Гофман у мемуарах назвав «надзвичайно красномовною» і яка, за свідченнями очевидців, приголомшила навіть Троцького.

«В 1917 році Росія, як держава, де жило так багато народів, які мають різні політичні стремління і які вирости в різних історичних умовах, а які то народи у революції змагають до своїх національних і соціальних цілей, стала республікою. Від вибуху революції було біля державної керми цієї республіки протягом 1917 року кілька різних правлінь. Цей рік почався під скипетром царя і перейшов на шаблі кадетського і соціалістично-кадетського правління, а скінчився оце стріляниною на вулицях Петрограду для розігнання Установчих Зборів, які скликано на можливій демократичній підставі. Проте, під одним оглядом усі ці правління залишалися солідарними: в своїх централістичних змаганнях і в своїй зажерливій жадобі задушити відроджені народи та всіх підбити під свою могутню руку. Большевицьке правління згідно з ідеями своєї партії стає щораз даліше від федеративних принципів. Так само як їхні попередники на престолах, які скинуто спільними зусиллями не тільки соціальних, але й національних революцій, большевицьке правління проголосило принцип самовизначення народів тільки для того, щоб тим рішучіше поборювати цей принцип в його практичному переведенні. Голосні заяви большевиків про цілковиту волю народів Росії –

це лиш грубі демагогічні засоби. Большевицьке правління, яке розігнало Установчі Збори та спирається тільки на багнетах наймитів червоної гвардії, ніколи не зважиться перевести справедливі засади права на самовизначення народів, бо воно знає добре, що не лише численні республіки – Україна, Донщина, Кавказ та інші не признають їх своїм правлінням, але й сам російський народ відмовив большевикам це право. Тільки із страху перед розвитком національних революцій виставили большевики із вродженою демагогією, як у Росії, так і тут (на мировій конференції), принцип права на самовизначення. Для поборення здійснення цього принципу вживають вони не лише банди червоної гвардії, але хапаються за ще гірші засоби: ... арештують і розстрілюють політичних діячів, стараються цілком фальшивим представленням справи підкопати авторитет тої чи іншої молоді республіки... Правління большевиків виповіло «святу війну» нашій республіці... Таким робом большевицьке правління замість засади права на самовизначення переводить засаду анархії і розкладу, бо воно знає, що найлегше руйнувати, та поводить ся так, як каже стара приказка: брешу, брешу, щось із того таки лишиться»¹³³.

Після промови Любинського міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф Чернін виступив зі спільною заявою всіх чотирьох Центральних держав:

«Іменем делегацій чотирьох союзних держав маю честь зазначити до зложеної заяви української делегації таке: Як відомо, голова української делегації, генеральний секретар Голубович, заявив на загальнім засіданні 10 січня 1918 року, що Українська Народна Республіка, спираючись на Третій Універсал Української Центральної Ради з 20 листопада 1917 року, починає своє нове міжнародне існування і нав'язує в цілім обсязі міжнародні зносини, які припадають їй у цій ділянці. З огляду на це правління УНР вважає вказаним зайняти самостійне становище на теперішніх мирових переговорах. На це зложив я на загальнім засіданні 11 січня в імені чотирьох союзних держав таку заяву: Ми признаємо

¹³³ Стахів М. Україна проти більшовиків / М. Стахів. – Кн. 1. – С. 35.

українську делегацію самостійною делегацією і уповноваженим представником самостійної Української Народної Республіки. З огляду на змінене становище, яке зайняв голова російської делегації на загальному засіданні 30 січня в цій справі, а саме, що лише такі договори з Україною будуть признані й переведені, які формально ствердить правління федеративної республіки Росії, складають делегації чотирьох союзних держав з огляду на висловлений тепер погляд делегації київської Ради Народних Міністрів таку заяву: «Ми не маємо жодної причини відкликати або обмежувати доконане на загальному засіданні 12 січня 1918 року признання української делегації самостійною делегацією і уповноваженим представництвом Української Народної Республіки. Що більше, ми бачимо далі підставу визнати Українську Народну Республіку вже тепер самостійною, вільною, суверенною державою, яка є в стані заключати самостійно інтернаціональні договори»¹³⁴.

Це була важлива перемога молодій українській дипломатії.

Поряд з боротьбою за визнання України правомірним суб'єктом міжнародних відносин, перед українською делегацією постало й інше, не менш вагоме завдання: домогтися вигідного для України миру та підтримки Центральних держав, передусім Німеччини й Австро-Угорщини, в боротьбі з більшовиками. Споряджаючи делегацію на перемовини, М. Грушевський зобов'язав її домагатися, щоб Україна отримала після завершення світової війни Східну Галичину, Буковину, Закарпаття, Холмщину та Підляшшя. У разі відмови Австро-Угорщини поступитися цими землями, належало домагатися створення з них окремого коронного краю з широкою автономією.

У ніч з 8 на 9 лютого, коли Центральна Рада залишала Київ, у Бресті було підписано мирну угоду між УНР та Центральними державами. Це сталося за кілька годин до того, як до Бреста надійшла телеграма про взяття Києва більшовиками. Справу вирішили саме ці години, бо представни-

¹³⁴ Стахів М. Україна проти більшовиків / М. Стахів. – Кн. 1. – С. 47–48.

ки німецької коаліції заявили, що у випадку падіння Києва вони не погодяться на підписання угоди¹³⁵. Згідно з угодою кордон між УНР і Австро-Угорщиною пролягав за довоєнним кордоном Росії. Кордон із Польщею мав бути визначений спеціальною комісією «на основі етнографічних відносин і бажань людності». (Крім того, Брестська угода містила таємну статтю про поділ Галичини на польську й українську та об'єднання української Галичини з Буковиною в один коронний край. Ця стаття була у двох примірниках: один мав австро-угорський уряд, другий – О. Севрюк. Але Севрюк необережно показав його у Відні місцевим українцям. Вибухнув дипломатичний скандал, оскільки поляки дізналися таємну угоду і зробили все для того, аби не допустити її реалізації. Граф Чернін вимусив Севрюка повернути український примірник.)

У галузі економічної Угода обумовлювала: Україна продасть Австрії та Німеччині за тверду валюту не менше 1 млн т, «надлишків» зерна. Зважаючи на те, що у передвоєнні роки з України на продаж вивозилося близько 5 млн т навіть за помітного падіння виробництва для України це було цілком під силу. Тим паче – йшлося про тверду валюту. Сторони домовилися відмовитися від репарацій та контрибуцій, обмінятися військовополоненими, встановити дипломатичні відносини і под.

Додаткові умови миру – збройна допомога Четвірного Союзу УНР у війні проти більшовиків і позика 1 млрд крб.

Оцінюючи тодішні події з часової відстані, визнаємо: підписана делегацією УНР Брестська мирна угода за умов, котрі склалися на лютий 1918 р., була вигідна для України.

Німецькі й австро-угорські війська 18 лютого о 12 годині розпочали наступ по всій лінії Східного фронту. Основну масу військ кинуто на Україну. Німці – 21 піхотну, 2 кавалерійські дивізії та 1 кавалерійську бригаду; австро-угорці – 8 піхотних і 2 кавалерійські дивізії. Разом це становило близько 450 тис. війська, до якого на Волині приєдналися загони Центральної Ради і дивізія Союзу визволення України (СВУ), сформована з колишніх військовополонених українців.

¹³⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. – С. 481.

Практично без жодного опору більшовиків передові українські загони під командуванням К.Прісовського та С.Петлюри 2 березня зайняли Київ. За два дні перед тим (27 лютого) більшовицький Народний секретаріат перебрався до Полтави. Третього березня чітко й організовано у Київ вступили німецькі частини. «Їх виправка, акуратність, загальний порядок вразили киян, які дивились на них з подвійним почуттям: з одного боку, це були вчорашні супротивники, чия поява засвідчувала повну поразку у війні, а з другого, ці, хай і німецькі, вояки несли мир, спокій, гарантію безпеки, тобто те, що люди почали особливо цінувати після більшовицької окупації. І Київ набув зовсім нового вигляду: спустілий та мертвий при більшовиках він пожвавився та прибадьорився, і тисячні натовпи виплеснули на вулиці дивитися на парад німецького війська»¹³⁶. Перед загрозою навислої катастрофи того ж таки 3 березня радянська Росія підписала Брестський мир.

5.5. Державотворча діяльність Центральної Ради

В. Солдатенко цілком резонно зазначає (і переконливо доказує своїми працями), що ключовою фігурою державотворчої діяльності Центральної Ради впродовж усього її тринадцятимісячного існування був її голова – М. Грушевський, генератор нових ідей побудови модерної Української держави на такому базовому принципі, як народоправство. Він доклав максимальних зусиль для переведення цих ідей у практичну площину. Інша річ, що поєднання несприятливих зовнішніх та внутрішніх причин і чинників не сприяли втіленню у життя його задумів, ідей і практичних вказівок та рекомендацій. Своім політичним баченням М. Грушевський багато в чому випереджав не лише своє оточення, а й свій час¹³⁷.

¹³⁶ Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. / Ю. Павленко – С. 95.

¹³⁷ Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки: у 4 т. – Х.: Прапор, 2008. – Т. 1: Рік 1917. – С. 7–84. (560 с.)

Принцип народоправства (на думку М. Грушевського – вияв істинної демократії) учений проголосив ще в одній з перших державницько-політичних праць, написаних після повернення 1917 р. в Україну з російського заслання, «Хто такі українці і чого вони хочуть». М. Грушевський зазначав: «Щоб не було ніякої тісноти від влади людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої влади, тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю! (...) Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, ні власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робочий народ – такий устрій зветься демократичною республікою, і українці хочуть його. Вони хочуть, щоб Росія з царства зробилася демократичною республікою»¹³⁸.

Необхідною умовою для здійснення справжнього народоправства в Україні, вважав М. Грушевський, є створення та зміцнення власного національного парламенту. Тут він дотримувався кардинально інших думок, аніж великоросійські демократи, котрі прагнули перетворення Російської імперії на демократичну республіку зі загальноросійським парламентом (Державною думою). Про національні парламенти в багатонаціональній Російській державі вони навіть думки не допускали. М. Грушевський з цього приводу писав: «Українці хочуть, щоб у тій республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту (Думи) тої республіки чи міністерства її, вибрані всіма людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби. Свої звичаї, свої справи на місці, до котрих трудно приладнатися уряду чи Думі цілої республіки. Російська республіка занадто великий край, складається з різних великих країв, дуже неоднакових, і народів дуже відмінних.

¹³⁸ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.

Однакового закону не складеш для Сибіру і України. Трудно zarazом порядкувати нашими хліборобськими краями і якими-небудь північними коло Білого моря або Тихого океану»¹³⁹.

Принципове значення мало те, які повноваження мала б делегувати автономна Україна загальнодержавному центрові, а які залишити собі. Безперечно, в тих бурхливих і швидкоплинних обставинах таке складне державотворче завдання він міг означити достатньо схематично: «Українці... хочуть, щоб головний парламент республіки і уряд її завідували тільки справами, які не можна роздати на місця. Небагато таких справ – як одведення війни чи миру, складання трактатів з іншими державами, завідування військом усієї республіки, уставлення однакових грошей, міри та ваги, і інші такі справи. А все інше, щоб порядкували у себе в краю виборні думи чи сейми та виборні міністерства, які вибере собі людиність: щоб становили закони для свого краю, накладали податки і розпоряджалися ними і всіма прибутками свого краю, всіма землями і багатствами його, наділяючи скільки треба на потреби республіки»¹⁴⁰.

У розпорядженні ресурсами, результатами господарської діяльності, працею людей власного краю М. Грушевський був чіткий, конкретний і навіть категоричний: «Українці добиваються того, щоб Україною всією правила виборна рада України, чи сейм, як його називають, та виборні міністри. Щоб вони могли дбати про свій край не питаючися ні в кого ухвали та підтвердження, крім свого народу – питалися волі виборців України, а не уряду республіки. Щоб вони зв'язані вічним союзом між собою, спільно порядкували найважливіші для сього союзу справи, а всередині, в своїх внутрішніх справах були самостійні, автономні, як се називається. Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країв. Україна мусить мати широку автономію в федеративній Російській республіці, щоб порядкувати вільно у себе свої справи, самостійно правити

¹³⁹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – С. 70–71.

¹⁴⁰ Там само. – С. 71.

ними. Сього хочуть українці, щоб забезпечити свободу і добробут всій людині України, найпаче робочому народові її!»¹⁴¹

Подальша державотворча діяльність Центральної Ради і, зокрема, М. Грушевського, дає підстави дійти висновку: зі самого початку Михайло Сергійович чітко усвідомлював, якою має бути конфігурація центральної владної структури для майбутнього автономного утворення в складі гіпотетичної, також майбутньої, демократичної Російської Федеративної держави. Він передбачав ті складнощі, можливі помилки та прорахунки, правові «нестикуння», котрі чекають Центральну Раду, його особисто на шляху державотворення. Це підтверджується настирливими зусиллями Грушевського щодо легітимації Центральної Ради, поширення її впливу за межі Києва на всю етнічну українську територію.

Заради цього за особистою ініціативою М. Грушевського у другій половині квітня 1917 р. було скликано Всеукраїнський Національний конгрес. Згодом у своїх «Споминах» він зазначав: «(...) Проект організації центральної Ради був моїм ділом. Я проектував вибір голови перевести з'їздом (конгресом – *Авт.*) дефінітивно, а решту членів тимчасово від представників губерній, міст, професійних організацій і політичних партій, які на з'їзді знайдуться, з тим, щоб ці представники були потім перевибрані на місцях або замінені іншими делегатами з місць. Так мав утворитися національний парламент, а разом проведена при тім національна організація (при проведенні виборів) мала приготувати ґрунт до парламенту України як території («краєвої ради») ... Не дуже твердий з погляду принципів державного права, проект сей мав [як]раз корисну сторону, що давав постійне перманентне краєве [керівництво], яке поновлялось поволі, постійно і непомітно, не творячи безхазяйних антрактів, не відкриваючи гострих агітаційних періодів, що в тодішніх надзвичайно хитких і неурівноважених відносинах могло бути дуже небезпечним. Проект був прийнятий, і здається мені, що пізніший досвід оправдав сю доволі оригінальну концепцію. Перейти до

¹⁴¹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – С. 70–71.

представництва, вибраного загальним голосуванням, нам доля не судила. Але обставини латали нашу Ц. Раду різними доволі влучними латками, скріпляли наше представництво різними додатками від неукраїнських елементів, і вона як революційний орган трималась і жила...»¹⁴²

Слушно наголошує В. Солдатенко: М. Грушевський взявся за зведення «державницької піраміди», але вкрай несприятливі обставини того часу, в тому числі й ті, про котрі вже згадувалося, унеможливили завершення такої грандіозної управлінської споруди¹⁴³.

І все-таки навіть у такому напівзбудованому вигляді Центральна Рада діяла як цілком повноважний представницький законодавчий орган. Діяв обраний і затверджений нею центральний виконавчий орган – Генеральний секретаріат. Працювали галузеві міністерства. Без цього не можна було утримувати і велетенське господарство, і військо та вести тривалу виснажливу війну на декілька фронтів, здійснювати ефективну міжнародну політику і под. А головне, що Центральну Раду (особливо на початках) сприймало більшість українського населення (в тому числі й не українці) своєю, загальнонародною владою.

Як голова Центральної Ради і справжній провідник української нації М. Грушевський усвідомлював, що без участі людності інших національностей, котрі замешкували Україну, передусім без росіян, поляків і євреїв – як найчисельніших національних груп – збудувати модерну українську державу нереально. Тому він, у порозумінні з Петроградським Тимчасовим урядом, ініціював поповнення Центральної Ради і Генерального секретаріату представниками вказаних національних меншин.

Видатний діяч Української революції, «літописець» діяльності Центральної Ради Павло Христюк так описує ці події: «Взявши на увагу, що перетворення Української Центральної Ради в тимчасовий краєвий парламент передбачалось ще на

¹⁴² Грушевський М. Спомини / М. Грушевський; передм. Ф.П. Шевченка; публ., підготов. тексту і прим. С.І. Білокоця // Київ. – 1988. – № 9. – С. 115–149.

¹⁴³ Див. детальніше: Солдатенко В.Ф. Українська революція: історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – С. 144–155. (976 с.)

Українському Національному з'їзді, що українська революційна демократія мало не вся представлена в складі Української Центральної Ради, що по деяких містах порозуміння з неукраїнською революційною демократією вже налагоджується та що інші обставини життя сприяють тому, що Центральна Рада стає політичним осередком на Україні, збори постановили:

1. Зараз ж починати процес перетворення Національної Української Центральної Ради в Тимчасовий Краєвий Парламент і доручити цю справу Генеральному секретаріатові.

2. Найбільш відповідним способом поповнення національного складу Центральної Ради визнати пропорціональне представництво, по якому національним меншостям дається число депутатських місць в складі Центральної Ради згідно з численністю населення цих національних меншостей України.

3. Додержуватися таких умов поділу цих мандатів, щоб представництво неукраїнських національностей припадало від організаційної революційної демократії, цебто від рад робітничих та вояцьких депутатів; тим же національностям, які не виділили з себе соціалістичних партій, мандати передаються через загальнонаціональні організації»¹⁴⁴.

Ці принципи засади Центральної Ради втілились в її II Універсалі.

За 13 місяців діяльності Центральної Ради державотворення в Україні еволюціонувало від пошуків автономного статусу в складі Російської Федеративної держави до повного суверенітету, до проголошення Українською Народною Республікою (УНР) цілковитої своєї незалежності (IV Універсал). Це ще раз засвідчує, що М. Грушевський та його однодумці, закладаючи основи української автономії з власними центральними законодавчими і виконавчими органами, з власною судовою системою та з власною національною ідеологією, готували на майбутнє потужну базу для фактичної самостійності України.

¹⁴⁴ Цит. за: Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції, 1917–1920 рр. / П. Христюк. – Т. 2. – С. 86.

Українська державність відроджувалась складно, неоднозначно і боляче. Незважаючи на надзвичайно складне міжнародне та внутрішнє становище, Центральна Рада очолила розбудову української державності. Ця діяльність особливо посилилась після жовтневих подій у Петрограді, які докорінно змінили ситуацію і зумовили необхідність будувати національну державу в повному обсязі.

Однак упродовж усього періоду свого існування Центральна Рада виявляла нерішучість, наприклад, не скасувала всі російські закони та постанови, видані до більшовицького перевороту. Вони залишилися діючими, а представники Центральної Ради прагнули пристосувати їх до потреб національного самовизначення. Це підтверджував і Закон Центральної Ради від 25 листопада 1917 р. «Про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти УНР». Право здійснювати урядування в Україні надавалося Генеральному секретаріату УНР, який міг видавати відповідні розпорядження на підставі розпорядження законодавчої бази Російської Республіки, що мала чинність до більшовицького перевороту¹⁴⁵. Цей закон заклав правові основи подальшого державного будівництва УНР.

До перших заходів Центральної Ради належить переведення діловодства, яке до цього здійснювалося російською, на українську мову. На засіданні Центральної Ради 12 березня 1917 р. ухвалено постанову про те, що «мовою, якою Рада по-чне звертатись до народу, є українська»¹⁴⁶.

Видатні представники української інтелігенції, котрі очолювали Центральну Раду, за царизму відчували принизливе ставлення до українців, хоча самі українці завжди з належною повагою ставились до інших націй та народів, що мешкали в Україні. Одним з головних принципів в української автономії, зазначалося в резолюції Українського національного конгресу, стало повне забезпечення прав національних меншин, які живуть в Україні. Українська мова

¹⁴⁵ Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1. – С. 477–478. (591 с).

¹⁴⁶ Вісник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – №7. – 23 груд.

почала вживатися в офіційних відносинах з Тимчасовим урядом.

Було сформовано окремі національні міністерства (у січні 1918 р., коли Генеральний секретаріат перетворився на Раду Народних Міністрів): міністерство великоруських справ, міністерство польських справ і міністерство єврейських справ. Беручи до уваги інтереси національних меншин, Центральна Рада проголосила: «Всі закони, адміністративні приписи і постанови, проголошені українською мовою, повинні друкуватись також російською, єврейською і польською мовами»¹⁴⁷.

Діловодство здійснювалося українською мовою, що було нелегкою справою внаслідок тотальної русифікації державних службовців. Генеральний секретаріат у листопаді 1917 р. підготував звернення «До всіх державних і судових установ Української Народньої Республіки», вимагаючи приймати документи, підготовлені лише українською мовою. Він попереджав, що контролюватиме, аби «права української мови на території України не порушувалися»¹⁴⁸.

Велику роботу зі запровадження української мови здійснювали й міністерства. Так, 1 березня 1918 р. виконувач обов'язків народного міністра фінансових справ М. Ткаченко розіслав усім фінансовим установам УНР обіжник, у якому вказувалося на необхідність замінити в цих установах «всі вивіски, написи, оголошення і т.п., існуючі на російській мові, відповідними з текстом українським, користуючись тимчасово до заготовки нових на нові українській існуючими»¹⁴⁹. Водночас приймалися заходи, спрямовані на заміну бланкової та іншої документації, ведення її лише українською мовою. Дозволялося запрошувати вчителів для навчання української мови чиновників, закуповувати для них підручники і под.

Однак запровадження української мови масовим та повсюдним не стало. Воно здійснювалося з ініціативи окремих держслужбовців. Термін «державна мова» до україн-

¹⁴⁷ ЦДАВОВ України, ф.115, оп. 1, спр. 1, арк. 10.

¹⁴⁸ Там само, арк. 12.

¹⁴⁹ Там само, арк. 143; Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. 138, оп. 1, спр. 86, арк. 4.

ської застосований лише раз – у Законі Центральної Ради «Про запровадження української мови в банківській та торгівій сфері». Українізація державних установ не була піднесена на рівень державної політики, тому й не сталося всеосяжної українізації урядових установ і роботи державних службовців.

Велике значення мало розв'язання питання про органи центральної влади в Україні. Особливе місце в структурі вищих органів УНР посідала Центральна Рада. Вона декларувала, що поставлена трудовим народом і діє від його імені. У документах Генерального секретаріату використано такі визначення Центральної Ради: «законодавчий орган», «представницький орган», навіть «революційний, демократичний парламент» і под.

Однак, незважаючи на всі ознаки класичного парламенту, Центральна Рада мала певну специфіку. Вона, по-перше, задекларувала себе тимчасовим органом, який мав діяти до скликання Всеукраїнських Установчих зборів. А, по-друге, вона була сформована не шляхом загальних виборів. Проте Всеукраїнські Установчі збори, котрі планували скликати 9 січня 1918 р., так і не були скликані. Вибори, призначені на 27 грудня 1917 р., у низці округів не відбулися через воєнні дії, спричинені більшовицькою агресією. Довибори мали відбутися 12 травня 1918 р. Цього також не сталося внаслідок гетьманського державного перевороту 29 квітня.

Із розширенням функцій Центральної Ради виникла необхідність створення й виконавчого органу. Ним став Генеральний секретаріат, перебравши на себе виконавчі функції і Центральної Ради, і її Комітету. Створення 15 червня 1917 р. Генерального секретаріату започаткувало розмежування владних функцій. Він поступово перетворювався на класичний уряд, який постійно удосконалював свою діяльність.

Третього листопада 1917 р. уряд Центральної Ради ультимативно підпорядкував собі всі державні й адміністративні органи, фактично оголосивши себе єдиною та вищою виконавчою владою в Україні: «Всім установам, інституціям, урядовим особам наказується всі накази та доручення Гене-

рального секретаріату виконувати точно і швидко»¹⁵⁰. Це означало, що колишні державні службовці Тимчасового уряду оголошувалися держслужбовцями Генерального секретаріату.

З проголошенням УНР в Україні створена система центральних органів виконавчої влади. Такого статусу набули українські секретаріати. Після падіння Тимчасового уряду процес їхньої організації значно пришвидшився. Згідно з рішенням Генерального секретаріату урядовим службовцям, за винятком загалом нечисельних генеральних секретарів, заборонялося «одночасно бути і членами Центральної Ради», а також визнано «принципально небажаним, щоб генеральні секретарі і службовці Генерального секретаріату займали одночасно посади в інших державних та громадських інституціях, одержуючи платню на обох посадах»¹⁵¹.

У зв'язку з перевантаженістю поточною роботою Рада народних міністрів змушена була вдатися до створення Малої ради народних міністрів у складі товаришів народних міністрів. Ця інституція курувала другорядні справи.

Одночасно від законодавчої Малої ради Рада народних міністрів одержала надзвичайні повноваження – аж до підписання міжнародних угод без згоди Центральної Ради. Це дало змогу Раді народних міністрів 8 лютого 1918 р. укласти військову конвенцію між УНР і Німеччиною й Австро-Угорщиною. Остання стала правовою основою введення австро-німецьких військ в Україну.

На час проголошення IV Універсалу УНР не мала своєї Конституції, тому й не було вповні визначено статусу державних органів. Втім скажемо, що наприкінці 1917 р. (10 грудня) було вироблено проект Конституції УНР, хоча його так і не прийняли. Але процес організації державного життя в Україні не зупинявся.

Склалися напружені взаємовідносини з ленінською Росією. Всупереч Брестським угодам, Москва продовжувала підтримувати власну «п'яту колону» в Україні. Так, В. Ленін від-

¹⁵⁰ ЦДАВОВ України, ф.115, оп. 1, спр. 12, арк. 60 зв.

¹⁵¹ Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 470.

крито запропонував В. Антонову-Овсієнку перейти в розпорядження пробільшовицького Народного секретаріату. 7 березня Народний секретаріат призначив його головнокомандувачем збройними силами України. Радянські війська, які воювали проти Каледіна, теж повернули проти «німців». З Петрограда в Україну терміново перекинули 1400 балтійських матросів. У підрадянській Україні оголосили мобілізацію військовозобов'язаних віком від 18 до 37 років.

Особливо швидко формувалися військові загони в Донбасі. Однак ефективних наслідків усі ці заходи не мали: 14 березня союзні Центральні держави спільно з українськими частинами узяли Одесу, 16 – Черкаси, 17 – Миколаїв. Відступ Червоної армії був настільки стрімким, що нагадував панічну втечу.

В атмосфері загального розпачу, анархії та паніки 17–19 березня 1918 р. у Катеринославі, куди на той час з Полтави перебрався більшовицький уряд, відбувся II Всеукраїнський з'їзд Рад. У ньому взяли участь 964 делегати, з них 401 більшовик, 27 – лівих українських соціал-демократів, 414 – лівих есерів і 14 співчуваючих, решта (аж 98 осіб. – *Авт.*) безпартійних.

Розглядаючи політичний момент, з'їзд прийняв важливе для подальшої історичної долі України рішення: з огляду на умови Брестського договору, проголосити Україну незалежною, але в союзі з Росією. Отже, у зв'язку з обставинами, і більшовики слідом за УНР проголосили Україну не регіоном Росії, а незалежною державою. З'їзд обрав Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) із 102 осіб. Головою ЦВК став В. Затонський, головою Народного секретаріату – М. Скрипник. Одразу було відправлено посольство до Москви (Скрипник, Коцюбинський, Врублевський) для звіту перед РНК про здійснену роботу. Отже, які б рішення не приймалися, український більшовицький уряд залишався покірною маріонеткою Росії. Проте цей звіт навряд чи міг бути втішним, бо вже 21 березня більшовицький уряд – звісно, не з власної ініціативи – опинився в російському Таганрозі.

Німці 2 квітня без особливого опору зайняли Катеринослав, а 6-го українські військовики П. Болбочана разом з

союзницькими частинами взяли Харків. Упродовж другої половини квітня німецькі й українські війська зайняли весь Донбас. Народний секретаріат Радянської України змушений був 21 квітня покинути Таганрог і спішно переїхати до Москви.

Ще через десять днів німецькі війська увійшли в Таганрог, а 7 травня зайняли Ростов-на-Дону. В зв'язку з наступом німців на Крим (а майже весь Чорноморський флот підтримував Центральну Раду) Ленін надіслав таємну директиву про переведення флоту зі Севастополя до Новоросійська і затоплення його там. Лише третина кораблів виконала цю директиву, інші залишилися відданими УНР. В. Антонов-Овсієнко 4 травня оголосив про припинення бойових дій проти німецько-австро-угорських сил та «гайдамаків» і складення із себе звання головнокомандувача Південних республік. Отже, на початок травня 1918 р. вся Україна і найближчі прилеглі до неї території були очищені від більшовиків.

Радянська історична наука, однозначно оцінювала наступ німецько-австрійських сил в Україні, вважаючи це безоглядною інтервенцією й окупацією «російської» території. Однак, якщо розглядати названі події з позиції міжнародного права, ситуація виглядатиме дещо інакше: незалежна Українська держава офіційно запросила допомоги Центральних держав у боротьбі проти більшовицької агресії, що було оформлено Брестською угодою. Німеччина й Австро-Угорщина, відповідно до міжнародних норм, виконали свої зобов'язання і надали таку допомогу. Ні більше, ні менше.

Цікаве, з цього погляду, міркування П. Скоропадського: «Вони (німецькі війська. – *Авт.*) врятували Україну від повної розрухи й анархії, і вони були потрібні Україні доти, доки вона не привчиться стояти на своїх власних ногах. Як відомо, народності, що не мають своєї держави довгий час, гублять здібність до організації себе власними силами і повертають знову собі це уміння поволі, при щасливому збігу обставин. Такий щасливий збіг обставин для України якраз і наступив тоді, коли німецька армія оборонила край від зовнішніх і внутрішніх руйнівних сил за дуже дешево, порів-

няно, ціну: експорт кількох десятків мільйонів пудів хліба в обмін на потрібні краєві фабричні вироби»¹⁵².

Німці й австрійці виконали взяті на себе зобов'язання і, природно, вимагали, щоб уряд УНР виконав свої, тобто забезпечив вивіз до Центральної Європи обумовлених продуктів харчування. Для цього належало організувати суспільний порядок та господарсько-економічне життя в країні.

Як незабаром переконалися союзники, ані Центральна Рада, ні її есерівський уряд цього не зробили. Ситуація в державі повністю вийшла з-під їхнього контролю. Німецькі й австрійські війська опинились у вкрай складній ситуації. Уряд УНР, запросивши їх на допомогу, не спромігся не лише виконати взяті за Брестською угодою зобов'язання, а й елементарно нагодувати майже півмільйонне союзницьке військо.

Найбільше союзників вразила відсутність адміністративно-виконавчого апарату на місцях. Ніхто нічого не виконував, ніхто ні за що не відповідав. Телеграма з Києва від 10 березня 1918 р. Міністерству закордонних справ Німеччини повідомляла: «Український уряд, незважаючи на свою добру волю, в даний час є безсилим через недостатність збройних сил і неорганізованість. Сподівання, що цей уряд, у складі якого виключно ліві опортуністи, спроможний організувати тверду владу, дуже сумнівні. Таким чином, наші війська залишені напризволяще і змушені захищати своє життя, незважаючи на те, що перебувають у країні, з якою укладено мир»¹⁵³.

Загальне становище в Україні було приголомшуючим: залізниці зруйновані; шахти Донбасу затоплені водою; більшовики вивезли грошові запаси банків. Головне ж – наступала весна, а величезні поміщицькі лани не зорювали й не засіювали. Далі залишалося незрозумілим, хто ж буде господарем цієї землі, кому восени належатиме майбутній врожай? Центральна Рада та Народний секретаріат не поспішали з визначеним рішенням, розуміючи дилему: втрата підтримки чи то майнових класів, чи то українського селянства.

¹⁵² Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський. – С. 97–98.

¹⁵³ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / под. ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. – М.: ОГИЗ, 1936. – С. 23. (207 с.)

У зв'язку з цим зміцнювалася опозиція «несоціалістичних елементів» – буржуазії, поміщиків, заможних селян, відроджених революцією козаків. У Лівобережній Україні поміщики об'єдналися з дрібними землевласниками та заможними селянами, вимагаючи скасування земельного закону. Вони звернулися до Центральної Ради з вимогою розпустити соціалістичний кабінет міністрів. Представники груп зверталися також до німців і отримували у них моральну підтримку. Однак Центральна Рада залишалася відданою соціалістичним гаслам.

У 1918 р. 25 березня відбувся з'їзд, організований партією хліборобів-демократів (представляла інтереси крупних земельних власників. – *Авт.*), де прийнято резолюції: 1) засудити політику Центральної Ради з аграрного питання; 2) вимагати повернення землі колишнім власникам; 3) забезпечити рівні права соціалістам і несоціалістам; 4) ввести до Центральної Ради представників хліборобів (тобто від поміщиків та заможних селян). До Центральної Ради вирушила делегація, але М. Грушевський її не прийняв.

Водночас у самій Центральній Раді не вщухали суперечки між різними угрупованнями, що, зрештою, призвело до виходу українських соціал-демократів з уряду.

Соціально-економічні проблеми, котрі розшаровували суспільство, доповнювала ще й мовна проблема. Її, безперечно, слід було вирішувати в національній державі, але не так, як це робили в тих українських умовах молоді соціалістичні провідники України. Тим паче, більшість міського російськомовного населення поставилася до українізації або байдуже, або скептично, або ж відверто вороже. Уряд 23 березня 1918 р. видав наказ про перехід усього діловодства на українську мову, хоча сам момент вибрано дуже невдало. Окрім того, українізація здійснювалася згори, директивними методами, а це, безсумнівно, не могло сприяти консолідації суспільства.

Частина російськомовного населення виступила проти законів про українське громадянство, українську державну мову. Гострі суперечки точилися навколо закону про націоналізацію землі. Авторитет Центральної Ради упав майже до нульової позначки. Орест Субтельний так характеризує її

діяльність у цей період: «Її політика викликала розчарування майже в усіх верствах населення України. Неукраїнці засуджували розрив зв'язків між Україною та Росією, незаможні селяни не отримали очікуваної землі, у заможних селян і великих землевласників націоналізація їхніх володінь викликала лють, а всі разом засуджували Центральну Раду за введення в країну німців. Зі свого ж боку, німці теж втрачали терпець до молодих і мало спроможних політиків, які переважали в Центральній Раді. Вони швидко пересвідчилися, що вона не мала практично ніякого адміністративного апарату для збору тих мільйонів тонн продуктів, що їх так відчайдушно потребували голодні німецькі та австрійські міста. Безперервні кризи, сутички й дебати між соціалістичними партіями у Центральній Раді переконали німців у тому, що «молоді українські утопісти» неспроможні правити»¹⁵⁴.

Зрештою, терпець у союзників таки увірвався. Пересвідчившись, що уряд УНР не здатний виконати взятих на себе зобов'язань, вони почали самі – на власний розсуд – наводити порядок. Головнокомандувач німецькими військами фельдмаршал Ейхгорн 6 квітня без погодження з урядом УНР видав наказ – негайно засіяти всі поля. За знищення посівів передбачалася сувора кара.

Цей наказ остаточно зіпсував відносини між українським урядом і німецьким військовим командуванням. З погляду стабілізації суспільної ситуації цей захід був цілком доцільним, але з погляду міждержавних взаємин – прямим втручанням у внутрішні справи іншої держави. Це не могло сподобатися керівникам УНР. У зв'язку з цим взаємини між ними та німцями погіршувалися від дня до дня. Зауважимо: наказ фельдмаршала Ейхгорна розв'язав руки низовому командуванню, яке почало безпардонно перебирати на себе місцеві адміністративні функції, поводячись зухвало, а часто й брутально з українським населенням, вину за що останнє ставило на карб Центральній Раді. Багатоманітні свідчення того часу, офіційні документи підтверджують: союзницькі стосунки безповоротно прямували до класичної окупації та

¹⁵⁴ Субтельний Орест. Україна: історія / Орест Субтельний. – С. 308.

перетворення незалежної УНР на звичайне генерал-губернаторство з усіма сумними висновками, котрі з цього випливають.

Особливо гостро постало питання про відповідальність цивільних осіб за недружні дії щодо німецьких та австрійських військ. Союзники вважали, що такі прояви мають каратися німецькими та австрійськими військово-польовими судами. Проте де-юре – навіть з огляду на німецькі імперські правові норми – в дружній союзній державі (а саме такою після підписання домовленостей 9 лютого 1918 р. виступала Україна) місцеве населення підлягало юрисдикції українських властей. Після того чи іншого замаху на життя, здоров'я чи честь німецького «зольдата» (а їх, зрозуміло, не бракувало) військові власті проводили обшуки та арешти й засуджували ймовірних зловмисників до смертної кари. Натомість в Україні смертну кару відмінив ще III Універсал. Знову ж – з міжнародно-правової точки зору поставало питання, хто ж такі ці «німці»: благородні союзники чи нещадні окупанти?

Стало очевидним: Центральна Рада безповоротно летить у прірву. Останній тиждень існування Центральної Ради та її уряду ознаменувався гучним скандалом із викраденням відомого київського фінансиста і банкіра А. Доброго (єврея за національністю. – *Авт.*), котрий налагодив із німцями тісні ділові зв'язки. З того, що поліція не квапилася з його розшуками, німці дійшли своїх висновків і здійснили власне розслідування. Таємне згодом стало явним: через кілька днів вони мали беззаперечні докази: до «викрадення» банкіра безпосередньо причетні міністр внутрішніх справ М. Ткаченко і військових – О. Жуковський та деякі інші офіційні особи. І робилося це з відома прем'єра В. Голубовича.

Ідіоти-виконавці навіть не потурбувалися про ліквідацію викраденого банкіра, відтак усі «козири» були на руках у сил, вороже налаштованих до Центральної Ради.

У відповідь на ці та інші подібні факти, котрі німці розцінили ворожими до себе діями, фельдмаршал Ейхгорн 25 квітня 1918 р. видав наказ про введення військово-

польових судів, які мали розглядати всі серйозні порушення громадського порядку та кримінальні злочини. І хоча на загал населення України поставилося до цього указу з розумінням, оскільки правоохоронні органи УНР були абсолютно бездіяльними і злочинність переповнила державу, проте цей указ став знущальним втручанням у внутрішні справи УНР.

Під час засідання Центральної Ради 28 квітня, коли промовці виступали з палкими протестами проти сваволі німців, німецькі солдати заарештували в залі засідань міністра закордонних справ М. Любинського. Усіх присутніх обшукали. Щоправда, трохи згодом німецька влада засудила цю нібито самовільну акцію.

Наступного дня, 29 квітня, Центральна Рада ухвалила Основний закон Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР), який був майже ідентичний проекту від 10 грудня 1917 р.

Розроблявся проект Конституції УНР спеціально створеною Комісією Центральної Ради (голова М. Левитський, секретар М. Шраг). Її склад уже в липні 1917 р. досяг 100 осіб. Комісія до кінця листопада 1917 р. підготувала й у середині грудня опублікувала «Проект Конституції Української Народної Республіки». Згідно з цим документом Україна мала стати автономною частиною Російської Федеративної Республіки й реалізувати суверенітет українського народу разом з іншими народностями, котрі проживають на її території, через Українські Всенародні збори, за винятком певних прав, що добровільно передавалися центральним органам Федерації. З-поміж них – закордонні відносини, питання війни і миру, встановлення одиниць мір, ваги та монети, митне законодавство, унормування правил зв'язку і транспортних перевезень, охорона торгівлі й мореплавства за кордоном, загальні засади громадянства, цивільного, карного та процесуального законодавства, санітарних і карантинних правил, охорона авторської власності й патентів, нагляд за дотриманням прав національних меншин.

Майже весь текст проекту Конституції УНР 1917 р., за винятком положення про автономію УНР у складі федеративної Росії, увійшов до основоположних засад Конституції

УНР. Однак тепер Україна проголошувалася самостійною державою.

Треба констатувати, що новий варіант Конституції допрацьовувався у надзвичайно напруженій обстановці, коли Центральна Рада доживала свої останні дні. Ухвалення його відбулося поспіхом, формально, з доповіддю заступника голови Центральної Ради А. Степаненка, невеликою кількістю голосів Малої ради 29 квітня 1918 р.

У Конституції УНР визначалося, що вищою законодавчою та представницькою владою в УНР мають бути Всенародні збори, а Голова Всенародних зборів буде іменуватися Головою УНР. Обиратися він має зборами, і виконувати все, що пов'язане з представництвом Республіки. Також Голова мав визначати терміни переобрання Всенародних зборів, скликати та проводити їх. Його урядування мало тривати до скликання нових зборів, на котрих обирався новий Голова. На допомогу Голові обирали товаришів (заступників). Один з них мав виконувати обов'язки Голови у разі його важкої хвороби або смерті до часу виборів нового голови ¹⁵⁵.

Для розв'язання суперечок, що виникатимуть в УНР, мав бути обраний Генеральний Суд УНР. Посаду президента Конституція не передбачала.

Окремий розділ Конституції присвячувався Раді Народних Міністрів. Встановлювалося, що в УНР «вища власть виконавча належить Кабінетові Міністрів Української Республіки», тобто одній з трьох гілок влади поряд із Всенародними зборами та Генеральним Судом УНР. Конституція достатньо чітко визначала повноваження, порядок формування та компетенцію уряду.

За Конституцією УНР, парламент (Всенародні збори) набував практично необмежених повноважень. Уряд і суд повністю залежали від представницького органу; уряд не мав можливості розпустити парламент і призначити нові вибори, а Всенародні збори мали право оголошувати вотум недовір'я не лише урядові загалом, а й окремим міністрам.

¹⁵⁵ Конституція Української Народної Республіки. – К.: [б. в.], 1918; Дорошенко Д. Історія України / Д. Дорошенко. – Т. 2. – С. 56–57.

Конституція не передбачала посади голови держави (президента) і навіть голови уряду (прем'єр-міністра), то ж усі представницькі функції мав виконувати голова Всенародних зборів.

Однак організувати уряд відповідно до Конституції не вдалося. День прийняття Основного закону став останнім днем діяльності Центральної Ради.

Отже, Центральна Рада проіснувала понад 13 місяців. Багато це чи мало? У тому динамічному перебігу подій, коли за тиждень відбувалося більше, ніж у звичайних обставинах за рік, – достатньо, аби стати визначальною віхою в історії. Такою віхою в історичній долі українського народу і стала Центральна Рада.

Зараз модно критикувати Центральну Раду, її лідерів за помилки, котрі призвели до кінцевої поразки як самої Ради, так і Визвольних змагань узагалі. Легко судити з часової відстані, тяжче зрозуміти плин і всі суперечності тодішнього життя. І все-таки не лише помилки та поразки притаманні й Центральній Раді, її урядові та лідерам. Зорганізувавшись як інтелігентська київська культурницька громадська організація, вона за цих 13 місяців пройшла складну еволюцію і, зрештою, стала авторитетним представницьким політичним органом усього українського народу, органом, котрий узяв на свої плечі відповідальну ношу – побудову незалежної Української держави.

Що ж принесла українському народові Центральна Рада за час свого недовгого існування? По-перше, своєю діяльністю вона остаточно розвіяла достатньо поширені сумніви про саму можливість існування української нації. По-друге, з політичного погляду, вона вистояла у дуже складній ситуації й не поступилася російському Тимчасовому урядові. По-третє, Центральна Рада морально переважила українських більшовиків, змусивши їх звертатися за допомогою до Росії. По-четверте, прагнучи демократичного, парламентського правління, Центральна Рада залишилася відданою цим прагненням протягом усього часу свого існування – не зважаючи на потужні зовнішні фактори. По-п'яте, вимогою українського самоврядування вона ставила під серйозний сумнів

раніше недоторканий принцип «єдиної та неподільної» Росії та примушувала і Тимчасовий уряд, і згодом більшовиків відступати (хоча б теоретично) від цього великодержавницького шовіністичного постулату. По-шосте, Центральна Рада зробила прорив на міжнародну арену, домоглася дипломатичного визнання незалежності УНР низкою європейських держав, заклала власну дипломатію.

Центральна Рада наполягала на визнанні прав українського народу на власну державу – збройні сили, фінансово-кредитну систему, митну службу, культуру, державну мову тощо. І це, мабуть, найголовніше.

А які ж помилки та прорахунки призвели до її поразки?

Відомо, що безпосередньою причиною падіння Центральної Ради стала її неспроможність виконати зобов'язання перед німцями, передбачені Брестською угодою. Але це усе ж радше наслідок, аніж причина. Бо до загальної поразки Центральної Ради спрочинились передусім відсутність двох основних підвалин державності – дієздатних збройних сил та відрегульованого адміністративно-управлінського апарату (слабкість а подекуди й відсутність адміністративної системи взагалі). Це не давало змоги Центральній Раді підтримувати ефективний зв'язок із повітами та селами – її потенційною опорою.

Зрештою, Центральну Раду призвів до поразки недостатній розвиток українського національного руху. По суті, Центральна Рада змушена була розпочати державне будівництво до завершення процесу національного становлення. Через репресивну сутність попереднього режиму, його дискримінаційну політику стосовно українців, а також через соціально-економічні особливості українського суспільства більшість освічених людей – управлінців, технічних спеціалістів, правоохоронців, суддів тощо – в Україні становили росіяни або зрусифіковані українці. Український національний рух ще не охопив міста, котрі залишались оплотом росіян та зрусифікованих меншин, і саме тут найбільше переважали войовничі антиукраїнські настрої. А звідси – і величезна нестача компетентних людей для забезпечення комплектування армії, а також адміністративного апарату Української держави.

Нааявні ж кадри були молодими й недосвідченими: письменнику В. Винниченкові виповнилось 38 років, публіцисту і земському діячеві С. Петлюрі – 35, Ковалевському (лідер найчисельнішої української партії есерів) – 25, М. Шрагу (змінив М. Грушевського на посаді голови Центральної Ради) – 22. Тому стає зрозумілим, чому Винниченко, характеризуючи зусилля Центральної Ради, самоіронізував: «Дійсно, ми були подібні до богів (...) у своєму намаганні створити із нічого цілий новий світ».

Якою ж за суттю була ця перша представницька влада України? Неупереджений аналіз подій і фактів засвідчує, що Центральна Рада не була ані контрреволюційною (як це впродовж десятиліть стверджувала радянська історіографія), ані зрадницькою, ані буржуазною. Навпаки, більшість її членів – соціалісти – намагалися проводити соціалістичну політику, хоча й розуміли її інакше, ніж більшовики. Побіжно зазначимо: коли б до складу Української Центральної Ради та її уряду входила діяльна, прагматична національна буржуазія, то і наслідки в державотворенні були б, мабуть, іншими. Повчальний у цьому сенсі приклад міжвоєнної Чехо-Словаччини, де національна буржуазія трьох національних сегментів об'єднаної країни (Чехії, Словаччини та Карпатської України) зіграла визначну конструктивну роль у побудові мультинаціональної держави. На жаль, Україна власної національної буржуазії на той час не мала, як не мала й власної повністю сформованої національної еліти – в звичному розумінні цього слова. Це, зрештою, і призвело до фатальних наслідків.

Та віддамо належне Центральній Раді, котра на історичному зламі епох очолила демократичну національно-визвольну революцію, поновила в Україні державницьку свідомість і започаткувала процес побудови незалежної Української держави. Лисяк-Рудницький зазначає: саме з УНР пов'язані головні державні акти визвольної боротьби, а III і IV Універсали стали «метрикою народження» нової України¹⁵⁶.

¹⁵⁶ Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сорокаліття / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 36–51.

Розділ 6

ГЕТЬМАНАТ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО – СТАРЕ ВИНО В НОВІ МІХИ

6.1. Підстави монархічної ідеї в Україні

Пересічний українець, вихований на марксистсько-ленінській історичній традиції, уміло препарованій сталінськими інтерпретаторами, апріорі переконаний, що монархія – застарілий вид державно-правової моделі, який не має жодних перспектив на майбутнє.

Справді, сама думка про те, що *хтось* має управляти нацією лише через народження в певній родині, видається мислячій людині абсурдною. Великі правителі, лідери націй, військові вожді народжувалися в цілком пересічних сім'ях: Чингісхан (був навіть рабом), Наполеон (провінціал-корсиканець), В. Ленін (брат державного злочинця), Й. Сталін (син пияка-шевця), зрештою, Г. Коль (залізничник), М. Тетчер (донька дрібного бакалійника), Г. Жуков (селянський син) – список цей безкінечний.

Тим не менше, адепти монархії мають один (точніше – два), але убивчий аргумент: *Король не зраджує*. Отримавши державу в спадок від предків, монарх стоїть над партіями та класами. Його завдання – передати державу і націю у якомога успішнішому стані своїм нащадкам. Монарха не можна ні купити, ні залякати, ні примусити виконувати волю партії, чиїм політичним породженням він є.

Монархія, відтак, не ідеальна (король може виявитися душевнохворим, як англійський Георг III (1760–1820 рр.), бонвіваном, як останній перський шах Реза Пехлеві, чи просто старим маразматиком, як «найясніший цісар» Йосиф I (1849–1916 рр.) наприкінці свого правління). Проте ці очевидні

застереження цілком «компенсуються» апріорним патріотизмом будь-якого монарха (не можна «зрадити» самого себе та свою династію) й іншими очевидними плюсами. Приміром, майбутнього царя, короля, шаха готують до управління нацією з пелюшок, він має кращих учителів та дорадників. Монарх упевнений, що незначні й навіть середні політичні кризи йому вдасться успішно подолати без застосування крайніх заходів – просто через власний авторитет.

У 1918 р. Україна мала *історичний шанс* (чи – *небезпеку*, це вже – хто як вважає) стати монархією. Вочевидь, це мала бути не конституційна монархія англійського взірця, а щось на зразок королівської Румунії (можливо, навіть «в редакції» 1938 р., коли, внаслідок державного перевороту, монархія зосередила в своїх руках головні важелі правління).

Непопулярний у наш час В. Белінський – російський шовініст та просто нахаба – якось видав одну сентенцію: «История – не тротуар Невского проспекта». Ще кілька російських і єврейських гуру претендують на авторство іншої аксіоми: «История не терпит сослагательного наклонения» ...

Принципи династичної, спадкової влади прагнув закласти ще Богдан Хмельницький. Дмитро Дорошенко з цього приводу зазначав: «Богдан Хмельницький хотів зробити гетьманство спадковим у своєму роді. В цьому погоджуються між собою майже всі історики (в останні часи В. Липинський, М. Грушевський, М. Покровський). Це відповідало вповні інтересам самої держави й настроям козацтва, хоч теоретично гетьманська влада була виборна, принаймні така була дотеперішня практика в козаків. Але династичним планам Хмельницького нанесла великий удар смерть на війні його старшого сина Тимоша, талановитого юнака. Тепер залишився другий син, молодший Юрій, який далеко не дорівнював своєму братові здібностями, а до того ще був кволий і слабовитий від природи.

Старий гетьман, який у останніх роках свого життя підупав на здоров'ї, був заклопотаний питанням про свого наступника й хотів вирішити його ще за життя. В квітні 1657 р. він скликав у Чигирині генеральну раду старшин, на якій поставив на обговорення питання про майбутнього собі на-

ступника. Всі одностайно заявили, що хочуть мати гетьманом Юрія Хмельницькою, «щоб слава була, що в нас Хмельницький гетьманом», як казали тоді козаки. Б. Хмельницький погодився на це й офіційно сповістив про ухвалу ради всі сусідні держави: Москву, Польщу, Туреччину, Швецію, Семигород, Крим, Молдавію й Волощину. Всі визнали Юрія Хмельницького»¹.

Той короткий історичний досвід виявився невдалим, але сама ідея не була похована безповоротно.

Не дивно, що з виникненням хаосу в економічному житті після більшовицького перевороту 1917 р., в умовах, коли молода українська державність постала перед загрозою катастрофи, в українському суспільстві відродилась ідея «міцної руки», одноосібної твердої влади у звичній для українців формі – гетьманства.

Новим гетьманом України судилося стати Павлу Скоропадському, досвідченому царедворцю, бойовому царському генералові, нащадку гетьмана України петровської епохи Івана Скоропадського.

Ідею спадкової гетьманської влади в Україні всебічно обґрунтував В'ячеслав Липинський. Узагалі, розглядаючи здобутки та прорахунки в державотворчих змаганнях 1917–1920 рр., оминати таку видатну постать, як В. Липинський, неможливо. Спробуємо на прикладі його праці «Покликання «варягів», чи організація хліборобів?» стисло розкрити основні погляди дослідника на побудову української державності загалом і гетьманство зокрема. Хоча ця праця написана вже після поразки українських Визвольних змагань, але для нас вона цікава тим, що тут сфокусовано погляди і міркування з приводу побудови Української держави, висловлені В. Липинським ще в часи Центральної Ради, напередодні та в добу Гетьманату.

Постать В. Липинського посідає особливе місце в розвитку не лише української, а й європейської політичної думки. До його ідей прислухалися колеги-історики, філософи, політологи та досвідчені державні мужі.

¹ Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – Л.: Світ, 1991. – С. 84. (576 с.)

Сучасна історія знає небагато прикладів, коли в одній особі поєднувалися видатний історик та мислитель, етнокультуролог і публіцист, політик і дипломат. Не випадково В. Кучабський зазначає, що найвищого злету український дух досяг у постатях Т. Шевченка, Б. Хмельницького і В. Липинського, а ім'я В'ячеслава Липинського присвоєно Філадельфійському східноєвропейському дослідному інституту.

Народився В'ячеслав Липинський 5 квітня 1882 р. у с. Затурцях на Волині. Вчився у гімназіях Житомира, Луцька і Києва. Здобував вищу освіту в університетах Женеві та Кракова. Перші наукові праці з історії України почав публікувати з 1909 р. Під час революції в Україні брав активну участь у політичних подіях. Навесні 1918 р. його призначили послом України у Відні. За свідченнями сучасників, виявляв великі дипломатичні здібності, високо підняв авторитет молодій державі на міжнародній арені. Влітку 1919 р., у зв'язку зі зміною влади в Україні, подав у відставку. Залишився в еміграції в Австрії. Упродовж 1926–1929 рр. очолював кафедру історії української державності в Українському науковому інституті в Берліні. В'ячеслав Липинський помер 14 червня 1931 р. від туберкульозу легенів. Похований у родинному селі Затурцях².

Останніми роками громадськість України мала змогу ознайомитись з фундаментальними працями В'ячеслава Липинського, в тому числі з такими, як «Україна на переломі (1657–1659 рр.)»³ та «Листи до братів-хліборобів»⁴. У них йдеться про головне – державність України, про те, звідки ми походимо, де наше коріння, чиї ми спадкоємці та звідки походить наше легітимне право на творення власної держави. Розглянуті питання, як будувати власну державу,

² Кондратюк В.О. Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.): навч. посіб. для студентів технологічних вищих навчальних закладів України / В.О. Кондратюк. – К.: Стилос. – С. 157 (280 с.).

³ Липинський В. Україна на переломі (1657–1659): Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті / В. Липинський. – Репринт. вид. – К.: Дніпро, 1997. – 304 с.

⁴ Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – Відень: [б. в.], 1926. – 580 с.

на яких засадах? Як уберегти її від руйнації зі середини й ззовні?

Вважаємо, що в праці «Україна на переломі», яка побачила світ 1920 р., В. Липинський вийшов на європейський рівень як теоретик державотворчого процесу, в тому числі й в Україні, цілеспрямований і послідовний, мудрий і вдумливий державник.

Поглиблено розвинуті ідеї розбудови Української держави в його наступній фундаментальній праці «Листи до братів-хліборобів», опублікованій упродовж 1920–1925 рр. у збірнику «Хліборобська Україна», що виходив у Відні. Власне, ідеї, викладені в «Листах...», й покладені в основу програмних документів створеного В. Липинським в еміграції Українського союзу хліборобів-державників.

Окрім названих етапних праць, у В. Липинського є ще низка ранніх і пізніх статей, роздумів, есе, присвячених будівництву Української держави, які широкому загалові менш відомі. Окремі з них в умовах нинішньої України видаються настільки сучасними, ніби автор писав з нас і про нас.

До них належить і розлоге есе «Покликання «варягів», чи організація хліборобів?»⁵ Це – відповідь старшому його товаришеві, крупному землевласникові, знаному меценатові української преси та літератури Євгенові Чикаленку з приводу статті останнього «Де вихід?» У тому, що в надрах української еміграції зародилася ідея «покликання варягів», немає нічого дивного. Після поразки Визвольних змагань більшість представників української патріотичної еміграції охопила глибока депресія, відчай і зневіра у власних силах.

«Варягами» багато хто хотів бачити в Україні комуністів, зокрема тих, котрі розмовляли українською та ще деколи одягали вишиванки (до речі, цю захцянку часто дозволяв собі М.С. Хрущов; колеги по партії саркастично називали хрущовську вишиванку «антисеміткою»).

Побутувала думка, що «комуністичний Харків повстане проти комуністичної Москви». Відповідь В. Липинський

⁵ Липинський В. Покликання «варягів» чи організація хліборобів? / В. Липинський // Хліборобська Україна. – Відень, 1923. – № 5.

дав у самому заголовку: ніхто нам національної незалежної держави не збудує; лише ми, опершись на хліборобську верству, мусимо це зробити. Стосовно «варягів-комуністів» В. Липинський мав чітке переконання: комуністична влада в Україні «не єсть територіально українська. Її центри, її мізок знаходяться поза межами України. На Україні влада державна спочиває в руках кочових, з Україною органічно не зв'язаних елементів, які сьогодні правлять Україною, а завтра, без ніякого над собою насильства, можуть правити, наприклад, Бухарою чи якимсь приамурським краєм. Тому ця влада не має ніяких даних – поза одною мовою, потрібною їй для цілей пропаганди, з якої вона живе, – приймати органічні, місцеві національні ознаки»⁶.

Стосовно комунізму в його російській інтерпретації В. Липинський не мав жодного сумніву, що вік його нетриивальний: «(...) комунізм, як ідеологія матеріалістична, не має даних на довге існування (...) він на території старої Росії прийняв такі специфічно російські ознаки, що його поширення поза межами Росії не в характері екзотичної і дуже вузької секти, а в характері якоїсь нової інтернаціональної віри «зі Сходу», – неможливе»⁷.

Цікаві роздуми В. Липинського, чому українські комуністи не повстануть проти комуністів московських. Вважаємо за потрібне повністю навести цитату, оскільки вона характерна і з огляду розкриття суті питання, і з огляду стилю, публіцистичного хисту автора. «Нова правляча верства, яка склалась з самих тільки визволених рабів і яка в себе представників старої правлячої верстви не включила (а власне – у протилежність до большевиків московських – дійшли до влади большевики українські), не здатна на такі ідеалістичні пориви, що лежать в основі всякого «мазепинства», всякого українського державного сепаратизму. Свіжовизволений раб занадто пожадливо дріжить над подарованою йому переможцями (в даному разі – московськими большевиками) владою, щоб він для мотивів ідеалістичних – для влади не-

⁶ Липинський В. Покликання «варягів» / В. Липинський. – С. 298.

⁷ Там само.

залежної, для честі, для слави, для загального добра – цею владою ризикував. І не настільки він наївний, щоб не бачити всієї небезпеки від такого ризика. Він знає, що боротьба з Москвою його становище на Україні ослабить. Він знає теж, що власне на те існує на світі «націоналістична» і соціально-революційна інтелігенція українська, щоб такі моменти слабости місцевої правлячої верстви для своїх «національних повстань» використати і цю верству, в момент її сепаратистичної боротьби за власну державність українську, во ім'я «України» знищити»⁸. Не все так склалось в нашій історії, як передбачав В. Липинський. Життя плинне і змінне, діалектика його часто непередбачувана та незбагненна. Міняються в процесі життя й самі люди. Заради об'єктивності, визнаємо: харківські (тобто українські) комуністи зробили чимало, аби відстояти суверенітет України, хоча й комуністичної. Чим це все закінчилось, відомо. Достатньо згадати трагічні долі О. Шумського, М. Скрипника та ін. Що це було, як не «чисте мазепинство» з погляду більшовицької Москви?

Хоча есе побудоване переважно на подіях доби Гетьманату, В. Липинський торкається і давньої Русі, й Хмельниччини, і подій поза межами України. Ще раз наголосимо: сам Липинський був і до останнього подиху залишався палким прихильником української монархії в особі гетьмана Павла Скоропадського і свою позицію переконливо аргументував: «Персоніфікація Гетьманства в Роді Скоропадських, який вже був і знов став Родом Гетьманським, дасть основи українському легітимізму і усуне головну небезпеку для українського монархізму: самознищення в боротьбі за «найкращих кандидатів» (мається на увазі міжпартійні та усобні суперечки за владу, які в Україні завжди набувала диких форм, унаслідок чого до влади приходили не кращі, а гірші. – *Авт.*). Так, на превеликий жаль, завжди траплялося в Україні: за княжих часів, за Хмельниччини, після неї, за Мазепи, в часи Української революції – свої побивали своїх, а з цього користалася третя сила, переважно Польща та Москва⁹.

⁸ Липинський В. Покликання «варягів» / В. Липинський. – С. 302.

⁹ Там само. – С. 369.

Зазначимо, що тема варварського самознищення українців українцями – заради амбіцій, заради влади, заради маєтків і просто зі заздросців – є наскрізною у творах В. Липинського.

І все ж, чому В. Липинський був настільки відданим ідеї Гетьманату і самому гетьманові Павлові Скоропадському? Більшість пересічних українців знають, що П. Скоропадський – царський генерал, германофіл, патрон партії великих землевласників, оточив себе великодержавниками, хотів реставрувати старі порядки і повернути Україну Росії, а до влади прийшов на німецьких багнетах. Так радянська історіографія змальовувала соціально-політичний образ цього, без перебільшення, видатного діяча Української революції.

Побіжно зазначимо, що серед українських істориків, точніше – істориків права, був ще один відданий адепт гетьмана – уже покійний Олександр Валентинович Тимошук. Патріот-державник, під чийм началом відбулася українізація юридичного факультету Таврійського національного університету ім. В. Вернадського (на жаль, згорнута після смерті О.В. Тимошука), він пішов на такий непопулярний крок (додамо – і небезпечний для науковця особисто), як відстоювання чесного імені гетьмана, пошук об'єктивних відповідей на складні питання історії.

Не радянські історики першовідкрили негативний образ П. Скоропадського. Це кліше, цей стереотип витворили свої, побиваючи свого, – В. Винниченко, С. Петлюра та їхнє оточення. З гіркотою і болем писав про це В. Липинський наголошуючи, що «есдеки», котрі прагнули тримати з Москвою єдиний революційний фронт, воюючи з гетьманом, настільки ослабили Україну і самих себе, що побити їх і загарбати Україну для більшовиків було суто технічним питанням¹⁰. Згаданий стереотип гетьманщини і гетьмана перейшов і в діаспору. Зарубіжні історики українського походження, вагомо і ретельно досліджуючи інші періоди, стосовно доби Гетьманату послуговуються стереотипом, витвореним політичними противниками гетьмана¹¹.

¹⁰ Липинський В. Покликання «варягів» / В. Липинський. – С. 300–301.

¹¹ Там само. – С. 298.

А якраз саме з цього періоду української історії у нас і за кордоном є широкі джерела. Окрім них, існують могутні підвалини нашого національного життя, закладені Павлом Скоропадським, на яких воно тримається донині. І чи не найбільша підвалина з-поміж них – національна Українська академія наук, для створення якої гетьман запросив одного з найавторитетніших учених світу – академіка В. Вернадського. Володимир Іванович своїм авторитетом і енергією за короткий термін створив один із найсильніших наукових осередків у Європі, був обраний першим Президентом Української академії наук. Було засновано Національний архів і Національну бібліотеку з фондом понад 1 млн томів, Національний театр та ін. У Києві й Кам'янці-Подільському відкрито українські університети. За гетьмана розпочалася практична широка українізація в освіті: для початкових шкіл було випущено кілька мільйонів українських підручників, у більшості шкіл уведено українську мову, відкрито 150 українських гімназій, у тому числі й у сільській місцевості.

Як мовиться, навіть неозброєним оком видно: це не лише національно-культурницькі заходи, а продумана, обширна ідеологічно-політична програма перетворення етнічного населення на сучасну свідому націю, розрахована не на одне десятиріччя, а може, й не на одне століття. І все це зроблено за неповних вісім місяців у діяльності Української Держави Гетьмана Скоропадського.

За короткий термін П. Скоропадський зумів обмінятися посольствами з 20 іноземними державами. Стосовно німців і австрійців гетьман зміг домовитися про нейтралітет, хоча мусив терпіти їхнє втручання в українські справи. Зв'язки гетьмана з німцями – обтяжливі для нього самого та для держави, – були хоч і вимушеним, але все-таки партнерством.

Щодо політичних поглядів і намірів П. Скоропадського, то звернемося до «Споминів» самого гетьмана:

«Політичну реформу я уявляв собі так: – ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь всіх класів суспільства в політичному життю краю. Соціальні реформи я хотів проводити в напрямку збільшення

числа самостійних господарств (фермерство. – Авт.) коштом зменшення обширу найбільших маєтків. Я бачив, що соціалістичні ідеї чужі народній масі, що їх держиться тільки невелика купка одірваної від народу інтелігенції. Я ясно собі усвідомлював, що соціалістичні експерименти привели би неминуче до більшовизму, до знищення духовної і матеріальної культури, повернули би наш чудовий край в висохшу пустиню, на якій з часом усівся би знову капіталізм. Але який!.. Не такий кволий, мягкотілий, що животів у нас досі, а всемогутий всесвітній золотий телець, в ногах якого буде повзати наш же нещасний, соціалістичними провідниками обдурений, «революційний народ!»¹²

Тепер детальніше зупинимось на звинуваченні, що гетьман оточив себе росіянами, колишніми царськими урядовцями, котрі (цього ніхто не заперечує) за короткий час зупинили хаос, навели громадський порядок. Так, у міністерствах, державному апараті гетьманської держави переважали фахівці – росіяни. Але де гетьман міг узяти інших фахівців, коли серед українців їх майже не було, а на його багаторазові запрошення ввійти до складу уряду і «праві», й «ліві» «українці» відповіли категоричною відмовою. Тільки Дмитро Дорошенко, всупереч власній репутації – але в ім'я України, погодився обійняти посаду Міністра закордонних справ¹³.

Незважаючи на те, що есе «Покликання «варягів», чи організація хліборобів?» В'ячеслав Липинський писав понад 70 років тому, гадаємо: кожному, а особливо тим, хто безпосередньо займаються державним будівництвом, не зайве дослухатися слів, думок, висновків нашого видатного співвітчизника.

Національна українська держава – саме так поставлене питання. На думку В. Липинського, «вона може повстати тоді, коли на Україні осівші, і з Україною органічно зв'язані

¹² Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський. – К.: Україна, 1992. – С. 98. (112 с.)

¹³ Кондратюк В.О. В. Липинський – ідеолог українського консерватизму / В.О. Кондратюк, О.В. Піскорський, П.М. Лепісевич. – Л.: [б. в.], 2003. – С. 44. (60 с.)

люди, посідаючі хотіння держави, тобто хотіння своєї влади на своїй Землі, будуть здатні цю владу собі завоювати. Здатність до завоювання влади, тобто до сотворення держави, залежить: 1. Од здатности людей, завойовуючих собі владу, до самоорганізації, необхідної для успішного ведення війни; 2. Од піддержки або не піддержки місцевим українським громадянством (людьми, що живуть на території України) змагань цих людей до завоювання влади.

Піддержка місцевим українським громадянством людей, бажаючих завоювати собі владу – тобто сотворити окрему державу – виявиться: 1) в піддержці матеріальній, в формі плачених добровільно податків в державну казну; 2) в піддержці моральній, в формі ідейного пориву, який мусять сотворити ці, що творять ідеологію серед даного громадянства. Тільки тоді, коли творці ідеології, тобто інтелігенція даного громадянства, здатні сотворити такий ідейний порив до сотворення власної Держави, завойовники влади зможуть в процесі боротьби за владу цю місцеву національну ідею прийняти, а місцеве громадянство зможе прийняти і піддержати владу завойовників тому, що вони його національну ідеологію прийняли»¹⁴. Під знатними людьми, «з Україною органічно зв'язаними», В. Липинський мав на увазі «старих панів», тобто верству великих землевласників-аристократів, об'єднаних не етнічним походженням, а великими матеріальними інтересами. Були тут запеклі великодержавники-шовіністи на зразок графа Мусіна-Пушкіна, москвофіли, на Правобережжі чимало земельних власників-поляків орієнтувались на Польщу.

І все-таки у цій верстві переважала українська шляхта, нащадки козацької старшини, котрі на царській службі досягли високого становища і відповідних дворянських титулів. Достатньо згадати славні й відомі роди Скоропадських, Милорадовичів, Кочубеїв, Лизогубів, Миклашевських, Чикаленків, Семиренків, Леонтовичів та ін. Вони служили в Петербурзі, Москві, Єкатеринбурзі, а родинні гнізда їхні розміщувались на прадідівській землі. До них вони поверталися, за-

¹⁴ Липинський В. Покликання «варягів» / В. Липинський. – С. 304–305.

звичай звільняючись зі служби, їхні маєтки на свій час вважались передовими, високоефективними господарствами, взірцевими, комфортним місцем праці для творчих і енергійних селян. Саме ці «старі пани» разом зі заможними селянами на поч. ХХ ст. заповнили Європу хлібом, м'ясом, маслом, перетворили Україну на цукрову імперію, поблажливо диктували ціни на цукор усьому світові.

Близькими за духом до української шляхти були переважно й землевласники-поляки, зокрема середні та дрібніші, котрих часто вважали більшими українцями, ніж самих українців. Зазначимо, що з перших днів революції українська шляхта польського походження масово виступила за самостійність України і створення національної Української держави. Згадаймо тих самих Липинських, Антоновичів, Рильських (приміром, Тадей Рильський, батько М.Т. Рильського перейшов на проукраїнській позиції ще в ХІХ ст.). Ідею самостійності України, можливо, не так палко, як поляки, підтримувала й частина землевласників-росіян.

«Стара» українська шляхта і польська в Україні, неодноразово наголошує В. Липинський, була хоч і малочисельною, але стійкою національною елітою, корінням нації, охоронницею її духу. «Старих панів» публіцист називає «природними організаторами хліборобської кляси». Шляхта була за духом та психологією українською й уклад усього її життя – український. Це, зауважує Липинський, негаласливі, непоказні, справжні за самою суттю українські патріоти (...) Вони, на відміну від галасливої, кон'юнктурної української інтелігенції, нічого не просили за свій патріотизм. Зрештою, вони все мали. Навпаки, вони підтримували український дух не заявами та деклараціями, а коштами. Дуже влучно висловився з цього приводу Є. Чикаленко: «(...) любити Україну треба не до глибини своєї душі, а до глибини своєї кишені».

Побіжно зазначимо, що В. Липинський тут не оригінальний. Прихильники аристократичної моделі державного будівництва з часів Платона вказують на певні переваги зосередження владних важелів у руках привілейованого класу: у них нібито є поняття «честі», спроектоване на покоління предків; їх важче підкупити внаслідок високого майнового

статусу; в дитинстві діти знаті отримали кращу освіту та спеціальну підготовку тощо. Отож, сам Бог приписав їм бути патріотами, любити і шанувати *свою* державу.

Саме так і чинила родовита українська шляхта, принаймні, кращі її представники. Скажімо, Єлисавета Іванівна Милорадович, рідна тітка Павла Скоропадського, власним коштом заснувала на Полтавщині низку народних шкіл, просвітніх організацій, стала фундатором Товариства імені Шевченка у Львові, яке згодом переросло у славнозвісне НТШ. На цю справу вона передала 9 тис. гульденів (значні на той час кошти). На них було придбано й облаштовано друкарню. Відома добродійність у підтримці української літератури, преси, мистецтва Є. Чикаленка, В. Семиренка, В. Леонтовича та ін.

Тому В. Липинський неспроста обстоює стару земельну аристократію в Україні. По-перше, молода революційна інтелігенція (і націоналістична, і соціалістична) відрубно відмовляла їй в українстві та закликала до її знищення. По-друге, в «старих панах», тобто у родовитій аристократії в Україні (українцях і неукраїнцях), він убачав позитивну консервативну силу, без якої зорганізувати нормальне суспільство і вибудувати національну державу неможливо. Це небагаточисельна, але добре зорганізована верства (на початку століття в Україні вона становила всього близько 2%, а, для порівняння, в Мексиці – аж 20%).

За В. Липинським, вона «посідала хотіння держави». Так, переважно ці люди, знані з діда-прадіда царські та цісарсько-королівські урядовці, знали, що таке держава, її сильні й слабкі сторони, знали, як побудувати її, забезпечивши життєздатність, мали на те чималі кошти. Головне – в глибині душі вони завжди бажали держави не для Петербурга, Відня чи Варшави, а власної, опертої на місцеві традиції, суверенної держави.

Вміння будувати державу родовиті землевласники впевнено продемонстрували в добу Гетьманату. І саме Гетьманство – не опереткова витівка, як це намагались доказати їхні недруги й пізніше радянські дослідники та недолугі *бузіни*, а свідчення поваги до... норм міжнародного права. Після зречення від Російського престолу Миколи II і його

спадкоємців утратила чинність так звана Переяславська угода. Отже, Україна, прилучена до Москви Гетьманською державою Хмельницького, Гетьманською державою виходила з цього альянсу і такою ж продовжувалась у часі. В цей спосіб забезпечувалась її легітимність, відповідно до правових норм.

Хоч держава, за Липинським, має бути національною українською, вона не повинна будуватися лише на етнічному принципі, її мають творити в Україні «осівші (а це – вже обов'язкова умова! – *Авт.*) зв'язані люде». Далі він конкретизує: національний характер державної влади в Україні «залежатиме не від того, чи державою українською мають правити націоналістичні «свідомі Українці», або чи прізвища правлячої верстви мають кінчатися на «енко», – а від того, чи місцева завойовницька верства, посідаюча (необхідні для завоювання влади) войовничий темперамент, матеріальну силу і організацію, шукатиме в процесі боротьби за владу морального опертя в прийняттю за свою національної ідеології місцевого українського громадянства»¹⁵. Побудова власної держави вимагає «єдиного проводу», єдиного керівництва, зазначає В. Липинський. Висуваючи цю концепцію, він вводить поняття *консерватизму*. «В концепції єдиного проводу, – пише вчений, – (...) треба розрізняти два основні принципи, собі взаємно протилежні, але разом з тим себе взаємно доповнюючі і один без другого реально не існуючі – принципи консерватизму і поступу. (Діалектична єдність і взаємопоборення консервативного і прогресивного начал. – *Авт.*). Перший є принципом старих панів, старої правлячої верстви, другий – принципом панів нових, кандидатів на правлячу верству нову. Єдиний провід можливий тільки тоді, коли ці два принципи борються між собою в умовах одного, обов'язуючого одних і других закону, і в умовах взаємного себе визнання та взаємної до себе пошани. Коли такого одного закону і такої взаємної пошани нема, поступ перетворюється в революцію, консерватизм в контрреволюцію і спір між ними в лоні нації може бути вирішений тільки боєм,

¹⁵ Липинський В. Покликання «варягів» / В. Липинський. – С. 305.

а в бою одного проводу для обох борючихся сторін бути, розуміється, не може»¹⁶.

В. Липинський неодноразово наголошує: біда тій країні, тому народу, де до влади приходять самі лише поступовці (себто революціонери. – *Авт.*). Але ще більша біда, коли знищується консервативна верства, яка всюди несе в собі державотворчу історичну традицію. «Смерть консерватизму, – зауважує він, – означає скрізь і завжди смерть нації». Коли гине консерватизм, тоді ситуацію опановує «охлократія» – або «ліва», або «права».

Термін цей малознайомий сучаснику. Походить від грецького *охлос*, що буквально означає *натовп*. Відтак *охлократія* – це правління натовпу. Не народу (демократія), не еліти (аристократія), не монарха (монархія) і навіть не узурпаторів – бандитів від влади. А саме *натовпу* – тих, хто голосніше кричить, хто нахабніший, у кого сильніші лікті, для кого основне благо – острівець власного благополуччя в безкрайньому морі *лохів*.

В. Липинський дає своє визначення «охлократії»: «(...) слова охлократія я не вживаю в ганьбливому значінню, яке цьому слову надають. Я взяв цей термін, бо він, на мою думку, найкраще означає абсолютистичний метод державного правління войовників-непродуцентів над громадянством, що при цьому методі правління уявляє із себе завжди позбавлену внутрішньої (тобто громадянської, а не державної) організації юрбу (охлос). Значить, в моїй термінології охлократія не означає владу юрби (такої влади, зрештою, ніколи не буває): а означає владу над юрбою при допомозі залізної войовничої організації правлячих і при допомозі використання ними інстинктів і емоцій цієї юрби»¹⁷.

Надаючи вагоме місце національній інтелігенції в ідеологічному, так би мовити, забезпеченні державного будівництва, В. Липинський водночас жорстко констатує: «(...) наша інтелігенція замість творити ідеологію патріотичну, тобто будити Україно-творчу свідомість територіально-політичну,

¹⁶ Липинський В. Покликання «варягів» / В. Липинський. – С. 306.

¹⁷ Там само. – С. 334.

творить ідеологію націоналістичну, тобто будить Україноруйнуючу свідомість культурно-віросповідну...»¹⁸

Безперечно, будівництво національної української держави було – і залишається – неможливим без урахування російського чинника. Так було тоді, а ще гостріше це питання постає зараз. Цікавим і багато в чому повчальним нам видається підхід В. Липинського до його розв'язання.

Передусім зазначимо: більшість вітчизняної інтелігенції того часу в ідеологічному протиборстві з Москвою опиралась на національно-культурну та релігійну окремішність українського народу від народу російського. Зовсім поіншому сприймає цю проблему В. Липинський: «(...) ані під гаслами окремої мови і культури, ані під гаслами окремої віри, народ український у відношенню до народу Московського національно не самовизначиться», – безапеляційно констатує він, продовжуючи: «Окремішність України у відношенню до Москви творили і творять не так різниці культурно-віросповідні, як зовсім інші змагання територіально-політичні: інші, впливаючі з відмінного географічного положення, політичні завдання Української Землі, яких Москва зі свого метропольного центру виконати не в силі, і інші відносини внутрішні, для яких політичні московські охлократичні методи державної і громадської організації не підходять»¹⁹.

Відтак, за В. Липинським, національна Українська держава має будуватись на засадах не культурно-віросповідних, а на територіально-політичних. Автор робить екскурс в історію і доводить, що саме на територіально-політичних засадах збудували Галицько-Волинську державу Ростиславичі й вона, ця держава, була «хоч і руська і православна, але окрема і не на варяжсько-новгородських купцях, а на галицько-волинських лицарях-землевласниках оперта; потім це Гедеміновичі, Коріятовичі, Ольгердовичі, хоч православні і зручені, але персоніфікуючі окремі українські територіально-політичні тенденції державні; це, врешті, гетьмани і їх

¹⁸ Липинський В. Покликання «варягів» / В. Липинський. – С. 331–332.

¹⁹ Там само. – С. 332.

українська, на зовсім інших ніж Москва – осіло-хліборобських, а не кочовничо-добичницьких – підвалинах побудована держава»²⁰.

Актуальним видається застереження В. Липинського, якої каверзи варто постійно чекати українцям від Москви: «В чім виявлялась, виявляється і буде виявлятися небезпека для України від втручання Москви у внутрішні українські справи? В споконвічнім піддержуванні Москвою всякого українського бунту проти власної місцевої Української влади на те, щоб цим бунтом (...) сили українські стероризувати, а стероризувавши, примусити їх до відмови від їхніх власнодержавницьких змагань і до призначення над Україною без всяких застережень московської державної влади»²¹.

У своєму дослідженні В. Липинський торкається і єдиного національного фронту. На його думку, такий фронт мусив би об'єднатися навколо українського монарха в особі гетьмана П. Скоропадського.

Отже, консервативне крило українських державотворчих сил на початок 1918 р. мало глибокого і вдумливого теоретика – В. Липинського, який усебічно обґрунтував упровадження монархічної влади в Україні у формі гетьманства.

6.2. Гетьман П. Скоропадський і проблеми розбудови української державності

Для іноземця, котрий бачив Україну на початку 1918 р., могло видатися, що соціалістична ідея тут наскрізь пронизала все суспільство, а соціалістичні партії виражають настрої й інтереси більшості людей. У чомусь це було так. Соціалізм у той час в Росії, а, відповідно, в її провінції Україні, став своєрідною модою. Соціалістичні ідеї полонили творчу інтелігенцію, студентську й учнівську молодь, частину

²⁰ Липинський В. Покликання «варягів» / В. Липинський. – С. 332–333.

²¹ Там само. – С. 368.

війська, декласований елемент і под. Після Лютневої революції створювались партії та групи соціалістичного спрямування. Мітинги, збори, маніфестації, революційна фразеологія і риторика створювали ілюзію повного домінування соціалістичної ідеї.

Насправді ж воно було зовсім не так. Українське суспільство поділялось по перерізу, який здійснювався за корінним питанням: відношенням до приватної власності. Соціалісти вбачали у приватній власності причину всіх бід (передусім нібито жорстоку експлуатацію людини людиною) і виступали за її усупільнення. Ці кабінетні мудрагелі сприймали проблему поверхово і не усвідомлювали, що усупільнення власності, а відтак її одержавлення, призведе до того, що держава стане ще більшим експлуататором, аніж феодал чи капіталіст (що блискуче й довела Радянська влада сумнозвісним *Указом сім-вісім* та іншими законодавчими актами).

Заможні класи, хоч і не цуралися демократичних перетворень та реконструкції напівфеодальної суспільно-економічної системи, але не допускали й думки про ліквідацію інституту приватної власності. Сюди належали не лише поміщики, крупні й середні промисловці, купці, банкіри, а й більшість українських селян, дві третини яких в Україні становили або заможні, або середньо-заможні особи. Та ж навіть бідні, малоземельні селяни, як і міські люмпени, котрі переважно підтримували популістські гасла та руйнівні заклики більшовиків, виступали не проти приватної власності як такої, а за те, аби відібрати власність у багатих і розділити її між бідними, не усупільнюючи (цю ідеологію яскраво проголосив літературний Поліграф Поліграфович Шаріков, який був незгодним ні з Марксом, ні з Каутським – «отнять и поделить»). Ідея усупільнення приватної власності не набула популярності та підтримки в Україні ще й тому, що, як уже зазначалося, український селянин не знав общинного землеволодіння в тому вигляді, що російський селянин.

Відтак на першому етапі російської революції український селянин у масі своїй залишався зваженим і поміркованим, не зважав на популістські заклики та революційні гасла. П. Скоропадський помічав у тодішній народній масі

два елементи: елементи порядку, спокійної праці й елементи руйнівницькі, революційні. «Я був того погляду, – зокрема наголошує він у «Споминах», – що на Україні перших значно більше, ніж других, що вони і числом і моральною силою більші і сильніші від других. Але з початком революції руйнівні елементи вже мали сильну підтримку ззовні, з боку російських більшовиків (...). Елементи порядку на Україні не мали ні сторонньої підтримки, ні підготовленої в дореволюційний період своєї організації, тому у них опустилися руки, тому не могла з'явитися у них віра в свої сили, в свою перемогу, тому елементи порядку були побиті і тому прийшла німецька окупація»²².

Маємо чимало авторитетних свідчень із тих часів, що ті самі виважені й помірковані «елементи порядку», становлячи більшість, були водночас роз'єднані, не організовані, а часто стероризовані організованим у злочинні угруповання відверто кримінальним елементом, який перейняв революційну фразеологію, мов рідну: «Грабь награбленное». Отже, таким кращим, поважнішим силам у суспільстві не вистачало єдності й організованості. У зв'язку з цим вони не могли ні відстояти власні інтереси, ні суттєво підтримати Центральну Раду, а після прийняття III Універсалу, що скасував право приватної власності, взагалі відвернулися від неї.

Німці, спостерігаючи безпорадність Центральної Ради, уряду УНР, все більше прибирали владу в Україні до своїх рук, перетворюючи союзницьку місію на пересічний окупаційний режим. У березні 1918 р. під їхнім тиском Центральна Рада розпустила *Вільне козацтво* – свою надійну та могутню опору, одним із активних засновників якої був П. Скоропадський. Про це згодом генерал-хорунжий Ю. Тютюнник згадував: «По вступі українсько-німецького війська до Києва зараз же почалася демобілізація Вільного козацтва. Робилося це за наказом уряду Центральної Ради, який виконував волю німецького командування, не здаючи собі справи, що позбавляв себе сили, на яку міг би спертися при лихій годині. Наказом Вільне

²² Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський. – С. 57.

козацтво не демобілізувалося, а навіть просто касувалося, розформовувалося»²³.

Розформування *Вільного козацтва* посилило розчарування населення діями Центральної Ради. Український народ сподівався, що за допомогою власного війська Рада, врешті-решт, розв'яже кардинальні соціальні проблеми. Однак, на жаль, прірва між суто національними та соціальними питаннями все збільшувалася. За усім цим не відсторонено спостерігав колишній царський генерал П. Скоропадський.

Павло Петрович Скоропадський (1875–1945 рр., загинув від радянської бомби), за походженням належачи до шляхетних і заможних українських родів, ще за часів утиску української культури царатом у міру сил сприяв її розвитку. Його предок, Іван Скоропадський, отримавши гетьманську булаву за петровських часів, безпосередньо після правління Мазепи, робив усе можливе для збереження решток традиційних українських прав і свобод.

Поступово родина Скоропадських увійшла до кіл вищої аристократії Російської імперії, але зберегла органічний зв'язок з Україною та її культурою.

Павло Скоропадський, здобувши освіту в Пажеському корпусі, став офіцером Кавалергардського полку. Подорожував у вільний від служби час країнами Європи, відвідував лекції у Сорбоні. У 1904 р., під час Російсько-японської війни, брав участь у бойових операціях і за хоробрість був нагороджений золотою зброєю. Після цього у званні полковника командував 20-м Фінляндським драгунським та Лейб-гвардійським кінним полками, а 1912 р. став генералом почту імператора. Від самого початку Першої світової війни П. Скоропадський перебував на фронті. Під час серпневих боїв 1914 р. у Східній Пруссії полк, яким він командував, прославився блискавичною атакою під Краупішніном, прикриттям відступу російських військ генерала Ранненкампа. За вмілі дії молодого генерала підвищено у званні й призначено спочатку командиром кавалерійської бригади, а згодом

²³ Тютюнник Ю. Революційна стихія / Ю. Тютюнник // Дзвін. – 1991. – № 8. – С. 100.

і всієї І-ї Гвардійської кавалерійської дивізії, що в 1915 р. зупинила наступ фельдмаршала Гінденбурга біля Двіни.

На початку 1917 р. П. Скоропадський, командувач 34-м корпусом, перебував на фронті в Західній Україні, де його і застало повідомлення про Лютневу революцію та зречення царя від престолу. За його власними свідченнями, він тоді насторожено ставився до бурхливих революційних подій в Україні й, зокрема, до ідеї українізації армії. Однак любов до України та її минулого, зумовлена і сімейною традицією, і тісними зв'язками з окремими діячами національної культури, взяла гору. П. Скоропадський активно взявся за справу формування українських збройних сил. У серпні 1917 р. під його команду постав зразково дисциплінований 60-тисячний І-й Український корпус; завдяки чому в листопаді цього ж року майбутньому гетьманові вдалося врятувати Київ і щойно проголошену УНР від навали збільшовичених частин, що самовільно покинули свої позиції на фронті. Того ж року (6 жовтня) його обрали отаманом Українського вільного козацтва. Але соціалістичний провід Центральної Ради ставився з недовірою до його діяльності й робив усе, щоб очолювані ним війська втратили боєздатність. Зрештою, це було досягнуто. Наприкінці 1917 р. П. Скоропадський подав у відставку, а незабаром розпався і його корпус. Сталося це напередодні більшовицького наступу і захоплення Києва військами М. Муравйова²⁴.

За свідченням самого П. Скоропадського, ідея встановлення тимчасової диктатури виникла у нього в першій половині січня 1918 р., коли більшовицькі загони вже наближались до Києва, а уряд Центральної Ради був не здатний організувати оборону міста. Важливим кроком на цьому шляху мала стати консолідація всіх несоціалістичних сил в Україні.

У своїй програмі П. Скоропадський передбачав об'єднання всіх власницьких, несоціалістичних сил України, «без різниці національності й віросповідання для подолання

²⁴ Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр.: історико-генетичний аналіз/ Ю. Павленко, Ю. Храмов. – 2-ге вид. – К.: Манускрипт, 1995. – С. 113–114.

революційної кризи та відродження української державності на правових засадах».

Зауважимо, що на початок весни 1918 р. у середовищі землевласників, заможних селян, фабрикантів, дрібних підприємців і комерсантів, а також верхівки аристократії, котрі разом становили 20% населення України, невдоволення Центральною Радою й урядом УНР досягло крайньої межі. Доволі значний відсоток населення України на той час схилявся до думки встановити новий уряд – несоціалістичний.

Усе це сприяло П. Скоропадському в здійсненні його задуму – створенні партії, яка б об'єднала помірковані власницькі сили ліберально-консервативного спрямування. У березні 1918 р. така партія виникла. Називалася вона Українською народною громадою (УНГ). До УНГ увійшло чимало офіцерів І-го Українського корпусу та козаків з нещодавно розпущеного Вільного козацтва. Найвідоміші її діячі – М. Устинович, В. Кочубей, В. Любинський, М. Василенко та ін. Громада мала тісний зв'язок з новоствореною Партією українських хліборобів-демократів, куди належали брати В. і С. Шемети, М. Міхновський, В. Липинський. Вона підтримувала тісні зв'язки зі Спілкою земельних власників. (Хоча, зазначимо, між цими об'єднаннями власницької орієнтації та П. Скоропадським існували істотні протиріччя.) У середині квітня УНГ налагодила контакти з німецьким командуванням. Приблизно тоді ж на нараді німецького й австрійського командування було ухвалене рішення про неможливість подальшої співпраці з Центральною Радою²⁵.

Отже, за відносно короткий час сформувалася достатньо серйозна опозиція Центральній Раді – УНГ і ті сили, котрі підтримували її, принаймні, в ідеологічному відношенні. Постало нагальне питання про заміну влади. Новий уряд передбачалося створити як диктатуру, з твердою владою і без вираженого народного представництва (хоча б на перший час). За найкращу форму визнано Гетьманат. У такий спосіб відроджувалася традиція, яка у свідомості більшості україн-

²⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – С. 489.

ців асоціювалася з гетьманством часів козащини. Кандида-
тами на гетьмана називалися різні особи (Є. Чикаленко,
М. Міхновський), але, врешті-решт, обрали П. Скоропад-
ського, який, до усього іншого, мав й династичні корені (Іван
Скоропадський).

Чому саме П. Скоропадського? Безсумнівно, й тому, що
він був нащадком українського гетьмана, але також мав не-
пересічний військовий авторитет, здобутий на посадах ко-
мандувача І-м Українським корпусом та отамана Вільного
козацтва.

Та чи не найголовнішу роль зіграло його вміння йти на
компроміс. Союз Партії українських хліборобів-демократів зі
Спілкою земельних власників не міг бути надійним і трив-
ким, оскільки обидві партії представляли різні соціальні
верстви. У Партії українських хліборобів-демократів пере-
важали, хоч і заможні, проте прості, неродовиті селяни. Спіл-
ку ж земельних власників становили великі земельні маг-
нати. Головою Партії українських хліборобів-демократів був
безкомпромісний державник М. Міхновський, який ще на
поч. ХХ ст. висунув гасло: «Україна для українців». Безпереч-
но, поглядів свого лідера дотримувалася значна частина
членів цієї партії.

Позитивно оцінюючи соціально-економічну програму
хліборобів-демократів, що вирізнялася відсутністю крайно-
щів і відстоювала засади приватної власності, вважаючи
можливим розв'язати аграрне питання лише законним шля-
хом переділу великої земельної власності, П. Скоропадський
не сприймав їхнього крайнього націоналізму. У «Споминах»
він наголошує: для оновлення України потрібно «найсильніше
підтримувати українські національні змагання, але не культи-
вувати в українцях особливої ненависті до Росії і не накидати
силоміць українську культуру, знаючи, що для розвою всякої
культури далеко більш корисний її повільний органічний
зріст, ніж поверхове і примусове прищеплювання»²⁶.

Члени ж Спілки земельних власників і чути не хотіли
про перерозподіл поміщицьких земель, навіть за умови дер-

²⁶ Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський. – С. 84.

жавної компенсації. Значна частина, передусім російських магнатів на зразок Мусіна-Пушкіна, біологічно не сприймали ні українську ідею, ні самостійну Українську державу. Об'єднатися одних та інших змушувала реальна більшовицька загроза – її наслідки вони відчували на собі під час першої більшовицької агресії. Консолідуючою постаттю за цих обставин став нащадок українського гетьмана, відомий російський генерал і активний будівничий збройних сил УНР П. Скоропадський.

Між 24 і 26 квітня 1918 р. представники УНГ і німецьких військ обговорили та визначили склад майбутнього уряду й умови, на яких німці погоджувалися на переворот. Причому німецький генерал Гренер (він фактично керував військами німців в Україні) заявив, що німці не братимуть участі у перевороті, а підтримають гетьмана лише після його обрання.

Зауважимо, що оточення кайзера Німеччини Вільгельма II воліло бачити на гетьманському престолі німецького дворянина графа Альвенелебена, Австро-Угорщина – свого ставленика, члена цісарської родини Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного, підтримуваного січовим стрільцтвом). І хоча ці плани не були здійсненні, німецькі війська усе ж взяли посилену участь у перевороті, роззброївши 26–27 квітня українську дивізію синьожупанників, сформовану ними ж для боротьби з більшовиками та захисту Центральної Ради. Саме тоді командувач січовим стрільцтвом Є. Коновалець застеріг лідерів Центральної Ради, зокрема її голову, професора М. Грушевського, про загрозу перевороту і задекларував готовність Українських січових стрільців захистити законну владу. Однак його застереження і пропозицію відверто знехтували²⁷. Центральна Рада, проіснувавши 13 місяців, вичерпала свої можливості.

Переворот П. Скоропадський готував ретельно, як вирішальну військову операцію, створивши для цього спеціальний штаб із відданих йому людей. Основною соціальною верствою, на підтримку якої він сподівався, мало стати міцне заможне та середнє селянство, котре він планував пере-

²⁷ Мірчук П. Євген Коновалець / П. Мірчук. – Торонто: [б. в.], 1953. – С. 39.

творити на новітнє *козацтво*, повернувши до історичних коренів. З цього огляду, П. Скоропадський пов'язував свої задуми з відкриттям Всеукраїнського з'їзду хліборобів-власників, які після прийняття III Універсалу були рішуче налаштовані проти Центральної Ради й уряду УНР. На цьому з'їзді П. Скоропадського мали обрати гетьманом.

Відомо, що 29 квітня 1918 р. відбулася сесія Центральної Ради. На ній ухвалили Конституцію УНР. Того ж дня об 11 год. приміщенні Цирку П. Крутикова розпочав роботу Всеукраїнський з'їзд хліборобів-власників (Хліборобський конгрес). У його роботі брали участь 6432 уповноважені представники від восьми українських губерній. Усього на з'їзді налічувалось близько 8 тис. осіб, переважно селян. П. Скоропадський зауважує: було «дуже мало людей, одягнених в піджаки, все більше в свитах»²⁸.

Промовці висловлювали невдоволення політикою Центральної Ради, непродуманими соціалістичними експериментами, вимагаючи відновлення приватної власності на землю й утворення міцної влади у формі історичного Гетьманату²⁹. Присутні одностайно обрали гетьманом П. Скоропадського, хоча, за його планом, це мало статися не першого, а в наступні дні роботи з'їзду. Практично без жодного спротиву Центральної Ради й уряду до 2-ї години ночі вірні гетьману військові частини зайняли головні державні установи. Безкровний державний переворот здійснився.

Державний переворот – не зовсім правовий шлях приходу до влади, але, як уже згадувалося, обрання П. Скоропадського гетьманом на Всеукраїнському хліборобському конгресі, шляхетне походження, генеральське звання засвідчують: його постать на той час була найприйнятнішою на чолі нової консервативної держави. Окрім того, задекларована тимчасовість правління і декларативна відмова від наступної династичної спадкоємності дещо пом'якшували фактичне захоплення влади П. Скоропадським. Саме це не дає підстав оцінювати режим як монархічний.

²⁸ Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський. – С. 108.

²⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. – С. 490.

Погодимось: для післялюдневої Росії (та України як її провінції) ідея монархії бачилася над сконпрометованою, а відтак й несвоечасною. З іншого боку, як уже вказувалося, монархія як форма правління має свої переваги (хоч, звісно, не позбавлена й внутрішніх недоліків) – саме тому збереглася в світовій практиці у діапазоні від монархій конституційних (Великобританія, Швеція, Нідерланди тощо) до абсолютних (Саудівська Аравія).

Впродовж останніх дев'яти десятиріч тривають дискусії стосовно моделі державності, яку будував гетьман. На думку його прихильників, це був закономірний процес відтворення давньоукраїнської державницької традиції. Інші стверджують: це – було штучне утворення, маріонетковий режим, держава-сателіт. І хоча залежність від союзників була очевидною, все ж Гетьманат мав формальні ознаки самостійного державного утворення: тимчасову конституцію, главу держави, уряд як виконавчу і законодавчу владу, судову систему, армію, визнання інших країн, дипломатичні відносини та міжнародні угоди тощо.

П. Скоропадський одразу заявив про претензії на надзвичайні диктаторські повноваження – обов'язкову умову порятунку держави від кризового стану. Однак, незважаючи на повноту влади гетьмана, це не була класична диктатура, принаймні через залежність її від окупаційного чинника. На основі неупереджених досліджень гетьманського правління можна дійти висновку: Гетьманат 1918 р. – це авторитарно-бюрократичний режим із близькими до диктаторських повноваженнями глави держави, відсутністю представницького органу влади, поєднання в уряді законодавчих і виконавчих функцій, суттєвим обмеженням демократичних свобод, вузькою соціальною базою та тимчасовим характером правління.

Що ж у позитиві? Реальний шанс збереження національної державності. Саме шляхом встановлення авторитарних чи напівавторитарних режимів зуміли у ту ж історичну епоху врятувати свою незалежність Фінляндія (Манергейм), Польща (Пілсудський), Прибалтійські держави. Історичний парадокс полягає у тому, що у безпосередньому зіткненні з

диктатурами демократії первісно програють (тут досить згадати гітлерівський бліцкріг проти Франції). Маючи обабіч агресивну ленінську Росію, Україна, на нашу думку, гостро потребувала режиму сильної руки. Принаймні, тимчасово, як кажуть, до з'ясування обставин.

У день обрання на гетьманство П. Скоропадський виступив із промовою. Він потім згадував: «казав, що владу приймаю, що мені дорога Україна, що владу беру для того, щоб допомогти змученому народові. На закінчення підкреслив, що в хліборобах бачу головну силу України і що у них шукатиму я опертя у всіх потрібних випадках. Після цього залунали овації і хтось крикнув: «Молебен на Софійській площі!» Пропозиція була зустрінена голосними оплесками згори. Вирішено було всім з'їздом йти на Софійський майдан»³⁰.

Паралельно відбувались важливі події у Севастополі. 29 квітня вранці фортеця і флот підняли українські прапори. Командувати флотом приступив адмірал Саблін. Тієї ж години на штабному кораблі флоту «Георгій Победоносець» було піднято адміральський сигнал-наказ: «Заступив у командування Українським Чорноморським флотом. Адмірал Саблін». Севастопольська фортеця і флот у Севастополі підняли українські прапори³¹.

Наступного дня, 30 квітня, на мурах Києва розвішано маніфест гетьмана Скоропадського – «Грамота до всього українського народу». Нею скасовано Центральну Раду, міністерства і земельні комітети. Водночас проголошувався «Закон про тимчасовий державний устрій України»³². Саме в цих двох «інавгураційних» актах 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський і його прибічники заявили про «заснування Української Держави» (на відміну від Української Народної Республіки, проголошеної Центральною Радою)³³.

³⁰ Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський. – С. 109.

³¹ Василевський П. Чорноморський флот під українськими прапорами / П. Василевський // Дзвін. – 1990. – № 11. – С. 81–82.

³² Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ с.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатівич, З. Стефанів. – Л.: Світ, 1992. – С. 421. (712 с.)

³³ Державний вісник. – 1918. – 16 трав.

Перший документ обґрунтував невідкладну необхідність зміни влади, яка привела до «бешкетів і анархій», «економічної розрухи і безробітці», «поставила перед марою голоду». Саме це, йдеться в «Грамоті до всього українського народу», змусило П. Скоропадського перебрати тимчасово всю повноту влади. Грамотою він проголосив себе гетьманом усієї України. Розпускалися Центральна Рада, земельні комітети, звільнялися з посад міністри УНР. Було також задекларовано найближчим часом видати закон про порядок виборів до Українського сойму. Акцентовано на поверненні права приватної власності як фундаменту культури й цивілізації та відновлення купівлі-продажу землі.

«Закони про тимчасовий державний устрій Української Держави» визначали тимчасовий державний устрій і порядок управління. Ними конституювалася винятковість влади гетьмана в межах Української Держави; він мав право видавати закони, призначати Кабінет Міністрів, керувати військовими і зовнішньополітичними справами, а також виконувати функції верховного судді.

Коротко та схематично «Закони...» характеризували правовий статус Ради міністрів. Основні її функції полягали у спрямуванні й об'єднанні праці окремих міністрів за предметами (галузями) і законодавства, і вищого державного управління. Було визначено відповідальність перед гетьманом усього уряду загалом та кожного міністра зокрема. Прем'єр і члени уряду несли за посадові злочини кримінальну і громадську відповідальність.

Ще лаконічніші статті про судову гілку влади, представлену Генеральним судом як «вищим охранителем і захисником закону». Склад Генерального суду призначав гетьман.

«Закони...» складені нашвидкуруч і запозичені з Основного закону Російської імперії (1906 р.). Але впродовж усього періоду Гетьманату вони залишалися нормативно-правовим актом найвищої юридичної сили, його тимчасовою конституцією. Згідно зі «Законами...», переважаючим вважався інститут глави держави – гетьмана, який зосереджував усю повноту влади і необмежений вплив на вищі виконавчі та судові інстанції. Відсутність представни-

цького органу в політичній системі держави не створювали для гетьмана жодних інструментів стримування та противаг.

Беручи до уваги виняткове право гетьмана на повноту влади, Раду міністрів визначали виконавчим органом управління державою. Однак в умовах відсутності Українського сейму (парламенту) уряд отримував законодавчі функції. Ухвалені ним законопроекти набували чинності після затвердження їх гетьманом. Міністрам також надавалося право коментувати закони та розробляти механізми їхньої реалізації. Голову уряду і за його поданням міністрів, як уже вказувалося, затверджував гетьман. Йому належало право відставки кабінету. Загалом уряд і кожен міністр зокрема відповідали перед гетьманом «за загальний хід державного управління», «за свою діяльність і розпорядження».

Створюючи центральні органи виконавчої влади, гетьман використав засновані ще Українською Центральною Радою міністерства та відомства. Усвідомлюючи, що їхнє кардинальне реформування, а тим паче ліквідація призвели б до повного управлінського колапсу, в своїй грамоті П. Скоропадський обмежився лише звільненням міністрів та їхніх заступників, а іншим службовцям наказав залишатися на посадах і виконувати обов'язки.

Після хитань і невизначеності доби Центральної Ради перші правові акти гетьмана П. Скоропадського спрямовували вектор подальшого розвитку українського суспільства до законності та порядку. Вищим принципом державного устрою проголошувалися закони, котрі гарантували всі основні права й свободи демократичного суспільства за винятком тих, що могли спричинити насильницькі дії, спрямовані проти існуючого суспільного устрою. Ці документи засвідчували намір влади на певний час, до замирення та проведення парламентських виборів, перетворити Україну на авторитарну, за верховенства законів, державу з ліберальним соціально-економічним устроєм і скерованістю на здійснення невідкладних реформ (передусім аграрної) правовими засобами, з дотриманням природних людських прав та свобод, права приватної власності.

Нині можемо стверджувати: в тих умовах програма гетьманського уряду була найконструктивнішою і найреалістичнішою. Вона намагалася забезпечити поєднання сильної державної влади, необхідної для боротьби з руйнівницькими популістсько-демагогічними групами, які на той час перемогли в Росії та відкрито загрожували Україні, з дотриманням усіх основних прав і свобод людини, котрими нехтували і котрі відкрито, майже демонстративно порушувалися радикальними соціалістичними силами. Встановлення гетьманської влади надавало Україні історичний шанс запобігти жахливих наслідків Російської революції, хоча, на жаль, його не пощастило використати³⁴.

Без перебільшення скажемо: доба Гетьманату була найкоротшим, але й найпліднішим періодом розбудови української державності в часах Українських визвольних змагань 1917–1920 рр.

Одразу ж з обранням гетьмана розпочалася копітка робота щодо створення державного апарату. Першим отаманом (головою) Ради міністрів був призначений член Української громади М. Устимович – маловідома людина в Києві. Все робилося дуже швидко. За задумом П. Скоропадського, перший кабінет мав стати лівоцентристським, а в основу його діяльності покладалося б завдання відродження України, але за збереження толерантного ставлення до представників інших національностей.

М. Устимович спробував залучити до співпраці видатних українських діячів, передусім поміркованих соціалістів-федералістів (так у 1917 р. почали себе називати члени ТУП). Однак ця спроба не вдалася. Тоді наступного дня, 30 квітня, П. Скоропадський на посаду отамана Ради міністрів тимчасово призначив відомого наукового і громадського діяча, професора історії та права, члена Конституційно-демократичної партії М. Василенка. Але і його спроби залучити до уряду соціалістів-федералістів зазнали краху.

³⁴ Павленко Ю. Українська державність / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – С. 124–125.

Цей факт нашої історії (відмова соціалістичних партій взяти участь у будівництві гетьманської держави) – глибоко трагічний: представники українського народу не знайшли в собі настільки патріотизму, національної свідомості та взаєморозуміння, щоби піднятися над партійними амбіціями й об'єднатися в ім'я незалежної України. Через 15 років Л. Старицька-Черняхівська з прикрістю запише: соціалісти-федералісти «побоялися забруднити свою соціалістичну чистоту». З цієї партії лише Д. Дорошенко погодився очолити Міністерство закордонних справ.

До Києва 2 травня прибув, запрошений гетьманом, відомий полтавський земський діяч, нащадок давнього українського аристократичного роду Ф. Лизогуб. Він перебрав від М. Василенка керівництво урядом.

Відтак у цьому кабінеті соціалісти не співпрацювали, але були представлені авторитетні консервативні діячі з усієї України. Соціалісти (особливо В. Винниченко, С. Петлюра та ін.), як уже згадувалося, звинувачували гетьмана, що уряд його неукраїнський. Насправді ж із 16 міністрів 12 були українцями за походженням і лише четверо – неукраїнці: А. Ржепечький (поляк) – міністр фінансів, С. Гутник (єврей) – міністр торгівлі, фінансовий діяч із Одеси, та двоє росіян: Ю. Вагнер – міністр праці, професор Київського політехнічного інституту, і Г. Афанасьєв – державний контролер, колишній приват-доцент Одеського університету³⁵.

На засіданні уряду 2 травня розглядалося питання про долю міністрів УНР. Воно було актуальним у контексті можливої організації опору новій владі. Питання ставилося навіть так: «Про заарештування бувших міністрів». Дійшли висновку: оскільки діяльність колишніх міністрів не виходить за межі виявлення їхніх особистих поглядів, вони не підлягають арешту. І все-таки постанова Ради міністрів допускала можливість ізоляції колишніх міністрів у випадку, коли вони будуть поширювати свої погляди, користуватися «не належним вже до них авторитетом своєї влади чи посади».

³⁵ Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. – С. 493.

Найперше, що постало перед гетьманським урядом, – зупинити хаос і оволодіти соціально-економічною ситуацією в країні, про що без вирішення аграрного питання годі було й думати. Менш ніж за 1,5 місяця було розроблено і 8 червня 1918 р. прийнято аграрний закон. За ним приватне володіння землею обмежувалося 25 десятинами. Державному земельному банку надавалося необмежене право викупу земель з метою їхнього продажу селянам у розмірах, необхідних для збільшення власних ділянок не вище означеної межі.

У подальші місяці, хоча й значно повільніше, розроблялося в повному обсязі земельне законодавство. У жовтні засновано Вищу земельну комісію, очолену самим гетьманом. На початку листопада затверджено проект аграрної реформи, згідно з яким передбачався викуп державою, через Державний земельний банк, надлишкових панських земель із подальшим їхнім розподілом між селянами. Виняток робили для господарств, котрі мали культурне значення, обслуговували цукроварні, розводили худобу елітної породи і под. Такі господарства могли мати до 200 десятин включно, але вони підлягали акціонуванню³⁶.

До аграрної програми уряду П. Скоропадського в Україні поставились неоднозначно. Якщо крупних землевласників – грошовитих селян вона загалом влаштовувала (оскільки йшлося не про конфіскацію, а про викуп земель за повну ціну, котра в Україні була високою), то селян середнього достатку, малоземельних і просто бідних вона зовсім не надихала. Землю треба було викупувати, а грошей таких у більшості селян не було.

Крім того, соціалісти, зокрема крайньорадикальні (есери, більшовики) постійно вимагали безплатного передавання землі селянам.

І ще одна важлива обставина ускладнювала ситуацію. За Центральної Ради значну частину панських, державних і церковних земель самочинно захопили і поділили між собою селяни, а офіцери-добровольці, аристократична молодь з

³⁶ Дорошенко Д. Історія України: 1917–1923: у 2 т / Д. Дорошенко. – Ужгород: [б.в.], 1932. – Т. 2: Українська гетьманська держава. – С. 499–500.

допомогою німців почали здійснювати в селах жорсткі каральні акції. Часто брутально до селян ставилися й німці. Усе це зі встановленням Гетьманату набуло масового характеру. Уряд, з одного боку, не мав сил спрямувати в правове русло цю стихію, а з іншого, – відверто потурав їй. Що цілком зрозуміло, адже Гетьман передусім представляв інтереси крупних земельних власників.

Уже з перших днів Гетьманату стало очевидним, що конфлікт між більшістю селянства і новою владою неминучий. Чутки про повернення самочинно захопленої землі та подальший її викуп збурили село. На початку травня 1918 р. у Києві мав відбутися Всеукраїнський селянський з'їзд, куди обрали близько 10 тис. селянських делегатів. Уряд, знаючи, яка тема на з'їзді стане провідною, заборонив його. Тоді учасники з'їзду нелегально зібралися поблизу Києва (в Голосієві) й ухвалили резолюцію з протестом проти влади гетьмана. У відозві з'їзду висувалося гасло боротьби проти «контрреволюції»: «Помремо, а землі і волі не віддамо».

У промисловості, торгівлі й фінансах успіхи були помітніші, ніж на селі. Незабаром удалося відновити випуск товарів, реанімувати залізничний транспорт, заснувати українську грошову систему, ввести в обіг достатньо стійку національну грошову одиницю, розширити мережу банків.

У Києві 15–18 травня 1918 р. відбувся З'їзд представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства («Протофісу»). Сюди прибуло близько тисячі делегатів. Вони висловилися за підтримку гетьманського уряду та заявили про свою готовність усіма силами сприяти розбудові нового державного, громадського й економічного ладу в Україні.

З'їзд підтвердив, що гетьманську Україну, крім хліборобів-власників і більшості несоціалістичної інтелігенції, підтримують також підприємці та промисловці³⁷.

Чимало було зроблено в розбудові міжнародних відносин. За менш ніж 8-місячний період свого існування геть-

³⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. – С. 495.

манський уряд налагодив дипломатичні зв'язки з Німеччиною, Австрією, Швейцарією, Болгарією, Польщею, Фінляндією, Туреччиною, Скандинавськими країнами, а вже наприкінці діяльності – з Францією, Англією, Румунією. Аналогічні відносини встановлені з більшовицькою Росією, Доном, Кубанню.

Вагомою складовою налагодження дипломатичних відносин була увага до дипломатичних представництв України за кордоном. Законом «Про штати посольств Української Держави» від 14 червня 1918 р. вони розподілялися на два розряди – перший і другий. Штати першого склалися з 30, а другого – 12 осіб. Посольства першого розряду очолював посол, посланник або уповноважений міністр. Посольство другого мав очолювати міністр-резидент або повірений у справах.

Перший розряд отримали лише посольства Української Держави у країнах Четверного союзу – Німеччині, - Австро-Угорщині, Болгарії та Туреччині. Посольства у Румунії, Швейцарії, Фінляндії та інших країнах належали до другого розряду³⁸.

Гетьман та його уряд надавали особливого значення добору кандидатур на посаду послів, зокрема до держав-союзниць. Так, у Німеччину був скерований барон Федір Штейнгель, Австро-Угорщину – В'ячеслав Липинський, Туреччину – Михайло Суковкін, Болгарію – Олександр Шульгін. Усі вони – відомі громадсько-політичні діячі, хоча й відрізнялися поглядами на будівництво Української Держави.

Закон від 14 липня передбачав створення 30 генеральних консульств і консульських агентств Української Держави в зарубіжних країнах. Генеральні консульства відкрились у Москві, Петрограді. З консульських агентств до першого розряду належали 10, до другого – 20. Не всі вони встигли розгорнути діяльність³⁹. Дипломатичні місії на Дону та Кубані прирівнювалися до посольств.

В умовах Гетьманату суттєво змінилася порівняно з часами УНР судова гілка влади. Вона еволюціонувала до відновлення дореволюційної системи судочинства. Замість Ге-

³⁸ Державний вісник. – 1918. – 26 черв.

³⁹ Там само. – 14 лип.

нерального суду УНР був утворений Державний сенат – найвищий судовий орган, діяльність якого регламентували акти Російської імперії. Він складався з трьох генеральних суддів – цивільного, карного й адміністративного⁴⁰.

З утворенням Державного сенату пов'язане також вирішення принципового питання стосовно управління державою у випадку недієздатності або смерті гетьмана. Так, 31 липня ухвалено тимчасовий закон про верховне управління державою. Згідно з ним, у разі важкої хвороби або кончини гетьмана, наступника призначає Колегія верховних правителів держави у складі трьох осіб: одного заздальгідь визначає сам глава держави, одного обирає Рада міністрів, одного подає сенат.

Закон застосовувався на час офіційного візиту П. Скоропадського до Німеччини у вересні 1918 р. Тоді Колегію верховних правителів становили: голова Ради міністрів сенатор Ф. Лизогуб (від гетьмана), сенатор Д. Носенко (від Державного сенату), міністр військових справ О. Рогоза (від уряду)⁴¹.

Сенаторів призначали з числа осіб із вищою юридичною освітою (вони повинні були мати не менше 15-річного стажу праці в судовому відомстві на посадах не нижче судового слідчого чи заступника прокурора окружного суду, присяжного адвоката), а також осіб, котрі мали вчене звання магістра чи доктора наук. Єдиний виняток становили міністри, які могли бути призначені сенаторами, не маючи юридичної освіти та відповідного стажу роботи⁴².

Сенатори генеральних суддів не мали права на суміщення посад, окрім лекційної роботи у вищій школі. Сенатори Загального зібрання могли бути призначені на посади міністра, державного секретаря та їхніх заступників. Президент Державного сенату та сенатори призначалися наказами гетьмана після попереднього схвалення кандидатури Радою міністрів.

Орієнтація на судову систему царських часів виявилася також у відновленні судових палат. Відповідні закони

⁴⁰ Державний вісник. – 1918. – 22 лип.

⁴¹ Там само. – 4 серп.; 6 верес.

⁴² Там само. – 20 лип.

Центральної Ради скасовувалися. Кваліфікаційні вимоги до членів судових палат були такими самими, як і до сенаторських, за винятком нижчого – 10-річного (а не 15-річного) стажу роботи за фахом. Їх призначав гетьман за поданням міністра юстиції, попередньо отримавши схвалення уряду.

Діяли також три судові палати – Київська, Харківська й Одеська. Для забезпечення їхнього функціонування відновлювалася чинність російського закону від 3 липня 1914 р.

Проблема військово-судових установ урегульовувалася окремим законом. Військові суди розподіляли на вищі (Київський, Катеринославський), корпусні й дивізійні. Визначалася їхня компетенція в умовах «нормальної» та «виняткової» підсудності, склад судових колегій, порядок оскарження рішень. Прикметно, що участь прокурора й адвоката для вищих судів була обов'язковою. Водночас військові суди, поряд із цим законом, мали послуговуватися й російським дореволюційним законодавством⁴³.

Отже, використавши відомчо-управлінські структури УНР, реформувавши судову систему, налагодивши дипломатичну службу, Українська Держава в основному вибудувала централізовану владну систему. Особливе місце в ній належало інституту гетьмана.

Повноваження гетьмана як глави держави визначав розділ «Про гетьманську владу» в Законі про тимчасовий державний устрій. Однак у ньому умовчувалося питання про апарат цього інституту. Відтак гетьманська адміністрація формувалася, дотримуючись українських традицій, а також поточних потреб виконання управлінських, представницьких і господарських функцій. Називалася вона «Головна квартира гетьмана». Фактично це була напіввійськова структура. Вона складалася із низки функціональних підрозділів, де головна роль належала штабу гетьмана⁴⁴.

Канцелярія гетьмана займалася питаннями листування глави держави, прийомом прохань і скарг, задоволення котрих було в компетенції гетьмана. Очолював цю структуру

⁴³ Державний вісник. – 1918. – 20 лип.

⁴⁴ Там само. – 5 лип.

генеральний писар І. Полтавець-Остриця, виходець із давнього козацького роду, організатор Вільного козацтва. Він став однією з найвпливовіших і наближених до гетьмана осіб. Серед службовців канцелярії значну частину становили кадрові військовики.

Діяли й інші служби. Гетьманська комендатура забезпечувала охорону резиденції та заходів за участі глави держави, а гетьманська господарська частина – обслуговування гетьмана і його родини, офіційних заходів за участі глави держави.

У складі штабу гетьмана функціонував Особливий відділ. Він мав повноваження розвідки і контррозвідки, дізнання та слідства у справах політичного характеру, здійснював цензуру, а також виконував специфічні завдання гетьмана⁴⁵. Ця структура діяла паралельно з Державною вартою, але її розпорядження були обов'язковими для посадовців варти, митної служби, прикордонної, лісової, залізничної сторожі, що надавало їй статусу провідної в системі спеціальних служб Гетьманату. Діяльність підрозділів головної квартири гетьмана регламентували положення, які ухвалювала Рада міністрів.

Серед державних органів до найпотужніших належала Державна варта – система озброєних підрозділів, котрі виконували функції дореволюційної поліції та жандармерії. Уряд ухвалив 18 травня відповідну постанову, скасувавши нею рішення Тимчасового уряду та Центральної Ради про утворення міліційних формувань. Міська і повітова міліція перетворювалася на Державну варту, яка підпорядковувалася МВС⁴⁶.

У складі міністерства внутрішніх справ центральне місце займав департамент Державної варти. Посада його директора прирівнювалася до заступника міністра. У структурі департаменту функціонувало п'ять відділів, два з них мали «освідомчі» функції.

⁴⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф.2469, оп.1, спр.1, арк. 116–117.

⁴⁶ Сідак В.С. Національні служби в період Української революції 1917–1921 рр. (Невідомі сторінки історії)/ В.С. Сідак. – К.: Альтернативи, 1998. – С. 113–118.(320 с.)

До компетенції департаменту Державної варти належав надзвичайно широкий спектр функцій: охорона громадського порядку й безпеки; організація та контроль за діяльністю місцевих органів; призначення і звільнення службовців варти; прикордонна охорона; контроль за проживанням в Україні іноземців; підготовка процедур набуття й позбавлення українського громадянства; контроль за зберіганням, перевезенням та використанням вибухових речовин і под. Однак в умовах наростання масового невдоволення гетьманським режимом на перше місце в діяльності Державної варти висувалася контррозвідувальна робота: запобігання і припинення злочинів проти державного ладу та безпеки, збір інформації про політичні настрої, страйки, партизансько-повстанський, профспілковий рух, політичні партії та організації.

Всю територію Української Держави охоплювала мережа підрозділів варти – губернських, повітових, волосних. Інспектори Державної варти за посадою були помічниками губернських, повітових старост і міських отаманів. Особовий склад варти обраховувався з формулою: один піший вартовий на 2 тис. населення. Кожному повітовому інспекторові підпорядковувалась кінна сотня. Загалом у діяльності Державної варти поєднувалися територіально-адміністративні принципи (губернські, повітові, міські підрозділи), галузеві (залізнична варта) і функціональні (освідомлення та розвідка).

Кадровий склад підрозділів Державної варти формувалася з колишніх поліцейських, жандармів, городових наглядачів, офіцерів та унтер-офіцерів. Складаючи присягу, службовці Державної варти використовували текст присяги військових. Повернувшись на службу, вони принесли досвід охоронних структур царських часів, відновили функціонування старої агентури. Прокурорський нагляд за діяльністю чинів Державної варти був формальним.

Утримання багатотисячної армії службовців Державної варти потребувало значних бюджетних видатків. Фінансування здійснювалося через профільне міністерство й обраховувалося десятками, а в листопаді-грудні 1918 р. під час

антигетьманського повстання – сотнями мільйонів карбованців. Однак сподівання гетьмана й уряду на боєздатність підрозділів Державної варти не справдилися. Уже пізніше у «Спогадах» гетьман негативно оцінив професійні якості співробітників Державної варти⁴⁷.

Велике значення для становлення національної державності мали заходи, спрямовані на заснування автокефалії Української православної церкви. До цього додамо українізацію шкіл усіх ступенів, починаючи з народних і закінчуючи двома українськими університетами – Київським і Кам'янець-Подільським. Було засновано Академію наук України, очолену всесвітньовідомим ученим академіком В. Вернадським, Національну бібліотеку, Національний архів, Державний драматичний театр, Національну оперу та ін. Вживалися заходи стосовно організації Національної галереї мистецтв та Українського історичного музею. Усе це було розраховане на укорінення й розбудову Української Держави.

Активно працював уряд П. Скоропадського над створенням власної боєздатної армії. Це було пов'язане з тим, що більшовики, здобувши вирішальні перемоги на Середній Волзі та в Приураллі, готувалися до нового походу в Україну. Та й швидка поразка Центральних країн ставала все більш прогнозованою. Заходи гетьманського уряду, спрямовані на створення потужної української армії, натикалися на протидію німців, котрі не бажали, щоб Україна зміцніла настільки, аби могла існувати без їхньої підтримки. Однак, попри все, робота в цьому напрямі просувалася.

Рада міністрів 24 липня 1918 р. ухвалила Закон про загальний військовий обов'язок та затвердила план організації армії. Відповідно до нього українська армія мала налічувати понад 300 тис. особового складу, 8 армійських корпусів, одну сердюцьку дивізію (своєрідну гвардію), 8 корпусних кінних полків, одну окрему Таврійську піхотну бригаду, 4 кінних дивізії, одну окрему кінну бригаду, 2 понтонних курені, 3 окремих важкогарматні бригади, 3 повітряні інспектури, 2 інспектури повітроплавних батальйонів, одну ескад-

⁴⁷ Державний вісник. – 1918. – 5 черв.

рилью бомбардувальних літаків, одну повітряну школу, 4 залізничні курені, 9 інспектур кінного ремонту, 8 ремонтних депо, один булавний кінний полк (своєрідна кінна гвардія), 4 запасні кінні полки і 108 повітових комендатур.

Окрім того, мали бути зорганізовані восени 1918 р. Військова академія з трирічним навчанням, чотири кадетські школи, дві військові школи старшин для піхоти і по одній для кінноти, артилерії та технічної служби.

Корпуси мали поповнюватися територіально, вони отримували назву за місцем розташування: I – Волинський, II – Подільський, III – Одеський, IV – Київський, V – Чернігівський, VI – Полтавський, VII – Харківський, VIII – Катеринославський. Це загалом відповідало поділу України на губернії. Корпус складався з двох піхотних дивізій, двох бригад польових гармат, однієї бригади важких гармат, одного корпусу кінного полку, чотирьох автопанцерних сотень, чотирьох радіотелеграфних сотень, одного повітряного парку, одного технічного куреня, одного санітарного куреня і двох залізничних сотень⁴⁸. Отже, формування війська мало здійснюватись із урахуванням новітніх досягнень військової науки та тодішнього науково-технічного прогресу.

Розпочалася робота з відновлення *козацтва*, яке мало стати своєрідним військовим резервом, потенційним ополченням національно свідомого й економічно міцного сільського населення, на зразок донських, кубанських або терських козачих військ. Наказ про організацію козацтва гетьман видав у червні 1918 р. Козаки однієї губернії творили кіш із кошовим отаманом на чолі, що підпорядковувався безпосередньо гетьману. Кіш складався з кількох полків, котрих набирали з козаків кількох повітів. Усім козацтвом керувала Велика козацька рада. Проводилася робота з формування Київського, Полтавського Чернігівського, Волинського, Слобідського, Запорізького, Ново-Запорізького та Подільського кошів, куди було призначено кошових отаманів з досвідчених українських полковників і генералів колишньої

⁴⁸ Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський. – Київ; Філадельфія: [б. в.], 1995. – С. 187.

російської армії. Повстання, зорганізоване Директорією, та падіння Гетьманату обірвали цю роботу⁴⁹.

Складніше було з українським флотом. Під час наближення німців до Севастополя (вони зайняли його 1 травня 1918 р.) на Чорноморському флоті трапився розкол, і більша частина кораблів взяла курс на Новоросійськ, де, після німецького ультиматуму та під впливом більшовицької пропаганди, їх затопили. Інша частина кораблів, під командуванням контр-адмірала М. Остроградського, залишилася в Севастополі. Захопивши місто, німці взяли їх під свій контроль, що спричинило певне непорозуміння між німецьким командуванням і гетьманом. Лише у вересні 1918 р. німці стали повертати Україні чорноморські військові кораблі. До початку листопада 1918 р. майже всі вони були передані українським морякам, після чого з'явився наказ гетьмана про бойовий розклад, командування й новобранців військово-морських сил держави. Однак невдовзі, у зв'язку з повстанням Директорії, зв'язок з Києвом обірвався, а після того, як німці залишили Севастополь, туди прибули війська Антанти, котрі й взяли під свій контроль чорноморські кораблі⁵⁰.

Незважаючи на широку програму будівництва національних збройних сил, справа просувалася повільно. Щоправда, на осінь 1918 р. старшинські й підстаршинські кадри, переважно з особового складу колишньої російської армії, було набрано й організовано. Не всі вони, безперечно, приймали ідею самостійної України, але й вважати їх усіх скопом антиукраїнцями немає підстав. Були тут і переконані українські державники, і федералісти, і соціалісти, і кадети, і відверті російські шовіністи – великодержавники. Але, як засвідчують тогочасні спостерігачі, здебільшого це – добрі фахівці, здатні організувати боєздатне військо. Та комплектування призовниками з різних причин затримувалося.

За деякими даними, загальний чисельний склад української армії у листопаді 1918 р. налічував лише близько 60 тис. Із запланованих 300 тис.

⁴⁹ Історія українського війська: у 2 ч. – Л.: [б. в.], 1936. – Ч. 2. – С. 426–427.

⁵⁰ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.: у 4 т. / П. Христюк. – Відень; Прага: Укр. соціолог. ін-т, 1922. – Т. 3. – С. 156–157.

Наголосимо, що впродовж відносно короткого часу гетьманові вдалося відновити адміністративно-управлінську систему, хоча вкласти у неї новий зміст наразі було важко, оскільки апарат на місцях становили старі кадри царського режиму, котрі вороже ставилися до всього українського. Це зумовило невдоволення і місцевою адміністрацією, і гетьманським урядом, від імені якого вона виступала.

Водночас вагомий інститут політичної системи – місцеве самоврядування зазнав цілеспрямованих чисток. Ці кроки мали на меті прагматичну ціль – ліквідувати національно-демократичні здобутки Центральної Ради у цій сфері, а відтак позбавити її діячів евентуальної політичної підтримки місцевих самоврядних органів. Для гетьмана, який планував ліберальну земельну й інші реформи, ґрунтовані на праві приватної власності, важливо було усунути з місцевих зібрань та управ соціалістичні елементи. Указом гетьмана від 14 травня 1918 р. замість губернських комісарів запроваджувалися посади старост, а наказом МВС повітових комісарів увільняли, а на їхнє місце призначали повітових старост. Для потреб нової адміністрації уряд виділив необхідні кошти⁵¹.

За повнотою владних повноважень старости наближалися до колишніх царських губернаторів (губернські старости) та повітових старост (у повітах).

Для впливу на органи місцевого самоврядування МВС намагалося підвести певну нормативну базу. Розроблений ним Статут тимчасових комісій з перевірки земств і міських дум схвалила Рада міністрів. Спеціальним законом від 29 червня 1918 р. уряд дозволив губернським старостам розпускати земські зібрання й управи⁵²; замість них часто відновлювали старі станові органи.

Гоніння органів місцевого самоврядування набуло таких масштабів, що змусило голову уряду й водночас міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба надіслати губернським старостам 1 червня 1918 р. термінову телеграму, де висловлювалася турбота з приводу надзвичайних заходів стосовно

⁵¹ Історія українського війська. – Ч. 2. – С. 445–446.

⁵² Державний вісник. – 1918. – 26, 29 трав.

«розпуску земських зібрань, міських дум та їх виконавчих органів, а також арештів їх».

У телеграмі наголошувалося: органи самоврядування виконують серйозні державні завдання, тому до них потрібно ставитися «по змозі обережно». Такі заходи, як розпуск земських і міських дум, мали застосовуватись у виняткових випадках, сповіщаючи МВС про підстави цих дій. Уряд не хотів надавати справі публічного розголосу, тому телеграму опублікували лише 29 липня⁵³. Достатньо різко постали ці питання 16 червня на прийомі у гетьмана представницької делегації Всеукраїнського земського союзу, очолюваної С. Петлюрою⁵⁴.

У зв'язку з негативною реакцією громадськості на свавілля місцевих адміністрацій уряд був вимушений реагувати. Ф. Лизогуб заборонив 25 червня розгін земських і міських самоврядувань, дозволивши губернським старостам призупинити їх «лише у випадках явно революційної діяльності і видимої агітації проти існуючого ладу»⁵⁵.

У травні 1918 р. була створена комісія з перегляду закону про організацію земського самоврядування на чолі з великим землевласником, князем О. Голіциним. Підготовлений комісією Закон про земські вибори містив суттєві цензові обмеження, зокрема: вікові – 25 років, осілості – рік, соціально-фахові – не допускалися до участі у виборах військовослужбовці, працівники суду, прокуратури, студенти, ченці та ін. Однак державні службовці цивільних установ мали певні переваги. Для них був необов'язковим ценз осілості й сплата податків до міської казни. Достатнім вважалося перебування на державній службі та отримання річної платні від 1 тис. крб. Відтак прізвища всіх державних службовців вносили до виборчих списків⁵⁶.

Був розроблений і Закон про вибори міських дум. Обидва закони – про організацію земського самоврядування та про вибори міських дум у вересні затвердив гетьман. Рада

⁵³ Державний вісник. – 1918. – 11 лип.

⁵⁴ Там само. – 29 лип.

⁵⁵ Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський. – С. 205.

⁵⁶ Державний вісник. – 1918. – 11 лип.

міністрів розробила та затвердила графік виборчої кампанії. Вибори мали відбутися 24 листопада і 8 грудня. Однак становище в Україні не дозволило їх провести⁵⁷.

До ознак держави належить територія. Українська держава успадкувала територію УНР. Одночасно гетьманський уряд здійснював цілеспрямовану поборницьку політику й домогся де-юре розширення території внаслідок приєднання українських етнографічних земель. Уже 25 травня Рада міністрів видала Закон про тимчасове поширення української державної влади. У ньому зазначалося: «У разі прилучення до Української держави по стратегічних або інших причинах нових територій, на них негайно тимчасово розповсюджується чинність української державної влади і всіх законів і постанов її⁵⁸».

До УНР, згідно з умовами Брестського мирного договору (таємні статті), мали відійти населені українцями Холмщина, Підляшшя і Західна Волинь. Але реально приєднати ці землі до складу Української держави не вдалося. Підтримана австро-угорським урядом польська адміністрація чинила цьому потужний опір. Призначеного ще УНР губернського комісара, а за Гетьманату губернського старосту Холмщини О. Скоропис-Йолтуховського не допустили до виконання обов'язків. Він опікувався лише окупованими німцями північними повітами Холмщини з адміністративним центром у Брест-Литовську.

Інші можливості, відкриті домовленостями у Бресті, Гетьманат намагався використати повністю. Постановою Ради міністрів від 14 серпня до Чернігівської губернії приєднали Гомельський повіт Могилівської губернії, Путивльський і Рильський повіти Курської губернії. Ще низка повітів Курської губернії – Суджанський, Гайворонський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський, а також Валуйський повіт Воронезької губернії відійшли до Харківщини. Повіти Річицький, Пінський і Мозирський Мінської губернії об'єднувались у Поліський округ із центром у Мозирі. Утворено

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 1064, оп.1, спр. 1, арк. 2.

⁵⁸ Державний вісник. – 1918. – 21 верес.; 5 жовт.

Таврійський округ у складі Бердянського, Дніпровського та Мелітопольського повітів⁵⁹.

Натомість столицю держави Київ і великі портові міста Одесу й Миколаїв виокремили з губерньського підпорядкування, а 1 серпня уряд ухвалив постанову про утворення управління Київського міського отамана. Столицю виводили зі складу Київської губернії. До столичного отаманства відійшли передмістя Пуща Водиця, Верхня та Нижня Солом'янка, Батієва гора, Протасів Яр, Караваєві дачі, а також низка висілків Київського повіту. Київським столичним отаманом став генерал О. Хануков⁶⁰.

Цього ж дня іншою постановою Рада міністрів перетворила управління Одеського градоначальника на управління міського генерала В. Мустафіна. З Херсонської губернії виокремили Миколаївське міське отаманство, очолене генералом Е. де Бонді⁶¹.

Питання розмежування кордонів стало одним із головних в українсько-російських перемовинах у Києві, які відбувалися від травня до жовтня. Унаслідок тривалих і гострих дискусій сторони погодилися під час визначення кордонів дотримуватися етнографічних принципів, враховуючи водночас увесь комплекс політичних, економічних та регіональних інтересів населення⁶². Однак ці положення не втілили у життя. На північних кордонах Української держави з РСФРР була встановлена так звана роздільна смуга, своєрідна нейтральна зона завширшки від 15 до 40 км. Первісним призначенням її було розведення сторін протиборства.

Кордон між Україною і Всевеликим військом Донським, згідно з договором від 8 серпня, встановлювали довоюнною адміністративною межею між Областю війська Донського та Воронезькою, Харківською і Катеринославською

⁵⁹ Державний вісник. – 1918. – 3 верес.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр. 10, арк. 80; Державний вісник. – 1918. – 8 верес.

⁶¹ Державний вісник. – 1918. – 8 верес.

⁶² Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р.: протоколи і стенограми пленарних засідань. – Нью-Йорк; Філадельфія: [б. в.], 1999. – С. 304–305.

губерніями. Обидві сторони відмовилися від взаємних територіальних претензій⁶³.

Гетьманський уряд здійснював послідовну політику, спрямовану на приєднання до Української держави Криму на правах автономії. Однак ці зусилля блокували німці, а також протидія антиукраїнськи налаштованої адміністрації півострова. Лише в умовах очевидної поразки у війні Четвертого союзу Німеччина погодилася на входження Криму до Української держави. Вона навіть здійснила певний тиск на уряд Криму у цьому плані.

Українсько-кримські переговори у вересні-жовтні 1918 р. були близькими до вирішення питання про входження Криму до Гетьманату на правах автономії⁶⁴. Однак через ускладнення загальнополітичної ситуації реалізувати домовленості не вдалося. На півострів були введені військові підрозділи Добровольчої армії А. Денікіна, а в портах з'явилися кораблі країн Антанти.

Безуспішно спробувала Україна повернути анексовані Румунією у січні 1918 р. українські землі – Аккерманський, Ізмаїльський та Хотинський повіти Бессарабії. Внаслідок підтримки Румунії державами Антанти вжиті дипломатичні засади не дали бажаних результатів.

Формувалася територія Української держави впродовж усього періоду існування Гетьманату, вдосконалювався її адміністративно-територіальний устрій. Напередодні виступу Директорії Гетьманат розподілявся на вісім губерній, два округи, три міські отаманства, 105 повітів, 1813 волостей.

Отже, Гетьманат докладав значних зусиль з територіальної розбудови Української держави, зміцнення її внутрішнього та зовнішнього становища.

Проте й опозиція до гетьмана зростала і зміцнювалася. До П. Скоропадського 24 травня 1918 р. звернулися предста-

⁶³ Бойко О. Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921 рр.) / О. Бойко. – К.: [б. в.], 2007. – С. 40.

⁶⁴ Краткий отчет деятельности делегации крымского правительства в Киеве с 26 сентября по 16 октября 1918 г. // Крым. архив. – 1996. – № 2. – С. 62–74.

вники чотирьох українських партій (Партії самостійників-соціалістів, Трудової партії, Партії соціалістів-федералістів та Партії хліборобів-демократів), котрі заявили, що Кабінет міністрів не український, оскільки до нього не ввійшли ті члени українських груп, які створювали державу. Вони висловили незадоволення діяльністю місцевої адміністрації, військовою політикою і под.

Однак найбільше значення мало оформлення в середині травня опозиційних груп в Український національно-державний союз. До нього ввійшли: українські соціалісти-самостійники, соціалісти-федералісти, представники Трудової партії, а згодом – і хлібороби-демократи, українські соціал-демократи й есери.

УНДС мав на меті рятувати Українську державу, що перебувала під загрозою, та консолідувати всі сили для праці над будовою і зміцненням її незалежності. Голова УНДС А. Ніковський розгорнув широку антигетьманську агітацію через пресу, підтримуючи ідею страйків. Боротьба проводилася проти гетьмана та його уряду як «буржуазного і неукраїнського». В той час з більшовицької Росії, передусім з Петербурга і Москви, хлинув потік біженців, переважно поміщиків, промисловців, купців, банкірів, царських урядовців і офіцерів, політичних діячів, інтелігенції до відносно спокійної та ситої України і її столиці. Знаходячи тут порятунок від більшовицького терору, ці люди водночас принесли із собою вкрай негативне ставлення до ідеї самостійної Української держави. Уряд мало що міг зробити в тій ситуації, але свідоме українство (а його ставало все більше) це сприймало відвертим потуранням російському великодержавному шовінізмові.

Політика гетьмана Павла Скоропадського, його уряду й адміністрації стала причиною невдоволення широких верств трудящих. Селяни відмовлялися повертати поміщикам землю і конфісковане майно. Крім цього, влітку 1918 р. гетьман підписав закони про примусове використання тяглової сили й селянського інвентаря для державних перевезень, обов'язкове передання врожаю 1918 р. у розпорядження держави. У разі нездачі зерна закон передбачав конфіскацію всього се-

лянського майна. Підвищувалися податки, поширювалися штрафи, арешти, екекуції та розстріли селян.

Гетьман дав згоду на вивіз з України значної кількості продовольства та сировини. За німецькими даними, з України до вересня – жовтня 1918 р. було відправлено до Німеччини та її союзників близько 2 млн пудів цукру, 9132 вагони зерна, 22148 вагонів іншого продовольства, 105 тис. голів великої рогатої худоби, 96 тис. коней, вивезено велику кількість різноманітної сировини⁶⁵.

У вересні 1918 р. окупаційні власті підписали з гетьманським урядом нову угоду. Згідно з нею німці й австрійці отримали право на вивезення з України додаткової кількості продовольства і сировини. Все це можна було взяти у населення лише за допомогою військової сили.

Озлоблені селяни створювали повстанські загони. Поширювались підпали маєтків, отрави посівів, убивства поміщиків та їхніх управителів⁶⁶. Найбільшого розмаху селянська боротьба проти окупантів і гетьманського режиму набула на Київщині, Чернігівщині й Катеринославщині. У Правобережній Україні влітку 1918 р. діяло понад 40 тис. добре озброєних повстанців. Щоб утримувати контроль над Україною, німці розмістили тут шість армійських корпусів, австрійці – чотири корпуси та дві кавалерійські дивізії.

Значно погіршилися умови праці й життя робітників. Створений при Міністерстві праці комітет хоча й включив до свого складу представників від робітників, але не спромігся захистити їхні інтереси. Власники підприємств, окупаційна влада та гетьманська адміністрація збільшували тривалість робочого дня до 12 год., влаштовували локаути та карали робітників за участь у страйках (арешти до двох років, великі штрафи), часто проти страйкарів застосовувалися методи насильства, але боротьба не припинялася, а ставала дедалі гострішою. Навіть економічні виступи набували політичного спрямування. Найвища хвиля страйкового руху

⁶⁵ Див.: Берестейський мир. Спомини та матеріали. – Л.; К.: [б. в.], 1928. – С. 303–307.

⁶⁶ Шевчук В.П. Історія української державності / В.П. Шевчук, М.Г. Тараненко. – К.: Либідь, 1999. – С. 238–239. (480 с.)

піднялася в липні-серпні 1918 р., коли роботу припинили близько 200 тис. залізничників. Цей загальний страйк став істотною перешкодою вивезенню продовольства і сировини до Німеччини й Австро-Угорщини⁶⁷.

Уряд, з свого боку, розгорнув репресивні заходи. Так, коли Катеринославська міська дума прийняла антиурядову резолюцію, її розпустили. Закривалися есерівські й більшовицькі газети, які закликали до боротьби з новою владою, зокрема орган УПСР – щоденна газета «Боротьба», орган ЦК Селянської спілки – газета «Народна воля». Невдовзі заборонили й інші видання у Києві та на периферії – «Мысль народа» (Харків), «Земля і воля» (Одеса), «Наш луч» (Катеринослав), «Дніпро» (Херсон) та ін. Вводили сувору цензуру, що значно перевищувала цензуру царських часів. Не було дня, аби газети, котрі ще залишились, не виходили з білими шпальтами. Такі репресивні заходи уряду називали виявами «чорної реакції», «боротьбою з українством» і под.

Становище в Україні зводило в один проти гетьманський потік українські та російські політичні партії, які таємно діяли в Україні. Саме тоді у Києві сформувався «Киевский национальный центр», куди увійшли група В. Шульгина, Позапартійний блок російських виборців, Клуб російських націоналістів, товариство «Русь», опозиційне крило кадетів на чолі з Єфимовським та Левитським. Центр своїм найближчим завданням вважав «боротьбу з українською самостійністю».

У Києві також діяв «Союз возрождения России», який украй вороже ставився до української самостійності й Гетьманату. Водночас під конспіративною назвою «Союз деятелей Украины» існував російський монархічний союз. У Києві відбувся з'їзд, де взяли участь делегати з Москви. Було ухвалено організувати осередки в усій Україні, котрі б агітували за відновлення монархії та повернення України до складу Росії. У червні в Київ прибув лідер кадетів П. Мілюков. Він проводив зі своїми прибічниками наради з питань відбудови «єдиної і неподільної Росії». На зустрічах з німецьким командуванням П. Мілюков переконував, що з частин колишньої

⁶⁷ Історія України: курс лекцій: у 2 кн. – К.: Либідь, 1992. – Кн. 2. – С. 157. (464 с.)

Росії лише Польща може здобути самостійність, а всі інші, в тому числі й Україна, мають бути знову приєднані до Росії.

Активізували в Україні діяльність російські ліві есери, опорою для котрих стала радянська дипломатична місія в Києві й консульське агентство в Одесі. Саме есери стали організаторами низки терористичних актів, здійснених в Україні влітку 1918 р., що завершилися убивством 30 липня 1918 р. фельдмаршала німецьких військ Г. Айхгорна. Готувався замах і на гетьмана П. Скоропадського. Санкціонував цей замах, як і загалом терористичні акції, з'їзд російських лівих есерів. Доручено було його здійснити спеціально створеній бойовій організації. Мета терористичних актів – погіршити відносини між Німеччиною й Україною, ліквідувати українську державність⁶⁸.

Не відмовилися від своїх планів стосовно України й більшовицькі лідери. Ще відступаючи з України під тиском німецьких військ, більшовики стали ініціаторами проведення в Таганрозі 16–18 квітня 1918 р. першої й останньої сесії ЦВК Рад України, щойно обраного на II з'їзді Рад у Катеринославі.

Сесія ухвалила ліквідувати Народний секретаріат, розпустити ЦВК і створити повстанський центр – «повстанську дев'ятку». До її складу ввійшли чотири більшовики (Г. П'ятаков, В. Затонський, М. Скрипник, А. Бубнов), чотири російських лівих есери (С. Мстиславський, Терлецький, О. Сіверово-Одоєвський, М. Сьомушкін) і український соціал-демократ (П. Слинко).

Водночас у Таганрозі 18–20 квітня 1918 р. більшовики провели нараду, на якій за пропозицією М. Скрипника постановили створити в Україні незалежну від РКП(б) більшовицьку партію під назвою Комуністична партія (більшовиків) України. Для підготовки партійного з'їзду обрали оргбюро.

Отже, у період від Таганрозької наради і до I з'їзду КП(б)У в липні 1918 р. більшовицькі організації України користувалися певною самостійністю. Цьому сприяла самостійницька позиція київських комуністів, котрі були супро-

⁶⁸ Дорошенко Д. Історія України: 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 81–89.

тивниками не лише централізму ЦК РКП(б) та В. Леніна, а й бачили розмах і силу українського національного відродження, оскільки діяли в його центрі. Вони змушені були враховувати факт утворення Української держави й визнання її державами Європи, а окрім того, шукали зв'язку з українськими силами, зокрема зі селянством, для спільної боротьби проти німецької окупації України⁶⁹.

Зовсім іншої позиції дотримувалися харківські й катеринославські більшовики. Вони не визнавали Брестського миру і з цих міркувань обрали шлях антиукраїнського сепаратизму й намагалися відірвати від України значну територію, оформивши її як Донецько-Криворізьку республіку, з наміром підпорядкувати останню Російській Федерації.

Таганрозька нарада більшовицьких організацій України діяла без жодного тиску згори. Партійний центр у Москві, очолений В. Леніним, був заклопотаний проблемами Брестського миру, демобілізацією армії, господарською розрухою. Однак із наближенням I з'їзду КП(б)У ситуація змінювалась. Від участі в з'їзді були усунуті більшовики-самостійники Г. Лапчинський, В. Шахрай та С. Мазлах. З'їздові нав'язали рішення – скасувати постанову Таганрозької наради про незалежність КП(б)У від РКП(б). КП(б)У стала складовою частиною РКП(б) за зразком великої обласної організації. Одночасно був ліквідований Усеукраїнський центр. ЦК РКП(б) на чолі з В. Леніним контролював більшовицькі організації, а отже, й впливав на хід революції в Україні. Проте більшовицьке підпілля в Українській Державі П. Скоропадського було нечисленним і значного впливу на плин революційних подій не мало. Кошти, виділені для підпільної роботи в Україні більшовиків, були витрачені невідомо на які цілі.

Більшу активність в організації боротьби проти гетьманського уряду й австро-угорських окупантів розгорнула Партія українських лівих есерів. Колишній начальник Київського військового округу періоду Центральної Ради капітан М. Шинкар організував повстанський штаб на Київщині. Він

⁶⁹ Шевчук В.П. Історія української державності / В.П. Шевчук, М.Г. Тараненко. – С. 246.

звернувся до М. Грушевського «піти до повстанців і стати на чолі руху, запевняючи, що одного імені М. Грушевського буде досить, щоб огнем запалала вся селянсько-робітничка Україна». М. Грушевський не дав згоди, оскільки не був упевнений в реальності й здатності перемоги повстання.

Не маючи змоги підняти всеукраїнське збройне повстання, більшовики і ліві есери організували кілька місцевих локальних повстань. Зокрема, в липні – серпні 1918 р. такі повстання відбулися у Васильківському, Звенигородському, Таращанському повітах на Київщині. Більшовицькі партизанські загони діяли в околицях Чернігова, Глухівському та Новгород-Сіверському повітах, районі Могилева-Подільського. Однак більшість повстанських загонів розгромили й розпорошили спільні сили німецьких і австро-угорських військ та охоронних сотень. Рештки загонів знаходили притулок переважно на території Росії, де розміщувались центральні організації, які керували повстанським рухом в Україні.

Одним з організаційних центрів антигетьманської боротьби в Україні стала мирна делегація і консульства Радянської Росії. Так, на квартирі товариша міністра фінансів В. Мазуренка керівники мирної делегації Х. Раковський і Д. Мануїльський вели переговори з В. Винниченком про державний переворот в Україні. Більшовики підтримали утворення Українського національно-державного союзу.

Діяли й російські терористичні організації. Вони прагнули посварити німців з українцями, зумовити паніку в Україні. Першим терористичним актом став вибух 6 червня 1918 р. на порохових складах у передмісті Києва.

Російський есер Донской 30 липня здійснив терористичний акт проти німецького фельдмаршала Ейхгорна. Активну підпільну підривно діяльність проти Української держави здійснювали більшовики, котрі переважно так само були відверто ворожим антиукраїнським елементом. У їх розпорядженні перебували великі суми коштів, що регулярно надходили з Росії.

Водночас своєю поведінкою П. Скоропадський демонстрував прихильність до антиукраїнського елементу. Він підтримував зв'язки з одним із найлютіших ворогів україн-

ської національної ідеї генералом А. Денікіним. Окрім того, планував створення спільного з Добровольчою армією антибільшовицького фронту. В Києві з його дозволу легально діяли пункти, де записувалися добровольці на Дон, та офіцерські товариства самопомоги, напіввійськові формування з переважно антиукраїнськи налаштованим офіцерством. Та й під особистою його командою перебували військові частини, сформовані майже суто з росіян. Це засвідчує, що основну загрозу для своєї влади він вбачав зліва, а не справа, тобто від українського лівоцентристського руху⁷⁰.

Становище погіршувала й взаємна недовіра між урядом та населенням. Не налагодилися контакти з місцевою адміністрацією, значна частина якої вороже ставилася до Гетьманату: одні орієнтувалися на Центральну Раду, інші – на більшовиків, ще одні марили поверненням старого царського режиму. Опозиція до гетьмана і його уряду особливо посилилася після того, як Український національно-державний союз реорганізувався на Український національний союз, і його головою 18 вересня 1918 р. став В. Винниченко – людина дуже популярна в цей період. Сформувався також опозиційна група – Всеукраїнський союз земств, де чільне місце посів С. Петлюра.

Український національний союз (УНС) посилив попередні вимоги. У прийнятому статуті проголошувалась, що мета Українського національного союзу: а) утворення міцної самостійної Української держави; б) боротьба за законну владу в Україні, відповідальну перед парламентом; в) боротьба за демократичний виборчий закон; г) захист прав українського народу і Української держави в міжнародній сфері.

Заснування Українського національного союзу вважалося у «поміркованих» українських колах фактом великої політичної вагомості. Адже вдалося об'єднати в єдину національну політичну організацію декілька політичних сил. До нього увійшли, зокрема, українські соціалісти-революціонери (центристська фракція у партії), соціал-демократи,

⁷⁰ Шевчук В.П. Історія української державності / В.П. Шевчук, М.Г. Тараненко. – С. 253–255.

соціалісти-федералісти, трудовики, соціалісти-самостійники. У Союзі також були представлені Селянська спілка, Всеукраїнська вчительська спілка, Юридичне товариство, Союз залізничників, Поштово-телеграфний союз, Лікарська спілка, Галицько-Буковинська спілка, Холмський комітет, Кирило-Мефодіївське братство. Планувався також вступ у Союз Центрального кооперативного комітету, Бюро професійних спілок, «Селянської громади», «Просвіти», Всеукраїнського земського союзу, Спілки лікарських помічників, Червоного Хреста й інших організацій.

У діяльності Український національний союз застосовував різноманітні заяви і протести на найважливіші акти українського гетьманського уряду, наприклад, з приводу укладення угоди з Донською республікою. Часто Союз посилав ноти і меморандуми Німеччині. Крім того, він ухвалив утворити окремі комісії (внутрішніх справ, військову, земельну, фінансову, внутрішньо-організаційну, церковну, правову, закордонних справ) для збору необхідного матеріалу і вироблення законопроектів, що стосуються питань загальнодержавного та громадянського життя. Практично Український національний союз почав діяти як паралельний офіційному урядові орган⁷¹.

Ми вже вказували, що гетьманський уряд мав певні успіхи в галузі зовнішньої політики. Проте існували й труднощі, особливо у відносинах з Австро-Угорщиною. Вона з різних приводів відтягувала ратифікацію Брестського мирного договору, під впливом поляків анулювала таємний договір про утворення зі Східної Галичини й Буковини коронного краю і погодилася відступити майбутній Польщі Холмщину. Українським дипломатам вдалося дещо локалізувати наміри Австро-Угорщини.

Брестський мирний договір ратифікували Болгарія і Туреччина.

Особливе місце у зовнішній політиці гетьманського уряду посідали відносини України з РРФСР. Від 23 травня до

⁷¹ Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) / Я.Й. Малик, Б.Д. Вол, С.Д. Гелей та ін.; за заг. ред. Я.Й. Малика. – Л.: Світ, 2001. – С. 84. (294 с.)

7 жовтня 1918 р. повноважна делегація радянської Росії, яку очолювали Християн Раковський і його заступник Дмитро Мануїльський, проводила в Києві мирні перемовини. Головою української делегації став професор права Сергій Шелухін. Обговорювалися питання про припинення воєнних дій, фінанси, транспорт, поштовий зв'язок, обмін полоненими, економічні й культурні відносини. Надзвичайно гостро стала проблема кордонів між обома державами.

12 червня 1918 р. був підписаний прелімінарний (попередній) мирний договір про припинення стану війни та відновлення залізничних і поштово-телеграфних сполучень. Українська держава здобула право на заснування в багатьох містах Росії своїх консульств⁷².

Радянська делегація, виконуючи вказівки В. Леніна, весь час затягувала перемовини і вичікувала закінчення Першої світової війни. А втім російські дипломати здійснювали антиукраїнську агітацію. Ведучи офіційні перемовини, російська делегація встановила таємні зв'язки з лідерами Українського національного союзу. Християн Раковський і Дмитро Мануїльський у вересні 1918 р. зустрічалися з Володимиром Винниченком і Микитою Шаповалом, котрі підготовляли повстання проти гетьмана. Радянська делегація обіцяла визнати самостійність відновленої Української Народної Республіки, а Володимир Винниченко гарантував легальну діяльність більшовиків в Україні. На початку жовтня 1918 р. перемовини перервалися. Сторони вирішили залишити в чинності попередні умови миру. Російські війська вже сконцентрувалися на кордонах України, щоби під час повстання проти гетьмана вторгнутися на українські землі.

У жовтні Український національний союз розпочав перемовини з представниками гетьмана про вступ до уряду. В. Винниченко, А. Ніковський та Ф. Швець мали зустрічі з гетьманом, унаслідок чого у новий Кабінет, сформований 25 жовтня, увійшло п'ять представників Союзу (чотири есери – А. В'язлов, О. Лотоцький, П. Стебницький і М. Славін-

⁷² Дорошенко Д. Історія України: 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т. 2. – С. 116–117.

ський та безпартійний В. Леонтович). Їхня участь у Кабінеті міністрів значно пришвидшила прийняття низки прогресивних рішень – ухвалено земельний закон, проголошено автокефалію Церкви, відкрито Академію наук і под. На черзі було введення закону про Український сейм, скликання якого планувалося на січень 1919 р.⁷³

Отже, з'явилася надія на співробітництво уряду з національними партіями. Але в цей період В. Винниченко в своїй статті, опублікованій у «Робітничій газеті», проголосив гетьманський уряд незаконним. Заява В. Винниченка спричинила протест інших керівників – членів Українського національного союзу, зокрема С. Єфремова, В. Садовського, О. Саліковського, котрі виступили проти повалення уряду, доки до Кабінету входять представники Союзу.

Це був час різкої зміни настроїв населення України. Серед різних верств точилася боротьба між двома напрямками: національно-самостійницьким з головним представником – Українським національним союзом, і федеративним. Відбувся також поділ у Союзі хліборобів-власників. Коли 20 жовтня дрібні хлібороби на чолі з М. Коваленком подали гетьману меморандум про незалежність і суверенність України, делегація представників великих землевласників заявила про розуміння нею самостійності як тимчасової – перехідної форми до федерації з майбутньою оновленою Росією.

Союзу хліборобів-власників 1 листопада 1918 р. дозволили скликати з'їзд з умовою, що на ньому не порушуватимуться питання федерації з (майбутньою) небільшовицькою. – Авт.) Росією. З'їзд гаряче привітав гетьмана, який його відвідав, але в той же вечір оплесками вітав і В. Пуришкевича, коли він у промові заговорив про «єдину і неподільну Росію». У соціальному питанні з'їзд виявив роздвоєння. Поміщики були непримиренними в питанні земельної реформи, хоча присутні на з'їзді селяни висували дуже помірковану програму часткового викупу великої земельної власності зі збереженням принципу приватної власності на землю.

⁷³ Дорошенко Д. Історія України: 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т. 2. – С. 268–269.

З'їзд Партії хліборобів-демократів відбувся 26–28 жовтня 1918 р. у Києві під керівництвом С. Шемета, М. Міхновського і В. Совачова. Всі постанови з'їзду були схвалені у суто самостійницькому дусі.

Восени 1918 р. становище в Україні ускладнювалося русофільськими партіями, котрі діяли під гаслами відновлення «єдиної і неподільної Росії».

А тим часом різко змінилося міжнародне становище. Уздовж усього 420-кілометрового Західного фронту 26 вересня 1918 р. розпочався загальний наступ франко-англо-американських військ. За кілька днів німецьку оборону було прорвано, а 29 вересня капітулювала Болгарія, відтак – Туреччина (союзники Німеччини і Австро-Угорщини у Першій світовій війні). Кайзерівський уряд 5 жовтня звернувся до керівництва США з проханням про перемир'я; 17 жовтня розпалася Австро-Угорщина. У самій Німеччині розпочався революційний хаос; 9 листопада упала кайзерівська монархія. Між Німеччиною та державами Антанти 11 листопада було підписано Комп'єнське перемир'я. Згідно з ним вона визнавала себе переможеною і зобов'язувалася негайно розпочати вивід своїх військ з усіх окупованих територій, отже, й з України, котру, як дружню до Німеччини, держави Антанти не визнавали. Гетьманат опинився перед черговою невідворотною агресією.

Те, що з розпадом Австро-Угорщини і Німеччини небезпека війни з Радянською Росією стала реальністю, не викликало жодних сумнівів. Виступаючи на VI з'їзді Рад, Л. Троцький відверто заявив: завдання Червоної армії полягає в тому, щоби використати момент, коли німецькі війська залишать Україну, а війська Антанти туди ще не увійдуть, і захопити її. Реальної військової сили для відбиття більшовицької агресії гетьман не мав. Програма побудови сучасної армії лише починала потроху реалізовуватись. У його розпорядженні були незначні сили: дивізія генерала Натієва (так звана Сердюцька), яка складалася переважно зі синів заможних селян і козацтва, тобто вихідців з того стану суспільства, що був соціальною опорою гетьмана; поліційні й прикордонні батальйони, а також малонадійні білогвардійські офіцерські частини.

Країни Антанти підтримували тільки російські анти-більшовицькі сили (передусім Добрармію) і негативно ставилися до «сепаратизму» народів, котрі перебували у складі Російської імперії. Це засвідчила декларація британського прем'єра Д. Ллойд Джорджа, де наголошувалося: завдання союзників – відновлення єдиної Росії. Українській державі тут місця не знайшлося. Схожою була і концепція Вашингтона: утворення великої Польщі та великої Росії за рахунок України⁷⁴.

Боротьба з гетьманським урядом усередині держави набувала дедалі загрозливіших форм. У різних місцях України формувалися повстанські загони. Найбільшим стало повстання Н. Махна, вчителя з Гуляй-Поля на Катеринославщині. Влітку 1918 р. він організував великий загін із повстанців-селян і розпочав боротьбу проти поміщиків, уряду П. Скоропадського, австрійців і німців.

Ці стихійні повстання спричинили безладдя, послаблювали місцеву адміністрацію, викликали недовіря до гетьмана, в якому широкі народні маси вбачали лише російського генерала і поміщика.

Гетьман Павло Скоропадський шукав шляхів згоди з державами Антанти. Він 14 листопада 1918 р. затвердив новий уряд на чолі з Сергієм Гербелем, що складався переважно з російських монархістів. Була оголошена також гетьманська грамота. Вона скасовувала держану самостійність України та проголошувала федеративний союз із Росією (небільшовицькою). Гетьман вважав цей крок єдиним, який на той час міг урятувати Україну.

Того ж самого дня на таємному засіданні Українського національного союзу в Києві була створена Директорія – верховний орган Української Народної Республіки, котру передбачалося відновити внаслідок повстання. Головою Директорії став соціал-демократ Володимир Винниченко, членами – Симон Петлюра (головний отаман, член Української соціал-демократичної робітничої партії), Федір Швець (професор геології, член Української партії соціалістів-рево-

⁷⁴ Стахів М. Західна Україна: Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923 рр.: у 6 т. / М. Стахів. – Скрентон: [б. в.], 1959. – Т. 3. – С. 141-149. (192 с.)

люціонерів), Панас Андріївський (адвокат, член Української партії соціалістів-самостійників) і Андрій Макаренко (керівник профспілки залізничників, безпартійний). Завдання Директорії полягало в тому, щоби шляхом збройного повстання ліквідувати режим гетьмана Павла Скоропадського.

Зібравшись у Білій Церкві, Директорія заручилася підтримкою корпусу Українських січових стрільців, очолюваних Євгеном Коновальцем, і уклала угоду про нейтралітет з Великою солдатською радою, яка виникла в окупаційних військах після революції в Німеччині.

Директорія спиралася не тільки на січових стрільців, а й на численних добровольців зі селян, міського населення й інтелігенції. Під Мотовилівкою (за 30 км від Києва) 18 листопада 1918 р. відбувся вирішальний бій. Повстанська армія розбила гетьманські частини князя Святополка-Мірського.

Військові сили Директорії швидко зростали. До неї перейшли Дивізія сірожупанників, Запорозька дивізія, Чорноморський козачий кіш та ін. Війська Директорії 14 грудня 1918 р. вступили до Києва. Павло Скоропадський зрікся влади і виїхав за кордон⁷⁵. Було відновлено УНР і створено уряд на чолі з українським соціал-демократом В. Чехівським.

Ким же був гетьман Павло Скоропадський у 1917–1918 рр.? Слухняним ставлеником німців чи вірним царським генералом, прихильником «єдиної і неподільної Росії?» Насамперед – українським патріотом, який у неймовірно складних умовах намагався врятувати Україну, створити і зміцнити Українську державу. Однак, опинившись під активним натиском різних за політичним спрямуванням ворожих сил – Українського національного союзу, більшовиків, Антанти і білогвардійських військ, гетьман та його уряд змушені були капітулювати.

Період Гетьманату, що тривав сім з половиною місяців, – це надзвичайно складний етап у розвитку Української революції, будівництві Української держави. Це особлива сторінка в історії визвольних змагань українського народу.

⁷⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. – С. 514.

Розділ 7

ОСТАННЯ ПОТУГА

7.1. Директорія та відродження Української Народної Республіки

Директорія не мала цільної ідеології, однозначно спрямованої на побудову національної держави. Її соціалістичні лідери представляли два крила: праве – рельєфно виражене національне, очолюване С. Петлюрою, і ліворадикальне, яке своїми методами та гаслами мало різницю від московського більшовизму, очолюване В. Винниченком. Їхнє протистояння, навіть на етапі спільної боротьби з гетьманом, порізна агітаційно-пропагандистська робота в масах призвели до ще більшої анархії в суспільстві, що було вигідно ворогам української державності, а також відверто кримінальним елементам. І все-таки ненависть до старого режиму, який, на думку більшості українського населення, хотів відновити П. Скоропадський, до російських поміщиків і, особливо, до вкрай антиукраїнськи налаштованого російського офіцерства, котрому нібито потурав гетьман, а також ненависть до німецьких окупантів, ставлеником яких більшість вважала гетьмана, сприяла розгортанню справжньої антигетьманської війни в Україні.

14 грудня 1918 р. війська Директорії повністю оволоділи Києвом. Численні очевидці тих подій стверджують: у місто вступила дисциплінована, добре озброєна і обмундирована армія. В подальші дні спостерігалось її лояльне ставлення до населення, чим вона на перших порах завоювала симпатії не лише українців, а й більшості росіян та представників інших національностей.

Опанувавши столицю, діячі Директорії поставили за мету повернути Україну на народоправчий (за суттю – соціалістичний) шлях розвитку.

Керівництво країною й контроль над державним апаратом взяв на себе створений Директорією ще в середині листопада Український Військовий революційний комітет (УРВК), очолений В. Чехівським. Він проіснував до 17 грудня 1918 р. Державна рада, що відбулася 12–14 грудня 1918 р. у Вінниці, вирішила процес державотворення в УНР спрямувати за компромісним – «третім шляхом», в основу якого покладена ідея побудови держави радянського зразка (з трудовими радами і владною вершиною – Трудовим конгресом України), з використанням певних рис, притаманних західним демократіям. Утілити ці наміри в життя мав сформований 15 грудня тимчасовий уряд УНР – Рада комісарів народних міністерств (голова В. Чехівський).

Того ж дня цей орган постановив:

- звільнити всіх політичних в'язнів, окрім тих, хто обвинувачується у вчинках проти Української Народної Республіки, доручивши переведення цієї справи комісаріатам внутрішніх справ, юстиції та військового, а за потреби – і закордонних справ, у порозумінні з командною владою та комісією з увільнення політичних в'язнів;

- доручити окремій комісії з комісаріатів юстиції, внутрішніх справ та представника Революційного комітету арешти добровольців, дружинників та інших здійснювати на підставі закону та зосередити цих арештованих в окремих місцях, про що негайно сповістити командуванню і порозумітися з ним;

- надати права комісарам усувати тимчасово урядовців, у тому числі товаришів міністрів¹.

Перед Директорією постало безліч складних завдань, які слід було негайно вирішувати. Проте вона найперше взялася не за них, а за заміну російських вивісок українськими.

Свідок тих подій А. Гольденвейзер згадує:

¹ ЦДАВОВ України, ф. 1428, оп. 5, спр. 4, арк. 1–3.

«Єдиним адміністративним заходом, який Директорія встигла не тільки задекларувати, але й здійснити, було зняття всіх, що були в місті, російських вивісок і заміна їх українськими. Центр ваги наказу був не у тім, щоб кожен магазин мав обов'язково українську вивіску, а у тім, щоб російські вивіски були обов'язково зняті. Російська мова не допускалася навіть поряд з українською. Вивіски ж на іноземних мовах не підлягали зняттю. Наказ про негайну українізацію вивісок, зокрема, мотивувався тим, що галицькі міста, які Петлюра покликав звільнювати Україну, були досить сконфужені, коли вони, оволодівши, нарешті, Києвом, опинилися у цілком російському місті. Між тим для них-то російська мова була дійсно чужою і мало зрозумілою. І ось, поступаючись почуттям своїх військ, отаман Коновалець видав свій історичний наказ... Все місто в ці веселі дні являло собою величезну малярну майстерню. Вулиці були повні драбин, відер з фарбами тощо. Особливі патрулі вешталися містом, перевіряючи виконання наказу. В разі якихось орфографічних сумнівів вони ж вирішували їх з авторитетом академічної науки»².

За тих обставин це було не лише недалекоглядно, а й безглуздо.

В. Винниченко зазначав:

«В Києві неукраїнське населення просто горіло не навистю до української влади. І це через не тільки, що вона була українська. Коли вона вступала до Києва, осяяна ореолом боротьби й перемоги над реакцією, її щиро і радісно вітали не тільки українці. Її ненавиділи за те, що неукраїнців силою, брутально примушували поважати українство. Підходячи до всіх явищ життя з погляду своєї професії, отаманщина вносила й у нову діяльність (політику) мілітарний спосіб думання й мілітарні методи... Наприклад, отамани Коновалець і Петлюра видали наказ про «українізацію» вивісок. У три дні змінити всі написи на вивісках на українські! Інакше – кара. Не в три, правда дні, а в кілька тижнів вивіски було «українізовано». І треба було подивитися на отамана С. Петлюру, як

² Революція на Україні. По мемуарам белых / сост. С.А. Алексеев; под ред. Н.Н. Попова. – М.; Л.: Госиздат, 1930. – С. 48–49. (436 с).

він самовдоволено їздив по вулицях і тішився українськими написами над магазинними. Для отаманської (а особливо петлюрівської) психіки цього було досить: аби була показна декоративна сторона... Не знаючи інших способів боротьби з небажаними явищами, отаманщина й у всіх сферах своєї «політичної» діяльності дбала тільки про те, щоб було змінено вивіски... Не розуміла отаманщина й того, що таким примітивізмом політики й методів вона давала в руки ворогам українства право нищити потім не тільки вивіску, а саму душу нації... Вона не бачила навіть того, що самі обивателі українці з усім їхнім найщирішим бажанням мати українську владу, стогнали і корчилились від цього безглузлого режиму»³.

Хоч у викладі В. Винниченка чітко проглядається його особистісне у ставленні до С. Петлюри, загалом з ним не можна не погодитися. Проте лише з одного боку. Глибинною причиною невдоволення новою українською владою і навіть ненависті до неї не лише росіян, євреїв, поляків, а й самих українців були не стільки вивіски, скільки крайній соціалістичний радикалізм Директорії.

Становище нової влади було вкрай тяжким. Велика армія повстанців, що забезпечила тріумфальний рух на Київ, розтанула з такою ж швидкістю, з якою створилася. Переважно її становили селяни, котрі, поваливши гетьманський режим, поспішали додому, аби розподілити панську землю. Україну оточили вороги з усіх боків. Окрім того, всередині не існувало єдності, спільної лінії в політиці. Єдине, що об'єднувало уряд, – боротьба проти гетьмана. Частину гетьманських міністрів заарештували, інші виїхали або переходувались. Багато державних службовців звільнили.

Серед українських політиків дискутувалося питання: чи з відновленням УНР буде відроджено й Українську Центральну Раду? Із цього приводу Є. Чикаленко визначив недвозначну позицію тогочасних провідників України: «Директорія, власне Винниченко, боячись конкуренції, рішуче

³ Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]: у 3 ч. / В. Винниченко. – Репринт. відтворення вид. 1920 р. – К.: Політвидав України, 1990. – Ч. 3. – С. 102–103. (542 с.)

проти того, щоб пустити Грушевського до уряду»⁴. Очевидно, вплинуло також і те, що Центральна Рада за вісім місяців до того повністю розтринькала політичний та моральний авторитет, скомпроментувала себе співробітництвом з переможеним Четвірним союзом. Проте лідери Директорії, виступаючи під гаслами боротьби проти диктатури, змушені були погодитися на створення аналогу попереднього органу революційної демократії.

Після падіння влади П. Скоропадського Директорія та створений 24 грудня 1918 р. уряд УНР (Рада народних міністрів) за головування В. Чехівського (УСДРП) зіткнулися з надто важкими проблемами у внутрішній і зовнішній політиці. Так, у галузі внутрішньої політики необхідно було невідкладно організувати владну вертикаль та створити віддані УНР збройні сили; у галузі зовнішньої політики – знайти вихід із того становища, в яке потрапила Україна після відступу австро-німецьких військ і початку війни на різних фронтах⁵.

Протягом двох місяців повстання та майже місячної облоги Києва лідери Директорії жодної чіткої програми не виробили, й у закликах до селян і війська обмежувалися популістсько-пропагандистськими гаслами. Реальна організація влади розпочалася вже після зайняття Києва (14 грудня 1918 р.). Тоді й постала дилема: виборче право має належати всім верствам (класична буржуазна демократія) чи лише робітникам, селянам і трудовій інтелігенції (радянська, тобто більшовицька, модель)?

Розв'язання цього питання ускладнювалось тим, що Директорія перебувала між двох вогнів: з півночі загрожували більшовики, котрі переконували маси в «запроданстві» Директорії капіталістам; а з півдня – інтервенція Антанти, яка схилялася до ідеї «єдиної і неподільної».

Питання боротьби з більшовиками та їхніми радами на початку грудня 1918 р. розглядала нарада Директорії УНР з представниками різних політичних партій у Вінниці. Тут

⁴ Чикаленко Є. Щоденник: докум.-художнє вид.: у 2 т. / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – Т. 2: 1918–1919. – С. 195. (464 с.)

⁵ Кондратюк В.О. Державність України (1917–1920 рр.) / В.О. Кондратюк. – Л.: [б. в.], 1992. – С. 56. (101 с.)

прийняли рішення про т.зв. трудовий принцип побудови державної влади: влада належить трудовим радам, обраним робітниками, селянами, трудовою інтелігенцією. Центральні органи влади мають створити Трудовий конгрес, обраний без участі поміщиків і капіталістів.

Це дало підставу польським шовіністам та російським колам в Одесі, які мали вплив на представників Антанти, розгорнути антиукраїнську агітацію і стверджувати, що український визвольний рух нібито є «більшовицьким»⁶. Таке звинувачення в подальшому відіграло негативну роль у долі молодого Української держави. Декларацією від 26 грудня 1918 р. Директорія відновила закони УНР, а отже, й саму УНР і, попри все, ухвалила закон про передання селянам поміщицької землі без викупу.

В соціально-економічній політиці Директорії, хоч і не цілком послідовно, домінував принципово антивласницький напрям. Приватна власність перестала бути гарантованою. До повного вирішення земельного питання Директорія декларувала: «Всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні їх попередніх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у військо Республіки для боротьби з бувшим гетьманом. Верховне порядкування цією землею належить Директорії Української Народної Республіки. Ця постанова стосується також монастирських, церковних і казенних земель»⁷. Підтверджувалась також попередня заява про те, що робитимуться «описи контрибуцій, взятих поміщиками з селян для повернення їх покривдженням»⁸.

Зовні, так би мовити, в теорії, воно виглядало ніби справжньою турботою про скривджених і принижених, а на практиці означало посилення плутанини та взаємних образ. Адже чи можна конкретно визначити, котрі зі селян мало-

⁶ Винниченко В. Відродження нації: у 3 ч. / В. Винниченко. – Репринт. вид. творення вид. 1920 р. – К.: Політвидав України, 1990. – Ч. 3. – С. 102–103. (542 с.)

⁷ Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософ. і соціолог. думка, 1992. – С. 100. (272 с.)

⁸ Там само.

земельні? Як провести межу між трудовими і нетрудовими господарствами?

Уже тут простежуємо відсутність певного критерію: перерозподіляти землю необхідно з огляду на те, хто її має мало, а хто багато (а що ж становить межу надлишку?), або з міркувань, обробляє її людина силами власної сім'ї чи наймає для цього інших?

Окрім того, привілеї під час перерозподілу землі матимуть ті, хто пристав до війська Директорії, і зовсім незрозуміло, як цей критерій співвідноситься з двома попередніми? Зрештою, земельне облаштування матиме лише тимчасовий характер, до остаточного вирішення аграрного питання (це впливає з тексту Декларації), а коли так, то взагалі навіщо розпалювати пристрасті та провокувати боротьбу за землю між селянами й іншими категоріями землевласників?

І ще одне. Заяви про те, що поміщики мають повернути стягнені з селян за розграбування та знищення поміщицького майна контрибуції, знову-таки лише провокували загострення конфліктів, розкручення спіралі класової ненависті й помсти. Тобто – подальше поглиблення громадянської війни.

Фактично Директорія проголосила соціалістичні перетворення на селі з визнанням верховної державної власності на землю, але все це вже мало місце за рік до того, за часів влади Центральної Ради. Відтак можна лише дивуватися лідерам Директорії, котрі не зробили висновків із попередніх помилок власних соціалістичних партій⁹.

Подібні соціалістичні новації передбачалися й в інших сферах, зокрема у промисловості та торгівлі. Дотримуючись популярного тоді твердження, що людство на цей історичний момент перебуває у «перехідному моменті, коли нищиться старий капіталістичний світ і на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу, який не знатиме ніякого гніту і визиску», Директорія проголосила, що встановить на фабриках, заводах та інших промислових установах державний робітничий контроль і пильно дбатиме, аби промисло-

⁹ Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр.: іст.-генет. аналіз/ Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К.: Манускрипт, 1995. – С. 202. (262 с.)

вість набула здорового, корисного для народу життя»¹⁰. Це означало перехід до одержавлення промисловості.

Подібний намір простежуємо і в питанні про розподіл матеріальних благ. Про свободу торгівлі немає жодного слова, але «всі форми спекуляції Директорія нищитиме безпощадно, не зупиняючись перед карами військового часу. Для цього по всій Україні будуть організовані «комісії боротьби з спекуляцією». Так само Директорія пильно дбатиме, аби негайно задовольнити трудові маси предметами першої необхідності (шкіри, мануфактури, залізних виробів та іншого краму, а також продуктів споживання)»¹¹.

Директорія не стала тут першовідкривачем. Те саме робили якобінці часів Великої Французької революцію, встановлюючи т.зв. максимуми. Боротьбу з спекуляцією не лише задекларували, а й втілювали «залізною рукою» в життя під назвою «воєнного комунізму» російські більшовики.

Боротьба зі «спекуляцією», тобто заборона вільної торгівлі, державна організація виробництва і розподілу промислових товарів, – все це вже було у більшовицькій Росії. Однак, на відміну від російських більшовиків, українські радикал-соціалісти, очолювані автором згаданої Декларації В. Винниченком, не продумали до кінця наслідків утілення в життя такої програми – необхідності встановлення системи державного відчуження у селян харчових продуктів насильницькими методами, подібно до того, як «продзагони» здійснювали «продрозкладку» в Росії вже з 1918, а в Україні – з початку 1919 р. Інакше, у зв'язку із заборонаю вільної торгівлі та за державної власності на вироблені промислові товари, прогородувати міста справді буде неможливо.

Ще одним наслідком таких заходів (це трапилося в Росії, а після більшовицького завоювання – і в Україні) стало неминуче різке падіння виробництва в усіх галузях, а особливо – в сільському господарстві. Адже навіщо виробувати понад власні потреби те, що не можна продати, коли його все одно віднімуть державні структури?

¹⁰ Конституційні акти України. – С. 102.

¹¹ Там само. – С. 103.

Таких думок у діячів Директорії, мабуть, і не виникало. То ж наміри їхні – найкращі, але вони засвідчують невміння передбачити до кінця можливі наслідки втілення у життя власних програм.

За менталітетом діячі Директорії були соціалістами, оскільки думали передусім не про те, котрих заходів вжити, аби збільшити виробництво, а про те, як краще, «справедливіше» перерозподілити все наявне – від землі до дрібного краму. В цьому вони мало чим різнилися від більшовиків, за винятком того, що останні рішучіше, не зупиняючись ні перед чим, уміли втілювати свої наміри в життя¹².

Стосовно виборчого права, Директорія усунула від участі у виборах значну частину українського суспільства; її політика у даному питанні мало чим різнилася від більшовицької конституції, прийнятої 10 липня 1918 р. на V Всеросійському з'їзді Рад. Хіба що тим, що більшовики де-факто прирівняли один робітничий голос до п'яти селянських, а українські радикал-соціалісти вважали ці голоси де-юре однаковими.

У Декларації щодо скликання Трудового конгресу вказувалося: «Революційне представництво організованих працюючих мас» має обиратися лише «трудовим народом», який, на думку В. Винниченка та його однодумців, складався з трьох груп: «трудового селянства», «міського робітництва» та «трудової інтелігенції». З першими двома категоріями більш-менш зрозуміло, хто до них входить. Третю категорію лідери Директорії тлумачили своєрідно. За їхніми уявленнями, до «трудової інтелігенції» належали лише ті, хто «безпосередню працює для трудового народу», тобто вчителі народних шкіл, «лікарські помічники» (фельдшери), «народні кооператори», «служачі в конторах та інших установах»¹³.

За цією дивною логікою, університетські професори, висококваліфіковані лікарі, інженери чи юристи до «трудової інтелігенції» не належали, оскільки вони не мали «безпо-

¹² Павленко Ю. Українська державність у 1917–1918 рр. / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – С. 203.

¹³ Конституційні акти України. – С. 102.

середніх стосунків з народом»¹⁴, відповідно, позбавлялися громадянських, зокрема виборчих, прав. Цікаво, до кого ж тоді зараховували самих себе лідери Директорії, зокрема літератор В. Винниченко? За складеною ним Декларацією він, письменник, також не мав права брати участі у виборах.

Про землевласників, банкірів, підприємців, представників духовенства годі вже й казати. «Класи нетрудові, експлуататорські, які живляться й розкошують з праці трудових, класи, які нищили край, руйнували господарство й означили своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою»¹⁵.

Це й не дивно. Директорію та її уряд становили переважно соціалісти різних течій. Так, у новоствореному уряді налічувалося шість українських соціал-демократів, чотири українських соціалісти-самостійники, три соціалісти-федералісти, єврейський соціал-демократ і безпартійний. Проте єдності не було не лише між цими соціалістичними гілками, а й навіть у кожній з них¹⁶.

Значної шкоди загальній справі завдавала напружена конфронтація між В. Винниченком і С. Петлюрою. Перший очолював Директорію, другий був визнаний за Головного отамана. Не минуло дня без гострої сутички між ними, головною в питаннях влади. Організованіший і прагматичніший Петлюра незабаром відтіснив революційного романтика Винниченка на другий план і перетворив Директорію, по суті, на дорадчий орган при Головному отаманові. Взаємини цих двох яскравих, проте далеко не самодостатніх, осіб українських визвольних змагань – промовисте підтвердження болісних роздумів В. Липинського, що із княжих часів «взаємне поборювання українцями українців» зводили нанівець найблагородніші дії та наміри.

Як уже згадувалося, гетьман П. Скоропадський найперше взявся за відтворення системи адміністративного управ-

¹⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. – С. 518.

¹⁵ Конституційні акти України. – С. 101.

¹⁶ Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП Фенікс, 1992. – С. 80. (260 с.)

ліття і, зрештою, відновив її; ні Директорія, ні згодом Головний отаман Петлюра цього не зуміли зробити. Замість створення стрункої системи влади С. Петлюра дав дозвіл встановити на місцях влади «менших» отаманів, котрі не мали жодної спільної програми чи бодай найпростішого, але обов'язкового для всіх, плану дій, проте отримали необмежену владу.

«Складалась якась квазіфеодальна система військових лідерств, стихійних, майже номінально згрупованих у пухку піраміду ієрархічного підпорядкування. «Могутні отамани», як П. Болбочан на Слобожанщині чи М. Григор'єв на Херсонщині, зрадивши свого часу гетьмана, тепер, визнаючи верховне лідерство С. Петлюри, ставали напівсамостійними військовими правителями областей, що за територією дорівнювали середньовічним князівствам чи герцогствам. На рівні окремих міст і повітів висувалися свої отамани, які для контролю над такими територіальними одиницями призначали довірених людей, які несли відповідальність особисто перед ними. Все це доповнювалося сумбурною і безграмотною, суперечливою лівою популістською демагогією, широкими обіцянками та різким падінням дисципліни, а революційні гасла, як завжди в таких випадках, сприймалися півкримінальними елементами як санкціонування погромів і грабежів»¹⁷.

Отаманське свавілля засвідчує, зокрема, поведження отамана П. Болбочана в підпорядкованих йому Полтавщині й Харківщині. Після С. Петлюри це був найвпливовіший з отаманів. Кадровий офіцер, він міг підтримувати у своєму Запорізькому корпусі «зразкову, правда, доволі своєрідну, а проте сувору дисципліну»¹⁸. Жодного самоврядування не визнавав і не припускав, а ініціаторів його карав нещадно.

Взявши 18 листопада владу в Харкові, П. Болбочан одразу заборонив запланований там промислово-робітничий з'їзд, а коли це спричинило обурення робітників і з'їзд розпочався без його дозволу, «тоді, – згадує В. Винниченко, – цей один із плеяди «національних героїв» силою

¹⁷ Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – С. 206–207.

¹⁸ Історія українського війська: у 2 ч. – Л.: [б. в.], 1936. – Ч. 2. – С. 456.

розігнав з'їзд, а багатьох учасників і керівників його арештував і розстріляв»¹⁹.

Можна лише уявити, як після цього мали ставитися до Директорії та її представників, зокрема П. Болбочана, робітники тих місцевостей, звідки на цей з'їзд прибули делегати, а саме – Харківщини, Катеринославщини, Донецького басейну та Херсонщини.

Розгін робітничого з'їзду та покарання його організаторів мотивувався тим, що вони були переважно неукраїнцями і тому вороже поставилися б до встановлення української влади. Проте подальші дії П. Болбочана суперечать навіть тій, явно збоченій, політичній логіці. «Але от, – продовжує В. Винниченко, – з'їжджається з'їзд Селянської спілки на Полтавщині. Цілком український, під керівництвом свідомих українських діячів. І Болбочан цей з'їзд також розганяє й багатьох його учасників поре різками (...) І можна спитати, що повинно було думати оте випороте різками українське селянство про владу Директорії? І не тільки селянство, а просто порядні демократи, бачачи таке виразне, підкреслене поводження представника Директорії»²⁰.

Ще один з найпомітніших отаманів тієї доби – Нестор Махно – зі самого початку і до кінця не визнавав влади Директорії. Будучи в етнічному плані українцем і очолюючи українські повсталі маси, він перебував під сильним російським впливом, російського анархізму, і не надто переймався українською ідеєю й українською самостійністю.

У чому, власне, й полягала особиста трагедія цього талановитого полководця та організатора. Якби він зі своєю армією безоглядно перейшов до Української революції, то, цілком можливо, по-іншому склалася б доля України і його особиста. Тоді ж, у грудні 1918 р., у боротьбі, яка розгорнулася між військами Директорії та пробільшовицькими робітничими загонами навколо Катеринослава й у самому місті, Н. Махно підтримав прокомуністичні сили.

Упродовж 27 грудня йому вдалося встановити контроль майже над усім Катеринославом, але наступного дня

¹⁹ Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Ч. 3. – С. 146.

²⁰ Там само. – С. 147.

містом прокотилася хвиля грабунків і погромів. Це настільки обурило «батька», що він кинувся на вулицю і почав власноручно розстрілювати грабіжників, а згодом випустив відозву до громадян Катеринослава та губернії, де засуджував грабежі й обіцяв ужити до їхніх учасників крайніх заходів.

Тим часом зі заходу, від станції Долинської, під Катеринослава 31 грудня підійшли значні сили петлюрівського отамана Самокиша. Ні Махно, ні більшовики організувати оборону міста не змогли і, пересварившись, звинувачуючи одне одного в зраді, розійшлися у різні сторони. Поразка під Катеринославом коштувала Махну мало не половини його війська.

Водночас у Києві Директорія та її уряд все більше і більше сповзали до «лівих» поглядів.

Цим пояснюється не лише звільнення з посад усіх, хто не був соціалістом, а й проголошення 8 січня 1919 р. закону про скасування приватної власності на землю, що дозволяв селянам утримувати лише 15 десятин землі. Це рішення зумовило обурення опозиції і «зліва», і «справа».

Прихильні до радянської платформи отамани М. Григор'єв на Херсонщині та Зелений під Києвом, відверто збунтувалися. Перший з них, який до того вперто бився з більшовиками на півдні України, перейшов до ворожого табору. Другий, прийнявши більшовицьку програму, водночас підтримував і махновців, а згодом, під час «більшовицького походу» на Київ, виступив проти Директорії²¹.

П. Болбочан був рішучим противником подібних намірів і, втративши вже на той час Харків, «карав селян і робітників за прихильність до радянського устрою»²².

Тобто Директорія в змаганнях у «лівизні» з більшовиками, зайшла настільки далеко, щоб відштовхнути від себе всі власницькі елементи. Проте це не вдовільнило найрадикальніші елементи, близьких за «революційним запалом» до більшовиків, і тому схильних до об'єднання з ними. Все це разом з усіма негараздами отаманщини, призвело до втрати довіри населення, зокрема на Сході та Півдні України, де, з

²¹ Історія українського війська. – Ч. 2. – С. 458.

²² Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1993. – С. 26. (414 с.)

одного боку, діяли енергійні й амбітні отамани П. Болбочан, М. Григор'єв і Н. Махно, а з іншого – були достатньо сильними позиції пробільшовицьких сил.

Тим часом війська радянської Росії почали розгортати Лівобережжям наступ на Київ²³.

До внутрішніх проблем додалося й те, що селянство, яке становило більшість населення республіки, не зробило належних висновків із подій 1917–1918 рр. у питанні створення власної держави. У постановах різноманітних з'їздів воно начебто підтримувало ідею української державності, а коли виникла необхідність стати на її захист, виявляло цілковиту індіферентність.

Анархічний менталітет українського селянина, доброго землероба і політичного неука, брав гору над загальнонаціональними інтересами. Ця риса далася взнаки восени 1918 – взимку 1919 рр. Створивши на хвилі боротьби з режимом гетьмана кількасоттисячну армію УНР, селяни-повстанці з поваленням Гетьманату почали розходитися по домівках.

За цих обставин перед Директорією та провідними політичними силами України постало питання, з ким шукати порозуміння: зі західною демократією проти більшовиків чи з більшовиками проти Антанти?

Парламентарна західна система з притаманним їй демократизмом, передовими досягненнями в організації суспільства, насамперед імпонувала українській інтелігенції, але вона погано узгоджувалася з поглядами політично нерозвиненої більшості населення, яка, навпаки, симпатизувала радянській формі влади. Однак ця радянська форма влади внаслідок більшовицької диктатури, що покладена в її основі, заплямувала себе насильством і кров'ю. Проблема вибору розколола українське суспільство на кілька таборів.

У зв'язку з невпевненістю в самій Директорії та її уряді не було вироблено чіткої та зрозумілої зовнішньої політики. Без вагомої зовнішньої підтримки Україна не могла утвердитися як незалежна держава, але її провідники, на жаль, так і

²³ Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. / Ю. Павленко. – С. 210.

не визначилися, до котрого берега їм пристати. Мислячі політики того часу відчували, що з поразкою у війні Центральних держав, наростанням революційного хаосу в Німеччині та з розпадом Австро-Угорської монархії Україні потрібно негайно перевести вектор зовнішньої політики на країни Антанти, але в згаданих обставинах цього досягти було неможливо.

Радикально-соціалістичний провід Другої УНР майже до останніх днів 1918 р. не вважав російських більшовиків, з якими В. Винниченко уклав усну угоду про спільні дії проти гетьманської влади, головним ворогом української державності. (Ті, плануючи нову агресію проти України, свідомо роздмухували тут полум'я громадянської війни.) Голову Директорії та його оточення більше турбувало висадження в Одесі, а відтак в інших містах Чорноморського узбережжя військових сил Антанти, передусім французьких. Петлюра ж і вище військове керівництво бачили, що небезпека від більшовиків значно реальніша і страшніша, ніж французів і добровольчих загонів.

Отже, взаємини між УНР і країнами Антанти не склалися. Це підтвердили наступні події та кроки керівництва УНР. Під час наближення військ Директорії до Одеси місцева прогетьманська влада й неорганізовані добровольчі офіцерські загони не спромоглися організувати оборону міста, а сили французів у першій половині грудня 1918 р. виявилися тут незначними. Водночас далекоглядніший, аніж київські політики, командувач наступаючими українськими військами генерал О. Греков, людина проантантівської орієнтації, прагнув до порозуміння із французами. Зайнявши 12 грудня місто, він погодився залишити під контролем французів невелику його приморську частину з Миколаївським бульваром і кількома прилеглими до нього вулицями. Коли 14 грудня сили Директорії зайняли Київ, генерал О. Греков почав робити кроки для встановлення тісніших взаємин із французькими представниками²⁴.

Згодом, 17 грудня 1918 р., до Одеси прибув французький експедиційний корпус чисельністю до 15 тис. бійців із

²⁴ Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. / Ю. Павленко. – С. 214.

артилерією²⁵. Антанта стала домінуючою військово-політичною силою в Північному Причорномор'ї. Найближчим часом очікувалося прибуття нових французько-грецьких контингентів, кількість котрих на початку лютого 1919 р. досягла 60 тис.²⁶ Між різними політичними угрупованнями в Одесі розпочалася гостра боротьба за підтримку французького командування, яка ускладнювалася тим, що останнє саме ще не мало чіткої позиції стосовно розкладу місцевих політичних сил. Його завданням було не допустити поширення більшовизму на південні райони колишньої Російської імперії та надати підтримку тим, хто бореться з більшовиками.

Ще до того, як в Одесі висадилися значні сили Антанти, представники місцевої гетьманської адміністрації генерали Біскупський, Прісовський і Долгоруков, який прибув до міста після зречення гетьмана, встановили з французьким консулом Е. Енно добрі стосунки. Вони прагнули створити тут «крайовий уряд з об'єднанням національностей» і особливу українську армію під французьким протекторатом для боротьби з лівим радикалізмом. Цей блок, значно правіший за соціально-економічною програмою, ніж кожен з трьох гетьманських урядів, виступав одночасно за збереження, якщо не самостійності, то, принаймні, найширшої автономії та самоврядування України, де б верховна влада мала належати «гетьману, воєводі або верховній крайовій раді», за котрих повинні діяти окремий (дорадчий чи законодавчий) орган – «верховна рада з представників Добровольчої армії, народної громади та хліборобів-власників». Цю організацію підтримували відомі за гетьманських часів об'єднання «Протофіс» та «Союз хліборобів-власників»²⁷.

Конкуренцію цьому політичному блоку правих українсько-російсько-єврейських сил автономістсько-федералістського спрямування становили праві великодержавно-російські сили, орієнтовані на Добровольчу армію, яка наприкінці 1918 р. контролювала увесь Північний Кавказ і Кубань, та через Новоросійськ установила прямі зв'язки з військами Антан-

²⁵ Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. – С. 214.

²⁶ Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – С. 316.

²⁷ Революция на Украине. По мемуарам белых. – С. 178–179.

ти. На думку англо-французького керівництва, саме остання після падіння Української Держави Гетьмана Скоропадського була основною антибільшовицькою силою на Півдні. Водночас добровольчий рух уперто і категорично виступав під гаслом «єдиної та неподільної Росії», а його представники скося поглядали на колишніх гетьманських прихильників.

Такий розклад сил і симпатій схиляв французьке командування до енергійних і рішучих «добровольців», котрі натомість сприймали Директорію майже так само вороже, як і більшовиків, з тією відмінністю, що вважали останніх силою відчутно страшнішою та небезпечнішою для себе. Для «добровольців» Директорія була владою сепаратистів і соціалістів. Вони за уряд України її визнавати не збиралися і в цьому ж напрямі впливали на французьких військових²⁸.

Не виважено у цій складній ситуації повела себе Директорія. І. Нагаєвський зазначає: первісно, здавалося, Директорія обере правильний шлях до порозуміння з Антантою, але згодом обидві сторони ні в чому не дійшли згоди. З приводу висадки експедиційного корпусу в Одесі Директорія «надіслала свою серйозну ноту Антанті», що «мала форму ультиматуму, а не дружнього представлення. Після цього Антанта зайняла подібну позицію. Одеса стала місцем сутички, а держави Антанти не хотіли говорити з представниками уряду Директорії (...) вона (Антанта. – *Авт.*) ігнорувала Директорію, а Добровольча армія Денікіна стала базою політичних планів Антанти»²⁹.

На початку січня 1919 р. у Києві зібрався IV з'їзд УСДРП. Оскільки два члени цієї партії (В. Винниченко і С. Петлюра) належали до складу Директорії, а соціал-демократ В. Чехівський очолював уряд УНР, з'їзд мав відіграти непересічну роль у політичному житті України. Окрім того, з'їзд був скликаний за два тижні до відкриття Трудового конгресу. Однак цей представницький форум не вніс найменшої ясності в політичну орієнтацію суспільства. Відтак 16 січня 1919 р. (за тиждень до Трудового конгресу) Директорія вирішила прове-

²⁸ Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. / Ю. Павленко. – С. 215.

²⁹ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – С. 265.

сти чергову державну нараду. Представники Українських січових стрільців О. Назарук та Ю. Чайківський виступили за встановлення в Україні військової диктатури під проводом С. Петлюри, Є. Коновальця та А. Мельника, але більшість учасників державної наради відхилили цю пропозицію. Питання залишилось відкритим до Трудового конгресу.

Політику Директорії не підтримала і Всеукраїнська рада селянських депутатів. Виконавчий комітет цього органу 14–15 січня провів у Києві нараду з представниками губернських рад і зажадав від Директорії негайно передати владу виконкомом Всеукраїнських рад селянських і робітничих депутатів. Усе це засвідчувало безпорадність вищих керівних органів Другої УНР³⁰.

Отже, українську демократію та й усе суспільство країни охопила криза. Вона відчутно позначилася й на роботі Трудового конгресу (23–28 січня 1919 р.). З 593 депутатів, передбачених виборчим законом, у роботі Трудового конгресу взяло участь 528. Хоч найбільшою чисельно фракцією тут була есерівська, але керівництво взяла УСДРП, за якою пішла більшість делегатів.

Виникли питання з визначенням верховної законодавчої влади. В. Винниченко з цього приводу записав у щоденнику: «Трудовий конгрес другий день уже топчеться на одному місці, не можучи розжувати питання про верховну Владу»³¹.

Депутати, сповідуючи ідею суверенності УНР, не дотримувалися єдиної думки в питаннях соціально-економічної орієнтації держави. Одні вбачали в ній демократичну та правову республіку, інші орієнтувалися на соціалізм. Але навіть такий підхід дав змогу досягти у роботі Трудового конгресу певних успіхів: він допоміг делегатам перевірити й уточнити свої позиції, вдалося у загальних рисах скоординувати внутрішню та зовнішню політику; депутати обговорили і прийняли тимчасову Конституцію УНР.

³⁰ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.: у 4 т. / П. Христюк. – Відень; Прага: Укр. соціолог. ін-т, 1921. – Т. 3. – С. 56. (159 с.)

³¹ Винниченко В. Щоденник: у 2 т. / В. Винниченко; ред., вступ. ст. Г. Костюк. – Едмонтон; Нью-Йорк: Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту, 1980. – Т. 1: 1911–1920. – С. 316. (498 с.)

Важливим питанням на Трудовому конгресі стало обговорення та затвердження Акта Злуки УНР і ЗУНР. Адже напередодні його відкриття (22 січня 1919 р.) відбулося проголошення злуки східних і західних українських земель в єдину соборну державу. Конгрес урочисто затвердив Акт Злуки.

Однак, забігаючи наперед, маємо констатувати: ця політична і довгоочікувана подія в історії України не дала бажаних наслідків. Соборність була лише продекларована. На думку одного з учасників Злуки М. Шаповала, вона мала характер радше теоретико-юридичний, аніж фактичний. Хоча ЗУНР перетворювалася на Західноукраїнську область УНР (ЗО УНР), на її території продовжувала функціонувати власна система влади. Ці дві влади, що діяли в українських землях, у найскрутніші моменти не могли порозумітися, поступившись власницьким інтересам перед соборницькими.

На останньому засіданні Трудового конгресу 28 січня 1919 р. прийняли закон «Про форму влади на Україні», згідно з яким вся влада передавалася Директорії, «до скликання слідуючої сесії Трудового конгресу»³². Основні тези поділу влади викладено в Універсалі Трудового конгресу «До українського народу», де проголошувалося, що: «Вся вища влада на Україні, на час засідань Трудового конгресу, має належати Директорії, котра доповнюється представником од Наддністрянської України (Галичини, Буковини і Угорської України), акт з'єднання з якою затверджено на першій засіданні Конгресу 24 січня.

Для підготовки законопроектів до слідуючої сесії Трудового конгресу Української Народної Республіки Конгрес трудового народу України визнає необхідним «залишити після себе такі комісії: 1) по обороні Республіки; 2) земельну; 3) освітню; 4) бюджетову; 5) заграничних справ й 6) комісію харчових справ. Владу виконавчу – Директорія має доручити Раді народних міністрів, яка відповідає за свою роботу перед Трудовим конгресом, а на час перериву його засідань – перед Директорією Української Народної Республіки. Владу на місцях здійснюють представники правительства Республіки, які мають працювати в тісному контакті і під контролем по-

³² Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – 7 лют.

вітових і губерніяльних Трудових Рад, які складаються пропорціонально з представників селянства і робітництва»³³.

Трудовий конгрес висловився за демократичний лад в Україні, підготовку закону про вибори всенародного парламенту, ухвалив «з огляду на небезпечний військовий час дооручити владу і оборону краю Директорії УНР, яка, доповнена представником від Наддністрянської України (до складу Директорії було введено керівника ЗУНР Є. Петрушевича), до слідуєчій сесії Трудового конгресу має бути верховною владою і видавати закони, необхідні для оборони Республіки, причім ці закони передаються на затвердження найближчій сесії Трудового конгресу».

Отже, Директорія отримала право приймати закони, котрі підлягали затвердженню на найближчій сесії Трудового конгресу. У міжсесійний період мала працювати його президія, функції котрої взагалі не окреслювались. Не була поновлена чинність Конституції УНР і низки інших законодавчих актів, зокрема земельного закону. Директорія, відповідно до Універсалу та закону «Про форму влади на Україні», прийнятих Конгресом трудового народу, одержала право видавати закони, необхідні для оборони Республіки, а її діяльності надали офіційного статусу.

Прийняті «Декларація до народу Конгресу трудового народу України», «Резолюція Конгресу трудового народу України» переважно дублювали положення, котрі набули втілення в Універсалі й у законі про форми влади. Названі конституційні акти УНР обмежували публічно-правову правоздатність значної частини населення («нетрудового елемента»), передбачали побудову держави трудових рад, визначали дискримінацію за соціальними ознаками.

Згодом ці положення закріпили конституційні за характером акти: закон «Про місцеві конгреси і ради трудового народу» і тимчасовий закон «Про внесення і затвердження законів в УНР» (лютий 1919 р.). Конгрес легітимував владу Директорії та Ради народних міністрів, але чітко не розподілив повноваження між ними.

³³ Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – 7 лют.

Згадані закони значною мірою стали плодами того часної української конституційно-правової думки, особливостей її розвитку, адекватно відбивали соціальні умови та політико-правові уподобання політичної еліти УНР доби Директорії, передусім її голови В. Винниченка та його прихильників. Конгрес трудового народу був останньою масштабною спробою Директорії закласти теоретичні та юридичні основи державного будівництва в Україні. Однак загострення політичної ситуації не дало змоги Директорії втілити у життя навіть те, що започаткував Трудовий конгрес.

Бачимо, що в УНР доби Директорії отримали перевагу тенденції до побудови т.зв. народоправчої, по суті, соціалістичної, держави, заснованої на класовому підході (хоча і в м'якшому, порівняно з ленінською моделлю, вигляді). Ці суперечності позначились і на відносинах у керівних колах УНР. Представники політичних (соціалістичних) партій ухвалили, що найвища влада належить Директорії, а законодавча – Трудовому конгресові, обраному трудовим населенням. Така конструкція давала привід ворогам України, що входили до правого, великодержавного та шовіністичного табору, обвинувачувати Директорію в «більшовизмі».

На рішення Трудового конгресу значно вплинув наступ російських радянських військ на Київ, який розгорнувся у січні 1919 р. З одного боку, він зміцнив позиції прихильників союзу з Антантою і антибільшовицькі настрої в Директорії, і вона 16 січня оголосила стан війни з радянською Росією. З іншого – відбулась консолідація лівих, ворожих Директорії прорадянських сил, котрі почали налагоджувати контакти з більшовиками і готувати заколот проти Директорії. Таку позицію, зокрема, зайняли ліві есери й соціал-демократи-незалежники³⁴.

Як пересвідчуємося, нова смертельна загроза насувалася на Другу УНР, а до її відсічі вона не була готова ні у військовому, ні в політичному, ні в моральному сенсах. Згодом це підтвердилося в ході Другої українсько-більшовицької війни.

³⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. / П. Христюк. – Т. 3. – С. 82–83.

7.2. Друга українсько-більшовицька війна і поразка Українських визвольних змагань

Українському державотворчому процесу істотно перешкоджало протистояння з внутрішніми лівими (пробільшовицькими) силами, котрі активно підтримувались РРФСР, а також вторгнення більшовицьких військ із півночі на Лівобережну Україну.

Більшовики ретельно готувалися до нової агресії. Впродовж усіх літніх місяців 1918 р. поблизу українського кордону вони активно формували частини для подальшого наступу на Україну, очікуючи лише сприятливого моменту для такого нападу. І коли Німеччина визнала поразку в Першій світовій війні, Л. Троцький офіційно заявив, що Червона армія повинна зайняти Україну до того, ніж там з'являться війська Антанти. Саме тоді проти України виступила Окрема VIII армія зі штабом у Воронежі. До її складу входила т. зв. Таращанська повстанська дивізія, російські 2-га Орловська, 9-та піша, 12-а і 13-та стрілецькі дивізії³⁵.

Як тільки Директорія увійшла до Києва, Червона армія перейшла в наступ і 21 грудня захопила важливий залізничний вузол Куп'янськ, забезпечивши стартові позиції для подальшого просування до Харкова і Донбасу. Наступного дня більшовицькі частини увійшли в Белгород, який належав до демілітаризованої зони між Україною та радянською Росією, внаслідок чого над Харковом нависла загроза з двох боків – зі сходу і півночі. Водночас радянські війська все ширше розгортали наступ у межах Сумщини та північної Чернігівщини. Більшовицькі сили активізувалися скрізь, зокрема в промислових містах Лівобережжя, чому сприяли не лише їхній соціалістичний склад та наявність міцних позицій ще з попередніх часів, а й невважені дії місцевого представника Директорії отамана П. Болбочана.

Узагалі зовнішньополітичне становище УНР наприкінці 1918 р. було вкрай критичним. Ще на початку грудня си-

³⁵ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – С. 162.

туація різко погіршилася. УНР опинилась в оточенні ворожих або неприхильно-нейтральних сил. На заході виник Польський фронт. З півночі й північного сходу наступали більшовики. На півдні набувала сил Добровольча армія Денікіна. З Одеси й Миколаєва загрожував франко-грецький десант із частинами російських «добровольців». На південному заході, правому березі Дністра стояли румуни, котрі ще в березні 1918 р. захопили Бессарабію, а в листопаді того ж року – Буковину. Проти кожної з цих сил молода держава мусила дати стримуючий збройний захист. Найбільшими з цих фронтів були протибільшовицький і протипольський, де зосереджувалася основна увага.

Спроба уряду Чехівського порозумітися з Москвою (січень 1919 р.) не вдалася. Москва, як і в 1917 р., застосовувала тактику «допомоги радянському уряду України», створеному в більшовицькій Росії 17 листопада 1918 р. переважно з російських комуністів. Тоді ж утворено командування протиукраїнського фронту.

Рада цього фронту, очолена В. Антоновим, Й. Сталіном, В. Затонським, на початку грудня 1918 р. здійснювала з Курська військові операції проти УНР, формально не оголошуючи війни. Після низки безуспішних нот уряду УНР до більшовицького уряду Москви (31 грудня 1918 р.; 3, 4 і 9 січня 1919 р.) Директорія була змушена оголосити йому війну.

Становище ускладнювалося відсутністю у Директорії регулярної військової сили, за винятком декількох формувань, що залишилися з часів Гетьманату. Повстанські загони охоче виступили проти Скоропадського, але були ненадійною силою. Окрім того, вони часто піддавалися більшовицькій агітації.

До найбільших повстанських угруповань в Україні у період Другої українсько-більшовицької війни належали загони Н. Махна на Катеринославщині (Гуляйполе), отаманів Григор'єва на Херсонщині, Ангела на Чернігівщині, Зеленого (Д. Терпила) на півдні Київщини, Шепеля на Літинщині (Поділля) та ін.³⁶ У протибільшовицькій війні Директорію під-

³⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. – С. 108.

тримував насамперед Запорізький корпус, який під час повстання перейшов на бік Директорії, та Окремий загін (з 3 грудня 1918 р. корпус) Українських січових стрільців Є. Коновальця³⁷.

У другій половині грудня 1918 р. більшовики спрямували головний удар на Лівобережжя. Вони зв'язали своєю активністю українські сили на Поліссі в районі Мозиря та Луниця. За підтримки заколотів у тилу українського війська впродовж грудня 1918 р. їм удалося зайняти Лівобережжя і підступити до Києва. Тут більшовикам суттєво допомогли українські отамани, зокрема Махно, котрий у розпалі боїв захопив Катеринослав, і Зелений, що очолив заколот на півдні Київщини та відрізав північне крило українсько-більшовицького фронту від південного. Внаслідок цих виступів і підходу більшовицьких військ до столиці України Директорія та її уряд змушені були покинути Київ³⁸.

Одночасно з цими боями у середині грудня 1919 р., як уже згадувалося, до Одеси прибув французький десант під командуванням генерала Боріуса і зажадав від українців передати місто російським «добровольцям». Через місяць новий десант (дивізія генерала д'Ансельма) висунув вимогу очистити від українських частин територію в межах лінії Тирасполь–Бірзула–Вознесенськ–Миколаїв–Херсон. Зважаючи на складність ситуації, Директорія виконала вказані вимоги. Це натомість спричинило невдоволення мас, бо Антанта фактично підтримувала білогвардійщину. Тому отаман Григор'єв під час боїв за переправи на Дністрі перейшов до червоних і атакував частини УНР.

Більшовики розпочали операцію з оточення українських військ. Вони завдавали ударів з півночі, з району Мозир–Коростень на Сарни–Рівне, щоби відтіснити війська УНР від Галицької армії. З півдня більшовики наступали з району Катеринослав–Кременчук на Жмеринку, аби відрізати частини УНР від Одеси й Антанти. Подальше завдання Південної групи військ – вдертися через Румунію до Угорщини на

³⁷ Крип'якевич І. Історія українського війська: у 2 ч. / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич. – Л.: [б. в.], 1936. – Ч. 2. – С. 456. (574 с.)

³⁸ Там само. – С. 458–459.

допомогу комуністичній владі Бела Куна. Водночас сильне більшовицьке угруповання наступало в напрямку Бердичів–Козятин–Жмеринка з метою відрізати північне крило армії УНР від південного.

Перед лицем більшовицької загрози 2 лютого Директорія та її уряд перебралися з Києва до Вінниці. Обставини підштовхували до пошуків порозуміння з Антантою. З двох бід довелося вибирати меншу.

Того ж дня Директорія провела чергову державну нараду для обговорення умов, запропонованих французьким командуванням. Французи пропонували реорганізувати Директорію та уряд, вивести з них Винниченка, Петлюру й Чехівського (радикальних соціалістів), створити 300-тисячну армію для боротьби з більшовиками й підпорядкувати її союзному командуванню. Однією з умов стало передання залізниці та фінансів України під контроль Франції, а також прийняття французького протекторату. Питання про державну незалежність України мала вирішувати Паризька мирна конференція³⁹.

Цей диктат призвів до справедливого обурення. Однак ситуація була настільки загрозливою, що потребувала негайного виходу. Саме цим можна пояснити подальші кроки лідерів Директорії: ЦК УСДРП і ЦК УПСР відкликали з уряду й Директорії своїх представників. Оголосив про вихід із Директорії В. Винниченко і невдовзі виїхав за кордон. С. Петлюра вчинив інакше – він повідомив про тимчасове припинення свого членства в партії та залишився на державних посадах. На догоду французам 13 лютого 1919 р. був створений новий уряд на чолі з безпартійним С. Остапенком з поміркованих осіб проантантської орієнтації, котрі переважно належали до Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ). Однак надії на порозуміння з Францією не виправдалися. Остання, крім усього іншого, вимагала, щоб українська армія влилася в денікінську добровольську армію Півдня Росії.

³⁹ Історія України: нове бачення: у 2 т. / під заг. ред. В.А. Смолія. – К.: Україна, 1996. – Т. 2. – С. 83–84. (494 с.)

Під тиском більшовицьких військ Директорія 6 березня 1919 р. перебралася з Вінниці до Проскурова. 8 березня на нараді однопартійців (соціал-демократів), яка відбулася у вагоні на станції Жмеринка, С. Петлюра вимушено констатував: республіці «бракує також працездатного апарату, бо ми не маємо підготовлених людей як в центрі, так і на місцях». Невдовзі відбулися зміни на посаді керуючого справами Директорії. З 10 березня 1919 р. виконувати обов'язки керуючого став Володимир Лотоцький⁴⁰, а вже 30 квітня 1919 р. його замінив Микола Миронович⁴¹.

Уряд і Директорія 18 березня залишили Проскурів і подалися до Кам'янця-Подільського. 19 березня більшовики захопили Жмеринку й відрізали весь Південно-Західний фронт, унаслідок чого армія УНР була поділена на три окремішні групи – Північну, Південну та Проскурівську.

Евакуація з Проскурова була вкрай неорганізованою, а вище керівництво державою не могло дати собі ради. Товариш міністра продовольчих справ УНР М. Тимофіїв писав про той період: «Реальної роботи не проводилось майже ніякої. Всі жили чутками й плітками, котрі невпинно і невтомно переносились з вагона у вагон і утворювали нестерпну атмосферу взаємного недовір'я і дрібного інтриганства; цей маразм тягнувся до самої евакуації з Проскурова. В момент евакуації Остапенко, Мацієвич і О. Шаповал були в Одесі на переговорах з Антантою (...) Евакуація із Проскурова одбувалася хаотично – не було навіть призначено, до якого пункту виїхати. Називали Кам'янець, де вже були міністерства, але частина міністрів спинилась в Ярмолинцях, потім в Гусятині, а частина поїхала в Кам'янець. Тимчасовий голова Ради міністрів Попівський з Ярмолинців через Гусятин поїхав у Станіславів разом з державним секретарем Корчинським, залишивши своїм заступником в Гусятині П. Архипенка, міністра земельних справ. Директорія була розкидана – С. Петлюра їздив по фронту, А. Макаренко – по Галичині, О. Андрієвський сидів в Станіславові, а Ф. Швець

⁴⁰ ЦДАВОВ України, ф. 1065, оп. 1, спр. 38, арк. 4.

⁴¹ Там само. – арк. 7.

з директорійським добром (борошно, цукор і проч.) сидів в Гусятині»⁴².

Заради справедливості зазначимо: ведучи позиційні бої, у березні 1919 р. війська УНР все ж організували і провели контрнаступ під Бердичевом–Козятином–Житомиром і підступили на півночі до Києва. Цей наступ зірвав плани більшовицького командування щодо походу в Угорщину на підтримку Бели Куна та змусив їх кинути всі сили проти українських військ.

Однак украї несприятливе становище склалося на півдні. Під ударами військ червоного командира Григор'єва, недавнього петлюрівського отамана, напіврозкладений більшовиками десант Антанти покинув Чорноморське узбережжя й Одесу (6 квітня 1919 р.), при цьому оголивши праве крило південної групи армії УНР. Воно виявилось відтятими від головних сил.

Ситуацію ускладнив командир Запорізького корпусу отаман О. Волох, який замість того, щоб виконати наказ і ліквідувати більшовицький прорив у Жмеринці, розпочав переговори з червоними. Південна група 16 квітня з боями відступила за Дністер, де її роззброїли румуни, і лише наприкінці квітня 1919 р. через Східну Галичину перебралась на Волинь на протибільшовицький фронт.

Вихід з уряду Директорії соціалістів створив йому в масах славу «буржуазного». Окрім того, формування власної регулярної армії просувалось украї мляво. Фронт розвалювався під впливом більшовицької агітації. Навіть січові стрільці, котрі послідовно й чітко дотримувалися антибільшовицьких позицій, перейшли на радянську платформу, оголосивши у декларації від 13 березня, що вони зі «запалом підтримують радянську владу на місцях, котра заводить лад і порядок»⁴³.

І без того слабкий державний апарат руйнувався, вояки дезертирували, серед отаманів панувала анархічна сваволя. Після розриву більшовиками українських частин уряд

⁴² Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920 / Є. Чикаленко. – Київ; Нью-Йорк: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – С. 68-69. (640 с.)

⁴³ Там само. – С. 86.

Остапенка опинився по різні боки фронтів: одні його представники в Одесі вели безплідні перемовини з Антантою, інші перебували в Станіславові, Кам'янці-Подільському та Гусятині. Після поразки французів від Григор'єва уряд Остапенка та його домовленості з Антантою втратили сенс, оскільки українсько-французькі контакти не користувалися популярністю в народі. Крім того, українські міністерства в Кам'янці повністю втратили зв'язок з урядом. До таких наслідків призвели і внутрішній розкол у самому політичному керівництві, знесиленому чварами й інтригами, і деморалізація та розвал війська.

Ісаак Мазепа, безпосередній учасник тих подій, так описує ситуацію: «Вожді українського національно-визвольного руху в критичний момент втратили голову: замість напружити всі свої сили для усунення проявів внутрішнього розкладу – анархії й «отаманщини», замість продовження організованої боротьби за певні, ясно поставлені реальні завдання, вони один за одним покинули поле бою. В. Винниченко покинув Директорію і виїхав за кордон. В. Чехівський давно мріяв усунутися від урядової праці, бо був проти війни з московськими окупантами (...) Микита Шаповал вслід за Винниченком і собі рушив за кордон, бо «утомився». М. Грушевський також виїхав з України (...) В масах ширилася байдужість і дезорганізація, що не минули й війська. В кінці лютого, у зв'язку з несподіваним відступом корпусу січових стрільців (...) полковник Є. Коновалець так висловився з приводу тяжкого положення на фронті: «Хитання уряду було для нас фатальним (...) нема резервів, всі стомилися; всяка ідея гасне, хочеться одного: спати». Деморалізація на фронті була повна, панувала «необмежена гульня командного складу», і воювати солдати не йшли, навіть коли були забезпечені всім необхідним»⁴⁴.

При повному розвалі фронту й тилкових структур, коли урядовим інституціям наказали залишити Кам'янець-Подільський і податися в напрямі галицького корпусу, 20–22 березня створено Комітет охорони республіки, до

⁴⁴ Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: Фенікс, 1992. – С. 21.

якого ввійшли лідери Соціал-демократичної та Соціалістично-революційної партій. У своїй відозві до населення новостворений орган закликав до припинення переговорів з Антантою (які все більше ставали неефективними після втрати прямого зв'язку з Одесою внаслідок захоплення більшовиками Жмеринки) і початку переговорів з більшовиками за умови визнання ними Радянської, але самостійної України.

Цей інцидент, пише І. Нагаєвський, «був виявом глибокої деморалізації громадянства, тому прем'єр Остапенко домагався покарання винних; однак Пеглюра постановив притягти деяких з них до праці в уряді». Розпочалися тривалі переговори, котрі впродовж першої декади квітня привели до реорганізації Директорії майже на соціалістичних засадах та утворення 9 квітня нового, соціалістичного, уряду Б. Мартоса (вже у Рівному, куди переїхали урядові установи з Кам'янця-Подільського)⁴⁵. І хоч 28 березня 1919 р. Комітет охорони республіки саморозпустився, він завдав нищівного удару й без того слабенькому авторитетові Директорії.

Війська Директорії під тиском більшовицьких військ відходили все далі на захід – назустріч галицьким частинам, які самі під ударами переважаючих сил поляків рухалися на схід. Новий уряд покладав надію не стільки на армію, скільки на повстанців у тилу більшовиків (на той час українські селянські маси упритул зіткнулись із патологічним російсько-радянським українофобством).

Незважаючи на створення на III Всеукраїнському з'їзді Рад у Києві 14 березня 1919 р. «незалежної УРСР», весь її державний апарат і армія були російськими і ворожими до України. Урядовою мовою стала російська. Жорстокі реквізиції продовольства зумовили обурення селян і масові повстання. За даними голови уряду УРСР Х. Раковського, впродовж квітня-червня їх відбулося 328.

У цих повстаннях взяли участь і групи, котрі стояли на «радянській платформі» (наприклад, незалежна УСДРП). У згоді зі Зеленим «незалежники» утворили свій Всеукраїнський революційний комітет (А. Річицький, М. Авдієнко, А. Драго-

⁴⁵ Павленко Ю. Українська державність в 1917–1919 рр. / Ю. Павленко. – С. 233.

мирецький та ін.). Виступаючи проти російських більшовиків як окупантів України, ВУРК закликав народ до боротьби за «незалежну українську радянську республіку». Частина українських есерів виступила під «радянськими» гаслами проти російських більшовиків.

Наприкінці 1918 – початку 1919 р. у регіонах владу контролювали військові. Події того часу засвідчують, що отамани ставали безпосередніми провідниками й інтерпретаторами ідеології Директорії, тобто намагалися поєднати військові та політико-ідеологічні функції. Це спричинило низку негативних наслідків, передусім створювало гостру опозицію новій владі у містах. На заклик Директорії до армії УНР вливалися сотні повстанських загонів зі слабкою дисципліною та відвертим небажанням виконувати накази вищого командування. Замість боротьби на фронті, де повстанців чекали регулярні частини ворога, отаманчики вважали за краще «захищати» місцеве населення свого регіону, попутно грабуючи потяги та накладаючи «контрибуцію» на міста і містечка. Мали місце погроми (проти яких Директорія завжди висловлювалася з усією визаченістю і рішучістю), непокоря польових командирів, спроби отаманських переворотів і под. У війську поглиблювалася деморалізація й анархія.

Так народилося явище під назвою «отаманщина». Загалом у науці отаманщина отримала негативну оцінку як деструктивна сила, що паралізувала українську визвольну боротьбу, поглиблювала внутрішній фронт і послаблювала можливості протистояти перед зовнішнім фронтом – білою і червоною арміями. Глибока роз'єднаність і антагонізм, котрі зберігалися між окремими загонами, особиста ворожнеча між отаманами завдавали великої шкоди. Координаційного центру для формування отаманських сил та керівництва не існувало. Тому територіальний принцип став основним у процесі формування повстанців.

Ідейно-організаційна структура отаманщини тяжіла до ліквідації сильної державної влади та постійної армії на користь створення своєрідної військово-адміністративної структури з обмеженими адміністративними повноваженнями та до заміни регулярної армії загальним озброєнням

народу. З цієї причини симпатії отаманів змінювалися відповідно до зміцнення та зростання активності існуючого режиму.

Не зустрівачи у Директорії розуміння та волі розв'язати селянські соціально-економічні проблеми, отаманські формування долучилися до збройної боротьби проти чинної політичної системи. Територіальний принцип формування не давав змоги отаманам братися до вирішення питання влади в загальноукраїнському масштабі, часто ставлячи їх в умови повної ізоляції.

Склалося становище, коли та чи інша сільська «республіка» воювала з повітовим містом та іншими районами, відокремивши власну територію окопами і засіками. Життя української провінції опинилося в руках місцевих отаманів, які керували повстанськими формуваннями. Вони захищали інтереси окремих сіл і містечок, інколи воювали між собою та проти міст, де була «ворожа» селянам влада.

Отаманщина охоплювала майже всю територію Південно-Східної та Центральної України. Різні дослідники й учасники тих подій називають різну чисельність отаманського руху. Так, на серпень 1919 р. вірогідна цифра повстанців коливається від 15 тис. (М. Капустянський) до 200 тис. (радянський чекіст Б. Козельський). Найвпливовішими зпоміж отаманів вважалися Н. Григор'єв (Херсонщина, Миколаївщина, Черкащина, частина Катеринославщини), Н. Махно (Північна Таврія, Катеринославщина), Зелений (Київщина), Ангел (Чернігівщина), Божко (Катеринославщина).

Серед воєнно-політичних причин, котрі зумовили розростання «отаманщини», необхідно назвати суперечливу позицію провідників УНР. Голова Директорії В. Винниченко намагався запровадити в українському війську інститут політичних комісарів. С. Петлюра прагнув поєднати принцип регулярного війська та революційного отаманства. Спроби Українських січових стрільців подолати «отаманію» і навести порядок не підтримували діячі Директорії. Є. Коновалець згадував: «Замість того, щоб звернути свою енергію та увагу на організування військової сили для оборони України перед зовнішніми ворогами, Команда Корпусу Січових Стріль-

ців мусила розпочати боротьбу проти ворога, який був у власній армії»⁴⁶. Сам командир Українських січових стрільців вважав помилковим кроком проведення Директорією загальної мобілізації, що мала на меті введення до війська отаманських збройних формувань і збереження за ними отаманського провідництва та структурних принципів, а вияви отаманщини в лавах Дієвої армії УНР – головним негативним наслідком невдалої військової політики Директорії.

До українського республіканського війська автономно було введено «армію» Н. Григор'єва, І. Струка, Гулого-Гуленка, Холодноярську організацію, Олександрійську (Степову) дивізію К. Блакитного-Пестушка, 144-ту Надбужанську повстанську дивізію І. Хмари-Годзиківського, Подільську повстанську групу Я. Орла-Гальчевського, загін Ю. Тютюнника та сотні більших або менших загонів повстанських отаманів⁴⁷. Кадрова політика Директорії з її недовірою до фахових військових і призначенням на посади «революційно свідомих» отаманів руйнували військо і сприяли в цьому «отаманщині». Настали часи, коли Головний отаман уже не контролював ситуації у своїй армії.

Основну провину за розвал армії й поширення отаманщини В. Винниченко покладав на Головного отамана С. Петлюру, водночас забуваючи, що сам тривалий час не мав чіткої позиції щодо форми організації збройних сил УНР. «Отаманом міг стати всякий, хто хотів, – зазначав В. Винниченко. – Головним отаманом видавалося посвідчення, що такий-то має формувати «загін», йому давалося кілька мільйонів карбованців, і новий отаман починав свою діяльність. Ніякого, розуміється, ні відчиту, ні контролю, ні відповідальності за гроші й за «свою діяльність» ці «національні герої» не визнавали»⁴⁸. Розгул отаманщини В. Винниченко назвав не випадковим, пояснюючи це боязню С. Петлюри отаманів,

⁴⁶ Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних сил, 1917–1921 / О. Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – С. 20. (206 с.)

⁴⁷ Там само. – С. 110; Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році: у 3 ч. / М. Капустянський. – Л.: [б. в.], 1992. – Ч. 1–2. – С. 35. (88 с.)

⁴⁸ Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Ч. 3. – С. 352.

бажанням не втратити серед них свій авторитет. І, вочевидь, мав у цьому певну рацію.

Новостворений український уряд Б. Мартоса спробував навесні 1919 р. об'єднати національні сили в єдиний фронт, але це йому не вдалося. Політичні суперники не бажали поступатися один одному ні в чому. «Консервативні українські сили, як свого часу й демократичні, не хотіли визнавати своєї поразки і прилучитися до національно-визвольної боротьби під гаслами, запропонованими урядом Б. Мартоса. Найприкметніші у цьому плані – виступи отаманів Оскілка й Болбочана»⁴⁹.

Соціаліст-самостійник, командувач волинською групою армії УНР отаман В. Оскілко, навіть спробував здійснити державний переворот. Підтримуваний і спонукуваний соціалістами-самостійниками та народними республіканцями, котрі у військах групи агітували проти нового уряду й С. Петлюри, він, стягнувши до Рівного війська фронту, заарештував 29 квітня 1919 р. членів уряду й оголосив себе Головним отаманом армії УНР. Однак армія за Оскілком не пішла. Того ж дня заколот безкровно придушили. Оскілко, прихопивши військову скарбницю, втік у Польщу, але український фронт проти більшовиків був остаточно дезорганізований.

Уряд Б. Мартоса 5 травня 1919 р. вимушено залишив Рівне й евакуювався в Галичину, до Радивилова. Туди ж із Здолбунова переїхали члени Директорії С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко. Вони 9 травня обрали С. Петлюру головою Директорії. Та це не сприяло загальному поліпшенню становища.

Польська армія генерала Галлера, сформована у Франції і озброєна нею до зубів для боротьби з більшовиками, 14 травня розгорнула наступ у північно-західній Волині проти військ УНР. До поляків потрапила велика кількість боєприпасів, амуніції, що зберігалися на складах у Луцьку.

Втративши власну територію, Директорія й уряд УНР зі залишками армії мусили шукати порятунку на території ЗУНР, спочатку в Красному, Золочеві, а відтак у Тернополі, який 2 червня захопили польські війська, і уряд УНР термі-

⁴⁹ Історія України: нове бачення. – Т.2. – С. 89.

ново був змушений перебратися на станцію Богданівка. У цей критичний момент він опинився між двома ворожими таборами: поляками, котрі заволоділи Тернополем, і більшовиками, які контролювали Волочиськ. Передові загони цих таборів розділяла смуга завширшки 10–20 км⁵⁰.

Зауважимо, що постійні поразки, соціалістичне бачення перспективи й формування «соціалістичного» уряду Б. Марто-са різко погіршили взаємини між наддніпрянцями та галичанами. Останні не приховували невдоволення Директорією, соціалістичним урядом, Симоном Петлюрою. У цьому їх підтримували праві кола в Україні. Чутки про те, що праві кола готують державний переворот, доходили й до уряду.

Справді, 9 червня 1919 р. у Проскуріві отаман Болбочан спробував оволодіти Запорозьким корпусом і з його допомогою вчинити заколот проти Петлюри. Однак і цього разу виступ правих провалився. Наступного дня Болбочана заарештували, а 28 червня розстріляли⁵¹.

Подиву гідне те, як у цих, критично несприятливих, умовах у травні – червні 1919 р. командуванню вдалося реорганізувати армію УНР за регулярним принципом. Уклавши 24 травня перемир'я з поляками, армія УНР реорганізувалась у чотири армійські групи: Українських січових стрільців, Запорозьку, Волинську та Південно-Східну (полк Удовиченка), котрі налічували близько 15 тис. бійців і, незважаючи на чисельну перевагу більшовиків, на початку червня перейшли у контрнаступ. За умов розвалу власного тилу й початку наступу Добровольчої армії та донських і кубанських козаків на Донбас, ефективно боротися зі залишками армії Петлюри більшовицькі війська не мали змоги. За кілька днів війська УНР досягли лінії Старокостянтинів–Проскурів–Кам'янець–Подільський. Уряд УНР 6 червня 1919 р. повернувся на свою колишню територію. На кілька місяців місцем його перебування став Кам'янець–Подільський.

У другій половині червня – першій половині липня 1919 р. більшовикам удалося витіснити українське військо з

⁵⁰ Історія України: нове бачення. – Т.2. – С. 89–90.

⁵¹ Там само. – С. 90.

північної частини зайнятої ним території, захопити Проскурів (5 липня) і підійти під самий Кам'янець-Подільський. У цей критичний момент до військ УНР почав пробиватися з південного сходу загін отамана Ю.Тютюнника (колишні григор'євці) – 3500 бійців. Вони загрожували південному крилу більшовицького фронту.

Далі напруженими залишалися зв'язки УНР із галицьким урядом. Виділ Української національної ради 9 червня проголосив Є. Петрушевича диктатором. Це, безсумнівно, не могла прихильно сприйняти демократично зорієнтована Директорія. Щоби продемонструвати негативне ставлення до такого рішення, Директорія 4 липня видала постанову про створення в складі уряду УНР спеціального міністерства у справах ЗОУНР, а Є. Петрушевича вивели зі складу Директорії. Відносини ставали більш ніж холодними. Після провалу Чортківської операції УГА проти поляків, яка розпочалась достатньо вдало, Є. Петрушевич погодився на співпрацю, але висунув три вимоги: демократична політика без ухилів до радянства, заміна уряду Б. Мартоса, скасування міністерства у справах ЗОУНР.

Зважаючи на критичний стан справ, Директорія погодилася з ним: 12 серпня було оголошено нову урядову декларацію з проголошенням повороту в орієнтації уряду УНР від радянства до парламентарної демократії.

Уряд заявив, що він має «опертися на весь народ, притягнути до державної праці всі верстви суспільства, яким дорогі демократичні здобутки української революції і незалежність нашої Республіки»⁵². Оголошувався намір виробити проект законів про вибори до парламенту з правами Установчих зборів і утворення реформованих на основі демократичних виборчих прав органів місцевого самоврядування.

Черговий етап державного будівництва завершився відставкою уряду Б. Мартоса, 27 серпня сформувався новий склад Кабінету міністрів, очолений Ісааком Мазепою⁵³.

⁵² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: документи і матеріали: у 2 т., 3 ч. / упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – С. 24. (688 с.)

⁵³ ЦДАВОВ України, ф. 1065, оп. 1, спр. 16, арк. 64.

Сам І. Мазепа з приводу свого призначення писав: «Обов'язки голови Ради міністрів я прийняв 29 серпня. Це був час найбільших успіхів на нашому фронті. Українські війська билися вже під самим Києвом і не сьогодні-завтра українська столиця мала бути визволена від більшовиків. Отже, на нашому фронті наче все було гаразд. Проте я не можу сказати, щоб цей перший день мого урядування залишив у моїй пам'яті приємні спогади. Навпаки, здається, ще ніколи раніше не відчував так ясно, як тоді, що наш державний корабель є ослаблений для далекого плавання»⁵⁴.

Від липня до половини листопада 1919 р. Кам'янець-Подільський став місцем перебування обох урядів – УНР і ЗОУНР. У цей період відбувся спільний наступ на Київ, який завершився взяттям його і невдовзі відступом перед армією генерала А. Денікіна.

У серпні – вересні 1919 р., унаслідок агресивної антиукраїнської політики Денікіна в Україні (відновлював поміщицьке землеволодіння, придушував вияви української свідомості – забороняв українську пресу, школи, палив українські книги і под.), ширилися масові виступи проти цього. Найактивніше діяли повстанські загони Махна, Зеленого, Гладкого. Уряд УНР і С. Петлюра вважали за потрібне надати допомогу повстанцям, але Є. Петрушевич помилково сподівався, що держави Антанти схлять Денікіна до порозуміння з українським урядом. Лише 24 вересня він погодився підписати відозву до українського народу в справі війни з російською білою армією⁵⁵.

24 вересня 1919 р. Директорія оголосила війну Добровольчій армії Півдня Росії (денікінцям). Ще за кілька днів до цього у Жмеринці між командуванням армії УНР і штабом Революційної повстанської армії України (махновців) підписано угоду про спільну боротьбу проти «добровольців».

На Правобережній Україні 26 вересня розгорнулися бойові дії УНР з денікінцями, котрими командував генерал

⁵⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921) / І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – С. 254. (608 с.)

⁵⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. – С. 119.

Я. Слащов. Білі почали наступ на українські війська і відтіснили їх на лінію Козятин–Бердичів–Житомир.

Армія УНР змушена була вести війну на два fronti: проти більшовиків і Денікіна.

Незабаром уже УГА опинилася в катастрофічному становищі – т. зв., чотирикутнику смерті, коли з першого боку наступали денікінці, з другого – червоні війська, з третього – підпирали поляки, а з четвертого – румуни. З кінця жовтня українські підрозділи почали втрачати боєздатність через поширення епідемії тифу та відсутність зброї й амуніції. Щоби врятувати рештки війська від загибелі, начальний командант УГА М. Тарнавський у листопаді 1919 р. підписав угоду з білогвардійцями, згідно з якою УГА визнавала зверхність денікінського командування, причому зберігаючи власне військове керівництво, організацію, українську мову, статут, військове майно і в політичному відношенні підпорядковуючись уряду ЗУНР. Упродовж кількох наступних місяців активної участі у бойових діях галицькі війська не брали.

В пізнішій антиукраїнській літературі нібито «зрада» галичан служитиме чи не улюбленим сюжетом українофобів. Проте не все так просто. Денікін виступав за «єдиную і неделимую» в кордонах 1914 р., отже, й з включенням колишнього Царства Польського. Галичина, як відомо, у 1914 р. перебувала у складі Австро-Угорщини, відтак і не була жодним чином предметом територіальних зазіхань білогвардійців. Відомо, що «ворог мого ворога – мій друг». Галичани, на відміну від Армії УНР С. Петлюри, сутічок з білогвардійцями ніколи не мали, більше того – з непідробним інтересом чекали на неминуче, як їм здавалося, зіткнення поляків та «добровольців». До того ж у листопаді 1919 р. в УГА й особливого вибору не було – внаслідок дезерції, військових втрат та епідемії тифу з недавньої 100-тисячної армії залишалося не більше 4 тис. здатних носити зброю бійців.

Осінні воєнні дії виявили не лише недостатню підготовку армії, а й загальну слабкість державного апарату.

Восени 1919 р. Директорія знову опинилася в Кам'янці-Подільському. С. Петлюра зосереджував все більшу владу.

У Кам'янці-Подільському 15 листопада відбулося історичне останнє засідання Директорії, в якому брали участь С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко і члени Кабінету міністрів. Саме тоді було прийняте рішення про виїзд за кордон А. Макаренка та Ф. Швеця, а «верховне керування справами Республіки» покладалося на голову Директорії Головного отамана С. Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони та постанови, ухвалені Радою народних міністрів»⁵⁶.

Водночас постала на світ й конкуруюча політична сила. У Кам'янці-Подільському 16 листопада 1919 р. утворено Українську національну раду. Вона мала на меті усунути Директорію і скликати Державний сойм (передпарламент), оголосити тимчасову конституцію УНР.

Після переговорів Головний отаман УНР С. Петлюра пообіцяв виробити і прийняти конституцію. В той самий день уряд і армія УНР вийшли з Кам'янця-Подільського, добровільно здавши його полякам. У телеграмі польському командуванню С. Петлюра повідомив, що в місті залишилися окремі українські державні інституції на чолі з головноуповноваженим уряду УНР І. Огієнком.

Коли ж до Кам'янця-Подільського ввійшли польські війська, частину українських урядовців вивезли до табору полонених у Ланцуті, після чого незабаром звільнили⁵⁷. Після скликання уряду через Проскурів, Староконстянтинів до Чорторії поблизу Любара, де отамани Волох, Божко та Данченко пограбували державну скарбницю, державна влада остаточно розвалилася. С. Петлюра 5 грудня виїхав до Варшави, не сказавши нікому «ні про те, що маємо робити на Україні, ні про те, яка саме його мета подорожі за кордон». Згадуючи про цей факт, І. Мазепа зазначив, що про від'їзд Головного отамана не знали навіть Ю. Тютюнник та Є. Коновалець⁵⁸.

Є. Петрушевич 16 листопада 1919 р. виїхав з Кам'янця-Подільського через Румунію до Відня.

⁵⁶ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921) / І. Мазепа. – С. 311.

⁵⁷ Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 років: ілюстр. історико-іконограф. нарис / М. Гнатишак. – Клівленд: Укр. музей-архів, 1974. – С. 176–180. (356 с.)

⁵⁸ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921) / І. Мазепа. – С. 324–325.

4 грудня на нараді членів уряду та командування армії УНРу в Чорторії було прийняте рішення перейти до тактики партизанської боротьби в тилу більшовиків і денікінців.

П'ятитисячна армія УНР з кінноти і посадженої на вози піхоти під командуванням отаманів М. Омеляновича-Павленка і Ю. Тютюнника виступила 6 грудня 1919 р. у похід денікінськими тилами. Розпочався легендарний Перший зимовий похід. Прорвавши фронт противника між Козятином і Калинівкою, вона швидким маршем вирушила на південний схід: за тиждень опинилася в районі Липівця, 24 грудня захопила Вінницю, а 31 грудня 1919 р. армія УНР увійшла в Умань.

Уже сам цей похід мав величезне значення, оскільки стимулював український рух, підтримував повстанські селянські загони, котрі, дедалі зміцнюючись, протидіяли більшовицькій політиці «воєнного комунізму». П. Феденко назвав Зимовий похід «ферментом нації», що сприяв продовженню національно-визвольних змагань, підтримував у масах віру й бажання вибороти незалежну Україну⁵⁹.

Похід тривав п'ять місяців. За цей час з'єднання армії УНР пройшли близько 2500 км, беручи участь у боях за міста Липовець, Вінницю, Жашків, Умань, Канів, Черкаси, Сміла, Золотоноша, Ольвіопіль, Голованівське, Гайсин, Вознесенськ (тут захоплено великі військові трофеї 14-ї Радянської армії), Ананьїв, Балта⁶⁰.

Відправивши залишки армії в Зимовий похід, С. Петлюра виїхав до Варшави під приводом особистого керівництва дипломатичною акцією (від жовтня тут діяла місія УНР на чолі з міністром закордонних справ А. Лівіцьким). Члени уряду, очолені І. Мазепою, залишилися на українських теренах для зв'язку з армією. Військово-політична ситуація на той час суттєво змінилась. Під ударами більшовиків армія Денікіна відступала. На початку грудня більшовики захопили Київ, а в перші місяці 1920 р. зайняли всю територію колишньої УНР, за винятком Волині й Західного Поділля з Кам'янцем, де розмістилися польські війська.

⁵⁹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921) / І. Мазепа. – С. 325.

⁶⁰ Історія України: нове бачення. – Т. 2. – С. 96–97.

У грудні 1919 р. в окупованому поляками Кам'янці-Подільському було відновлено Українську національну раду. Її очолив соціаліст-федераліст М. Корчинський. Рада виступила за ліквідацію Директорії, а також реорганізацію уряду, вважаючи їх винуватцями катастрофи. Водночас різні політичні групи намагалися перекласти відповідальність за невдачі одна на одну.

В тому ж таки Кам'янці-Подільському 29 січня 1920 р. відбулася нарада ЦК УСДРП, яка не увійшла до Національної ради, залишаючись урядовою партією. У ній брав участь голова уряду УНР І. Мазепа. Обговорювались поточні питання. В резолюції йшлося про необхідність збереження Кабінету міністрів до скликання передпарламенту із законодавчими функціями, а також відновлення державного центру УНР, регулярної армії, визначення компетенції Директорії через прийняття спеціального закону, категорично заборонялося запрошувати на територію України іноземні війська.

Уряд УНР на засіданні 14 лютого ухвалив «Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР», заклавши підвалини скликання передпарламенту. Після цього він припинив діяльність, а його голова І. Мазепа виїхав до армії Зимового походу⁶¹.

Опинившись у безвиході, українські збройні сили танули на очах.

УГА 12 січня 1920 р. уклала з командуванням 12-ої армії червоних угоду про перехід до більшовиків і почала називатися Червона УГА (ЧУГА). Однак, у квітні цього ж року під час зіткнення з військом УНР 2-га кінна бригада отамана Ю. Шепаровича і 3-тя бригада перейшли до УНР, але були інтерновані поляками. І бригада УСС, оточена в Пиківці біля Козятина поляками, склала зброю. Старшини та вояки, щоб уникнути інтернування, вступили до 6-ої Херсонської дивізії УНР і після переходу її до Галичини пробилися під проводом генерала Кравса у Чехословаччину, де їх інтернували в Ліберці. Після переходу частин ЧУГА до армії УНР більшовики репресували та вивезли більшість вояків УГА, котрі залишалися на той час в Одесі та Києві.

⁶¹ Енциклопедія українознавства: словникова частина: у 10 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Л.: Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1994. – Т. 3. – С. 829.

Переговори у Варшаві для української сторони відбувалися тяжко. Поляки висували все нові вимоги. Вони загалом негативно ставилися до існування незалежної Української держави, бо це додавало проблем зі захопленням західноукраїнських земель. Під тиском обставин і вимог польської сторони 28 квітня 1920 р. голова дипломатичної місії УНР А. Лівницький та голова Директорії С. Петлюра підписали невигідний для України договір із Польщею (хоч не мали на те повноважень уряду). Згідно з ним остання визнавала Директорію незалежної Української Народної Республіки на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою як верховну владу УНР. Польський уряд зобов'язувався не укладати жодних угод із третіми державами, вороже налаштованими до України. Польща визнавала за УНР право на територію східніше польського кордону 1772 р. (на схід від Збруча). Отже, до Польщі відходили величезні етнічні українські території: Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, частково Полісся і 7 повітів Волині. Щодо військової співпраці, то, навіть готуючись до війни з радянською Росією, польський уряд дозволив формування лише двох українських дивізій (січень 1920 р.): 6-ої стрілецької під командою полковника М. Безручка (у Бресті) та 2-ої Залізної стрілецької полковника О. Удовиченка (біля Могилева над Дністром). Підпорядковувались вони 2-й і 3-й польським арміям.

Підписання Варшавського договору 28 квітня 1920 р. зумовило гостру реакцію в Україні, особливо в Галичині, де його розцінювали як зраду. Гостро протестував уряд ЗУНР в екзилі, а також М. Грушевський, М. Шаповал, С. Вітик, В. Винниченко, котрі також перебували в еміграції. (Останній у січні 1920 р. став на радянську платформу, а влітку 1920 р. виїхав у радянську Україну, де вступив до КП(б)У і був призначений заступником голови уряду Х. Раковського, але, усвідомивши радянську дійсність, незабаром знову виїхав за кордон).

Польський наступ на Бобруйськ і Київ розпочався 25 квітня 1920 р. До складу польської армії входили дві українські дивізії та війська, що повернулися зі Зимового походу. Дивізія полковника Удовиченка у складі польських військ 27 квітня зайняла Могилів, а дивізія полковника Без-

ручка разом із польськими частинами 7 травня 1920 р. увійшла до Києва.

З приходом в Україну польської армії відновилася й діяльність уряду УНР. С. Петлюра 1 травня 1920 р. прибув до Кам'янця-Подільського, а 19 травня І. Мазепа подав йому свою заяву про відставку. Українська національна рада 26 травня доручила очолити новий уряд соціалісту-федералістові В. Прокоповичу (отже, зміна уряду відбулася під мілітарним омофором поляків, що було не чим іншим, як іноземним втручанням у внутрішні українські справи). 28 травня 1920 р. уряд було сформовано. Він став останнім урядом УНР, який діяв на українських землях від 26 травня до 14 жовтня 1920 р.⁶²

У червні 1920 р. уряд та Українська Національна Рада об'єднали зусилля у виробленні проекту Конституції Республіки та низки конституційних актів. Цей період (до кінця року) можна вважати найпліднішим в історії конституційного будівництва в УНР доби Директорії. Хоча розроблені проекти Конституції УНР та інших законів не були реалізовані, але все зроблене Директорією УНР у цьому сенсі засвідчує значні якісні зрушення в розбудові української державності.

Однак, після початкових успіхів польсько-українських військ, 5 червня 1920 р. І-ша кінна армія Будьонного прорвала фронт на південний схід від Козятина і глибоким рейдом у тил змусила польсько-українське військо відступати за Збруч. Під ударами більшовиків польський фронт відкотився на захід від Варшави, Замостя і Львова.

З розгромом більшовицьких військ під Варшавою 15 вересня 1920 р. розпочався наступ польсько-українських військ на південному крилі. Частина військ УНР перейшла Дністер, розбила 14-ту більшовицьку армію і 18 вересня опанувала лівим берегом Збруча. Впродовж наступного місяця армія УНР вийшла на сході на лінію Яруга (над Дністром)–Шаргород–Бар–Літин. Після того, як польський уряд, порушивши Варшавську угоду, погодився на пропозицію більшовиків про перемир'я (18 жовтня 1920 р.), українські

⁶² Історія України: нове бачення. – Т.2. – С. 97–99.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921) / І. Мазепа. – С. 416

війська опинились у скрутному становищі: їхнє ліве крило могло зазнати ударів із півночі.

З армією УНР співдіяли на північному крилі російські частини генерала Перемикіна та кінна козака бригада сотника Яковлева, сформована Російським політичним комітетом Б. Савинкова в Польщі, котрий визнав незалежність УНР.

Армія УНР налічувала близько 23 тис. бійців, російські й козацькі частини – близько 5 тис. Водночас Червона армія, яка добивала Врангеля, мала величезну перевагу. Більшовики 10 листопада атакували південне крило армії УНР, розбили його, і українські частини після запеклих боїв 21 листопада перейшли через Збруч на польський бік, де були інтерновані.

Подальшу збройну боротьбу з більшовиками УНР продовжувала у формі партизанської війни. Нею керував повстанський штаб генерала Ю. Тютюнника у Польщі. Наприкінці 1920 р. організовані сили в Україні налічували близько 40 тис. повстанців. Вони діяли переважно на Поділлі (Літинщина), Київщині (Радомщина, Черкащина, Звенигородщина), Катеринославщині й Полтавщині. Окремі загони (Холодний Яр) продовжували партизанську боротьбу до 1923–1924 рр.

Після ліквідації регулярного фронту посилилися антибільшовицькі настрої серед українського населення. Завоювання більшовиків усерйоз тривожили і непокоїли західні держави. Цим пояснюється зміна їхнього ставлення до УНР. Тепер вони сподівалися на повалення більшовицької влади через масовий повстанський рух під керівництвом уряду УНР. Підготовку до цього повстання доручили генералові Тютюннику. Однак про план повстання дізналися більшовики, і впродовж літа 1921 р. їм удалося ліквідувати близько 6 тис. повстанських груп.

Восени 1921 р. Повстанський штаб силами 1500 добровольців з інтернованої у Польщі армії УНР розпочав партизанський рейд у Правобережну Україну. Він став другим Зимовим (Льодовим, Листопадовим рейдом) походом.

Згідно з планом у ніч з 23 на 24 жовтня 1921 р. в Україну вирушила Подільська група підполковника М. Палія (463 особи). Вона повинна була 7–10 листопада очікувати Волинську групу в районі сіл: Заньки–Миньківка–Ходири–Квітка. Друга, основ-

на, Волинська група (800 осіб), з якою вирушив і сам командувач Повстанською армією, виступила вночі 4 листопада. Однак в умовлений час і в умовленому місці обидві групи не зустрілись. Подільська група тим часом пройшла з боями Проскурівщину та Летичівщину, дійшовши до Малина на Київському Поліссі, згодом вирушила на захід, повз Радомишль, крізь любарські й заславські ліси, 29 листопада перейшла польський кордон і була інтернована поляками. Загалом Подільська група пройшла з боями Україною 1500 км. Волинська група вирушила на Костопіль і захопила його з великою військовою здобиччю. Проте 17 листопада в районі с. Малі Миньки в нерівному багатогодинному бою з червоною кіннотою Волинська група перестала існувати, оскільки і до бою була «шпиталем на возах». Частина групи прорвалася до Польщі, а 359 її бійців більшовики захопили у полон і 21 листопада розстріляли у Новому Базарі.

Уклавши перемир'я з Радянською Росією, польський уряд розірвав відносини з УНР і угодою у Ризі 1921 р. визнав УСРР. Це було йому вигідно, адже залишало за ним Холмщину з Підляшшям, західну Волинь і західне Полісся. Остаточо не була вирішена доля Галичини. У цей час український уряд мав свій центр на території Польщі – у Тарнові. Після Ризької мирної угоди уряд УНР міг діяти на території Польщі лише нелегально. У 1920–1922 рр. його очолювали В. Прокопович, В. Пилипчук, В. Вівицький, який вийшов із УСДРП. Польський уряд складався тоді з націонал-демократів і намагався унеможливити діяльність українського державного центру в еміграції у Польщі.

Отже, незважаючи на вкрай несприятливі зовнішні чинники й обставини, внутрішнє міжпартійне протистояння, відсутність достатньої підтримки населення, ведучи безперервні бойові дії відразу на кілька фронтів, Директорія не припиняла державотворчої діяльності. Низка її напрацювань, зокрема у виробленні конституційних засад молодій державі, становлять не лише теоретичний, а й практичний інтерес по сьогодні. Зрештою, її помилки та прорахунки є повчальним досвідом для сучасних державотворців.

Розділ 8

ЗАХІДНА УКРАЇНА: ШЛЯХ ДО СОБОРНОСТІ

8.1. Суспільно-політичні передумови проголошення Західноукраїнської Народної Республіки

Утворення ЗУНР у листопаді 1918 р. на території Галичини стало логічним завершенням розвитку українського національного руху в Австрійській імперії середини ХІХ– поч. ХХ ст. У боротьбі за свої права українці набували політичного досвіду, а їхні лідери – управлінського, готуючись вирішувати складні завдання державотворення, кристалізувалася самостійницька ідеологія, чисельно зростала верства інтелігенції, яка формувала національний провід.

Реформи в Австрійській монархії, що розгорнулись після революції 1848 р., передусім скасування кріпацтва, відкрили певні можливості для поживлення соціально-політичного життя як у державі в цілому, так й у провінціях. Зазначимо: ідеї окремішності українського народу, самобутності його мови, культури, історії, усвідомлення штучного розірвання українського етнічного тіла між різними державами жили в історичній пам'яті західних українців упродовж багатьох століть.

Організований український рух у Галичині як політичний чинник починає своє становлення від «весни народів» 1848–1849 рр. Тогочасні революційні події, котрі розбудили недержавні нації Європи, спонукали до організаційних заходів і національно свідомих українців Австрійської імперії. З проголошення політичних свобод першими скористалися поляки, створивши у Львові політичний орган – Центральну

раду народому та приступивши до формування Національної гвардії.

Також у Львові 2 травня 1848 р. почала діяти перша русько-українська політична організація – Головна руська рада (далі – ГРР). Спочатку її очолював перемиський єпископ Григорій Яхимович, а згодом – священник о. Михайло Куземський. У маніфесті від 10 травня 1848 р., надрукованому в першому числі «Зорі Галицької» та ґрунтованому на ідеї В. Подолинського, ГРР проголосила єдність галицьких українців з п'ятнадцяти-мільйонним українським народом за Збручем та вимагала поділу Галичини на польську й українську частини. Українське керівництво домагалось створення зі Східної Галичини та Буковини ерзацу української державності: окремої української провінції в Австрії з власним законодавчим соймом, українською адміністрацією, церковним будівництвом і шкільництвом під управою цісарського намісника у Львові. Як зазначає Ізидор Сохоцький, за цю обмежену програму «політика галицьких українців аж до кінця Австрії не вийшла»¹.

За якісним складом ГРР складалась із 30 осіб, здебільшого представників сільського духівництва і кількох міських інтелігентів. Для діяльності на місцях ГРР використала церковну організацію деканатів, створивши т. зв. поменші ради та їхні окружні надбудови. Місцеві ради мали рекомендувати представників з усіх станів: 3 – від селян, 3 – від міщан, 3 – від шляхти, 3 – від дяків, 18 – від інтелігентів (у тому числі 10 священників). Таке структурування вже містило у собі ознаки адміністративного апарату в зародковій формі. Чисельні віча проголошували інструкції ГРР, що приймала ухвали – петиції до уряду, спрямовуючи в такий спосіб широкі суспільні кола у всенародний рух.

Український національний рух швидко поширився в усьому краю. Були утворені 34 повітові ради, розпочалося формування загонів Національної самооборони, а на Під-

¹ Сохоцький І. Українські послы зі Станиславівщини / І. Сохоцький // Альманах Станиславівської землі: зб. матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / ред.-упоряд. М. Климишин. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: [б. в.], 1985. – Т. 2. – С. 273–282. – (Наук. т-во ім. Шевченка, Україн. архів; т. ХХІХ).

карпатті проти угорських повстанців сформували Батальйон руських гірських стрільців – прообраз майбутніх збройних сил. Шукаючи натхнення у славному історичному минулому, ГРР відновила герб галицько-волинських князів (золотий лев на голубому тлі) та прийняла синьо-жовтий прапор як національний стяг українського народу.

Українські національні вимоги наштовхнулись на сильну опозицію польських політиків. Щоби розколоти єдність українського руху, вони створили на протигагу ГРР нову організацію – Руський собор і почали видавати газету «Днівник руський» (редактор – Іван Вагилевич). Ця організація була пропольською; її метою стало польсько-українське порозуміння в ім'я відновлення польської державності, в тому числі й у Галичині. Зрозуміло, що це була позиція в своїй основі антиавстрійська.

ГРР, навпаки, отримала підтримку австрійського уряду, який хотів використати українців у боротьбі проти поляків. Проте Габсбурги не поспішали задовольняти політичні вимоги українців; основні досягнення співробітництва з Віднем обмежувалися культурною галуззю.

На початку листопада 1848 р. у Львові розпочалися сутички між австрійськими військовими та польською Національною гвардією. Австрійська артилерія відкрила вогонь і завдала важких руйнувань місту.

Листопадові події зупинили революційний розвиток. Після розправи з польським рухом австрійський уряд перестав підтримувати й українські організації – їхня діяльність підупала, згодом більшість з них, подібно до ГРР у 1851 р., припинили існування. Однак, як у випадку з Кирило-Мефодіївським товариством у Наддніпрянській Україні, діяльність ГРР мала важливе значення для формування програми та ключових символів українського національного руху в Галичині.

Окрім політичної репрезентації, у період «весни народів» галицькі українці започаткували організацію національного життя в культурно-освітній сфері. ГРР заснувала газету «Зоря Галицька» (1848–1852 рр.). За прикладом сербів і чехів, котрі ще в 1828 і 1830 рр. заснували товариство «Матиця»,

16 червня 1848 р. у Львові українські провідники створили аналогічне товариство – «Галицько-руська Матиця». У цьому ж місті 16–26 жовтня відбувся науково-освітній конгрес (Собор руських учених) за участю 118 діячів освіти науки та культури².

ГРР 30 червня 1851 р. саморозпустилася, й українське національне життя на певний час залишилося без власного керівного центру³.

Конституційні перетворення в Австрійській монархії, започатковані революцією 1848–1849 рр., були остаточно утверджені в 60-х роках ХІХ ст. із прийняттям так званого Жовтневого диплому 1860 р., Лютневого патенту 1860 р. і Основних державних законів 1867 р.

Новий державний устрій поєднував станові пережитки Середньовіччя з новочасними ліберально-демократичними принципами, зокрема формальну засаду національної рівноправності з обмеженням на практиці національних прав політично слабших народів на користь сильніших – німців, поляків, угорців. Створена у 60-х роках система внутрішньодержавних відносин з окремими змінами проіснувала аж до розпаду Австро-Угорщини. Під час конституційних і децентралізаторських перетворень український національний рух Галичини не зміг належно протидіяти польському.

Чисельна перевага населення не гарантувала національно-політичної рівноправності в умовах куріатної виборчої системи. Слабкість українського національного руху, відсутність в українському суспільстві заможних верств (а саме вони становили привілейовані виборчі курії), перерваність історично-правової традиції зумовлювали тотальну перевагу поляків у краї. Місцеві польські діячі закріпили за собою статус політичних союзників австрійського уряду й зосредили у себе всі ключові ланки влади у провінції. У зв'язку з цим українське питання стало внутрішньогалицькою проблемою.

² Лев В. Від «Русалки Дністрової» до Весни народів (Літературні змагання галицьких українців у І-й пол. ХІХ ст.) / В. Лев // Календар-альманах на ювілейний 1948 рік (1648–1848–1918). – Авгзбург; Мюнхен: [б. в.], 1948. – С. 86–87.

³ Макарчук С.А. Українська республіка галичан: нариси про ЗУНР / С.А. Макарчук. – Л.: Світ, 1997. – 192 с.

У Галичині діяли дві вертикальні влади – урядова й автономічна. Вищим органом австрійської державної влади у 1849–1918 рр. тут було Галицьке намісництво. Його компетенція визначалася повноваженням австрійських міністерств внутрішніх справ, віросповідань та освіти, сільського господарства, частково – фінансів і торгівлі. Галицьке намісництво складалося з департаментів, при ньому діяли допоміжні установи, скажімо, дирекція поліції та ін. У повітах намісництву підпорядковувалися староства.

Галицький намісник вважався особистим представником імператора у провінції, репрезентував інтереси австрійського уряду в Галицькому сеймі, призначав нижчих чиновників, пропонував кандидатури на вищі адміністративні посади, наглядав над управлінськими інституціями, виконував спеціальні доручення. Намісник міг протегувати чи гальмувати певні законопроекти; впливати на результати виборів. Намісника призначав імператор, традиційно з польської консервативної аристократії.

Вагомою школою легальної політичної праці для галицьких українців стала участь у діяльності парламентських установ. У Галичині протягом 1861–1914 рр. діяв представницько-законодавчий орган – Галицький крайовий сейм. Його правовий статус поєднував елементи модерного конституціоналізму з середньовічними нормами корпоративного суспільства. Через особливу форму виборчого законодавства право голосу визначалося податковим цензом, тому фактично було привілеєм меншої частини суспільства, ним володіло лише 10% населення Галичини⁴.

З 1900 р. Галицький сейм складався зі 161 депутата, котрих обирали у чотирьох групах (куріях): великих землевласників – (44 депутати); міст – (29); торгово-промислових палат – (3); містечок і сіл – (74); 11 депутатів входили до сейму на підставі посад, які обіймали (вищі церковні ієрархи, ректори вищих навчальних закладів).

⁴ Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901 рр.: нарис з історії українського парламентаризму / І. Чорновол. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – С. 227. (288 с.)

Виборчий закон забезпечував галицьким полякам (передусім консерваторам) більшість у сеймі. Українці, складаючи більшість населення Східної Галичини, навіть за найкращих розкладів могли здобути максимально третину мандатів. За підрахунками І. Чорновола, під час перших семи каденцій Галицького сейму 139 українських послів здобули 188 мандатів, не враховуючи вірилістів: греко-католицького митрополита і єпископів. Лише двічі вдалося здобути мандат у курії великих землевласників, тричі – у міській курії⁵. На практиці через порушення законності на виборах і слабкість українського національного руху кількість українських представників у сеймі переважно становила 15–20 осіб.

Законодавча компетенція Галицького сейму була обмеженою, але відкривала можливості для розвитку національних культур, упорядкування соціально-економічних відносин і місцевого самоуправління, узгодження інтересів різних суспільних груп. Політичне значення Галицького сейму перевищувало його компетенцію: сейм обговорював усі актуальні політичні питання, опосередковано визначав розвиток українсько-польських зв'язків.

Депутати від Галичини діяли також в австрійському парламенті – Державній раді у Відні. Виборче право до австрійського парламенту в другій половині XIX ст. змінювалося з розширенням кількості учасників виборчого процесу. В 1896 р. було створено п'яту курію загального голосування, після чого кількість депутатів Державної ради становила 425 осіб, з них 78 представляли Галичину.

В 1907 р. здійснено виборчу реформу на підставі загального, прямого, рівного й таємного голосування, хоча виборчі округи сконструйовано так, аби зберегти співвідношення національних сил. Тепер у загальнодержавному парламенті депутатів налічувалось 516 депутатів, 106 представляли Галичину, з них – 27 українців.

Польське представництво у Державній раді (Польське коло) належало до найсильніших парламентських фракцій, яка

⁵ Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901 рр. / І. Чорновол. – С. 227.

суттєво впливала на політику уряду. Українські депутати (не більше десяти представників, котрі в окремі періоди входили у різні фракції) до 1907 р. не виконували в Державній раді помітної ролі, але неодноразово протестували з парламентської трибуни проти порушення закону про вибори в Галичині⁶.

Досвід роботи в органах самоврядування галицькі українці набували й на місцевому (повітовому й громадському) рівні. До середини XIX ст. в адміністративному сенсі Галичина поділялася на 19 циркулів, котрі очолювали старости⁷. Після кількох змін з 1867 р. закріпився поділ провінції на 74 повіти (з них 48 – у Східній Галичині) та два міста (Львів і Краків), які управлялися за власними статутами.

Адміністративні повіти виконували одночасно функції виборчих округів. У повітах діяли повітові ради – виборчі органи з 26 членів, що формувалися за куріальною системою. До компетенції повітової ради входили господарські справи повіту⁸. Перевага у повітових радах належала польській шляхті, вона вважала їх основою місцевого самоврядування й використовувала як засіб стримування українського руху.

У селах і містах діяли органи громадського самоврядування – громадські ради (їх формували через вибори) та їхні виконавчі органи, котрі склалися з начальника (війта, бургомістра) і принаймні двох радних. Над органами громадської влади здійснювався подвійний контроль – повітовими самоврядними й урядовими органами, що відкривало можливість для маніпулювання органами громадської влади під час виборів. У краї 1902 р. налічувалося 6225 адміністративних громад⁹. Позиції українців в органах місцевої влади у Східній Галичині поступово зміцнювалися.

⁶ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців, 1848–1914 рр.: На підставі споминів / К. Левицький. – Л.: Друк. оо. Василян у Жовкві, 1926. – С. 287–288. (737 с.)

⁷ Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – на початку XX ст.) / В.С. Кульчицький. – Л.: [б.в.], 1965. – С. 4. (66 с.)

⁸ Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском Советском Социалистическом государстве: справочник. – Львов: Изд-во ЛГУ, 1955. – С. 61. (66 с.)

⁹ Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – початку XX ст.) / В.С. Кульчицький. – С. 4.

Водночас налічувалося 5528 панських маєтків, у тому числі 3734 (63%) – у Східній Галичині, й 2041 (37%) – у західній частині краю¹⁰. Панські маєтки мали статус окремих адміністративних одиниць, вся повнота влади в маєтку належала поміщикові або його управителю¹¹.

Після припинення діяльності ГРР майже два десятиліття українці Галичини не мали жодної політичної організації, лише 1870 р. було утворене політичне товариство під назвою «Руська рада». Ця організація майже вся складалася із представників греко-католицького духовенства, які були москвофільської орієнтації і політично, і культурно. Не маючи ні політичної, ні соціальної програми, «Руська рада» обмежувала діяльність писанням меморандумів до австрійської столиці¹².

Отже, у політичному та громадському житті галицьких українців у 1870–1880 рр. почала переважати русофільська орієнтація¹³. Політичні досягнення «Руської ради» не мали позитивного характеру. Впродовж 70–80-х років XIX ст. українці втратили майже всі важелі впливу в провінції. Не бажаючи долучатися до активного парламентарного життя, вони віддавали перевагу позакулісним домовленостям та вузькокорпоративному стилеві керівництва національним рухом¹⁴.

Паралельно з «Руською радою» розвивався народовський рух із виразним національним забарвленням. Його політична консолідація була зреалізована 1885 р. утворенням «Народної ради». На відміну від русофільської організації, народовецьке товариство опиралося і на світську інтелігенцію¹⁵. «Руська рада» не бажала приймати народовців до свого

¹⁰ Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – початку XX ст.) / В.С. Кульчицький. – С. 4.

¹¹ Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском Советском Социалистическом государстве: справочник. – С. 61.

¹² Стахів М. Українські політичні партії у соціологічній висвітленні / М. Стахів. – Нью-Йорк; Детройт; Скрентон: [б. в.], 1954. – С. 32–33. (120 с.)

¹³ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – С. 75. (360 с.)

¹⁴ Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті) / О. Сухий. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – С. 418. (497 с.)

¹⁵ Стахів М. Українські політичні партії у соціологічній висвітленні / М. Стахів. – С. 33.

складу та не погоджувалася з ідеєю української національної ідентичності¹⁶.

Пожвавлення політичної діяльності галицьких українців відбувалося у руслі висунутої Михайлом Драгомановим доктрини «масової народної праці й організації у кожній ділянці життя та органічної праці у кожній сфері»¹⁷.

У розвитку українського національного руху, як й інших національних рухів Австро-Угорщини, визначальна роль належала конституційним реформам, здійсненим в імперії у 60-х роках ХІХ ст. Попри всю недосконалість, австрійська конституція надала всім народам імперії формально рівні можливості використання здобутків тогочасної європейської демократії. Парламентська та навколопарламентська діяльність, що зосереджувалася у двох інституціях – Державній раді у Відні та Галицькому крайовому сеймі у Львові, стали невід'ємною частиною політичного життя галицьких українців другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст. Незважаючи на те, що в обох установах українці ніколи не становили більшості, а отже, й вирішального голосу, вони отримали законне право висувати на порядок денний питання національного розвитку на крайовому та державному рівнях. За умов політичного становлення української нації парламентські представництва не лише адекватно представляли існуючі в українському суспільстві сили, а й значно впливали на їхнє формування. Відтак виборчі кампанії стимулювали політичну й інтелектуальну активність українського суспільства, формували його політичну структуру і організацію¹⁸.

В умовах перетворення населення із підданих середньовічної доби на громадян нового часу їхнє право голосу (участь у системі влади) відіграло значну роль, привчаючи українців до відповідальності за свої дії під час виборчого процесу, сприяло швидкому формуванню соціальної та національної свідомості¹⁹.

¹⁶ Сухий О. Від русофільства до москвофільства / О. Сухий. – С. 418.

¹⁷ Стахів М. Західня Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772–1918): у 6 т. / М. Стахів. – Скрантон: [б. в.], 1958. – Т. 1. – С. 86. (208 с.)

¹⁸ Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / О. Аркуша. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – С. 3–5. (173 с.)

¹⁹ Там само. – С. 155–156.

Поляки використали цей період для утвердження власних позицій у всіх ланках крайової автономії. Натомість українці не змогли реалізувати на практиці права, гарантовані австрійською конституцією. Виборчі кампанії до Державної ради, Галицького та Буковинського сеймів продемонстрували неспроможність українського проводу реалізувати національну ідею²⁰.

Серйозною проблемою для розвитку українського національного руху була нестача освічених верств і фахівців. У крайовій та повітових адміністраціях Галичини чисельно переважали поляки, вони ж домінували в крупному сільськогосподарському секторі, промисловості, торгівлі, освіті та ін. Українці Галичини залишалися переважно нацією селян. За даними урядового перепису 1900 р., верстви українського населення Галичини перебували у такому співвідношенні: землероби – 94,4%; промислові робітники та ремісники – 1,4%; працівники сфери торгівлі – 0,4%; наймані сільськогосподарські робітники – 1,4%; службовці – 0,5%; військові – 1%, пенсіонери, особи без занять, домашня прислуга – 0,9%²¹.

Отже, соціальна структура була непропорційною. Менше 2% українського населення становили робітники, найбільш організований на той час клас. Щоправда, українці мали відносну більшість серед робітників нафтової, солеварної та лісообробної промисловості Прикарпатського регіону²². Хоча робітничий клас і брав участь у соціальній боротьбі, зокрема страйках, але в цих акціях не висувалися національні гасла²³.

²⁰ Малиновський В.Я. Державне управління: навч. посіб. / В.Я. Малиновський. – Вид. 2-ге, доповн. та переробл. – К.: Атіка, 2003. – С. 58. (576 с.)

²¹ Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львов: Выща шк., 1983. – С. 43. (256 с.)

²² Босак О.І. Українська соціал-демократична партія в соціальному національному рухах Галичини (90-і рр. XIX ст. – 1914 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. І. Босак; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л.: [б. в.], 2005. – С. 15. (19 с.)

²³ Історія Львова в документах і матеріалах: зб. документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1986. – С.153–154, 156–158, 161–162. (420 с.)

Що стосується української інтелігенції, то тут відбулися певні зрушення. «Стара» українська інтелігенція початку – середини XIX ст. майже суцільно складалася з греко-католицького духовенства. У середині 80-х років XIX ст. на арену громадсько-політичного й культурного життя виходить плеяда молодих і здібних адвокатів-українців: Кость Левицький, Євген Олесницький, Теофіль Кормош, Михайло Король, Андрій Кос, Кирило Трильовський, Андрій Чайковський, Теофіль Окуневський, Антін Горбачевський. Вони започаткували т. зв. адвокатську добу національного відродження в Галичині, а їхні адвокатські канцелярії у повітових центрах краю стали осередками політичного життя²⁴.

У такий спосіб на розвиток національного руху впливали, з одного боку, економічні чинники модерного суспільства, з іншого – зростаюче польсько-українське протистояння в Східній Галичині. Польська нація, також поневолена та розділена між двома імперіями, мала усталені державницькі традиції, вагоме соціальне становище, ширше представництво у державних інституціях, була краще підготовлена до політичної боротьби, і тому володіла більшими вихідними шансами відновити державну незалежність. Активність поляків у політичній сфері, яка готувала українцям підпорядковану, другорядну роль у Галичині, спричинила у відповідь реакцію українського опору в усіх ділянках суспільного життя. Надзвичайне піднесення освітянського, культурного, кооперативного руху на поч. XX ст. зміцнювало і гуртувало українську спільноту, підводило належне підґрунтя для політичних здобутків.

Розглядаючи соціальні аспекти українського руху в Галичині, його особливості, Матвій Стахів зауважив політичну усвідомленість селянства. Для прикладу простежимо становлення селянського діяча Григорія (Гриня) Тершаковця. Він народився 15 лютого 1877 р. у с. Якимчиці Рудківського повіту в родині заможного селянина Андрія Тершаковця. Початкову освіту здобував у містечку Комарно. Тут

²⁴ Андрухів І. Українські правники у національному відродженні Галичини: 1848–1939 рр. / І. Андрухів, П. Арсенич. – Івано-Франківськ: [б. в.], 1996. – С.9. (79 с.)

1888 р. закінчив 5-класову народну школу. З юних років працював у господарстві батька. Тяжка фізична праця не завадила його самоосвіті, якою він наполегливо займався, читаючи різноманітну за тематикою літературу.

У 14-річному віці Григорій отримав членське посвідчення товариства «Просвіта». Був надзвичайно діяльним і вміло гуртував навколо себе сільську молодь. У 1896–1898 рр. заснував у селах Кліцко та Якимчиці читальні «Просвіти». Тоді ж у Галичині посилювався український кооперативний рух. Г. Тершаковець долучився до розвитку різних його напрямів на місцевому рівні. Він був членом-засновником, а згодом головою надзірної ради місцевих відділень кас системи Райфайзена, молочарень, організатором та головою філії краювого товариства «Сільський господар» у Комарному. В цей час заснував товариство «Сокіл» у названих селах і став його головою, а також членом Головної ради крайового господарського товариства «Сільський господар» у Львові ²⁵.

Його громадська праця не обмежилася культурно-просвітницькою та кооперативною діяльністю. У 20-річному віці він став членом Української національно-демократичної партії.

Відслуживши три роки у війську, Г. Тершаковець почав співпрацювати на політичній ниві з тодішнім послом до Галицького сейму від Рудеччини о. Степаном Онишкевичем. У 1901 р. він збирав кошти на сецесійний фонд, організовував віча на підтримку сецесії українських студентів зі Львівського університету, а 1902 р. – рільничий страйк. На поч. ХХ ст. Г. Тершаковець набув досвіду політичного діяча та провідника селянства. Його зростаючий авторитет засвідчує перемога над графом Олександром Скарбеком під час виборів до Галицького сейму 1913 р.²⁶ Окрім Г. Тершаковця, до

²⁵ Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини і Буковини в революції 1918–1919 рр. / О. Павлишин // Україна модерна. – Л.: [б. в.], 2000. – Ч. 4–5. – С. 187–245.

²⁶ Нові почесні члени «Просвіти». Гринь Тершаковець // Народний ілюстрований календар товариства «Просвіти» на переступний рік 1928: ювіл. видання з нагоди 60-ліття «Просвіти» і 50-ліття календаря. – Л.: [б. в.], 1927. – С. 258–262.

Галицького сейму тоді ж увійшли Тимотей Старух, Павло Думка, Гриць Дувіряк.

Соціальна база українського руху в Галичині зростала й оформлялась в інституційному плані. У Львові 1 грудня 1912 р. було створено Український січовий союз. До початку Першої світової війни січовий рух уже об'єднав тисячі галицьких і буковинських юнаків і юнок²⁷. Головними організаційними засадами січового руху, котрі впроваджували, згідно зі статутом, його організатори, були: добровільність, взаємодопомога, рівність, повага до закону й установлених правил поведінки у суспільстві, пошана власної та чужої гідності, моральність, чесність, патріотизм²⁸. У такий спосіб серед найширших верств українського населення почали формуватися зародки громадянського суспільства.

У грудні 1912 р., який О. Степанів назвала влучно «часом розбудження і скристалізування військової думки серед загалу молоді і львівського жіноцтва», у Львові, в приміщенні «Сокола», відбулася нарада з участю представників українських жіночих організацій: Жіночої громади, Жіночого кружка Українського педагогічного товариства і секції студенток. Учасники наради ухвалили такі резолюції:

«1) Довірочні збори українського жіноцтва, зібраного у Львові 14.XII.1912, оцінюючи вагу теперішньої політичної ситуації в краю, взивають загал жіноцтва зорганізуватися в краю громаду, що обійме своєю діяльністю всі обласні, на яких жіноча праця у воєнний час може принести найкращі плоди та підпомагати морально і матеріально діяльність мужеських організацій.

2) Довірочні збори взивають загал жіноцтва в краю, щоб скрізь, куди тільки сягають його впливи, ширило політичну свідомість в душі резолюцій ухвалених з'їздом українських нотаблів з 7.XII., себто щоби звертало симпатії загалу

²⁷ Литвин М.Р. Українські січові стрільці / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – Л.: Знання, 1992. – С.6. (48 с)

²⁸ Гуйванюк М.Р. Січовий рух у Галичині й на Буковині (1900–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М.Р. Гуйванюк; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: [б. в.], 2002. – С. 16. (21 с.)

мас на случай оружного конфлікту з Росією в сторону Австрії, як довго її інтереси згідні з інтересами українського народу і з його національним достоїнством.

3) Довірочні збори ухвалюють звернутися через свої делегатки до представників наших політичних партій, щоби в проєктованій міжпартійній Національній Раді узглядли також участь жіноцтва»²⁹.

Окрім цих резолюцій, збори постановили організувати роботу на провінції, доручити місцевим філіям жіночих організацій звернути увагу на згуртування широких верств жіноцтва, насамперед через улаштування лекцій, здійснення освітньої роботи і самаритянських курсів.

Для виконання цих постанов було обрано комітет, куди увійшли представники українського жіноцтва Галичини³⁰.

Не залишалася осторонь від політичного життя й українська студентська молодь. Улітку 1913 р. у Львові відбувся її з'їзд, який прийняв ухвалу:

«1. З огляду на те, що ні українська політика російсько-го лібералізму, зараженого імперіалістичними ідеями «великої Росії», ні соціальна структура царату, ні політичні інтереси російського міщанства взагалі, яке трактує Україну як свою колонію, не лишають жодної надії на можливість нормального і спокійного розвою для нашої нації в межах Російської імперії, ба навіть і в Галичині; з огляду на те, що розвій Австрії, де живе значна частина нашого народу, в напрямі федерації вільних націй створює з неї природний центр політичної гравітації для цілої нашої нації, і з огляду на те, що теперішня міжнародна ситуація то є загострення міжнародних, а спеціально австро-німецько-російських антагонізмів, якнайліпше сприяє отриманню української квестії з квестіями міжнародної політики, вбачаємо конечним боротися за програму політичного сепаратизму від Росії.

2. З'їзд українського студентства сподівається, що головним союзником у тій боротьбі буде щиро демократична і справді поступова частина польської суспільності.

²⁹ Степанів О. Напередодні великих подій. Власні переживання і думки, 1912–1914 / О. Степанів. – Л.: Червона Калина, 1930. – С. 6. (45 с.)

³⁰ Там само. – С. 10.

3. Акцією, що могла б служити наміченій цілі, з'їзд вважає поборювання московських впливів в австрійській Україні і широку пропаганду політичного сепаратизму від Росії за кордоном, як також і мілітарне виховання молодіжи.

4. Стремлячи до сеї цілі, українська молодіж не повинна спускати з ока питань біжучої політики, беручи активну участь у щоденній політичній боротьбі як по сеї, так і по отой бік кордону»³¹.

Польський дослідник Степан Заброварний зазначає, що український рух напередодні (Першої світової. – Авт.) війни вирізнявся великим рівнем спеціалізації новостворених інституцій, тенденцією до об'єднання однорідних організацій у централі, а також творенням політичних партій і парамілітарних організацій³².

Український національний рух у Галичині розвивався, тісно взаємодіючи з польським. У процесі посилення українських змагань, що стимулювалися реформою конституційно-парламентському устрою 1907 р., міжнаціональні зв'язки у Галичині загострювалися.

Однак, поряд із конфронтаційною лінією, в українсько-польських відносинах простежувалися й спроби порозуміння, які зводилися переважно до отримання галицькими українцями поступок у сфері національної культури в обмін на їхню тимчасову відмову від домагань здійснити політико-адміністративний поділ краю на українську та польську провінції.

Спроби українсько-польського порозуміння були вагомим чинником розвитку українського і польського національного рухів, сприяли чіткішому усвідомленню національних інтересів. На межі ХІХ–ХХ ст., зокрема після запровадження загального голосування до австрійського парламенту, українсько-польське протистояння набуло характеру боротьби за чіткий вибір національної ідентичності всіма мешканцями Східної Галичини.

³¹ Шляхи. – 1913. – С. 4.

³² Zabrowarny S. Instytucjonalny rozwój ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1864–1914 / S. Zabrowarny // Варшавські українознавчі записки. – Варшава: [б. в.], 1994. – Ч. 2. – С. 69–81.

Українсько-польське протистояння найбільше виявилося після вбивства у 1908 р. українським студентом Мирославом Січинським галицького намісника Анджея Потоцького. Свій учинок М. Січинський пояснював необхідністю відплати полякам за порушення виборчого закону й жертви українців на виборах до Галицького сейму 1908 р. Після того керівникам провінції вдалося спрямувати українсько-польське протистояння у легальне русло.

Отже, український рух у Галичині в другій пол. XIX ст. – до початку Першої світової війни – динамічно розвивався в інституційному й соціальному напрямі. Участь українців в органах державної влади та самоврядування через несправедливе виборче законодавство була незначною. Однак українські діячі краю набували організаційного досвіду в освітній, культурній, політичній та економічній діяльності. Саме у такий спосіб лідери українських організацій виявляли себе в різних сферах національного життя. Навички адміністрування, здобуті в різноплановій національній роботі, придалися їм згодом у період Визвольних змагань та були зреалізовані на посадах органів влади й управління ЗУНР.

8.2. Формування української партійно-політичної системи

Якісно новий, масовий етап західноукраїнського руху розпочався наприкінці XIX ст., коли в Галичині утворилися українські політичні партії європейського зразка. Першою стала Русько-українська радикальна партія (РУРП), (згодом перейменована на Українсько-радикальну партію (далі – УРП). Менше 30 осіб були присутніми на її установчому з'їзді, що відбувся у Львові 4–5 жовтня 1890 р.³³. Радикальна партія

³³ Химка Д.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890) / Д.-П. Химка; наук. ред. О.С. Жерноклеєв. – К.: Основні цінності, 2002. – С. 203. (327 с.)

сформувалася з молодіжних гуртків, організованих у Галичині під впливом Михайла Драгоманова. Засновниками партії стали І. Франко, М. Павлик, С. Данилович, Є. Левицький.

Установчий з'їзд ухвалив програму-максимум та програму-мінімум. Перша проголошувала постулати соціалізму, колективної власності та громадської автономії, а друга пропонувала в економічній частині серію реформ, спрямованих на запобігання швидкій пролетаризації сільського населення. Програма містила пропозиції запровадити замість податку на власність прогресивний податок на дохід³⁴. Важливо, що у програмі-мінімум записано: розвиток народних мас можливий тільки на національному ґрунті, тому партія прагне в національних справах до піднесення почуття національної самосвідомості й солідарності в масах усього українського народу³⁵.

Однак єдності в партії не було. У 1893 р. ідейні розходження в УРП поглибилися, що згодом призвело до повного розколу. З неї у 1895 р. вийшов І. Франко. Її ліве крило почало дотримуватися позицій соціал-демократії, а праве тяжіло до буржуазного лібералізму. Однак УРП дала відчутний імпульс суспільно-політичному життю краю. Саме під її впливом 1891 р. у Стрию відбулося перше віче українок, відкрилася українська гімназія у Коломиї, запроваджувалася фонетика українського правопису.

Активізація українського суспільно-політичного руху в Галичині наприкінці ХІХ ст. висувала на порядок денний питання про утворення потужної партії з національно-демократичними ідеалами. Уже з початку 90-х років розпочалося організаційно-політичне оформлення національно-демократичного руху, до прихильників якого належали більшість діячів народовецького напрямку, частина радикалів і також окремі діячі, котрі в минулому дотримувались москвофільських позицій. Зрештою, з ініціативи В'ячеслава Будзиновського, Костя Левицького, Євгена Левицького, Володимира Охрімовича, Юліана Романчика, О.С. Стефано-

³⁴ Химка Д.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890) / Д.-П. Химка. – С. 204.

³⁵ Там само.

вича 26 грудня 1890 р., унаслідок злиття національно-радикального крила УРП та низки народовецьких діячів, утворилася Українська Національно-демократична партія (далі – НДП)³⁶.

На першому з'їзді був утворений т. зв. Тісніший народний комітет, який очолив Ю. Романчук (у 1907 р. партію очолював К. Левицький). Заступниками голови обрано М. Грушевського і А. Борковського; членами комітету – К. Левицького, В. Нагірного, В. Охрімовича, І. Франка, Є. Левицького, О. Темницького, О. Стефановича³⁷.

З-поміж причин, які призвели до розпаду УРП і утворення УНДП, назвемо передусім ту, що в діяльності Радикальної партії виявилися суперечливі тенденції: поряд із розгортанням радикального руху й охопленням ним широких мас українського населення виявилася політична диференціація всередині самої УРП. До цього призвели соціально-економічні, політичні й ідеологічні чинники³⁸.

Не будемо забувати і про розчарування української інтелігенції результатами політики « нової ери » – угоди між галичанами й австрійським урядом, унаслідок чого українці отримали лише одну кафедру в університеті (її очолив М. Грушевський), кілька шкіл і товариств, та діями австрійського уряду, який підтримував польську шляхту в її боротьбі проти українських прагнень. Чітко означені національно-демократичні засади УНДП підтримували І. Франко та М. Грушевський.

Формування у другій пол. ХІХ ст. робітничої верстви у Галичині, початок у цьому краю та сусідній Буковині масового робітничого руху й поширення соціалістичної ідеології створило історичні передумови для зародження на українських землях Австро-Угорщини соціал-демократичного руху. Він виник і розвивався під безпосереднім впливом західно-європейської соціал-демократії. Біля витоків цього руху сто-

³⁶ Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права / Б.Й. Тищик. – Л.: Тріада плюс, 2004. – С. 82. (392 с.)

³⁷ Там само. – С.84.

³⁸ Кугутяк М. Радикальна партія в Східній Галичині / М. Кугутяк // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 55–62.

яли видатні українські громадсько-політичні діячі Іван Франко та Михайло Павлик³⁹.

«Молоді радикали», котрі вийшли з РУРП, 1899 р. створили Українську соціал-демократичну партію (далі – УСДП). У її програмі відбилися ідеї соціаліста Ю. Бачинського, який ще у 1895 р. в праці «Україна irredenta» висунув концепцію політичної самостійності України.

Зусиллями Олександра Барвінського у Львові 1896 р. було сформовано політичну організацію «Католицький руський народний союз». Він мав на меті дбати на католицьких засадах про релігійно-моральні, народні, політичні й економічні справи українського населення Галичини. Для підсилення політичної ідеології новоутвореної партії вирішили видавати партійний орган «Руслан»⁴⁰.

Вагомою складовою політико-партійної системи Галичини стало творення централей партій разом із місцевими осередками. У Радикальній партії часто функції осередків у сільській місцевості виконували організації товариства «Січ»⁴¹. У соціал-демократів місцевими осередками нерідко служили профспілкові організації⁴².

Найрозгалуженішою виявилася мережа місцевих органів УНДП. Широкомасштабну діяльність, спрямовану на охоплення організацією всього краю, партія розпочала у 1902 р. Нова програма розширення партійної організації, розроблена політичним проводом, акцентувала діяльність на повітовому та громадському рівнях. Задля успіху просування на провінції партія скористалася оригінальними методами – відкрила при партійних осередках канцелярії надання безплатної юридичної допомоги селянам, а також сприяла діяльності українських кооперативних організацій. За порівня-

³⁹ Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899–1918) / О. Жерноклеєв. – Вид. 2-ге, доповн. – К.: Основні цінності, 2000. – С. 138. (168 с.)

⁴⁰ Історія політичної думки галицьких українців. – С.289–290.

⁴¹ Гуйванюк М.Р. Січовий рух в Галичині й на Буковині (1900–1914 рр.) / М.Р. Гуйванюк: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці: [б.в.], 2002. – С. 15.

⁴² Босак О.І. Українська соціал-демократична партія в соціальному і національному рухах Галичини (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / О.І. Босак: – автореф. дис. ... канд.іст.наук. – Л.: [б. в.], 2003. – С. 10.

но короткий час така активна діяльність на місцях забезпечила партії тверду опору в українському середовищі на провінції, перетворивши УНДП на наймасовіший український політичний рух Галичини⁴³. Постійна перевага націонал-демократів на виборах до австрійського парламенту та Галицького сейму засвідчила міцні позиції партії.

Підсумовуючи вагомість творення партійних структур в українському русі Галичини, Д.-П. Химка зауважив: «Галичина з 60-х до 90-х років XIX століття пройшла шлях від суспільства, яке цілком перебувало під контролем традиційної еліти польської нації, до більш складного державного утворення. Русини зробили вагомий крок і утворили в Галичині два національні суспільства. В середині цих двох суспільств інтелігенція і робітничий клас відігравали дедалі важливішу роль»⁴⁴. У повсякденній практичній діяльності увага українських соціал-демократів зосереджувалась на організації страйкової боротьби робітників та селян за поліпшення умов і оплати праці, а також їхнє ангажування до масових акцій робітничої та селянської солідарності, до участі у вічах і демонстраціях, виборчих кампаніях, житті професійних спілок⁴⁵.

Русофільський напрям українського руху Галичини з 1900 р. представляла Руська народна партія. Однак уже в 1907 р. вибори до австрійського парламенту, що вперше відбулися на основі загального, рівного, безпосереднього і таємного виборчого права, засвідчили серйозну перевагу українського національного табору. Поразку москвофілів підтвердили вибори 1908 р. до Галицького сейму.

Програмні документи західноукраїнських партій визначали стратегічною метою кожної здобуття незалежної, соборної, демократичної Української держави. Так, у програмі УНДП наголошено: «Остаточною метою наших народ-

⁴³ Расевич В.В. Українська націонал-демократична партія (1899–1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В. Расевич; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Л.: [б. в.], 1996. – С. 14. (22 с.)

⁴⁴ Химка Д.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині / Д.-П. Химка. – С. 217.

⁴⁵ Босак О.І. Українська соціал-демократична партія в соціальному і національному русах Галичини / О.І. Босак. – С. 15.

них змагань є дійти до того, щоб цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм, в яким би загал народу на свою загальну користь орудував всіма своїми справами: культурними, економічними і політичними»⁴⁶.

Усі названі українські політичні партії мали лише одну організаційну базу – галицьку, не поширюючи свою діяльність у Наддніпрянську Україну. Проте їхній ідеологічний характер був виразно соборницький, оскільки стратегічні цілі мали на меті розвивати всеукраїнську культуру та збудувати самостійну соборну Українську державу. Всі партії оперативно відгукувалися на події суспільно-політичного життя Наддніпрянщини й підтримували зі східноукраїнськими громадськими діячами постійний ідейний та особистий зв'язок. Скажімо, обидві ліві партії – соціал-демократи та радикали – мали симпатиків у підросійській Україні, їхню літературну та матеріальну підтримку⁴⁷.

Наприкінці XIX – поч. XX ст. епіцентр українсько-польського протистояння переноситься у представницькі органи Австро-Угорської імперії – Державну раду, в якій після виборів 1907 р. українці стали вагомим чинником, і Галицький сейм.

Боротьба за виборчу реформу до Галицького сейму на поч. XX ст. стала першочерговим політичним завданням українського руху краю. Домагаючись реформи крайового статуту, особливо зміни закону про вибори до сейму, українці прагнули відмови поляків від монополії на владу в Галичині.

Вагомим здобутком галицьких українців стало ухвалення компромісного варіанта сеймової реформи, що увінчалася польсько-українською угодою, згідно з якою українцям гарантовано 27% депутатських мандатів. Сеймова реформа була затверджена 14 лютого 1914 р. Нова виборча система передбачала для українських депутатів 62 мандати

⁴⁶ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали: у 3 т. / упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т. 1. – С. 57. (510 с.)

⁴⁷ Стахів М. Українські політичні партії в соціологічній висвітленні / М. Стахів. – С. 70.

до Галицького сейму. Хоч поляки і надалі зберігали свою більшість у сеймі, українці мали змогу впливати на його рішення з принципових питань, відкрито декларувати свої економічні й політичні вимоги. Однак перешкодою реалізації нової ординації стала Перша світова війна.

Виборча реформа продемонструвала зростаючу силу українського руху, довела на практиці можливість між-національного компромісу.

Розвиток українського політичного життя у Східній Галичині засвідчив переваги австрійської конституційної школи над правовим нігілізмом, де формувалися українські політики в умовах царської Росії⁴⁸. Утворення української партійно-політичної системи наприкінці XIX – поч. XX ст. підняло національний рух на якісно новий рівень політичного життя. Формування мережі місцевих осередків політичних партій у Східній Галичині створювало передумови для подальших змін.

8.3. Консолідація національно-патріотичних сил українських земель Австро-Угорщини в роки Першої світової війни

На поч. XX ст. у тій частині України, яка входила до Австро-Угорщини, в зв'язку з історичними обставинами український рух зріс політично та соціально, ставши цілеспрямованим, усвідомленим. Тут, зокрема в Галичині, сформувався широкий спектр політичних партій – представників усього українського населення краю. Були створені широкі мережі просвітніх і кооперативних організацій.

Одночасно в Європі розгорнулися події, що спричинили Першу світову війну. Так, 28 червня 1914 р. у м. Сараєво

⁴⁸ Шевченко В. Українська Центральна Рада та політичні партії / В. Шевченко // Центральна Рада і український державотворчий процес: (до 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наук. конф. Київ, 20 березня 1997 р.: у 2 ч. – К.: [б. в.], 1997. – Ч. 1. – С. 185–195. (233 с.)

(Боснія) сербський студент Г. Принцип убив спадкоємця австрійського престолу ерцгерцога Ф. Фердинанда. Це була відплата за прилучення Боснії та Герцеговини, всупереч протестам Сербії, до Австро-Угорської імперії.

Згодом з'ясувалося, що сербський уряд знав про підготовку замаху, але не зробив жодних кроків, аби запобігти цьому. Після обміну нотами 23 липня Австро-Угорщина під тиском Німеччини направила Сербії, яку підтримувала Росія, гострий ультиматум. Сербія не виконала його, оскільки він порушував її суверенітет – повністю неприйнятною з точки зору міжнародного права була австрійська вимога про згоду Сербії на проведення слідчих дій австрійською поліцією на сербській території щодо сербських громадян.

У відповідь на відмову Австро-Угорщина оголосила війну Сербії. Зазначимо, однак, що убивство в Сараєво стало лише формальним приводом до війни. Європейські країни готувалися до неї вже давно – ще від Франко-пруської війни 1870–1871 рр. Інтереси різних країн, передусім економічні (боротьба за ринки збуту, домінують в європейській і світовій торгівлі) й політичні (захоплення нових територій, колоній), зумовили поділ Європи на конфронтуючі табори – блоки. З одного боку, Німеччина, Австро-Угорщина й Італія створили Троїстий союз, а Франція, Велика Британія та Росія, з іншого, уклали в 1907 р. так звану Сердечну угоду – Антанту.

Німеччина 1 серпня 1914 р. оголосила війну Росії, 3 серпня – Франції, а 4 серпня Англія оголосила війну Німеччині. У жовтні 1914 р. Троїстий союз підтримали Туреччина і Болгарія (Італія залишалася нейтральною). Однак у травні 1915 р. до Антанти перейшла Італія, у серпні 1916 р. на її боці виступила Румунія, у квітні 1917 р. – США. Війна перетворилася на світову: до неї вступили 33 країни. Було мобілізовано понад 73,5 млн осіб, у тому числі в країнах Антанти – 48,3 млн, Троїстого союзу – 25,1 млн. Понад 3,5 млн українців у російській армії та 250 тис. в австро-угорській опинилися по обидва боки фронту й змушені були воювати за чужі інтереси.

Вкажемо, що українські політичні партії Галичини ще до початку війни висували в своїх програмах ідеї, спрямовані на захист інтересів українського народу. Конкретні вимо-

ги з цього питання зводилися до: територіальної та національної автономії Галичини (Українська Радикальна партія), створення окремої української провінції в Австрійській державі (Національно-демократична партія), окремої української національної держави в межах Австро-Угорської Федерації (Українська соціал-демократична партія). Однак шляхи, форми і засоби реалізації програмних вимог не визначалися, що й утруднювало їхню реалізацію.

Від початку Першої світової війни західні українці підтримали Австро-Угорську монархію. Справа в тому, що під тиском німців, котрі ще з часів Бісмарка виношували ідею створення між Європою й експансіоністською Росією буферної Української держави, австрійський уряд пообіцяв після війни розділити Галичину на українську та польську, надавши українцям права автономії. Окрилені обіцянками уряду, галичани 1 серпня 1914 р. створили у Львові з представників основних українських партій – Національно-демократичної, Радикальної та Соціал-демократичної (4 – від кожної) – Головну українську раду (ГУР)⁴⁹.

Її очолив К. Левицький, один із найвидатніших галицьких політиків, який був головою НДП і Української парламентської репрезентації у Віденському парламенті. Його заступниками стали М. Ганкевич та М. Павлик, секретарем ГУР – С. Баран, членами – І. Боберський, М. Балицький, М. Лагодинський, М. Левицький, Т. Мелень, В. Темницький, К. Трильовський, В. Старосольський, Л. Цегельський, І. Кивелюк.

Усвідомлюючи непримиренну ворожість російського царизму до ідей суверенності України, а також відносну терпимість Австро-Угорщини до ідеї української автономії, західні українці ще напередодні війни запевнили австрійський уряд у своїй толерантності. Галицька молодь гаряче відреагувала на заклик сформувати власні збройні сили.

Уперше в новітній історії була створена українська військова частина – добровольчий легіон УСС, який отримав бойове хрещення у битвах з російською армією 1914–

⁴⁹ Див.: Тищик Б. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923) / Б. Тищик. – С. 100.

1915 рр. Діяльну участь у його створенні й на бойовому шляху взяли члени УСДП Т. Мелень, П. Дідушок, І. Сіяк, В. Старосольський⁵⁰.

Одночасно емігранти-наддніпрянці 4 серпня 1914 р. заснують за ініціативою Д. Донцова та В. Дорошенка Союз визволення України (СВУ), «позапартійну політичну репрезентацію» великої України для пропаганди ідеї самостійності, розраховуючи на допомогу Німеччини й Австро-Угорщини. До ГУР увійшли також дві особи зі СВУ⁵¹.

З метою забезпечення міжнародної підтримки союзників українського питання на майбутній мировій конференції представники ГУР та СВУ вирушили до Болгарії та Туреччини, де заручились попередньою підтримкою керівників урядів цих країн.

Здавалося, для української справи в Галичині вимальовуються обнадійливі перспективи. Однак із бойовими діями розпочалось жорстоке переслідування українців польсько-австрійською адміністрацією. Урядові чиновники, зокрема польські шовіністи, зчинили пропагандистський галас довкола легенди про «руську зраду». Зачіпкою для них стало те, що в Києві ще до війни з числа галицьких москвофілів, котрі емігрували до Росії, було утворено «Карпаторусский освободительный комитет». Він 29 липня 1914 р. видав відозву, закликаючи галичан привітно зустріти російську армію й переходити на її бік⁵². Окрім того, його представники допомогли штабові Південно-Західного фронту підготувати книжку «Современная Галиция», де зазначались адреси галицьких москвофільських організацій та їхніх членів і тенденційно характеризувалися українські установи, політичні партії, греко-католицька церква та її діячі.

⁵⁰ Див.: Українські січові стрільці, 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича. – Репринт. відтворення вид. 1935 р. – Л.: Слово, 1991. – 160 с.

⁵¹ Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен: [б. в.], 1976. – Т. 2. – С. 444. (608 с.); Українські відпоручники в Болгарії і Туреччині // 3 великого часу: воєнний літ.-наук. зб. / упоряд. Василь Лукич. – Л.: [б. в.], 1916. – С. 138–144.

⁵² Див.: Тищик Б. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923) / Б. Тищик. – С. 103.

Отже, галицьке москвофільство, якому петербурзькі царедворці відводили провідну роль у придушенні українства в Галичині, спритно використали поляки як привід для здійснення того самого плану. Це влаштувало й австрійську владу, оскільки було на кого списати катастрофічні поразки початкового періоду війни. Міф про «українську зраду» радо підхопили і в низах, і на вищих щаблях влади. Правлячі кола звинувачували українців у політичній непевності, підтримці Росії, ототожнюючи їх загалом із москвофілами. Концентраційні табори у Талергофі, Терезієнштадті, Глюнді, Гнаві були переповнені українцями.

Першими в світовій історії апробували концентраційні табори для ізоляції мирного (але недружнього населення) англійці під час англо-бурських воєн в Південній Африці. З початком Першої світової війни цей «винахід» перейняла Австро-Угорщина. Так, лише у Талергоф наприкінці 1914 р. кинуті понад 8 тис. українців із Галичини та Буковини, переважно (понад 70%) селян. Значний відсоток серед в'язнів-українців становили греко-католицькі священики. Сотні людей розстріляно й повішено за рішеннями військово-польових судів відступаючої австро-угорської армії. Особливо жорстокими показали себе угорські гонведи, які таким чином мстилися за русинську підтримку Відня у «весні народів» 1848–1849 рр.

Репресивну антиукраїнську хвилю зі заходу змінила не менш жорстока та жадлива хвиля зі сходу. З вересня 1914 р. російські війська зайняли Львів. Населення краю загалом прихильно поставилося до російських військ, як і більшість російських солдатів до галичан. Однак командування й імперські урядовці мали свої плани. І чи не найголовніше з них – покінчити з австро-угорським українством. Це відверто проголошувалось у виданому Верховним головнокомандувачем російської армії Великим князем Миколою Миколайовичем у маніфесті «До російського народу в Австрії», де висловлювалась радість із приводу, «що весь російський народ об'єднався» і «завершено справу Івана Калити»⁵³.

⁵³ Див.: Тищик Б. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923) / Б. Тищик. – С. 105.

Отже, такі суспільно-історичні реалії, як Україна й український народ російський царизм повністю ігнорував та замінив поняттями «Россия», «единый русский народ». Це переконливо підтверджує і такий факт. Новопризначений губернатор Галичини граф О. Бобринський заявив магістрату Львова: «Галичина і Лемківщина здавна є корінною частиною однієї великої Росії. На цих землях корінне населення завжди було російським і весь устрій повинен бути заснований на російських засадах. Я буду тут впроваджувати російську мову, закон і устрій»⁵⁴.

Російська адміністрація, в гострому антиукраїнстві підтримувана галицькими москвофілами, повністю порозумілася з польськими «ендеками». Розпочався широкий наступ на все українське. «У всіх ворогів українства, – зазначає М. Грушевський, – заявила тверда надія і навіть певність, що тепер можна буде задавити українство до решти в самім жерелі його, яким уважали вони Галичину і на всій Україні Російській. «Кінець українству» – таке було гасло російської адміністрації»⁵⁵.

Безвідкладно закривали всі українські установи, бібліотеки, видавництва, газети, школи, в тому числі «Просвіту», НТШ. На споконвічній українській землі заборонили використовувати українську мову, хоча польської така заборона не стосувалась. Для вчителів у Львові, Києві, Петербурзі спішно відкривали курси російської мови, друкували російські підручники. Розпочалися масові обшуки, арешти, депортації в Росію, зокрема у Сибір, української інтелігенції. За короткий час було депортовано понад 12 тис. осіб, а 19 вересня 1914 р. заарештовано митрополита А. Шептицького та вивезено у Суздаль, де він перебував до 1917 р., а також ректора Львівської семінарії о. Й. Боцяна й інших представників вищого греко-католицького духовенства⁵⁶. Насильно насаджувалось російське православ'я. До Галичини було скеро-

⁵⁴ Осечинський В.К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму / В.Осечинський. – Л.: [б. в.], 1954. – С. 109. (188 с.)

⁵⁵ Грушевський М. Люстрована історія України / М. Грушевський. – К.; Л.: друк. С.В. Кульженко, 1913. – 528 с.

⁵⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. – С. 445.

вано сотні православних священників на чолі з українофобом архієпископом В. Євлогієм.

Улітку 1915 р. розпочався контрнаступ німецько-австрійських військ. Відступ російської армії став для українського населення Галичини, Буковини, Волині, Холмщини новою трагедією. «Масово вивозились мистецькі і культурні цінності, – зазначає дослідник М. Кугутяк, – грабувались українські бібліотеки, музеї, галереї. Цілими партіями жандармерія вивозила в глибину Росії «політично ненадійних» галичан. Виїжджали також всі, хто боявся приходу австрійсько-польської адміністрації, німецьких і угорських військ. Змушені були виїжджати і десятки тисяч галицьких та буковинських селян, які перейшли на православну віру, спокусившись на обіцяну землю і гроші в Росії»⁵⁷. В антисанітарних умовах, від голоду і хвороб чимало їх загинуло ще в дорозі. Лише через Київський комітет допомоги пройшло понад 3 млн таких «виселенців із західноукраїнських земель»⁵⁸.

Із цього приводу М. Грушевський доходить висновку: «Страшна й неймовірна була ся руїна, якої Україна не знала, здається, від руїнного згону 1670-х років. Вона падає тим тяжчою плямою на всіх її привідців, що тут було багато не тільки глухоти і нерозуміння, а й злого намислу на українство почавши від тих, що збиралися, користаючи з війни, винищити весь культурний український засіб і кінчаючи тими, що задумували опорожнені виселенцями простори заселяти польськими поселенцями, для скріплення свого польського елемента»⁵⁹.

Перелом, який розпочався на австро-російському фронті наприкінці весни 1915 р., вселив нові надії в українців. Для розширення бази українського руху, піднесення авторитету і значення представницького органу українців 5 трав-

⁵⁷ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ: [б. в.], 1993. – С. 126. (200 с.)

⁵⁸ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т. 1. – С. 11–12. (437 с.)

⁵⁹ Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатком Нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919 / М. Грушевський. – Нью-Йорк: Рада Оборони і Допомоги Україні Укр. Конгресового комітету Америки, 1990. – С. 529–530. (560 с.)

ня 1915 р. ГУР було реорганізовано в ЗУР, куди ввійшли: 21 представник – від Галичини, 7 – від Буковини і 3 – від СБУ. Головою президії ЗУР обрано К. Левицького, заступниками – М. Василька (Буковина), Л. Бачинського, Є. Петрушевича, М. Ганкевича й О. Скоропис-Йолтуховського (СБУ). Наголосимо, що ЗУР стала репрезентантом усього українського народу. Вона оголосила 12 травня 1915 р. програмну декларацію до всіх народів світу, стверджуючи: її метою, як і колишньої ГУР, є створення самостійної держави у «російській» Україні й автономії для українського народу в Австро-Угорщині⁶⁰.

Від австрійського уряду ЗУР вимагала конкретних дій, спрямованих на відбудову зруйнованої економіки Галичини, поділу її на східну та західну, тобто українську й польську. Представники ЗУР на зустрічі з прем'єр-міністром Штірком, новим міністром закордонних справ Буріяном домагалися запровадження української адміністрації на відвоєнованих Волині, Холмщині й Підляшші, скерування туди УСС, а не польських легіонів. Однак ці вимоги австрійський уряд не підтримав⁶¹.

Для глибшого розуміння перипетій боротьби українців за власну державність на теренах Західної України треба мати на увазі, що більшість членів і керівників українських представницьких органів, лідерів партій були австрофілами, чесними, розважливими й авторитетними людьми. Вони сподівалися на ласку цісаря, оббивали пороги урядових установ, просиджували в приймальнях сановних осіб, будучи переконаними, що лагідністю, толерантністю і терпінням можна досягти бажаного результату. Обставини, проте, вимагали іншого – енергійно працювати ліктями, домагатись свого за будь-яку ціну. Це, до речі, успішно робили поляки. Вони розгорнули широку антиукраїнську наклепницьку агітацію, масштабну позакулісну діяльність, аби створити негативний образ України й українця, передусім в очах німців і австрійців.

⁶⁰ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали. – Т. 1. – 510 с.

⁶¹ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 / К. Левицький. – Л.: Червона Калина, 1928. – С. 33–34. (776 с.)

Загальна українська рада звернулася до цивілізованих народів світу із заявою про винищення українського народу Москвою, яка зазіхає на Галичину, Буковину і східно-північну частину Угорщини (мова про Карпатську Україну). В заяві вказувалося: «Хочемо бути власними господарями на своїй землі. Хочемо жити в родині рівних і вільних народів. Бажаємо уживати свободу, духовні сили народу і матеріальні засоби нашого краю без перешкод для нашої власної користі й усього людства». Меморіал підписали галицькі та буковинські українські лідери К. Левицький, М. Василько, Л. Бачинський, М. Ганкевич, М. Меленевський, Я. Весоловський і В. Темницький⁶².

Представники ЗУР вели переговори з австрійським урядом, домагаючись поширення українських впливів на Холмщину та Волинь. Однак у кінцевому підсумку досягли небагато: в Галичину замість намісника-поляка призначено німця Коларда; легіон УСС перетворено на полк УСС.

Після відходу російської армії з Галичини ЗУР розпочала проект розбудови в краю національних органів влади, які би мали паралельний характер з існуючими австрійськими інституціями. Відповідно до цього проекту створювалася так звана Делегація ЗУР у Галичині. У такий спосіб українці намагалися управляти в тих сферах, котрі вони вважали особливо вагомими для національних інтересів.

У Центральному державному історичному архіві України м. Львова зберігається ухвалений політичним провідом документ про Делегацію ЗУР. У ньому зазначено: *«На час, доки ЗУР і її Президія не перенесе свого осідку з Відня до Львова, у Львові твориться для практичного виконання завдань ЗУР і організації в краю Делегація ЗУР, до котрої входять: М. Ганкевич, О. Назарук, С. Голубович, С. Баран, В. Панейко, В. Бачинський. Провід у сій делегації очолює Президія ЗУР через голову, коли той перебуває у Львові, а під час його відсутності – через заступника, перебуваючого постійно у Львові. Участь у засіданнях має право брати кожен*

⁶² Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1993. – С. 66. (414 с.)

член ЗУР, який хоч би тимчасово перебуває у Львові. На важливій засіданні мусять бути запрошені члени Ради, що живуть в Галичині, Буковині.

На провінції у всіх центрах політичних і судових округів оснуються повітові комітети ЗУР із представників тих українських політичних партій, які входять у склад ЗУР. Ці комітети будуть загальною українською репрезентацією повітів і вестимуть загальноукраїнські справи в повіті в рамках статутів ЗУР»⁶³.

Делегація ЗУР заснувала канцелярію з постійним секретарем та фаховими службовцями. При Делегації мали утворитися такі відділи (департаменти):

1. Політичний департамент повинен виконувати функції: негайно організовувати у всіх центрах на провінції (політичних і судових повітах) місцеві комітети ЗУР; оглядати всі політично національні справи в краю; збирати найдокладнішу інформацію з проведення українських і неукраїнських політичних акцій у краю; розсилати відозви та резолюції до ухвал петиції до підпису, скеровувати своїх представників з політичною місією до місцевих комітетів; докладно звітуватися Президії ЗУР у Відні; за дорученням Президії або з власної ініціативи випрацювати політичні реферати і под.; подавати пропозиції та проекти Президії; брати участь у справах, що належать до компетенції ЗУР.

2. Економічний департамент має поділятися на дві секції: а) секція для сіл; б) секція для міст.

Секція для сіл: разом зі «Сільським господаром» здійснює діяльність, спрямовану на економічну відбудову сіл; за співучасті з Ревізійним і Кредитовим союзами займається відновленням та розвитком нових повітових і місцевих економічних та фінансових організацій – кас, спілок тощо.

Секція для міст: апровізує українське населення в містах, відбудовує ремесла, створює спілки, у тому числі підприємців, ремісників, виробників для необхідного забезпечення армії та підприємств, що відбудовують край; економічний

⁶³ Центральний державний історичний архів України, у м. Львові (далі – ЦДІАЛ), ф. 360 (Старосольський Володимир), оп. 1, спр. 13, арк. 14–18.

департамент загалом займається справами, пов'язаними з воєнними кредитами, організовує торгівлю і под.

3. Культурний департамент контролює всі українські культурні інституції, планує та радить, як і на що мають бути використані засоби тих інституцій у столиці й краю, дає пропозиції стосовно управління в цих інституціях, наглядає за їхньою адміністрацією та ін.

4. Шкільний департамент централізує всі справи шкільництва: контролює загальні приватні школи, навчання й виховання у них; формує школи для інвалідів УСС і жовнірів українців, торговельної школи, ремісничої, школи учителів окупованих країв і под.; разом з науковими інституціями підготовляє шкільні підручники для шкіл в окупованих краях і необхідних приладів для навчання.

5. Санітарний департамент контролює санітарні справи українського населення в краю, українських жовнірів у госпіталях, відповідні умови з їхнього оздоровлення, зокрема української шкільної молоді; оскільки державних акцій у цих справах не вистачає, займається налагодженням української санітарної самодопомоги, в тому числі формує рухомі санітарні «експедиції» для подолання поширених хвороб, а також створює необхідні умови для лікування колишніх членів УСС.

6. Департамент окупованих країв займається: зібранням і опрацюванням статистичних матеріалів про окуповані краї; складанням списку всіх осіб-українців різних категорій, котрі б надавалися до праці в окупованих територіях – політичній адміністрації та фаховій інженерії, агрономії, лісівництві, жандармерії, фінансовій сфері тощо; складанням списків осіб, які могли би працювати шкільними інспекторами, вчителями для народних фахових шкіл, учительських семінарій; формуванням списків священнослужителів греко-католицьких і православних; випрацьовуванням продуктів рефератів у справі окупованих країв до уряду; налагоджуванням культурних і торговельно-господарських зв'язків з окупованими територіями; шкільництвом і церковними справами в окупованих краях; очолюванням справ нагальної матеріальної допомоги населенню країв, зруйнованих війною;

опікуванню дітьми-сиротами тих країв; допомогою економічній відбудові на тих територіях»⁶⁴.

Отже, ЗУР почала розбудову національних інституцій управління, котрі за формою мали характер гуманітарної акції, але в кінцевому підсумку створили б таку систему адміністрації, яка б в умовах переходу влади до українців могла б забезпечити функціонування політичної, економічної й соціальної сфер. Однак завершити цей проект ЗУР не вдалося.

Питання розбудови національної культури взяла на себе утворена у Відні 1915 р. Українська загальна культурна рада (УЗКР) за головування Ю. Романчука⁶⁵.

Міжпартійна співпраця у Відні мала також характер міжрегіональної: 16 галицьких і 6 буковинських діячів належали до числа співробітників УЗКР, що діяла під час війни в еміграції на території Австрії та Чехії⁶⁶.

Стосовно організації українського освітнього життя, згадаємо досвід культурно-освітньої праці УСС на Волині, де галицькі вояки засновували українські школи⁶⁷.

Українські сподівання на створення української автономії в складі Австро-Угорщини закінчилися 4 листопада 1916 р., коли Німеччина й Австро-Угорщина пішли назустріч полякам і проголосили десять губерній підросійської Польщі самостійною державою. Водночас імператор Австро-Угорщини Франц Йосиф I пообіцяв полякам перетворити всю Галичину на польський автономний край у складі Австро-Угорщини, а не ділити її, як перед тим передбачалось, на українську та польську.

⁶⁴ ЦДАЛ, ф. 360 (Старосольський Володимир), оп. 1, спр. 13, арк. 14–18.

⁶⁵ Баран С. Австрійські українці на військовій еміграції у Відні в рр. 1914/5 / С. Баран // Ілюстрований народний календар товариства «Прогресу» з терміном на переступний рік 1916. – Відень: [б. в.], 1916. – Р. XXXIX. – С. 164–175.

⁶⁶ Звідомлене Загально-української культурної ради (від 5 лютого 1915 до жовтня 1917 р.). – Л.: накладом Заг.-укр. культ. ради, 1917. – С. 4–5, 8–13, 16–22, 36, 77, 81, 87, 119. (119 с.)

⁶⁷ Волинський записник Дмитра Вітовського / за заг. ред. Я. Малика; авт. передмови Р. Ковалюк. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 63 с.

ЗУР, протестуючи, склала повноваження. Політичний провід краєм взяла на себе Українська парламентська репрезентація у Відні (УПР), створена з депутатів-українців австрійського парламенту, розпущеного на час війни. Очолив її Ю. Романчук, заступником його став Є. Петрушевич⁶⁸.

УПР активізувала боротьбу за політичні права галицьких українців. Однак попередній досвід нічому українських політиків не навчив. Репрезентація обрала проторований шлях – звернулася з маніфестом до українського населення краю, закликаючи його «просити монарха» не віддавати Галичини полякам. Подальші дії Української парламентарної репрезентації, яку на початку 1917 р. очолив Є. Петрушевич, засвідчили, що орієнтація на Австро-Угорщину й надалі залишалася основою її політики.

Війна, де кожна воююча сторона планувала здобути швидко перемогу, набула затяжного характеру. Бойові дії мали перемінний успіх. У травні 1916 р. російські війська здійснили т. зв. Брусиловський прорив, захопивши знову Галичину й Волинь, але незабаром австрійські війська перейшли в контр-наступ і відкинули росіян. Усе це спричинило нові тяжкі наслідки для місцевого українського населення.

Тогочасне російське суспільство ще не оговталось після ганебної поразки у війні з японцями, а вже постала загроза нової катастрофи. На початок 1917 р. обидві воюючі сторони були знесилені й обезкровлені, причому найбільших втрат зазнала імперська Росія – 1,5 млн убитими, 4 млн пораненими і 2 млн полоненими⁶⁹. Сукупність причин, про які вже йшлося, призвела, зрештою, до вибуху Лютневої російської революції. Безперечно, революційні події в Росії позначилися і на Центральних державах, передусім Австро-Угорщині й Німеччині. На численних мітингах, зборах, демонстраціях в Австро-Угорщині населення вимагало хліба, миру, землі, політичних свобод. Пригноблені народи закликали до боротьби за незалежність і власну державність. Що-

⁶⁸ Див.: Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П.Ф.Гураль. – Л.: ЛДУВС, 2008. – С. 359. (468 с.)

⁶⁹ Литвин М.Р. Історія ЗУНР / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – Л: Видавн. фірма «ОЛІР», 1995. – С. 10. (361 с.)

денно вимоги ставали рішучішими й категоричнішими; «клаптикова» Австро-Угорська імперія йшла до краху.

У Львові 1–2 лютого 1917 р. відбулася нарада членів УНДП, де взяли участь близько 150 партійних діячів зі звільнених від російських військ українських повітів Галичини. У нарадах також брали участь послы до австрійського парламенту В. Будзиновський, С. Голубович, О. Колесса, К. Левицький, С. Онишкевич, Л. Цегельський. Після обговорення політичного становища була прийнята запропонована С. Бараном резолюція з вимогою утворення на українських землях Австро-Угорщини в її складі окремого коронного краю.

Виступивши проти приєднання до Польської держави, нарада УНДП ухвалила вимоги до уряду:

1. Утворити на українських землях, у тому числі Холмщині, окрему адміністративну одиницю.

2. Ввести українську мову та діловодство на зайнятих українських територіях; організувати українське шкільництво.

3. Задовольнити релігійні й культурні потреби українського населення.

4. Домогтися негайної господарської допомоги українському населенню на українських землях, відбудови знищених господарств, повернення виселених волинських поселенців на рідну землю⁷⁰.

Водночас у підросійській Україні відбувалися бурхливі події, доленосні для українців. У Києві 17 березня 1917 р. засновано Українську Центральну Раду (УЦР). Після Всеукраїнського національного конгресу (17–21 квітня 1917 р.) вона перетворилась на повноважний представницький орган, революційний парламент України, який взяв на себе керівництво українським національним рухом.

Тимчасовий уряд Росії не зміг справитися з наростаючим хаосом у країні, й 7 листопада 1917 р. крайньо ліві радикали, більшовики, здійснивши антиконституційний переворот, захопили владу в Петрограді. Центральна Рада засудила дії більшовиків, 20 листопада 1917 р. своїм III Універсалом

⁷⁰ Малик Я. Політичні партії в боротьбі за державність на західноукраїнських землях (1917–1919 рр.) / Я. Малик // Другий міжнародний конгрес україністів. – Л.: [б. в.], 1994. – Ч. 2. – С. 15–19.

вона проголосила Українську Народну Республіку (УНР), а наприкінці січня 1918 р. в IV Універсалі проголосила УНР незалежною, самостійною державою.

На мирних переговорах у Бресті УНР виступила окремою, незалежною державою і домоглася вагомих дипломатичних успіхів, про що ми вже зазначали. Згадаємо також, що на цих переговорах українська делегація прагнула вирішити і долю західних українських земель, висунувши вимогу про приєднання до УНР Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини та Підляшшя. Наслідком напружених дебатів між УНР і Австро-Угорщиною став компроміс: Східна Галичина й Північна Буковина мають виокремитися в один коронний край із власним сеймом і адміністрацією.

Ці домовленості австрійський уряд зобов'язувався втілити у життя до 31 липня 1918 р. Вони були оформлені окремим таємним протоколом.

8.4. Листопадовий зрив і народження Західноукраїнської Народної Республіки

Події на Наддніпрянщині сколихнули українство західноукраїнських земель, стимулювали влиття у національно-визвольну боротьбу нових, молодих сил. У всіх верствах українського населення Австро-Угорщини зміцнювалось переконання про необхідність і неминучість об'єднання воедино усіх етнічних українських земель. Показовою з цього погляду є заява сеймового посла Семена Вітика до палати послів у Відні:

«Український народ, який в Австрії числить більш 4 мільйонів, а на Україні більш 40 мільйонів населення, є положеним між слов'янськими державами і межує також з румунськими, турецькими і угорськими племенами. Український народ мусив через сотні літ досвідчувати на собі гніт і поневолення з боку слов'янських правительств і бути ограбленим

з своєї самостійності на цілі століття так само з боку польського, як і російського правительства.

Тому домагаємося права самовизначення також для українського народу. На основі права самовизначення жадаємо далі, щоби австрійсько-угорська і німецька скрита окупація українських областей як наслідок берестейського мирного договору була знесена (...) Український нарід жадає як одинокої умови свого національного життя між свободними державами Європи, сполучення всіх українських областей Австро-Угорщини, Холмщини, Підляшшя і Волині з областями України в Одну самостійну республіканську державу, яка є і остане незалежною від всіх слов'янських і других сусідніх держав...»⁷¹

Не менш рішуче наприкінці 1917 р. звучала ультимативна заява політичного представництва українців у Віденському парламенті про нагальну потребу «побудови українського державного тіла» на основі традицій давнього Галицько-Волинського князівства. Причому наголошувалося, що ця територія як частина неподільної спадщини всього українського народу, може залишитися у складі Австрії, або, за волею українців, бути введена до УНР⁷².

Національна активізація західноукраїнського населення відбулася у 1918 р., що було пов'язано зі загальним революційним процесом, який охопив Східну Європу. Державотворчі здобутки в Наддніпрянській Україні, відомі «14 пунктів» американського президента Вудро Вільсона з визначальною тезою про право націй на самовизначення, де український народ на теренах Австро-Угорської імперії згадувався лише опосередковано, спонукали українські політичні сили до радикалізації дій. На початку жовтня 1918 р., коли офіційний Відень у переддень мирних переговорів з Антантою визнав «14 пунктів Вільсона», від Української парламентської репрезентації (Є. Петрушевич, К. Левицький) було виголошено низку заяв із вимогою негайного утворення української автономії в Австрії⁷³.

⁷¹ Українське слово. – 1918. – 18 жовт.

⁷² Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Відень: [б. в.], 1922. – (Українська Революція. Розвідки і матеріали; кн. 5). – С. 64. (228 с.)

⁷³ Там само. – С. 23.

Австро-Угорська імперія доживала останні тижні. Прагнучи за всяку ціну зберегти монархію, новий імператор Карл I 16 жовтня 1918 р. видав маніфест, погодившись перетворити Австро-Угорщину на федеративну державу. Союзні «коронні» землі одержали право створити власні представницькі органи – «національні ради».

У відповідь на маніфест Українська парламентарна презентація 18 жовтня 1918 р. скликала у Львові в Народному домі загальні збори всіх українських послів Австрійського парламенту (33 особи), Галицького (34 особи), послів до Буковинського сейму (16 осіб), по 3 представники від усіх політичних партій Галичини і Буковини, представників духовенства на чолі з А. Шептицьким, що після Лютневої революції в Росії повернувся до Львова, а також від українського студентства.

На зборах обрано Українську Національну Раду (УНРада), яка 19 жовтня була проголошена на певний період Конституантою і виконувала роль політичного представника українського народу в Австро-Угорщині. Її президентом (головою) обрали Євгена Петрушевича. До складу Конституанти входило 33 українці від обох палат австрійського парламенту. Не було лише тільки представників від Закарпатської України, бо вони не мали своїх обранців до угорського парламенту, а також в цей час в Закарпатті ще не існувало українських політичних партій. Однак група закарпатських громадських діячів надіслала до Конституанти листа, в якому заявляла про своє прагнення разом з галичанами і прикарпатськими українцями належати до Української держави⁷⁴. УНРада проголосила, що Галичина, Північна Буковина й Закарпаття, котрі «творять цілісну українську територію, у конституційовуються... як українська держава», та постановила виробити її конституцію⁷⁵.

Вкажемо, що в УНРаді були представлені всі верстви українського населення Галичини та Буковини: професори, священики, адвокати, вчителі, селяни, робітники, в тому чи-

⁷⁴ Див.: Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П.Ф. Гураль. – С. 361.

⁷⁵ Діло. – 1918. – 20 жовт.

слі відомі політичні, культурні й церковні діячі митрополит Андрей Шептицький, єпископ Григорій Хомишин, віцепрезидент австрійського парламенту Юліан Романчук, Кость Левицький, Микола Василько, Лонгин Цегельський, Євген Левицький, Василь Стефаник, Іван Горбачевський, Степан Смаль-Стоцький, Станіслав Дністрянський, Олександр Колесса та ін.⁷⁶ Більшість з них були переконаними австрофілами.

Головним питанням нарад Конституанти 18–19 жовтня 1919 р. стало обговорення організаційних та політичних завдань⁷⁷. Організаційне питання було вирішене прийняттям Статуту УНРади, перший параграф якого гласив:

«УНР є Конституантою тієї частини українського народу, котра живе в Австро-Угорській монархії на всій його етнографічній території»⁷⁸. У Статуті також означались права й обов'язки УНРади:

«а) виконати в хвилі, яку признається за відповідну, іменем українського народу Австро-Угорської монархії, його право самовизначення та рішити про державну долю всіх областей, заселених тим народом; підприняти усі постанови та заходи репрезентативного, законодавчого та адміністративного характеру, щоби своє рішення перевести в життя»⁷⁹.

Політичним рішенням УНРади стало ухвалення постанови про утворення Української держави на українських етнічних землях у складі Австро-Угорщини та заклик до національних меншин скерувати своїх представників до УНРади пропорційно до кількості населення⁸⁰.

Про цей акт повідомлено австрійського цісаря і видано маніфест до українського народу. Вирішено домагатися від віденського уряду передання влади в Галичині й Буковині УНРаді.

⁷⁶ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії / М. Кугутяк. – С. 135.

⁷⁷ Баран С. Початки організації влади Зах. Української Республіки. Спогади зперед 18-ти літ // Діло. – Львів, 1936. – 1 листоп.

⁷⁸ Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К.: [б. в.], 1992. – С. 92. (267 с.)

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Довідник з історії України (А–Я): посіб. для середніх загальноосвіт. навч. закл. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – С. 929. (1136 с.)

Непевність внутрішнього та міжнародного становища Наддніпрянщини стримувала УНРаду від проголошення негайної злуки західноукраїнських земель з Великою Україною, як того вимагали представники Соціал-демократичної партії. Навколо цього питання розгорілася гаряча дискусія, яка тривала 12 годин. Урешті-решт, вирішили поки що не приєднуватися до України, оскільки в «14 пунктах» президента США Вудро Вільсона народам Австро-Угорщини гарантувалось право на самовизначення, а Росія трактувалась єдиною державою, єдиним народом.

Злука з гетьманською Україною, в середині листопада 1918 р. проголошеної федеративною частиною майбутньої большевицької Росії, загрожувала Галичині опиненням під владою Москви. Окрім того ж, члени Українського національного союзу в Києві, котрі готували в цей час повстання проти гетьмана, просили, щоби Галичина не приєднувалась до гетьманської України і тим самим не зміцнила становища гетьмана⁸¹.

У Народному домі у Львові 19 жовтня 1918 р. відбулися українські національні збори делегатів від Галичини і Буковини. Президент Української національної ради проголосив утворення на західноукраїнських землях Української держави, що було сприйнято присутніми з великим ентузіазмом. Хоча і тут, уже вкотре, виявилось вірогідданське австрофільство лідерів українського руху: вони вирішили звернутися до властей у Відні, аби ті затвердили рішення.

У постанові Української національної ради, зачитаній на зборах, зазначалося: «Українська національна територія уконституується оцим як Українська держава. Визнаються всі національні меншости на цій українській області – при цьому жидів признається за окрему національність – щоб уконституувалися і негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповідаючій їх числу населення. Українська Національна Рада виготовить конституцію для створеної цим способом держави на основах загального, рівного, тайного і безпосереднього пра-

⁸¹ Ярославин С. Визвольна боротьба на Західньо-Українських землях у 1918–1923 рр. / С. Ярославин. – Філадельфія: [б. в.], 1956. – С. 26–29. (182 с.)

ва голосування з пропорційним заступництвом і правом національно-культурної автономії та з правом заступництва при правительстві для національних меншостей»⁸². Це була дійсно історична подія – на землях колись могутньої української Галицько-Волинської держави через багато століть знову відроджувалась українська державність.

Рада утворила три комісії (делегатури) з функціями вищої законодавчої влади: загальну виконавчу, очолену Євгеном Петрушевичем, організаційну з Костем Левицьким (для Галичини і Закарпаття) та Буковини – з Омеляном Поповичем. Була також обрана Президія УНРади, яка представляла УНРаду в період між сесіями⁸³.

У столиці Австрії 25 жовтня 1918 р. організаційно оформилась (українська) т. зв. Віденська делегація. Її основні напрями діяльності визначила прийнята того ж дня відповідна постанова: 1) зосередити зусилля на отриманні від уряду Австро-Угорщини офіційного признання права УНРади на владу в Східній Галичині; 2) розпочати переговори з іншими національними радами колишньої імперії з приводу упорядкування загальних питань і заключення перемир'я; 3) самостійно вести мирні переговори; 4) повідомити про утворення української національної держави в Галичині й Буковині Українську державу.

Віденська делегація 25 жовтня 1918 р. офіційно оголосила про створення УНРади та її державну програму прем'єру австрійського уряду Гусареку і безуспішно домагалася легітимного передання влади в Галичині, Буковині та Закарпатті від австрійського уряду⁸⁴.

Буковинська делегація зорганізувалась 25 жовтня 1918 р. під назвою «Краєвий комітет». Його головою було обрано педагога Омеляна Поповича, заступником – Агенора Артимоновича, секретарями – Михайла Литвиновича та Юрія Сербинюка.

⁸² Ярославин С. Визвольна боротьба на Західньо-Українських землях у 1918–1923 рр. / С. Ярославин. – Філадельфія: [б. в.], 1956. – С. 26–29. (182 с.)

⁸³ Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. / Б.Й. Тищик, О.А. Вівчаренко. – Коломия: Світ, 1993. – С. 18–19. (119 с.)

⁸⁴ Довідник з історії України. – С. 929.

Після отримання українцями влади в Чернівцях та обрання Омеляна Поповича президентом краю «Краєвий комітет» 7 листопада 1918 р. почав називатися «Українська краєва національна рада», яку очолив професор гімназії А. Артимович. Проте в оновленому складі буковинська делегація УНРади діяла недовго. Уже 11 листопада, після окупації Чернівців румунськими військами, більшість делегатів були змушені залишити місто⁸⁵.

На той час Австро-Угорщина фактично уже розпалася, довкола панував хаос, поневолені народи імперії брали владу в свої руки: 24 жовтня 1918 р. проголосила незалежність Угорщина, 28 жовтня – Чехо-Словаччина, 29 жовтня – Сербо-Хорвато-Словенія (згодом – Югославія). Не домігшись нічого у Відні, делегація УНРади 31 жовтня вирушила у Львові на прийом до намісника Галичини графа Гуйна з проханням передати владу в Галичині Українській національній раді. Намісник на це не погодився⁸⁶.

Поляки розгорнули бурхливу діяльність, спрямовану на приєднання до Польщі тих українських земель, на котрих «польська культура здобула собі домінуюче становище»⁸⁷. З цією метою 28 жовтня у Кракові була створена Польська ліквідаційна комісія, яка мала перебрати владу в Галичині й здійснити перехід усього краю до новоствореної Польської держави. Поляки висували аргументи «державотворчої нездатності» галичан та необхідності об'єднання прикарпатських земель у «стратегічну Польщу, яка охороняла б Європу від більшовиків». Польські провідники, передусім Польський національний комітет у Парижі, заручилися підтримкою США і країн Антанти. Приїзд Ліквідаційної комісії до Львова був призначений на 1 листопада 1918 р. Передбачаючи, що українці так просто владу не віддадуть, у ніч з 2 на 3 листо-

⁸⁵ Перші дні листопада в Східній Галичині: матеріали і документи // Літопис Червоної Калини. – Л., 1930. – Ч. 2. – С. 22–23; Ч. 3. – С. 20–21; Ч. 4. – С. 22–23; Ч. 6. – С. 23; Ч. VII–VIII. – С. 29–31; Ч. 9. – С. 22.

⁸⁶ Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. / Б.Й. Тищик. – С. 19.

⁸⁷ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. / О. Кузьма. – Л.: Штука, 1931. – С. 27. (490 с.)

пада у Львові планувався збройний виступ поляків, для чого із військовослужбовців-поляків та цивільного населення спішно організовували бойові групи. Водночас Румунська національна рада у Буковині рішуче боролася за приєднання Буковини до Румунії.

Становище надзвичайно ускладнилося. Незважаючи на зусилля Віденської делегації УНРади, навіть формального передання влади українцям не відбулося.

Аби не допустити переходу влади у Східній Галичині до Польської ліквідаційної комісії, урядникам української національності, котрі працювали в державних установах, було наказано до остаточного передання влади УНРаді виконувати обов'язки австрійських урядників⁸⁸. Львівська делегація 29 жовтня ухвалила «Устав і Інструкції для повітових органів Української національної ради», де були сформульовані способи організації та компетенції створюваних на національній основі повітових, міських і сільських виконавчих структур⁸⁹.

Загалом УНРада діяла невпевнено, зволікала, запобігала перед австрійцями. Рішучість виявили офіцери-українці, котрі служили в австро-угорській армії та легіоні Українських січових стрільців. Молоді, енергійні й рішучі патріотидержавники, вони ще у вересні 1918 р. створили у Львові Українську військову організацію (УВО), яка, по суті, діяла незалежно від Української національної ради. УВО сформувала Центральний військовий комітет на чолі зі сотником УСС Дмитром Вітовським. Сюди входили сотник О. Кузьма, поручники Д. Паліїв, І. Рудницький, Л. Огоновський та ін. Комітет почав організовувати у краї мережу місцевих військових організацій, згуртовувати вояків і офіцерів. Але це робилося надто пізно майже всупереч бажанню політиків із УНРади⁹⁰. Щодо власної збройної сили, то галичани повторювали помилку наддніпрянців, хоча певну основу молоді галицькі військовики все-таки заклали.

⁸⁸ Львівська делегація Національної Ради // Діло. – 1918. – 29 жовт. – 3.

⁸⁹ ЦДАЛ, ф. 581, оп. 1, спр. 93, арк. 12.

⁹⁰ Паліїв Д. Листопадова революція. З моїх споминів / Д. Паліїв. – Л.: [б. в.], 1929. – С. 8–9.

Виникла ситуація, коли зволікання було рівнозначним загибелі. Останні приготування до виступу М. Литвин і К. Науменко описують так: *«Похмурого дощового надвечір'я 31 жовтня члени Національної ради і Військового комітету обговорювали у Народному домі (вул. Театральна, 22, третій поверх) результати останніх переговорів К. Левицького з австрійським намісником у Львові. Посилаючись на відсутність вказівок з Відня, генерал Гуйн відмовився передати владу українцям. Незважаючи на реальну загрозу з боку поляків, тим більше у зв'язку з приїздом наступного дня Польської Ліквідаційної Комісії, Л. Цегельський і ще дехто пропонували чекати обіцяного Віднем маніфесту.*

Проти цього зволікання виступив Дмитро Вітовський – сотник легіону Українських січових стрільців, підвищений до отамана (майора. – Авт.) і призначений командувачем військовими силами...

Від імені Військового комітету Д. Вітовський заявив:

– Якщо цієї ночі ми не візьмемо Львів, то завтра візьмуть його поляки!

– Чи ви справді готові здійснити військовий переворот? – спитав його обережний К. Левицький.

– Цілковито.

– І коли ви думаєте приступити?

– Сьогодні вночі близько четвертої українські вояки під проводом старшин роззброять австрійські частини і обсаджать будинки всіх державних, крайових і міських установ. Те саме має статися в цілому краю, – відповів Дмитро Вітовський чітко, по-військовому.

Рішучість і впевненість воєначальника переконали навіть найбільш обережних членів Національної ради. Рішення про збройне повстання в ніч на 1 листопада було прийняте. Відтепер долю Галичини вирішували війська»⁹¹.

Ще пополудні 31 жовтня Військовий комітет на свій ризик почав діяти. Розіслали кур'єрів, переважно львівських студентів і гімназистів (здебільшого дівчат) із приписом до

⁹¹ Литвин М.Р. Історія ЗУНР / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – Л.: [б. в.], 1995. – С. 33–34.

комісарів, або, де їх не було, до відомих діячів у ніч на 1 листопада перебирати владу на місцях. Командирові легіону УСС, який дислокувався в Чернівцях, отаману Осипові Букшованому наказано негайно виїхати з бойовими частинами до Львова (це він зміг зробити лише через кілька днів після початку повстання). Комісар Перемишля В. Загайкевич мав завдання силами 9-го полку зайняти місто і за всяку ціну знищити міст через Сян, щоби не пропустити через ріку жодного поляка. Водночас усі отримали розпорядження мобілізувати до Львова добровольців⁹².

Уже перед самим виступом стало очевидно: тих 2,5 тис. українських вояків, на котрих розраховували організатори повстання, не прибудуть. За найновішими даними, у розпорядженні Військового комітету в місті налічувалось 1410 вояків і 60 старшин (офіцерів). Оволодіння більш ніж 200-тисячним містом із невідомою кількістю польських військових організацій вимагало рішучих і швидких дій. Ситуація ускладнювалась й тим, що на час повстання залишалася невизначеною позиція міського гарнізону австро-угорських військ. Незважаючи на це, нарада старшин, скликана увечері 31 жовтня, підтвердила рішення про виступ. Першого листопада о четвертій годині українські частини раптово захопили і роззброїли польські загони, оволоділи найважливішими об'єктами міста, заарештували Гуйна і Пфєффера (військового коменданта Галичини) і на ратуші вивісили синьо-жовтий прапор. До речі, цей прапор пошила дружина директора «Народної торгівлі» пані Марія Лазорко, а вивісив 17-літній вістун Степан Паньківський, який героїчно загинув у бою під Вовчухами у березні 1919 р. Зранку місто захопили повстанці. Австрійські, угорські, чеські вояки дали себе легко обеззброїти, просячи лише якнайшвидше їх відпустити по домівках⁹³.

О сьомій ранку 1 листопада 1918 р. Дмитро Вітовський доповів УНРаді, що його війська оволоділи Львовом, причому не втративши жодного стрільця. Тоді ж він повідомив телефоном у Київ: «Зайнятий українськими військами Львів складає

⁹² Литвин М.Р. Історія ЗУНР / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – С. 33–34.

⁹³ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії / М. Кугутяк. – С. 137.

поклін Києву, столиці всієї України». Після цього українці взяли владу в усьому краю, загалом теж безкровно. Це насправді була доленосна подія. Листопадовий зрив сучасники оцінювали так: «Хто з очевидців забуде той історичний день 1 листопада 1918 р., коли прастарий город князя Льва став знову столицею Української держави? В чиїсь тямці затерлись могутні вражіння надзвичайної картини, коли з високої ратушевої вежі, намісництва, сейму та всіх державних будинків, військових і цивільних, замаяли синьо-жовті прапори на знак, що тут влада не австрійська, але українського народу?»⁹⁴ – писав історик Олекса Кузьма.

Ось ще відгуки: «Чин 1-го листопада – символ невмирущої ідеї, що її осягнення з об'єктивної точки зору здавалося нездійсненним, але при наявності патріотизму, безмежної любови до свого народу став дійсністю». «Значення Листопадового чину величезне, впрост епохальне. Його збройний виступ у Львові закріпив в українському народі світлу традицію (...), з княжих і козацьких часів перетворив у чин леліяну в серці нації державну ідею (...) Він знищив серед нашого народу дух рабства, що його виплекали й віками підтримували польські та австрійські окупанти (...), він двигнув націю з тривожної невіри й апатії»⁹⁵.

Українці всього на кілька годин випередили поляків. Уже зранку 1 листопада, ще не знаючи про події у Львові, начальник Головного штабу армії у Варшаві генерал Розвадовський направив польській військовій організації у Львові наказ про захоплення влади, призначивши князя В. Чарторийського генеральним комісаром Галичини, а генералів Пухальського та Ламезана військовими комендантами відповідно Галичини і Львова. Стосовно можливого виступу «непольського населення» Розвадовський пропонував їх «безоглядно придушувати», а учасників суворо карати⁹⁶.

Того ж 1 листопада 1918 р. Українська національна рада видала відозву «До населення цілої держави», де проголошувалось:

⁹⁴ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. / О. Кузьма. – С. 69.

⁹⁵ Дзвін. – 1990. – № 6. – С. 92–93.

⁹⁶ Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка / Б.Й. Тищик. – С. 20.

«Український народе! Голосимо тобі вість про Твоє визволення з віковичної неволі. Віднині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави. З нинішнім днем Українська національна рада обняла владу в столичному місті Львові і на цій території Української Держави. Заки будуть установлені органи державної влади в законному порядку, українські організації по містах, повітах і селах мають обняти всі державні, краєві і громадські уряди і в імені Української національної ради виконувати владу. Все здібне до зброї населення має утворити бойові відділи. Всім горожанам Української Держави без різниці народності і віросповідання заporučається горожанську, національну і віросповідну рівноправність. Як тільки буде забезпечене й укріплене існування Української Держави, Українська Національна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосереднього і тайного виборчого права Установчі збори, які вирішать про дальшу будучність Української Держави»⁹⁷.

Зауважимо: назву «Українська держава» для молодого державного утворення в Західній Україні було обрано не випадково, а з огляду на чинну Українську Державу в Наддніпрянській Україні, очолену гетьманом П. Скоропадським. У такий спосіб західні українці вважали себе єдиним організмом з усім українством зі столицею у Києві з перспективою, у випадку зміцнення Української держави, об'єднання з нею. Інакше мали б існувати два окремих українських державних організми⁹⁸.

Мешканці багатонаціонального Львова реагували на Листопадовий зрив по-різному. Відомо, що в той час більшість львів'ян становили поляки, другою за чисельністю групою населення були євреї і лише третьою – українці. Внаслідок багатовікової колоніальної політики Львів залишався польським островом в українському морі. Українці сприйняли Листопадовий зрив із величезним ентузіазмом, євреї, боячись помсти поляків, дотримувалися нейтральної

⁹⁷ Діло. – 1918. – 2 листоп.

⁹⁸ Цегельський Л. Від легенд до правди: спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 / Л. Цегельський. – Нью-Йорк; Філадельфія: Булава, 1960. – С. 29–31. (312 с.)

позиції, поляки переважно були вороже налаштовані до Української держави.

Для закріплення перемоги Військовий комітет розіслав кур'єрів у Галичину зі закликом негайно взяти владу. Все це було зроблено від імені Української національної ради, хоч і без згоди її президії і більшості членів. Український військовий комітет не покладав великої надії на перемогу цієї акції, але мав бажання не допустити, щоби Львів і Східна Галичина перейшли під польську владу⁹⁹.

У повіті краю скерували уповноважених ради і військові команди (вони називали себе кур'єрами) з наказом місцевим українським військовим командам брати владу на місцях¹⁰⁰. Останні це здійснили в Станіславі, Коломиї, Долині, Снятині, Раві-Руській, Золочеві, Сколе, Городку, Підгайцях, Жовкві, Печеніжині, Кам'янці-Струмиловій, Буську, Тернополі, Перемишлі, Бориславі, Рудках, Бережанах, Стрию, Турці, Гусятинському повіті та Самборі. Владу було взято унаслідок селянських виступів, а в Дрогобичі – виступів робітників¹⁰¹. Зазвичай новоприбулий комісар випускав звернення до мешканців підпорядкованого краю або населеного пункту, в якому після повідомлення про перехід влади з 1 листопада до Української національної ради мешканців закликали до спокою і послуху, в місті, селі чи повіті оголошували стан облоги, вимагали в населення здати зброю та амуніцію «під загрозою дотеперішнього воєнного права» і забороняли продаж алкогольних напоїв до подальших розпоряджень¹⁰².

Однак, незважаючи на те, що вже 1 листопада УНРада звернулася до національних меншин з пропозиціями про співпрацю, польські військові кола того самого дня, після обіду підняли антиукраїнський заколот, розпочавши війну¹⁰³.

⁹⁹ Охрімівич В. Львів / В. Охрімівич // Діло. – 1928. – 1 листоп.

¹⁰⁰ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 рр. / М. Лозинський. – С. 42–43. (Українська Революція. Розвідки і матеріали).

¹⁰¹ Лісна І.С. Становлення української державності в Галичині (1918–1923 рр.) / І.С. Лісна. – Тернопіль: [б. в.], 2001. – С. 36. (89 с.)

¹⁰² Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 1259, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

¹⁰³ Кондратюк В.О. Державність України (1917–1920) / В.О. Кондратюк. – Л.: [б.в.], 1992. – С. 67. (104 с.)

Наголосимо, що, переймаючи владу, українці жодних насильницьких дій або переслідувань до поляків не чинили, обмежившись патрулюванням вулиць. Не були заборонені польські газети, які відразу ж почали відкрито закликати поляків до зброї, боротьби, всіляко паплюжили українську владу, обзиваючи українців «холопськими бандами», «варварськими ордами», котрі «зрадою та підступом» захопили владу і хочуть утворити з «корінних польських земель» міфічну українську державу¹⁰⁴.

Жодних перешкод не чинилось відкритому зосередженню польських боївок на своїх збірних пунктах, перевезенню зброї автомашинами і трамваями в ці пункти та ін. Коли військова команда, одержавши від одного з агентів списки й адреси керівників польської військової організації, попросила в УНРади дозволу на їхнє інтернування, остання категорично відмовила в такому дозволі, а деякі члени пригрозили: коли арешти чи інтернування до поляків або когось іншого відбудуться, то вони на знак протесту негайно подадуть у відставку¹⁰⁵. Таку благодушність можна пояснити тим, що політичні провідники УНРади не готувалися до насильного, за необхідності, захоплення влади, до збройної боротьби. Замість того, аби вдатися до рішучих дій, українська влада вмовляла польських керівників сісти за стіл переговорів, мирно вирішити всі конфліктні питання. Дорогою ціною заплатили українські патріоти за тактику своїх провідників.

Без зволікань, одразу ж після Листопадового зриву, почалася розбудова молодої держави. УНРада 5 листопада відправила до Києва двох представників – О. Назарука і М. Шухевича – для встановлення контакту із гетьманським урядом, отримання від нього допомоги (передусім військової) і визначення якнайшвидшого об'єднання західноукраїнських земель із Наддніпрянською Україною. О. Назарука і М. Шухевича 6 листопада 1918 р. прийняв гетьман П. Скоропадський. Делегати просили допомоги у протидії полякам. Уряд виділив із державної скарбниці графою надзвичайних

¹⁰⁴ Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка / Б.Й. Тищик. – С. 22.

¹⁰⁵ Там само. – С. 22.

видатків на допомогу Західній Українській Республіці 6 млн крб.¹⁰⁶, кілька вагонів одягу, взуття, зброї, цукру, 10 млн австрійських крон¹⁰⁷.

Окрім того, нелегально у розпорядження Української галицької армії (УГА) було надано летунську сотню¹⁰⁸. Перейти кордон на допомогу ЗУНР було запропоновано корпусові Українських січових стрільців із бронев автомобілями та важкою артилерією¹⁰⁹. Проте самі січові стрільці, готуючись повстання проти гетьмана, відмовились їхати в Галичину¹¹⁰.

Однак, зважаючи на зміну зовнішньополітичної ситуації навколо України взагалі й Гетьманату зокрема, а також загострення соціально-політичної боротьби всередині країни, офіційний Київ за тих умов не міг об'єднатись зі Західною Україною в єдину державу. Окрім того, провідникам української національної революції в Західній Україні стало відомо, що на Великій Україні незабаром вибухне повстання за участю корпусу УСС і гетьманську владу, яка без підтримки німецьких військ залишилася практично беззахисною, найімовірніше, буде повалено. Наддніпрянська Українська держава зникне, а відродиться УНР. За таких умов 9 листопада на засіданні Національної ради було вирішено дати державі іншу назву – ЗУНР. До її складу, крім Східної Галичини, мали увійти Північна Буковина та Закарпаття. ЗУНР охоплювала 70 тис. км² території з населенням 6 млн (у тому числі 71% українців, 14% поляків, 13% євреїв, 2% угорців). У Києві 30 листопада О. Колесса від імені УНРади офіційно заявив П. Скоропадському про утворення Української держави на західних українських землях.

Ще 5 листопада УНРада випустила Звернення до українського народу, де виклала основоположні засади своєї

¹⁰⁶ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т. 2. – С. 194.

¹⁰⁷ Солуха П. Договір з Москвою проти Гетьмана Павла Скоропадського / П. Солуха – Хутір діда Петра (США), 1973. – С. 233. (378 с.)

¹⁰⁸ Гай-Нижник П. Перша летунська сотня Української Галицької армії / П. Гай-Нижник // Батьківщина. – 1998. – № 1778 (верес.). – С. 4.

¹⁰⁹ Цегельський Л. Від легенд до правди: спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 / Л. Цегельський. – С. 15–22.

¹¹⁰ Назарук О. Рік на Великій Україні: конспект споминів з української революції / О. Назарук. – Відень: Укр. прапор, 1920. – С. 6–7. (344 с.)

державної політики. В документі зазначено: «не буде поневолення нації нацією і не сміє бути панування багатих та економічно сильніших над бідними й економічно слабшими. В Українській державі всі горожане без різниці мови, віри, роду, стану чи пола будуть справді рівні перед правом, і наскрізь демократичний лад, опертий на загальнім, рівнім, безпосереднім, тайнім і пропорціональнім виборчим праві, від громади починаючи і на державі кінчаючи, забезпечить верховний голос у державі демосови, масам робочого народу. Хлібороб і робітник будуть основою і керманичами держави»¹¹¹.

Відразу ж після досягнення військово-політичної стабільності передбачалося скликати парламент, що мав ухвалити закон про передання поміщицької землі у власність малоземельних і безземельних селян. Планувалось установити 8-годинний робочий день, створити гарантії соціального забезпечення тощо.

Законодавчу владу отримала Українська національна рада, яка 9 листопада сформувала Державний секретаріат (Раду Державних секретарів) – уряд молоді держави. За партійним складом новостворений уряд був коаліційний. До його складу увійшли вісім націонал-демократів, два радикали і по одному представникові від Соціал-демократичної та Християнсько-суспільної партій. Головою Державного секретаріату обрали Костя Левицького.

До Державного секретаріату входило 14 Державних секретарів (міністерств): внутрішніх справ (Льонгин Цегельський); зовнішніх справ (Василь Панейко); фінансів (тимчасово Кость Левицький); військових справ (Дмитро Вітовський); юстиції (Сидір Голубович); торгівлі та промислу (Ярослав Литвинович); земельних справ (Степан Баран); шляхів (Іван Мирон); пошти і телеграфу (Олександр Пісецький); праці та суспільної опіки (Антін Чернецький); суспільного здоров'я (Іван Куровець); освіти (мав бути Степан Смаль-Стоцький, тимчасово – О. Барвінський); віросповідання (Олександр Барвінський); публічних робіт (Іван Макух).

¹¹¹ ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

Діяв ще харчовий відділ, прирівняний до секретаріату. Очолити його Степан Федак¹¹².

Українська національна Рада визначила урядові чіткий напрям подальшого державного будівництва: вжити заходів «для з'єднання всіх українських земель в одну державу», не ізолюватися від Української держави, що вже існувала на сході, шукати шляхів для утворення єдиної соборної української держави, об'єднання всіх українських земель, усього українського народу¹¹³. Про негайне об'єднання не йшлося через невизначеність політичного становища у Наддніпрянській Україні.

УНРада 10 листопада доручила Раді Державних секретарів здійснити необхідні заходи для об'єднання українських земель в одну державу, а 13 листопада 1918 р. Українська національна рада прийняла Тимчасовий основний закон (конституцію). Наведемо його майже повністю:

«Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, ухвалений Українською національною радою на засіданні 13 листопада 1918.

Артикул I. Назва.

Держава проголошена на підставі права на самовизначення народів Українською національною радою у Львові дня 19 жовтня 1918 р., обнимаюча весь простір бувшої Австро-Угорської монархії, заселений переважно українцями, має назву Західно-українська Народна Республіка.

Артикул II. Границі.

Простір Західно-української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-Угорської монархії – то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частинами бувших

¹¹² Чубатий М. Державний лад на Західній Области Української Народної Республіки / М. Чубатий. – Л.: [б. в.], 1921. – С. 16–17. (40 с.)

¹¹³ Костицький М.В. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923 рр.) / М.В. Костицький, Б.Й. Тищик. – Л.: ЛДУ ім. І. Франка, 1992. – С. 49. (100 с.)

угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Марморош (...)

Артикул III. Державна суверенність.

Отся державна територія творить самостійну Західно-українську Народну Республіку.

Артикул IV. Державне заступництво.

Права влади іменем Західно-української Народної Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорціонального права голосування без ріжниць пола. На сій основі мають бути вибрані установчі збори Західно-української Народної Республіки. До часу зібрання установчих зборів виконує всю владу Українська національна рада і Державний секретаріат.

Артикул V. Герб і прапор.

Гербом Західно-української Народної Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державна печатка має докола гербу напис: «Західно-українська Народна Республіка»¹¹⁴.

Однією з неодмінних і вкрай важливих ознак (атрибутивів) національної державності є чітко окреслена територія країни. Кордони становлять невід'ємну ознаку суверенітету будь-якої країни світу. Це обов'язковий елемент, що сприяє формуванню єдиного державно-територіального організму. Без точно визначених і добре захищених кордонів держава не в змозі забезпечити суверенне право на організацію Власної соціально-економічної системи. Територіальне питання виникає разом з державою, відображає ті умови, котрі сприяли її створенню. Формування кордонів – складний процес, який містить етнічні й історичні чинники, є наслідком взаємодії внутрішньо- і зовнішньополітичних чинників.

Українські лідери Галичини впродовж тривалого часу оперували у політичних домаганнях межами української етнографічної частини краю. Національно-територіальної

¹¹⁴ Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософ. і соціолог. думка, 1992. – С. 96. (272 с.)

автономії та об'єднання українських земель імперії в один коронний край у політичній програмі домагалася й Загальна українська рада¹¹⁵. Розпад Австро-Угорщини висунув на порядок денний організацію всіх українських земель, що до Першої світової війни перебували під скіпетром австрійської корони. Спільні домагання української державності галицьких та буковинських послів до Австрійського парламенту зрозумілим способом передбачали об'єднання воедино українських земель Галичини та Буковини. Не залишали поза увагою галицькі депутати й проблеми приєднання земель Закарпаття.

УНРада, дотримуючись права самовизначення народів, проголосила 18 жовтня 1918 р., що вся українська етнографічна територія Австро-Угорщини – Східна Галичина з Лемківщиною, Північно-Західна Буковина та українська частина Північно-Східної Угорщини (Закарпаття) – конститується як Українська держава. До президії зборів ще 19 жовтня надійшов лист одного з українських діячів Закарпаття, який, покликуючись на вимоги своїх земляків, домагався, аби до західноукраїнської держави приєднали також українські землі Закарпаття¹¹⁶.

Серед частини депутатів УНРади були прихильники негайного проголошення об'єднання з Наддніпрянською Україною, що б значно змінило територіальний устрій проголошеної Української держави. Соціал-демократичний діяч Микола Ганкевич від імені партії представив проект резолюції Конституанти. У цьому документі, зокрема, зазначалося: «У великій історичній хвилі, коли валяться основи старого світа і на його руїнах зростає нове життя вольних, самостійних народів, що самі рішають про свою долю і будучність – Національні збори українців Австро-Угорської держави проголошують торжественно перед цілим світом, що домаганням і ціллю усіх українців – є з'єдинення усіх українських земель – між іншими україн-

¹¹⁵ Лепісевич П.М. Загальна Українська Рада: проблема консолідації національно-демократичних сил (1914–1916 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / П.М. Лепісевич; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л.: [б. в.], 2005. – С. 14. (20 с.)

¹¹⁶ Баран С. Початки організації влади Зах. Української Республіки. Спогади зперед 18 літ / С. Баран // Діло. – 1936. – 1 падолиста. – С. 2.

ських земель Австро-Угорської держави – в одну державу, що ціллю наших національних змагань є – з'єдинена вольна, самостійна українська республіка»¹¹⁷.

Однак рішення питання про проголошення об'єднання з Українською Державою П. Скоропадського було відкладено з огляду на непевність тодішньої ситуації в Києві. С. Баран з цього приводу привів такі аргументи противників негайної злуки: німецька окупація, російські впливи у гетьманському уряді, слабкість позицій П. Скоропадського, котрі важко було виправити з моменту військової поразки Німеччини, опозиційне становище Українського національного союзу¹¹⁸.

Отож, суверенність і територіальні межі ЗУНР були чітко означені у «Тимчасовому основному Законі про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії», ухваленому УНРадою 13 листопада 1918 р.

Назвемо цей артикул повністю:

«*Артикул II – Границі.* Простір Західно-української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-Угорської монархії – то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Марморош – як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга, *Ethnographische Karte der oesterreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von der K.K. Direktion der administrativen Statistik. Wien 1855. Masstab 1:864 000*»¹¹⁹.

Приналежність частини українських земель Буковини до ЗУНР обговорювали під час переговорів діячі буковинської делегації УНРади та румунські депутати колишнього Австрійського парламенту. А. Артимович згадував: «Ми домагалися,

¹¹⁷ Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині / О. Жерноклеєв. – С. 138.

¹¹⁸ Баран С. Західноукраїнська Народня Республіка (1918–1923) / С. Баран // Укр. історик / під заг. ред. Л. Винара. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1998. – Р. XXXV. – Чис. 1–4 (136–139). – С. 82–106.

¹¹⁹ Історія Української Конституції / упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Право, 1997. – С. 169. (441 с.)

очевидно, нашої частини краю включно з Чернівцями, румунські послы хотіли нам відступити тільки 4 повіти (Кіцмань, Заставну, Вашківці над Черемошом і Вижницю). Але румунські послы майже всі були у Відні, і як показався один або другий на короткий час в Чернівцях, то очевидно не мав права робити договору іменем всіх послів, котрі в тій самій справі переговорювали у Відні з послом Васильком (...) Румунська шовіністична дідичівсько-попівська партія скликала свою Національну раду без участі давних румунських послів з австрійського парламенту на 27 жовтня до Чернівців, під проводом дідича Фльондора. Збори рішили інкорпорацію цілої Буковини аж по Дністер до Румунії і вибрали нібито правительство»¹²⁰.

Отже, агресивна тактика румунських діячів і неактивна позиція українського проводу Буковини призвели до втрати тих надбань національного руху, котрі здобувалися впродовж попередніх десятиліть українського відродження у буковинському краю. Встановивши 3 листопада 1918 р. владу в Чернівцях й українських місцевостях, уже 11 листопада, після вступу до Буковини румунських військ, делегація УНРади визнала свою поразку. Відповідно, можна констатувати, що до ЗУНР українська територія Буковини належала тільки з 3 до 11 листопада 1918 р.

Румуни поспішали: 28 листопада вони скликали т. зв. Генеральний конгрес Буковини, який проголосив злуку Буковини з Румунією. За мир у Європі країни Антанти розплачувалися долею багатостраждального українського народу. Протести ЗУНР, УНР і УРСР проти окупації Буковини боярською Румунією в тих обставинах мали суто пропагандистське значення.

Однак на цьому трагедія Буковини не закінчилася. Ще достатньо тривалий час патріотичні українські сили в різних місцях краю чинили опір окупантам. То тут, то там спалахували збройні виступи. Через Київ активізувала свої експансіоністські наміри в цьому регіоні більшовицька Москва, сподіваючись використати Буковину як плацдарм у своїх далекосяжних планах «революційного походу» на «буржуазну» Європу. Більшовикам вдалося створити у Буковині дієве

¹²⁰ Артимович А. Переворот на Буковині / А. Артимович // Укр. прапор. – 1919. – 1 падолиста. – С. 4.

підпілля і, зваблюючи народ фальшивими гаслами й обіцянками, підняти його в січні 1919 р. на пробільшовицьке повстання, котре увійшло в історію під назвою «хотинського». Незважаючи на перші успіхи, менш ніж за два тижні повстання було жорсткою придушене. Ця більшовицька авантюра обійшлась українцям Буковини не в одну тисячу життів. Споконвічно український край тривалий період опинився під чужинецьким окупаційним режимом¹²¹.

Не менш драматичною була й доля закарпатського українства. Угорські шовіністичні кола ніколи не опікувалися національними меншинами, але особливо шалений наступ на поневолені народи розпочали після утворення 1867 р. дуалістичної Австро-Угорської імперії. Законом від 7 грудня 1868 р. усі національні меншини в країні були захищені до угорської нації, а спеціальні закони, видані у 1879 і 1883 рр., заборонили використовувати українську мову в школах та установах Закарпаття. Антиукраїнська кампанія особливо посилилася 1896 р., під час підготовки та урочистого святкування з нагоди 1000-річчя Угорської держави, що обурило багатьох прогресивних діячів Європи. Тут зазначимо, ще певна частина закарпатських українців (головно представники інтелігенції та духівництва) підтримувала урядову політику Будапешта.

Іншою впливовою силою в Закарпатті була Росія. Незважаючи на віддаленість, вона здавна, як і в Галичині, мала в Закарпатті власні геополітичні інтереси, тому за всяку ціну прагнула утримувати вплив у суспільному середовищі. Імперські ідеологи висунули ідею, що закарпатські русини (українці) становлять невід'ємну гілку «великоросійського дерева», а їхня мова – це зіпсована великоросійська. Зусиллями царської «охранки» і російської військової розвідки вдалося започаткувати і розвинути в Закарпатті, як, між іншим, і в Галичині, москвофільський рух.

Отже, на початку століття в Закарпатті діяли дві впливові сили: проугорська та промосковська. За очевидної полярності їхніх орієнтацій вони були єдині в одному –

¹²¹ Кондратюк В.О. Державність України (1917–1920) / В.О. Кондратюк. – С. 89–90.

антиукраїнстві. Така ситуація склалася серед інтелігенції, а народ жив по-своєму, керувався здоровим глуздом і з надією дивився через Галичину на велику Україну. Наголосимо також: підтриманню та зміцненню національного духу закарпатських українців сприяла Українська греко-католицька церква.

Національно-визвольний рух у Закарпатті був неоднозначним. Як і в Галичині та Північній Буковині, значний вплив тут мали колишні військовополонені, що повернулися з Росії. Значно посилило комуністичний вплив на маси створення 24 листопада 1918 р. Комуністичної партії Угорщини, де згодом зорганізувалася група комуністів «Руської Країни» (Закарпаття). Здебільшого це були чесні й щирі люди, але, самі того не усвідомлюючи, вони підштовхували закарпатського селянина на сторону більшовицької Москви¹²².

І все-таки здорові сили перемогли. Своє прагнення до створення власної, незалежної держави та воз'єднання українських земель закарпатські українці висловили одночасно. Це засвідчили народні з'їзди в Любовлі на Пряшівщині (8 листопада 1918 р.), Сваляві (8 грудня 1918 р.), марамаронському Сигеті (18 грудня 1918 р.).

Ухвалу про злуку Закарпаття з Наддніпрянщиною 21 січня 1919 р. було прийнято у Хусті на «Соборі всіх русинів, жиючих в Угорщині». Однак на тому все і закінчилось. У статті «Драма Карпатської України» історик Б. Якимович зазначив: «...біда українського народу була в тому, що, проживаючи на своїй споконвічній землі, в самому центрі Європи, він постійно потрапляв у сферу імперських зазіхань могутніх сусідів. І тому в часи визвольних змагань, коли отримали свою незалежність більшість слов'янських, до того так званих недержавних народів, українці, у тому числі й закарпатські, не могли бути суб'єктом історії – українські землі були вже поділені»¹²³.

¹²² Кондратюк В.О. Державність України (1917–1920) / В.О. Кондратюк. – С. 89–90.

¹²³ Якимович Б. Драма Карпатської України. Події 1938–1939 рр. на Закарпатті і спроба їх сучасної оцінки / Б. Якимович // Дзвін. – 1990. – № 11. – С. 84–87.

Національно-визвольні змагання на Закарпатті після Першої світової війни закінчилися тим, що 8 травня 1919 р. представники рад із Ужгорода, Хуста й Пряшева утворили Центральну народну руську раду, яка проголосила об'єднання Карпатської Русі з Чехо-Словаччиною. На основі Сен-Жерменської угоди від 10 вересня 1919 р. Закарпаття увійшло до складу Чехо-Словацької Республіки.

Безперечно, на прийняття такого рішення значно вплинула закарпатська еміграція в США, яка проводила активні переговори з Масариком і чехословацькими представниками. Хоча коли б на те не була воля тодішніх лідерів Закарпаття, воля більшості народу, то навряд чи мало б силу слово діаспори. Ще донедавна за цей, нібито необачний, крок гнівно критикувала політичних лідерів Закарпаття радянська ідеологія. Окрім того, розглядала його зрадою власного народу. Однак чи могли вони вчинити інакше? Адже фактично перестала існувати ЗУНР, останні тижні й місяці відлічувала УНР. Розв'язка була очевидною? Мабуть, ні. Треба було вибирати між Сходом і Заходом. Отже, закарпатські лідери обрали перше – повернули до Європи¹²⁴, де їм була обіцяна широка автономія.

Питання про кордони ЗУНР з Українською Державою П. Скоропадського спеціально не розглядалося. Розробити нормативно-правові засади стосовно визначення кордонів з Польщею та Західноукраїнською Народною Республікою гетьманський уряд не встиг¹²⁵. Приєднання до Наддніпрянської України (січень 1919 р.) не змінило обсягів території ЗУНР, але вона відтоді уже вважалася складовою частиною Української Народної Республіки.

Національно-демократична революція у Галичині сколихнула й сусідню Волинь, Ковельський і Володимирівський повіти якої на той час окупували австро-угорські війська. Заходами українських військових у Володимирі була утво-

¹²⁴ Кондратюк В.О. Державність України (1917–1920) / В.О. Кондратюк. – С. 26–27.

¹²⁵ Тимошук О. Західний кордон Української Держави у 1918 р. / О. Тимошук, О. Шульженко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 2000. – Вип. 6: Західноукраїнська Народна Республіка: історія і традиції. – С. 240–242.

рена Головна вояцька рада та Міська управа, очолювана галичанином Лукою Мишугою. Невдовзі з наказу львівської УНРади владу в місті та навколишніх селах узяла новоутворена УНРада Волині. Проте цій інституції не вдалося втримати управління¹²⁶. Незважаючи на існуючий зв'язок волинян із галицьким керівництвом, навряд чи реально було розглядати питання про введення волинських територій до складу ЗУНР. На нашу думку, цього б не допустили міжнародні чинники.

Стосовно територіально-адміністративного устрою ЗУНР українська влада зберегла існуючий у колишній Австро-Угорській монархії поділ Галичини на політичні й судові повіти.

Розглядаючи територію ЗУНР, потрібно відрізнити площу, задекларовану українською адміністрацією, від тієї, на яку фактично поширювалася її влада. Українцям вдалося встановити владу в 50 повітах Східної Галичини, в тому числі й у віддалених її куточках – на Засянні (Любачів) та Лемківщині (Команчацька республіка)¹²⁷.

Однак у листопаді 1918 – травні 1919 рр. (навіть не беручи до уваги українські землі Буковини та Закарпаття) не вся територія Східної Галичини повністю перебувала під контролем українців. Українська Галицька армія 21 листопада 1918 р. залишила Львів. У листопаді – грудні того ж року втрачено Перемишль, Яворів, Мостиська, Санок, Ліско, Раву-Руську. Фактично найбільше території перебувало під українською владою у середині листопада 1918 р.

Зрештою, можемо стверджувати: територіальна проблема ЗУНР була складовою частиною геополітичної перебудови Центральної та Східної Європи після закінчення Першої світової війни. Триваюча Польсько-українська війна у Галичині занепокоїла країни Антанти, котрі були готові розглядати відроджену Польську державу основним захистом Європи від можливої більшовицької агресії. Наприкінці лютого 1919 р. Мировна конференція направила до Східної

¹²⁶ Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад – грудень 1918 р.) / О. Павлишин // Україна модерна. – 1999. – Чис. 2–3. – С. 132–193.

¹²⁷ Там само.

Галичини спеціальну місію (голова – генерал Бертелемі). Оголосивши перед воюючими сторонами умову негайного укладання перемир'я, члени місії розпочали переговори з їхніми лідерами. Місія 28 лютого 1919 р. подала урядові ЗУНР проект перемир'я, згідно з яким українська армія мала відступити за демаркаційну лінію (т. зв. лінія Бертелемі). Накреслена місією Антанти лінія пролягала від північного кордону Галичини по р. Буг до Кам'янки Струмилової, звідти – лінією Бібрка, Білий Потік, Соколівка, Вибранівка, південним кордоном Львівського повіту і східним кордоном повітів Рудки, Дрогобич і Турка. Отже, полякам мала залишитися 1/3 частина Східної Галичини зі Львовом і стратегічно вагомим Бориславським нафтовим басейном¹²⁸.

Гіпотетично можна розглядати шанси ЗУНР на існування за умови погодження з пропозиціями місії Бертелемі. Однак ширший аналіз дає зрозуміти, що ці шанси були примарним. Провідні європейські держави об'єктивно не були зацікавлені у збереженні західноукраїнської державності, тому в такій складній геополітичній ситуації питання її існування було лише питанням часу.

8.5. Органи державної влади та управління ЗУНР

Згідно зі Законом «Про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії» найвищим органом державної влади мали стати Установчі збори ЗУНР, а до їх обрання вся повнота законодавчої влади належала Українській Національній раді, виконавчої – Державному секретаріату.

Нагадаємо, що на початку жовтня 1918 р., коли офіційний Відень у переддень мирних переговорів з Антантою визнав «14 пунктів» Президента США В. Вільсона, Українська парламентарна репрезентація виступила з вимогою негайного утворення Української автономії в Австрії. Попереджалось, що

¹²⁸ Баран С. Західноукраїнська Народня Республіка (1918–1923) / С. Баран. – С. 89.

у разі невиконання цієї вимоги українці, дотримуючись права націй на самовизначення, вимагатимуть прилучення українських земель Австро-Угорщини, включно з угорським Закарпаттям, до гетьманської Української держави¹²⁹.

Така рішуча позиція українських парламентарів засвідчувала серйозність їхніх намірів щодо власного національного державотворення. У листопаді 1918 р. (після Листопадового зриву) ці наміри не лише посилилися, а й почали набувати цілком реалістичних практичних ознак.

Для повноцінного законотворчого процесу в усіх сферах державного будівництва існувала нагальна потреба розширення та доповнення персонального складу УНРади представниками всіх регіонів Галичини і Буковини вихідцями з різних соціальних верств, репрезентантами всіх українських політичних сил. Тому на зборах 12 листопада 1918 р. до УНРади були додатково введені представники від політичних партій і війська¹³⁰.

Однак і таке поповнення не вирішувало проблеми. У зв'язку з цим УНРада прийняла рішення про негайні додаткові вибори від громадських організацій повітів і міст Східної Галичини і Північної Буковини. Відповідно до Закону від 15 листопада 1918 р. «Про доповнення складу Української Національної Ради від повітів та більших міст краю» між 22 і 26 листопада необхідно було обрати по одному депутату від кожного повіту, а також від міст: Львова – 4, Чернівців – 2, Станіслава – 2, Перемишля – 1, Дрогобича – 1, Коломиї – 1, Тернополя – 1, Стрия – 1, Ярослава – 1, Самбора – 1, Золочева – 1, Бережан – 1, Борислава – 1. Депутатів мали обирати на спільних засіданнях управ усіх українських просвітніх, культурних, економічних організацій кожного адміністративного повіту і названих міст¹³¹.

Такі вибори у більшості повітових центрів відбулися наприкінці листопада та в грудні 1918 р. Буковину на той

¹²⁹ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates in Jahren 1917 und 1918. XXII Session. – Wien, 1918. – Bd. 1. – S. 4553.

¹³⁰ Українське слово. – Л., 1918. – 12 листоп.

¹³¹ ЦДАЛ, ф. 581, оп. 1, спр. 93.

час уже повністю окупували румунські війська, тому на території краю доповнюючі вибори до УНРади не проходили.

Окрім названого закону, впродовж наступних днів прийнято ще декілька законів державотворчого характеру і спрямування, зокрема від 16 листопада «Про тимчасову адміністрацію областей Західно-української Народної Республіки»¹³². Згідно з цим законом до прийняття нових правових актів чинними на території ЗУНР залишались правові акти колишньої Австро-Угорської монархії, якщо вони не суперечили інтересам, суті й цілям Української держави.

Закон став правовою основою діяльності уряду ЗУНР та органів управління. Так, у ньому зазначалось: усі службовці й «державна служба бувшої Австрійської держави, котрі зложать письмове приречення» чесно служити Українській державі, залишаються на своїх місцях. Усі адміністративні органи і власті на території Західноукраїнської Народної Республіки «підлягають Державному секретаріату», який є найвищим органом виконавчої влади держави. На місцях вводилися посади державних повітових комісарів, котрі здійснювали директиви та рішення уряду.

Вагомим напрямом діяльності новоутвореної влади ЗУНР стало налагодження нормальних взаємовідносин із населенням національних меншин краю. УНРада двічі задекларувала рівноправність національних груп, надавши їм репрезентаційні права та найширшу національно-персональну автономію. Для реалізації цих прав закликано національні меншини організуватись у публічно-правові групи і скеровувати своїх представників до УНРади¹³³.

Національні меншини ЗУНР не направили представників до тимчасового парламенту ЗУНР, але УНРада й надалі послідовно проводила політику, спрямовану на поладження міжнаціональних взаємин у республіці. Важливим її рішенням в цьому сенсі стало ухвалення УНРадою 18 листопада 1918 р., на пропозицію уряду, рішення про створення

¹³² Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Зах. Укр. Нар. Республіки. – Станіславів: [б. в.], 1918. – С. 5–7. (16 с.)

¹³³ Конституційні акти України. – С.95.

трьох окремих державних секретаріатів: польського, єврейського і німецького¹³⁴.

Після опанування польськими військами Львовом члени уряду ЗУНР, а разом із ними частина делегатів до УНРади змушені були ввечері 21 листопада 1918 р. залишити місто і тимчасово виїхати до Тернополя¹³⁵.

УНРада, доповнена представниками повітів та міст Галичини, продовжила засідання на початку 1919 р. у Станіславі, де того року відбулися три її пленарні сесії. У новій тимчасовій столиці ЗУНР західноукраїнський парламент складався з 150 послів¹³⁶.

На сесіях у Станіславі завершилось формування керівних і робочих органів УНРади. Закон, ухвалений 4 січня 1919 р. і доповняючий Статут УНРади, змінював 4-й параграф від 19 жовтня 1918 р., вказавши, що УНРада обирає президію в складі президента і чотирьох його заступників. Президент має скликати УНРаду і головувати на її засіданнях, а за його відсутності цю функцію виконує найстарший за віком заступник. Для ведення канцелярії, протоколів нарад і діловодства УНРада обирала 2 секретарів і заступника¹³⁷.

На підставі таємного голосування президію УНРади було обрано в такому складі: президент Є. Петрушевич, заступники Л. Бачинський, С. Вітик, О. Попович, А. Шмигельський. До постійного Секретаріату ввійшли секретарі С. Витвицький і О. Устиянович, заступник секретаря – С. Сілецький. «ЗОУНР не мала свого президента в західноєвропейському розумінні цього слова, – зауважував Сидір Ярославин. – Сувереном був цілий нарід, що виконував свої суверенні права через делегатів в національній Раді»¹³⁸.

¹³⁴ Діло. – 1918. – 20 листоп.

¹³⁵ Левицький К. Перший Державний Секретаріат у Львові / К. Левицький // Укр. скиталець. – 1923. – 1 черв. – № 11. – С. 15–18.

¹³⁶ Литвин М.Р. Українські січові стрільці / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – Л.: Знання, 1992. – С. 88.

¹³⁷ Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – 1919. – Вип. 1–6. – С. 2.

¹³⁸ Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1923 роках / С. Ярославин. – С. 106.

З метою «розвантаження» президії УНРади від лавини поточних справ і надання більшої динаміки процесові державотворення УНРада створила своєрідний додатковий керівний орган – Виділ УНРади. Ця установа мала виконувати владу голови держави й була утворена 4 січня 1919 р. Законом «Про Виділ УНРади»¹³⁹. Згідно з ним, пленум УНРади обирав Виділ УНРади (9 членів), де головував як 10-й член президент УНРади, а за його відсутності – найстарший за віком заступник. До компетенції Виділу належало: призначати членів уряду; приймати заяви та рішення про відставку уряду; на внесення Державного секретаріату судівництва виконувати право амністії й аболіції (припинення кримінальної справи на стадії, коли винність обвинувачуваного юридично ще не доведена).

У справах військового судівництва Виділ мав право винести питання про оголошення амністії на Раду державних секретарів, і призначати начальників вищих державних цивільних і військових урядів; затверджувати та проголошувати закони. Скликав Виділ президент УНРади, а за його відсутності – найстарший за віком заступник (як репрезентант Виділу). Влада Виділу мала чинність на час каденції УНРади і втрачала її після виборів нового Виділу новою Радою. Рішення приймалися більшістю (у випадку рівності голосів перевага надавалась рішенню, проголосованому президентом) і були правомірними за присутності щонайменше шести членів Виділу¹⁴⁰ з десяти спискових. Право Виділу оголошувати законодавчі акти конкретизував Закон 4 січня 1919 р. «Про спосіб оповіщення законів і розпорядків», де зазначалось, що закон підписує президент УНРади і один член Виділу УНРади. Закони, ухвалені УНРадою, і розпорядження державних секретарів мали публікуватись у «Вістнику державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки»¹⁴¹.

¹³⁹ Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – С. 97.

¹⁴⁰ Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – С. 23.

¹⁴¹ Там само. – С. 1–2.

Окрім президента УНРади – Є. Петрушевича, до Виділу були обрані: Л. Бачинський (УРП), С. Вітик (УСДП), А. Горбачевський (УНДП), Г. Дувіряк (УРП), М. Новаковський (УНП), Т. Окуневський (УНДП), О. Попович (УНДП), А. Шмигельський (УСДП), С. Юрик (УНДП). Як зауважує С. Ярославин, створення Виділу запропонував Є. Петрушевич з тих мотивів, що «УНРада завелике тіло» і не завжди відбувала наради, тому УНРада і передала частину своїх суверенних прав Виділу¹⁴².

Права й обов'язки членів УНРади були регламентовані Законом 4 січня 1919 р. «Про незайманість членів УНРади». Члени УНРади мали виконувати обов'язки, котрі випливають із дорученого їм представництва, незалежно від інструкцій виборців, і були захищені від притягнення до відповідальності за голосування. Члена УНРади не можна було в час тривання сесії без її згоди ув'язнити чи притягти до судової відповідальності, окрім випадків «спіймання на гарячому». Проте і в останньому випадку суд мусив би негайно повідомити УНРаду про факт ув'язнення депутата. На вимогу УНРади ув'язнення мало бути припинене, а судове слідство відкладене в період тривання сесії. Те саме стосувалось випадку ув'язнення або слідства проти члена УНРади поза часом тривання сесії.

Хронологічно сесія розпочиналась днем її скликання, а обмежувалась днем закінчення її засідань.

Упродовж 2 січня – 15 лютого 1919 р. у Станіславі діяли такі галузеві комісії УНРади: земельна, військова, законодавча, технічної відбудови, фінансова, закордонних справ, суспільної опіки, комунікацій, адміністративна¹⁴³.

Львівський дослідник Олег Павлишин здійснив ґрунтовний аналіз соціального та партійного представництва в УНРаді порівняно зі складом Української Центральної Ради. Серед засновників УЦР за фахом переважали літератори та журналісти, а у скликаній 18–19 жовтня 1918 р. у Львові західноукраїнській Конституанті більшість делегатів ста-

¹⁴² Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1923 роках / С. Ярославин. – С. 106.

¹⁴³ Довідник з історії України. – С. 929.

новили правники – 21 адвокат, 7 працівників судових установ, нотар. Далі за чисельністю членів УНРади йшли педагоги – 9 викладачів гімназій, 6 вчителів народних шкіл, 2 викладачі університетів, викладач вчительської семінарії. Духовенство представляли 9 делегатів, селянську верству – 4. По стільки ж (4. – Авт.) було журналістів і студентів. Окрім них, до складу Конституанти ввійшли залізничник, поміщик, науковець, лікар і урядник¹⁴⁴. Для порівняння: в обраному Всеукраїнським національним з'їздом розширеному складі УЦР з 118 делегатів близько 100 осіб належали до верстви інтелігенції¹⁴⁵.

Соціальне представництво в УНРаді станіславського періоду (123 депутати – саме цим складом ухвалено основні законодавчі акти ЗУНР–ЗОУНР) мало такий вигляд: правники – 28 адвокатів, 9 працівників судів, нотар; педагоги – 16 викладачів гімназій, 2 викладачі вчительських семінарій, 5 вчителів народних шкіл, викладач університету; селяни – 22; духовні особи – 16 (з них один єпископ), урядники – 5, інженери та робітники-залізничники – по 4, студенти і журналісти – по 3, посадник, лікар, ремісник та письменник¹⁴⁶. Фаховий склад УНРади загалом не відображав соціального розшарування, існуючого в тогочасному українському суспільстві Східної Галичини, але доволі точно віддзеркалював структуру його політичного проводу.

Зауваживши участь в УНРаді духовенства, наведемо оцінку діяльності в західноукраїнському парламенті станіславського єпископа Григорія Хомишина. Л. Цегельський наголошував: «Своєю участю в Українській Національній Раді владика Хомишин тільки скріпляв її повагу. Для молодого, ще не признаної держави це мало свою вагу. Крім того, єпископ Хомишин із власного почину видав був послання до всього українського греко-католицького духовенства і вірних, доручуючи, щоб при Службах Божих молилися за Українську

¹⁴⁴ Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини і Буковини в революції 1918–1919 рр. / О. Павлишин // Україна модерна. – 2000. – Чис. 4–5. – С. 187–245.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Там само. – С. 239–240.

Державу, її Президента і все воїнство її, цебто за Українську Армію»¹⁴⁷.

Яким був партійний склад УНРади? Вичерпну відповідь на це питання дати непросто. Адже склад Конституанти, львівської чи буковинської делегації не вирізнявся постійністю. В умовах Польсько-української війни депутати не завжди мали змогу потрапити на пленарні засідання. Чимало діячів залишилися у Львові, окупованому поляками. За окремими спостереженнями українські партії в цьому органі мали таке кількісне співвідношення: діячі УНДП – 44 особи, УРП – 10, УСДП – 7, ХСП – 4, УНП – 3, безпартійних – 3¹⁴⁸. Вірогідно, склад УНРади відповідав розстановці політичних сил в українському національному русі. Як відомо, саме діячі УНДП були найчисельніше представлені в колишніх Австрійському парламенті, Галицькому та Буковинському сеймах.

Галузеві комісії УНРади, котрі готували законодавчий процес першої половини 1919 р., створені на початку роботи доповненої УНРади в Станіславі. Насамперед постала організаційна комісія – з виборів членів комісій (Л. Левицький, Л. Бачинський, Т. Старух, І. Макух, С. Вітик і С. Юрик), а з 2–4 січня 1919 р. їх було уже 9: земельна; військова; законодавча; технічної відбудови; фінансова; шкільна; заграничних справ; суспільної опіки; комунікаційна; 15 лютого 1919 р. утворена ще одна комісія – адміністративна.

Комісію з підготовки виборчого закону обрано 3 квітня 1919 р. До неї увійшли 15 діячів УНДП, 5 УРП, 3 УСДП, 2 Селянсько-радикальної партії СРП). Комісії обговорювали проблемні питання державного будівництва ЗУНР–ЗОУНР, готували законопроекти.

УНРада, на відміну від наддніпрянської Центральної Ради, не мала соціалістичного спрямування. У ній переважали націонал-демократи, радикали та соціал-демократи. Інші були або безпартійними, або належали до дрібних партійних груп як, наприклад, селянсько-радикальна гру-

¹⁴⁷ Чернецький А. Споми́ни з мого життя / А. Чернецький. – К.: Основні цінності, 2001. – С. 215. (165 с.)

¹⁴⁸ Там само. – С. 225.

па (фракція) К. Трильовського, що відкололась від радикалів. За соціальною градацією в парламенті ЗУНР переважали середні й заможні селяни, світська інтелігенція та духівництво. Оскільки національні меншини відмовилися брати участь в УНРаді, то за суттю і духом вона мала суто український характер.

Зауважимо, що парламент утворювали демократичними методами, зі залученням до нього фахових політиків, делегатів усіх діючих партій, а також з широким регіональним представництвом. Легітимність керівних органів УНРади забезпечувалось суворим дотриманням усіх парламентарних юридичних процедур.

Оцінюючи процес формування структури законодавчого органу ЗУНР, віддамо належне парламентарному досвідові українського політичного проводу, який він здобув у Австрійській Державній раді¹⁴⁹. І хоча українське питання в імперії практично не вирішувалось, політичний досвід національного проводу мав далекосяжні наслідки – він допоміг галицьким та буковинським українцям створити справжню демократичну владу.

Аналіз законотворчої діяльності ЗУНР засвідчує, що від початку листопада 1918 р. до середини 1919 р. тривав невпинний пошук оптимальних структур законодавчої гілки влади – УНРади. Це промовисто підтверджує серйозність державотворчих намірів галицької політичної еліти, усвідомлення нею відповідальності перед історією і власним народом за відродження на споконвічних українських землях незалежної, правової, демократичної Української держави. На думку політичних керманців, цій високій меті мали підпорядковуватись сконсолідовані зусилля всіх соціальних суспільних верств та основних політичних партій, котрі представляли інтереси цих верств у тимчасовому Галицькому парламенті.

З перших днів роботи УНРади у Львові постало питання створення ефективного центрального виконавчого органу – уряду. Тимчасовий парламент обрав 9 листопада так званих державних секретарів із міністерськими повно-

¹⁴⁹ Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / О. Аркуша – С. 3.

важеннями, сформувавши у такий спосіб уряд – Раду державних секретарів (РДС)¹⁵⁰. У документах революційної доби і науковій літературі простежуємо й інше найменування уряду ЗУНР – «Державний секретаріат». Цю назву можемо зіставити з іменуванням виконавчого органу Української Центральної Ради – «Генеральний секретаріат». Безумовно, ця подібність не була випадковою. Західноукраїнський провід у такий спосіб наголошував на історичній тяглоті та нерозривному зв'язку з державною традицією українського народу. Зауважимо, що в сусідній Білорусі в лютому 1918 р. був створений перший національний уряд під назвою «Народний секретаріат»¹⁵¹.

Державний секретаріат. Вищий виконавчий орган ЗУНР – Державний секретаріат (Рада Державних секретарів) був утворений, як уже зазначалося, рішенням УНРади 9 листопада 1919 р. Уряд складався із Президента (голови) та Державних секретарів з функціями міністрів, котрі очолювали відповідні секретаріати (міністерства).

У листопаді – грудні 1918 р. у ЗУНР діяв такий склад уряду: Кость Левицький (голова уряду й одночасно секретар фінансових справ); Василь Панейко (секретар закордонних справ); Лонгин Цегельський (секретар внутрішніх справ); Сидір Голубович (секретар судових справ); Дмитро Вітовський (секретар військових справ); Степан Баран (секретар земельних справ); Ярослав Литвинович (секретар торгівлі та промисловості); Антін Чернецький (секретар праці й суспільної опіки); Іван Куровець (секретар охорони здоров'я); Олександр Барвінський (секретар освіти і віросповідань та тимчасовий керівник секретаріату освіти); Іван Макух (секретар громадських робіт); Олександр Пісецький (секретаріат пошт і телеграфу). Крім них, до складу уряду входив також Степан Федак – начальник

¹⁵⁰ Левицький К. Перший Державний секретаріат у Львові / К. Левицький. – С. 15.

¹⁵¹ Панько О.Д. Становлення білоруської державності 1914–1923 рр.: територіальний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О.Д. Панько; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л.: [б. в.], 2004. – С. 13. (20 с.)

Харчового уряду. За партійним складом новостворений уряд був коаліційним¹⁵².

Другу РДС утворено на початку січня 1919 р. у Станіславі. Вона складалася з меншої кількості секретарів, оскільки об'єднано секретаріати віросповідань і освіти; шляхів та пошт і телеграфу. Секретаріати суспільної опіки та праці ліквідовано і введено на правах відділів до секретаріату внутрішніх справ.

Очолили секретаріати другої РДС: Сидір Голубович – голова уряду й одночасно секретар фінансів, торгівлі та промислу; Лонгин Цегельський – секретар без портфеля і керівник секретаріату закордонних справ (з лютого 1919 р. керівником цього секретаріату став Михайло Лозинський, а згодом, після від'їзду останнього до Парижа на Мирну конференцію, – Степан Витвицький); Іван Макух – секретар внутрішніх справ; полковник Дмитро Вітовський, а пізніше полковник Віктор Курманович – секретар військових справ; Агенор Артемович – секретар секретаріату освіти і віросповідань; Осип Бурачинський – судівництво; Іван Мартинець – земельні справи; Іван Мирон – шляхи, пошта і телеграф; Маріян Козаневич – публічні роботи¹⁵³.

Оцінюючи кваліфікацію західноукраїнських міністрів (державних секретарів), простежуємо полярні думки. С. Ярославин наголосив: «Майже всі секретарі були визначними фахівцями, а це давало запоруку, що поведуть свої ресорти якнайкраще»¹⁵⁴. Іншої думки дотримувалися сучасники. Один з кореспондентів часопису «Воля» зазначав, що адвокати і звичайні правники з односторонньою лише правничою освітою ставилися навіть на чолі фахових секретарств, справи котрих фактично цим людям були невідомі. Внутрішній розпорядок у секретарствах був такий, що секретарства

¹⁵² Чубатий М. Державний лад на Західній Области Української Народньої Республіки / М. Чубатий // У пошуках історичної правди: зб. на пошану Миколи Чубатого, 1889–1975. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: [б. в.], 1987. – С. 1–50. – (Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 205: Історично-філософська секція. Правнична комісія; ч. 2).

¹⁵³ Довідник з історії України. – С. 204.

¹⁵⁴ Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1923 роках / С. Ярославин. – С. 105.

радше нагадували малі провінціальні уряди. Керівники тримали у власних руках дрібні справи, через що для загального керівництва не було часу¹⁵⁵.

Існувала гіпотетична можливість утворення ще одного міністерства (секретаріату) зі специфічним колом обов'язків – національного. Як уже зазначалось, 18 листопада 1918 р. УНРада на пропозицію РДС ухвалила утворити при уряді три секретаріати – польський, єврейський та німецький, обсадження котрих покладалось на національні меншини краю. Після відходу українських властей зі Львова це рішення не було реалізоване.

Формування РДС дало змогу українській владі забезпечити ефективну організацію та централізацію важливих адміністративних сфер.

Отже, в листопаді 1918 – січні 1919 рр. сформувалися та розпочали роботу на постійній основі верховні законодавчий і виконавчий органи ЗУНР, котрі очолили розбудову самостійної Української держави.

Для утримання влади в Східній Галичині українському проводу необхідно було в стислий термін установити ефективну владу на місцях. Розв'язуючи це завдання, західноукраїнське керівництво встановило посаду повітового комісара на місцях; він мав замінити колишнього начальника австрійської адміністрації на повітовому рівні – старосту.

Українська влада, побоюючись адміністративно-правового хаосу, який би міг виникнути до часу прийняття першочергових законів, намагалася забезпечити тимчасову дію колишнього австрійського законодавства.

Повітова газета Товмаччини зазначала: «Подається, що всі дотеперішні закони обов'язують громадян даліше і всі уряди і власті у повіті урядують так, як і досі урядували. Всі суди судять після дотеперішніх законів. Доки український сейм вибраний на підставах загального голосування не ухвалить нових законів, доти обов'язують старі»¹⁵⁶.

¹⁵⁵ Див.: Малиновський В.Я. Державне управління: навч. посіб. / В.Я. Малиновський. – С. 158.

¹⁵⁶ ДАЛО, ф.257, оп. 1, спр. 23, арк. 15, 24; Чайковський А. Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до травня 1919 р. / А. Чайковський – Л.: Вид. Кооператива «Червона калина», 1930. – С. 14. (119 с.)

У перші дні після Листопадового зриву посада повітового комісара доручалась комусь із членів підготовчого комітету чи лідерів місцевої інтелігенції. Надалі повітові комісари мали обиратися делегатами (відпоручниками) громад і затверджуватися УНРадою у Львові. Відпоручників громад обирали їхні мешканці на основі загального та рівного права голосування особами віком від 20 років. Селам із понад 3 тис. мешканців надавалося право делегувати на кожних наступних 2 тис. осіб на відпоручника більше¹⁵⁷. З утворенням Державного секретаріату комісаріати ввійшли у підпорядкування центральному виконавчому органу ЗУНР.

Повітовий український комісар став керівним повітовим органом політичної адміністрації. Його мав призначати чи звільняти Державний секретар внутрішніх справ ЗУНР – на основі думки відпоручників громад.

Відтак більшість повітових комісарів обирали на місцях, лише в кількох повітах комісара призначила центральна влада ЗУНР¹⁵⁸.

Відділи та служби колишніх австрійських староств залишено в існуючій формі, лише призначено начальників-українців.

Загалом місцеве управління ЗУНР використовувало колишні австрійські моделі й ґрунтувалося на попередньому австрійському законодавстві у тих випадках, коли воно не суперечило інтересам і цілям української державності. В. Малиновський пояснив цю ситуацію однією причиною: за короткий час існування ЗУНР не мала змоги видати нові закони у всіх сферах функціонування держави¹⁵⁹.

Окрім створення виконавчих структур влади, в повітових центрах ЗУНР у листопаді – грудні 1918 р. розпочався процес формування і представницьких органів – повітових УНРад. За функціями вони мали замінити повітові ради, що діяли під час австрійського режиму. До компетенції колишніх повітових

¹⁵⁷ ЦДАЛ, ф. 581, оп. 1, спр. 93, арк. 12.

¹⁵⁸ Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року) / О. Павлишин // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2–3. – С. 144.

¹⁵⁹ Малиновський В.Я. Державне управління: навч. посіб. / В.Я. Малиновський. – С.159.

органів самоврядування належали питання передусім суто господарського значення, котрі стосувалися повіту, – розбудова шляхів сполучення місцевого значення, організація боротьби з шкідниками сільського господарства, піклування про місцеву торгівлю і промисловість, народну освіту.

Ці інституції не мали примусової влади, отже, і змоги виконувати свої рішення через підпорядковані їм органи, відтак діяли через повітового старосту. Рішення повітових рад австрійської доби у багатьох питаннях потребували затвердження вищих органів.

Основні бюджетні кошти, якими розпоряджались повітові ради, – додатки до безпосередніх податків, але їхній розмір не міг зазвичай перевищувати 20%. В іншому випадку вимагалася згода крайового сейму, що за допомогою крайового комітету наглядав за діяльністю повітового представницького органу¹⁶⁰.

Згідно з розпорядженням УНРади 1 листопада в усіх місцевостях старі органи влади скасовувалися, натомість належало сформувані через вибори нові, українські. Так, у сільських громадах, містах і містечках належало обрати громадських та міських комісарів, їхні дорадчі органи – т. зв. прибічні ради¹⁶¹. У повітах необхідно було обрати повітових комісарів та повітові національні ради. Для організації таких виборів у всі повіти скерували спеціальних уповноважених УНРади з необхідними інструкціями¹⁶². Львівська делегація УНРади визначила компетенцію т.зв. прибічних рад лише як дорадчих і виконуючих органів¹⁶³.

В інструкції УНРади, поданій для місцевих адміністрацій, зокрема, йшлося: «Український місцевий міський чи сільський комісар УНРади являється виконним органом повітової національної влади УНРади і підлягає безпосередньо повітовому комісарові УНРади. Завданням місцевого україн-

¹⁶⁰ Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині / В.С. Кульчицький. – С. 43.

¹⁶¹ Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. / Б.Й. Тищик. – С. 26.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Там само.

ського комісара є зорганізувати на місці все місцеве українське населення до оборони української державности, беречи публічного спокою в селі чи в місті і в тій цілі установити горожанську громадську сторожу та керувати всіма зорганізованими виступами відповідно до припоручень українського повітового комісара УНРади. У відповідній хвилі стає український місцевий комісар УНРади начальником громади, усуваючи зверхність громадську»¹⁶⁴.

Відповідно до цього розпорядження, на початку листопада 1918 р. у багатьох сільських громадах, містах і містечках краю пройшли вибори на багатолюдних зборах та вічах. Населення обирало комісарами зазвичай відомих людей, фахівців і патріотів свого народу та краю, із числа колишніх австрійських службовців, суддів, адвокатів, громадських діячів, учителів, інженерів і навіть священників.

Так, у Самбірському повіті комісаром став відомий адвокат, громадсько-політичний діяч, письменник Андрій Чайковський, Дрогобицькому – робітничий організатор, колишній депутат Австрійського парламенту Семен Вітик. Стрийський повіт очолив відомий композитор та диригент Остап Нижанківський¹⁶⁵.

В окремих районах повітові УНРади набували статусу органу місцевого самоврядування, часто з вирішальним голосом у політико-адміністративних питаннях. Микола Чубатий зазначив, що повітові УНРади були утворені не в усіх місцевостях ЗУНР¹⁶⁶, але там, де вони сформувались, відразу приступили до організованої дії.

Повітові органи самоврядування розпочали процес власної структуризації, беручи до уваги конкретну ситуацію та нагальні потреби. Так, Перемиська повітова УНРада утворила президію і низку секцій: закордонних справ, військову, апровізаційну, фінансову, просвітню, внутрішню (організаційну), безпеки. Рада незабаром назначила керівників на всі

¹⁶⁴ Устав і Інструкції для повітових органів Української національної ради. – Л.: [б. в.], 1918. – С. 2.

¹⁶⁵ Там само. – С. 26.

¹⁶⁶ Чубатий М. Державний лад на Західній Области Української Народної Республіки / М. Чубатий. – С. 32.

ключові посади¹⁶⁷. Можемо задатися питанням про доцільність утворення комісії закордонних справ в окремому повіті. Відповідь простежуємо у географічній площині. Перемиський повіт був прикордонним із Польщею. Очевидно, місцеве керівництво передбачало свою участь в міжнародних відносинах ЗУНР і Польщі.

Державні структури (комісаріати, повітові УНРади) – не єдині керівні установи в повітах ЗУНР. В окремих місцевостях населення створило альтернативні органи влади, зорганізовані на соціальній основі. У Дрогобичі, Калуші, Косові, Стебнику – ради робітничих депутатів, Богородчанах – ради робітничих і селянських депутатів, Коломиї, Станіславі й Стрию – ради солдатських депутатів¹⁶⁸. У Стебнику була утворена робітнича рада. Ці органи взяли на себе розв'язання виробничих і соціальних питань. Робітничим рухом керували профспілкові органи. У Дрогобичі був реорганізований «Загальнозаводовий союз робітників»¹⁶⁹.

У чому полягала принципова різниця між радянською моделлю, запозиченою у революційної Росії, та УНРадівською, яка в основному спиралася на попередній австрійський досвід державного будівництва?

Радянська модель виходить з того, що суспільством мають управляти виключно представники трудящих класів, це впливає уже з самої назви рад – *робітничих, солдатських та селянських депутатів*. Представники експлуататорських класів, офіцери, духовенство тощо позбавлені активного та пасивного виборчого права – нібито в інтересах основної маси населення.

Буржуазно-демократична модель, навпаки, заснована на загальному виборчому праві. Більше того, представники

¹⁶⁷ Литвин М. Перемиська повітова Українська Національна Рада 1918 р. / М. Литвин, Т. Литвин // Перемишль і Перемиська земля протягом віків: зб. наук. праць та матеріалів Міжнар. наук. конф. Перемишль, 11–13 квіт. 2002 р. – Перемишль; Львів: [б. в.], 2003. – С. 101–106.

¹⁶⁸ Сеньків М. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1919 рр. / М. Сеньків, І. Думенець. – Дрогобич: Відродження, 1996. – С. 19. (110 с.)

¹⁶⁹ Литвин М.Р. Українські січові стрільці / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – С. 117.

майнових класів унаслідок об'єктивних причин – кращої освіти, володіння основами ораторського мистецтва, ширшого доступу до ЗМІ тощо, за формально рівних можливостей, мають кращі шанси бути представленими у виборному органі.

Відтак буржуазна демократія та т.зв. радянська влада у період Визвольних змагань були антагоністами; різниця між ними згладилася після прийняття т.зв. Сталінської Конституції 5 грудня 1936 р., та й то – формально. Фактично ж рівний доступ громадян соціалістичних держав до пасивного виборчого права (тобто права бути обраним) з'явився не раніше горбачовських реформ другої половини 80-х років.

У низці випадків українська влада намагалась знайти компроміс у питаннях участі населення національних меншин в управлінні міст, де вони становили більшість жителів. У Станіславі було збережено автономію управи міста (за наглядом професора Чайківського). Новопризначений комісар міста Чорткова дозволив працювати у попередньому складі громадській раді міста, до складу якої входили поміж інших й євреї. Цій раді залишили право голосування і прийняття рішень у присутності комісара та дорадчий статус. Дозволено було урядувати громадській раді з бурмістром Бенецьким (поляком) на чолі в містечку Рудки. Магістрат у складі поляків та євреїв діяв у Золочеві. У цьому місті, а також у Бродах міськими комісарами стали громадяни єврейської національності. Комісар Стрийського повіту Гарасимів, призначивши міським комісаром Стрия українця Єроніма Калитовського, сформував дорадчі, так звані прибічні, тіснішу й ширшу ради міста, куди ввійшли представники польського, єврейського, українського та німецького населення міста¹⁷⁰.

Більшість посад у новоутворених органах національної влади обійняли українські правники: судді, адвокати, нотаріуси. В час розпаду в Австрії (листопад 1918 р.) налічувалося 2500 адвокатів, у тому числі й 150 українців, занесених у реєстр існуючих тоді адвокатських палат (камер) у Львові,

¹⁷⁰ Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад – грудень 1918 року / О. Павлишин. – С. 132–193.

Перемишлі й Самборі. Усі вони перед допущенням до практики складала адвокатську присягу перед президією колишнього «цісарсько-королівського» вищого краєвого суду в Львові на підставі зобов'язуючого тоді австрійського закону від 6 липня 1868 р.¹⁷¹, відтак могли вважатися законотрунними громадянами Австро-Угорської імперії.

Вагомий елемент організації влади – утворення силових структур та органів правопорядку. Українська жандармерія (як і міліція) організовувалась після роззброєння місцевої австрійської жандармерії. Це ілюструють спогади безпосередніх учасників революційних подій.

Наприклад, селяни роззброїли повітову та місцеву жандармерію в повіті Гусятин¹⁷². У споминах про с. Теплиці Ярославського повіту учасник листопадових подій 1918 р., зокрема, писав: «Коли у Львові проголошено незалежність української держави, теплицькі військовики, які повернулися з чужих фронтів, роззброїли австрійську жандармерію в Теплицях. Вони довгий час повнили в селі охоронну службу, налаждали сільську адміністрацію і готовились прийняти дальші зарядження уряду»¹⁷³. Українську міліцію в містечку Поморяни організували з допомогою національно-свідомих мешканців сіл Богутин та Розвадів¹⁷⁴.

До служби в правоохоронних органах ЗУНР зголосилися не лише всі жандарми-українці, котрі перед розпадом Австро-Угорської монархії або в часи перевороту перебували у Східній Галичині, а й кілька десятків представників інших

¹⁷¹ Підгаєцька земля: історико-мемуарний зб. / гол. ред. Т. Гунчак. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто. – С. 99. (744 с.) – (Наук. т-во ім. Шевченка, Український архів; т. XXIV).

¹⁷² Чайковський А. Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до травня 1919 р. / А. Чайковський // Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: у 3 т. / упоряд. Б.З. Якимовича за уч. З.Т. Грень, О.В. Седляра. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – Т. 1. – С. 207–273.

¹⁷³ Ярославщина і Засяння. 1031–1947: історико-мемуарний зб. / ред.-упоряд. М. Семчишин. – Нью-Йорк; Париж; Сідней: [б. в.], 1986. – С. 9. (798 с.) – (Наук. т-во ім. Шевченка, Український архів; т. XLII).

¹⁷⁴ Зборівщина. Над берегами Стрипи, Серету і Золотої Липи: історико-мемуарний і літ. зб. – Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сідней: [б. в.], 1985. – С. 356. (1056 с.) – (Наук. т-во ім. Шевченка, Український архів; т. XXXVIII).

національностей – чехи, поляки, німці, євреї. Ті українці, котрих розпад імперії застав на службі в Західній Галичині, Боснії та Герцеговині, окупованих областях і на фронтах, також повертались на рідну землю. Всі зголошувались у Команді державної жандармерії: тут перевіряли їх службові звання, тут вони присягнули на вірність УНРаді, і лише після цього їх призначали на відповідні посади. Якщо у перші тижні української влади Державний секретаріат внутрішніх справ звертався до військового командування з проханням вилучити з армії колишніх поліцейських та скерувати їх у розпорядження міліцейського керівництва, то згодом некваліфікованих командантів, призначених у перші дні після повстання, усунув і замінив фаховими вишколеними старшинами. Зайві жандарми потрапили у розпорядження військових команд. У Станіславі відкрилась жандармська школа, куди приймали освічену молодь з війська¹⁷⁵.

Утворена керівництвом ЗУНР система державної адміністрації не була чітко врегульована. Вона мала радше перехідний характер і потребувала вдосконалення в юридичному й практичному сенсі. Український революційний уряд намагався здійснювати в цьому напрямі конкретні кроки.

Наскільки його плани надавалося втілити у надзвичайно стислі терміни, пересвідчимося, оцінивши аналогічну проблему в умовах 20 років державної незалежності України. Створена за цей період відповідна вертикаль органів виконавчої влади від Кабінету Міністрів до області й району, а через механізм делегування повноважень – до міста, селища чи села, із надзвичайно розгалуженими структурними підрозділами, до сфери компетенції котрих належать питання галузевого та функціонального управління на відповідних територіях, тим не менше й зараз потребує серйозних новацій¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Павлишин О. Державне будівництво ЗУНР – ЗОУНР: проблема національних кадрів / О. Павлишин // Центральна Рада і український державотворчий процес: (до 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали науков. конф. Київ, 20 березня 1997 р. – К.: [б. в.], 1997. – С. 97–106.

¹⁷⁶ Місцеві державні адміністрації в Україні: нормативно-правове регулювання / упоряд. О.І. Сушинський. – Л.: Світ, 2002. – С. 21. (136 с.)

Одним зі шляхів розв'язання цієї проблеми є впровадження в Україні Конституційна реформа. Однак уже зараз зрозуміло, що й її основні положення необхідно серйозно юридично вдосконалити й апробувати на практиці. У цьому випадку історичний досвід українського державотворення може суттєво полегшити пошук і теоретичне обґрунтування оптимальних управлінських моделей.

Розглядаючи історію адміністративних практик часів Української революції, доцільно звернути увагу й на моральний аспект діяльності державних службовців. Депутат УНРади Л. Цегельський, який у листопаді – грудні 1918 р. виконував функції Державного секретаря внутрішніх справ, об'їхавши північні повіти молодої республіки з інспекцією, так охарактеризував діяльність новостворених органів повітової адміністрації: «Була це дійсно самостійна влада, що зродилася автоматично з нутра нашого громадянства, – влада не з загального голосування і не з начинення, а з добору, з вибору найкращих. А ті, що переймали і виконували її, робили це не для амбіції, зиску, чи для хліба (платні зразу ніхто не брав), – а для святого обов'язку, для народного добра й для дійсної служби справі»¹⁷⁷.

Ще раз зазначимо, що політико-правові обставини, котрі визначили специфіку конституційного творення української держави на етнічних українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, були детерміновані столітньою практикою розвитку цих земель у складі імперії Габсбургів¹⁷⁸. Традиції австрійського державного апарату – його консерватизм та поміркованість, висока професійність, відносно незначне проникнення корупції тощо – стали позитивним фактором впливу на державотворення ЗУНР. Навпаки, радянські «традиції» – некомпетентність державних чиновників та місцевих управлінців (за основу оцінок бралася «правильна» партійна позиція), блат, кумівство, т.зв. телефонне право – від початків здобуття незалежності у 1991 р. повисли важким тягарем на апараті молодої держави.

¹⁷⁷ Цит. за: Чернецький А. Спомини з мого життя / А. Чернецький. – С. 88.

¹⁷⁸ Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 рр.: спроби творення і причини поразки / Д. Яневський. – К.: Дух і літера, 2003. – С. 267. (767 с.)

Політичні лідери українців Галичини загалом успішно виконали нагальні завдання зі встановлення національної влади в краєвих і повітових центрах Галичини та Буковини. На жаль, Буковину не вдалося утримати надовго. Внаслідок військової протидії поляків всередині листопада 1918 р. було втрачено і Львів.

Однак реальні здобутки ЗУНР вважаємо вагомими. Вона створила ефективно діючу владу в центрі й на місцях і законодавчо закріпила легітимність її існування. Український політичний провід не вдавався до якихось надзвичайних або силових заходів у плані організації державної адміністрації. Законність та демократичність рішень національної влади були фундаментальною основою державної політики.

8.6. Діяльність ЗУНР в умовах польсько-української війни: внутрішня та зовнішня політика

Усі новостворені органи центральної та місцевої влади ЗУНР активно взялися до державотворчої роботи, незважаючи на вкрай складні обставини. Основна увага зосереджувалась на організації оборони краю, розбудові й зміцненні державних структур. На основі прийнятого 13 листопада 1918 р. закону про загальний обов'язок військової служби громадян ЗУНР було здійснено військово-територіальний поділ ЗУНР, підготовлено організаційну схему Української галицької армії (УГА) та розпочато мобілізацію чоловіків українців від 18 до 35 років.

Усе це потребувало часу, а його якраз не вистачало. У Львові, Перемишлі, інших містах між українцями і поляками точилися запеклі бої, полум'я польсько-української війни розросталося.

Поляки не змирилися з втратою Львова і відходом Східної Галичини до українців – уже 1 листопада у Львові розпочався польський заколот, який відразу перекинувся на

інші міста регіону. Особливо жорстокі бої розгорнулись за Перемишль. Місто переходило з рук у руки. Українцям, на жаль, не вдалось підірвати міст через р. Сян, то ж шлях польським резервам на Львів залишився відкритим, що незабаром стало основною причиною поразки українських військ у битві за столичне місто Галичини.

Тим часом бої у самому Львові набували сили. Державотворчі заходи УНРада здійснювала, по суті, на тлі безперестанних кровопролитних боїв. Поляки дуже швидко отямались, і в цьому не було нічого дивного. Як зазначають дослідники М. Литвин і К. Науменко, у «двохсоттисячному Львові вони становили більшість. Поляки – жителі міста, нерідко жінки і діти – не тільки підтримали своїх бойовиків, а й самі брали участь у вуличних сутичках»¹⁷⁹.

Окрім того, ще до початку повстання полякам удалося створити такі організаційні військові структури: 1. Польську організацію військову (колишні легіонери бригади Пілсудського). 2. Польський корпус допомоговий (складався із жовнірів і старшин на той час розформованого корпусу – командувач Владислав Сікорський). 3. Польські кадри військові, куди належали товариства «Сокул», «Гвезда», «Скала», а також молодіжні, студентські, жіночі організації. Загальне керівництво опозицією здійснював 44-річний граф Олександр Скарбек.

Уже пополудні 31 жовтня представники цих організацій провели таємну нараду в будинку на вул. Личаківській, 16. На нараді було вирішено об'єднатись під проводом командира артбатареї капітана Чеслава Мончинського. Того самого дня південно-західна частина Львова стала вкриватися опорними пунктами польських бойовиків. У кількох місцях відкрилися пункти набору добровольців, котрі поставляли 200–300 жовнірів щоденно. Надвечір загони Мончинського зайняли райони «Політехніки», собору св. Юра, оточили Головну пошту, цитадель. Польські політичні партії 1 листопада утворили Польський комітет народовий, який першим своїм зверненням закликав «усіх

¹⁷⁹ Литвин М.Р. Історія ЗУНР / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – С. 45.

боездатних поляків до зброї», на що польська суспільність негайно відгукнулася¹⁸⁰.

Бачачи очевидність великого кровопролиття, обидві сторони 2 листопада зуміли побороти взаємну антипатію і сісти за стіл переговорів. Із польськими представниками зустрілися авторитетні українські політичні та громадські діячі – К. Левицький, М. Лозинський, Р. Перфецький, Л. Ганкевич, Л. Цегельський, С. Федак і митрополит А. Шептицький. Однак ще до початку переговорів було зрозуміло, що ні до чого вони не приведуть. Мирні аргументи українців (державний кордон по Сяну, культурна автономія поляків і євреїв у Галичині) польські політики категорично відкинули, домагаючись для відроджуваної Речі Посполитої не лише Перемишля, а й Львова. І хоча обидві сторони прийняли спільну відозву до населення зі закликом до спокою та згоди, але в тій збуреній ситуації її ніхто не помітив. Розпочалися вперті бої за Львів, котрі точилися три тижні. Місто розділила лінія фронту: центр і східна частина залишилися під контролем українців, у західній частині, куди входив і залізничний вокзал, закріпилися поляки.

Про залізничний вокзал скажемо окремо. Ще в день зриву, 1 листопада, 1918 р., українське військове керівництво, виставивши на його охорону й утримання усього два десятки стрільців, допустилось прикрої помилки, яка, зрештою, стала для українців фатальною. Незважаючи на відчайдушний опір українських вояків, поляки зуміли заволодіти вокзалом і організувати грамотну, з військового погляду, стійку оборону. Керував нею Б. Перацький, майбутній міністр внутрішніх справ Польщі (його вбивство у 1934 р. бойовиком ОУН стало причиною знаменитого судового процесу над С. Бандерою та його соратниками)¹⁸¹. Усі спроби повернути вокзал закінчувалися для українців безрезультатно. Нарешті, 3 листопада до Львова прибуло з Буковини 800 добре озброєних Українських січових стрільців на чолі зі сотником О. Букшованим, котрих чекали ще в ніч з 31 жовтня

¹⁸⁰ Литвин М.Р. Історія ЗУНР / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – С. 45–47.

¹⁸¹ Литвин М.Р. Історія галицького стрілецтва / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – Л.: Каменярь, 1991. – С. 73–74. (200 с.)

на 1 листопада. Таких сил було цілком достатньо, аби заволодіти вокзалом, але через безладдя, яке панувало в українському військовому штабі, ефективного наступу організувати не вдалося. Отже, і залізничний вокзал у Львові (разом з депо та паротяго-вагонним парком), й міст через р. Сян у Перемишлі залишилися у поляків, що давало змогу без перешкод перекидати до Львова підкріплення з Польщі. Це поляки, не гаючись, і почали робити.

Зазначимо: у листопадових подіях укотре виявилися такі риси українців, як самозаспокоєність, легковаження небезпекою і навіть смертельною загрозою, невміння розвинути успіх, закріпити перемогу. У Львові ж, здобувши владу, значна частина стрільців, вважаючи справу зробленою, того ж дня розійшлась домівками. Дмитро Вітовський був приголомшений, коли начальник штабу Сень Горук доповів йому: із понад 1400 вояків, котрі брали участь у Листопадовому зриві, у строю залишилося 648 стрільців і старшин. Він надслав термінові тривожні телеграми до міських і військових комісарів, вимагаючи якнайшвидше скерувати війська на захист Львова, – відгукнулись лише Золочів, Щирець і Кам'янка-Струмилова¹⁸².

Українська залага у т. зв. казармах Фердинанда (вул. Городоцька) була блокована польськими снайперами та кулеметниками. Можна було покинути приміщення з тилового боку, але для цього потрібно було... зістрибнути з другого поверху. Старші вояки стрибати побоялися і... здалися полякам.

У цих надзвичайно складних обставинах Дмитро Вітовський не витримав. Він скликав 4 листопада нараду Української генеральної команди, зробив звіт про становище, накреслив шляхи виходу зі ситуації, що виникла, запропонував план негайного створення української національної армії на основі УСС та чергового мобілізаційного призову і звернувся до К. Левицького зі заявою про відставку з посади Генерального коменданта українських військ.

Як уже зазначалося, 9 листопада був створений Державний секретаріат ЗУНР, де Д. Вітовського обрано Держав-

¹⁸² Литвин М.Р. Історія ЗУНР / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – С. 47.

ним секретарем військових справ. Він розпустив стару жандармерію і створив нову. Республіку було поділено на три військові області та 12 округів, оголошено загальну мобілізацію до української армії. Однак нова армія формувалася мляво. Більшість галицького громадянства негативно ставилася до військової служби. А ситуація у Львові та довкола міста ставала дедалі напруженішою і драматичнішою¹⁸³.

Для того, аби скласти точніше враження про те, що відбувалось у Галичині, згадаємо, яке місце Україні й українцям узагалі відводилось у польських зовнішньополітичних доктринах.

Таких доктрин на поч. ХХ ст. існувало декілька. З них виокремимо дві: «інкорпораційну» і «федераціоністську», котрі належали найвпливовішим політичним силам тогочасної Польщі – націонал-демократам (т. зв. ендекам) і соціалістам, очолюваним Юзефом Пілсудським.

Більшість націоналістичних польських партій висували проекти відновлення Польщі в кордонах 1772 р. (тобто разом з усією Правобережною Україною), а ендеки підходили до питання прагматичніше. На їхню думку, «інкорпорувати» доцільно було стільки «східних», у тому числі й українських, земель, скільки можна поступово сполонізувати, перетворивши Польщу на мононаціональну державу. Такими територіями вважалися Східна Галичина, Волинь і Поділля. Інші українські землі, вважали вони, повинні відійти до Росії, в якій вони вбачали протипагу німецькому гегемонізму. Однак «ендеки» планували подальшу колонізацію й тих українців, котрі опиняться у складі Російської імперії.

Суть доктрини «федераціоністів» полягала в тому, аби внаслідок повалення царизму та розпаду Російської імперії створити у Східній Європі велику і міцну Польщу. Передбачалося, що відроджена Річ Посполита постане на «федеративних» засадах. До її складу увійдуть польські, литовські, білоруські й українські землі. Провідна роль, безперечно, відводилась польському етнічному, політичному, економічному та культурному елементові. Соціалісти декларували добро-

¹⁸³ Кондратюк В.О. Державність України (1917–1920) / В.О. Кондратюк. – С. 70.

вільне входження перелічених земель до нової держави, але не давали відповіді, що ж буде, коли названі народи не захочуть об'єднуватися в складі Речі Посполитої. Висновок впливав сам собою із попередньої практики державотворення поляків – спонукати їх до «федерації» силою¹⁸⁴.

Отже, дві впливові та популярні польські політичні доктрини щодо України ще до створення польської держави ґрунтувалися на ігноруванні прав українського народу на самовизначення і висували претензії (безапеляційні) на володіння українськими землями. На цих доктринах керівництво новоствореної Польської держави будувало свою зовнішню політику, тому не дивні ті рвіння і запеклість, з якими поляки наступали на Львів і, зрештою, на всю Східну Галичину, а відтак – і на Україну.

Дуже швидко воєнні дії у Львові та довкола нього перетворилися на повномасштабну війну, яка в історичній наці отримала назву Польсько-української.

З відходом з посади Дмитра Вітовського Українську генеральну команду очолив колишній командувач легіону Українських січових стрільців у складі австро-угорського війська Гриць Коссак. Ситуація на той момент була такою: фронт, що утворився 4 листопада, пролягав вулицями Стрийською, Кадетською, Коперника, далі – через Головну пошту, сейм (нині Львівський національний університет імені Івана Франка), собор св. Юра, відтак вулицями Бема, Янівською, Клепарівською, Шпитальною, Замарстинівською¹⁸⁵.

Приступивши до виконання обов'язків, Г. Коссак негайно взявся здійснювати операцію, яка мала рішуче змінити ситуацію. Планувався наступ на центральні квартали вздовж Городецької й очищення від супротивника Жовківського передмістя та Замарстинова. Узагалі задум був непоганий, але, з огляду на мізерність сил, цілком нереальний, і тому наступальна операція провалилася. Національна рада

¹⁸⁴ Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз / кер. авт. кол. О. Дергачов. – К.: Політ. думка, 1996. – С. 148–149. (435 с.)

¹⁸⁵ Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич. – С. 470.

відреагувала заміною командувача – 9 листопада ним став комісар Золочівського військового округу полковник Гнат Стефанів.

Новий командувач здійснив низку достатньо ефективних заходів: скоротив фронт, надавши мобільності наявним силам: змінив військове керівництво; виставив на домінуючих висотах (Високий Замок, Цитадель, Кривчиці) гаубичні батареї, які сильно дошкуляли противникові. Скажімо, щоби зліквідувати батарею на Високому Замку, поляки змушені були кинути сюди всю свою нечисленну авіацію. На прохання артилеристів полковник Стефанів направив на Високий Замок кулеметну сотню, командиром якої був поручник Петро Франко – син І. Франка, ветеран легіону Українських січових стрільців¹⁸⁶.

УНРада, з свого боку, вживала політичних заходів для виправлення ситуації. Вона скерувала до Києва делегацію з проханням, аби Гетьман Скоропадський надав військову допомогу. Гетьман погодився таємно відправити до Галичини Галицько-Буковинський курінь УСС Є. Коновальця. Однак стрільці несподівано відмовилися йти до Львова. Це пояснювалась важливою причиною: у розпалі була підготовка до антигетьманського повстання, ядром якого мали стати саме вони¹⁸⁷.

Відтак заходи української цивільної та особливо, військової влади у Львові до рішучих змін не призвели. Безумовно, ані Коссака, ані Стефаніва, ані інших командирів усіх ланок і рівнів, ані рядових стрільців не можна звинувачувати у боягузтві, відсутності патріотизму чи слабодухості. Навпаки – героїзму, відваги, самопожертви було достатньо. Не вистачало, на жаль, коли йдеться про командирські кадри, ґрунтовних військових знань, уміння організувати та проводити бойові операції в ситуації стиснутого старовинного міста, де з вікон стріляли у спину українським воякам.

Тим часом поляки у Львові зміцнювали позиції. Всупереч наказу Д. Вітовського, не була перервана залізниця

¹⁸⁶ Литвин М.Р. Історія ЗУНР / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – С. 54–59.

¹⁸⁷ Лозинський М. Галичина в 1918–1920 рр. / М. Лозинський. – С. 49.

Перемишль–Львів, якою до Львова надходили усе нові підкріплення з Польщі. Це, врешті-решт, стало фатальним для українців.

Перемир'я 18–20 листопада польське командування використало для того, щоби передислокувати залізницею до Львова загін підполковника М. Токаржевського (1228 жовнірів і 140 офіцерів). Коли 21 листопада воєнні дії відновилися, українці раптом зрозуміли: вони наполовину оточені переважаючими силами ворога. І хоч можливості подальшої боротьби ще не були вичерпані, полковник Г. Стефанів дав наказ відступати. У ніч з 21 на 22 листопада українські підрозділи залишили Львів¹⁸⁸.

Як уже зазначалось, на решті території Галичини перехід влади до українців спочатку відбувався без перешкод. Однак згодом із території Польщі перейшли в наступ дві військові групи: перша з них 20 листопада захопила Хирів, а друга 27 листопада – Раву-Руську. Так наприкінці листопада утворився польсько-український фронт із цими містами на флангах та виступом на схід через Городок до Львова¹⁸⁹.

Листопадові події у Львові переконали надто поміркованих і толерантних галицьких політиків та лідерів Центральної Ради, що воля не випрошується й не вимолюється, а здобувається і відстоюється та захищається всіма силами і ресурсами суспільства.

З виходом зі Львова Начальна команда одразу приступила до створення регулярних збройних сил – Української галицької армії (УГА), осердям якої стали підрозділи УСС і відділи австро-угорської армії, сформовані з українців. Регулярний характер УГА підтверджувався законом УНРади, прийнятим 13 листопада, про загальний обов'язок військової служби громадян ЗУНР, на основі чого було здійснено військово-територіальний поділ ЗУНР, підготовлено організаційну схему УГА та розпочато мобілізацію чоловіків-українців віком від 18 до 35 років. В УГА було мобілізовано 126 тис. старшин і вояків,

¹⁸⁸ Лилик С. ЗУНР: біла пляма в історії України / С. Лилик // Пост імені Ярослава Галана. – Л.: Каменярь, 1990. – Кн. 24: Публіцист. ст., інтерв'ю, есе, повість / упоряд. М.Є. Петренко, Б.В. Залізник. – С. 178–206.

¹⁸⁹ Там само. – С. 188.

тобто 5% населення. Чисельність армії на фронті становила близько 60 тис., але відчувалась гостра нестача в командних кадрах, зброї, амуніції, припасах¹⁹⁰.

Одночасно політичне керівництво ЗУНР розпочало зближення з Директорією. Незважаючи на складне становище обох нових національних державних утворень, їхнє керівництво продовжувало справу об'єднання України. Провідна роль належала діячам ЗУНР.

Найвагоміших політичним здобутком ЗУНР, який не втратив значущості дотепер, став Акт злуки ЗУНР і УНР. Об'єднання у швидкому майбутньому західних земель України в єдину соборну національну державу з Наддніпрянською Україною було одним із стратегічних завдань і Листопадової революції, і національно-державного будівництва в Україні того часу.

Керівники ЗУНР, хоч і проголосили у зв'язку з історичними обставинами на території Східної Галичини незалежну державу, але не мислили її довготривалого існування у відриві від усієї України. Це переконливо засвідчують факти. Так, уже 5 листопада 1918 р. УНРада скерувала до Києва двох представників – Й. Назарука і В. Шухевича – з метою встановити контакт з Гетьманом і визначитися в питанні возз'єднання західноукраїнських земель з усією Україною. Утворивши 9 листопада уряд ЗУНР – Державний секретаріат, – УНРада визначила нагальне його завдання: «вжити всіх заходів для з'єднання всіх українських земель в одну державу». На виконання цієї вказівки уряд терміново направив до Києва уповноваженого посла ЗУНР професора Григорія Микитея¹⁹¹, але Гетьманат доживав останні дні, й розпочати цю вагому справу тоді не вдалося.

Отримавши передих після львівських боїв, Державний секретаріат наприкінці листопада знову повернувся до цього питання. Розуміючи, що возз'єднання могло реалізуватися лише на ґрунтовних правових, конституційних засадах, Державний секретаріат виробив проект попереднього дого-

¹⁹⁰ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії / М. Кугутяк. – С. 140–141.

¹⁹¹ Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. / Б.Й. Тищик, О.А. Вівчаренко. – С. 62.

вору і з цим проектом скерував до Директорії, яка перебувала на той час у Фастові, свою делегацію – Д. Левицького і Л. Цегельського. Там же, у Фастові, 1 грудня 1918 р. підписано «Передвступний договір між Українською Народною Республікою і Західно-українською Народною Республікою про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю». Основні положення цього документа:

«Пф. 1. Західно-українська Народна Республіка заявляє цим непохитний намір злитися в найкоротшім часу в одну велику державу з Українською Народною Республікою, значить, заявляє свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомість увійти з усею своєю територією і населенням як складова частина державної цілості, в Українську Народну Республіку.

Пф. 2. Українська Народна Республіка заявляє цим рівно ж свій непохитний намір злитися в одну державу з Західно-українською Народною Республікою (...)

Пф. 3. Правительства обох Республік уважають себе зобов'язаними сю державну злуку можливо в найкоротшім часі перевести в діло, щоби (...) обі держави утворили справді одну неподільну державну одиницю.

Пф. 4. Західно-українська Народна Республіка з огляду на витворені історичними обставинами окремі правні інституції та культурні й соціальні окремішності життя... як будуча частина неподільної УНР дістає територіальну автономію, якої межі означить у хвилі реалізації злуки (...) окрема спільна комісія (...) Тоді також будуть установлені детальні умовини злуки обох держав».

Від імені Директорії договір підписали В. Винниченко, С. Петлюра, П. Андрієвський, Ф. Швець, від імені уряду ЗУНР – Л. Цегельський і Д. Левицький¹⁹².

Отже, йшлося не про федерацію обох держав (так стверджували окремі політики), а про повну ліквідацію ЗУНР як окремої держави та входження її до складу УНР. Це був акт передусім політичний, а не лише державно-правовий. У такий спосіб перед усім світом заманіфестовувалась неподіль-

¹⁹² Див.: Лозинський М. Галичина в 1918–1920 рр. / М. Лозинський. – С. 67.

ність української землі, цілісність і єдність усього українського народу.

Після в'їзду Директорії у Київ, найближча сесія УНРади 3 січня 1919 р. прийняла Ухвалу «Про злуку Західно-української Народної Республіки з Українською Народною Республікою» в «одну, одноцільну, суверену Народну Республіку» й тим самим ратифікувала Фастівську угоду від 1 грудня 1918 р.¹⁹³

Про цей факт державний секретар ЗУНР Д. Вітовський повідомив керівництво УНР телеграмою такого змісту: «До Головного Отамана Українського республіканського війська С. Петлюри. Київ. Із Станіслава. 3/1. Українська Національна Рада Західно-української Народної Республіки на засіданні дня 3 січня одноголосно ухвалила й торжественно проголосила прилучення своєї території до Української Народної Республіки в одну одноцільну Українську Народну Республіку. Хай злука, спаяна спільною пролитою кров'ю обох бувших Республік, довершить мрію і щастя робочого українського народу»¹⁹⁴. На тому ж засіданні УНРади обрано делегацію із представників Галичини, Буковини та Закарпаття у кількості 65 осіб на чолі з Л. Бачинським, яка прибула до Києва 16 січня і взяла участь у спільних засіданнях Директорії та Ради Народних міністрів УНР.

Тоді ж, 3 січня 1919 р., видано офіційне звернення голів усіх гілок влади ЗУНР до Директорії УНР з увідомленням про ратифікацію Західною Україною фастівських домовленостей: «Президія Національної Ради і Рада державних Секретарів Західно-української Народної Республіки мають честь подати отсим до відома Світлої Директорії і Правительства Української Народної Республіки, що Українська Національна Рада, яко найвищий законодатний орган Західно-української Народної Республіки, на торжественнім засіданні в Станіславі, дня 3 січня 1919 року одноголосно рішила, що слідує: «Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення Українського народу, проголошує торжест-

¹⁹³ Вісник державних законів і розпорядків ЗОУНР. – 1919. – № 1.

¹⁹⁴ Нова Рада. – 1919. – 5 січ. (23 груд.).

венно з'єднання з нинішнім днем Західно-української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну одноцілну, суверенну Народну Республіку».

Далі вказувалося: «до часу, коли зберуться Установчі Збори об'єднаної Республіки, законодавчу владу на території бувшої Західно-української Народної Республіки виконує Українська Національна Рада. До того самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріат, установлений Українською Національною Радою як її виконавчий орган. Підписані Президія Української Національної Ради та Рада Державних Секретарів подають се до відома Верховної Української Народної Республіки через окрему торжественну депутацію, зложеною з представників усіх державних чинників і усіх кругів населення Західно-української Народної Республіки, а разом висилають окрему комісію, що має з правительством Української Народної Республіки увійти в ближчі переговори щодо способу зреалізованя вище наведеної ухвали»¹⁹⁵.

Зауважимо, що ідея соборності українських земель охопила в ті часи не лише території УНР і ЗУНР, а й Закарпаття: 21 січня 1919 р. у Хусті 420 делегатів Усенародних зборів українців Закарпаття (т. зв. Угорської Русі) «ухвалили з'єдиненне з Соборною Україною» і просили, «щоби українське військо обсадило комітати, заселені Українцями»¹⁹⁶.

У Києві 22–24 січня 1919 р. відбулися всенародні урочистості з нагоди річниці IV Універсалу УНР і народження Соборної України. Представниками від ЗУНР на цьому святі демократії стали Л. Бачинський, Л. Цегельський, С. Витвицький та ін.¹⁹⁷

На Софіївській площі у Києві 22 січня 1919 р. відбулося урочисте проголошення Акту злуки. З цієї нагоди Директорія видала Універсал, де зазначалося: «Віднині воедино зливаються сторіччями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західно-українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й

¹⁹⁵ Нова Рада. – 1919. – 5 січ. (23 груд.).

¹⁹⁶ Лозинський М. Галичина в 1918–1920 рр. / М. Лозинський. – С. 59–60.

¹⁹⁷ Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – С. 21.

Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина, незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український народ, увільнений могутим поривом своїх сил, має тепер змогу з'єднати всі змагання своїх синів для утворення нероздільної, незалежної української держави на добро і щастя робочого народу»¹⁹⁸.

Наступного дня угоду ратифікував Трудовий конгрес, головою якого обрали представника ЗУНР С. Вітика. Назву ЗУНР змінено на Західну Область Української Народної Республіки (ЗОУНР), єдиним державним гербом став тризуб. Є. Петрушевича дообрали шостим членом Директорії.

Члени УНРади А. Крушельницький, О. Назарук, Л. Цегельський, О. Безпалко та В. Темницький призначалися міністрами Української Народної Республіки. До затвердження Декларації про злуку Установчими зборами ЗОУНР зберігала власні законодавчі й адміністративно-виконавчі органи влади – УНРаду й Державний секретаріат. Було погоджено військове командування на фронтах, введено спільну валюту, створено окреме міністерство для справ ЗОУНР, а також обрано спільну делегацію на Паризьку мирну конференцію.

Проте юридичний і правосильний акт Злуки ще не означав реального злиття двох суб'єктів угоди в єдину державну структуру. Соборна УНР після злуки не стала ані унітарним державним утворенням, ані федеративним. Як пере-свідчуємось, ЗОУНР зберегла за собою власні органи законодавчої та виконавчої влади. Влада ж Директорії й надалі обмежувалася територією на схід від р. Збруч. Кожне з державних утворень продовжувало оперувати власними військами. Невеликий загін артилеристів, єдиний підрозділ, надісланий УНР на допомогу УГА, довелося розпустити, оскільки ново-прибулі вояки були захоплені більшовицькими ідеями, які негайно узялися поширювати в новому середовищі.

У зв'язку з об'єктивними та суб'єктивними причинами до повної уніфікації й об'єднання обох частин України так і

¹⁹⁸ Андрієвський В. З минулого: у 2 т., 4 ч. / В. Андрієвський. – Берлін: Укр. слово, 1923. – Т. 2: Від Гетьмана до Директорії. – С. 102–112. (310 с.)

не дійшло. Через воєнні дії не вдалося скликати Всеукраїнські народні збори, котрі мали вирішити остаточно справу державного устрою УНР і взаємин окремих її частин. Окрім того, існували значні розбіжності між УНР та ЗОУНР у внутрішній і зовнішній політиці. Становище ускладнював і той факт, що держави Антанти (передусім Франція. – *Авт.*) не сприйняли національного самовизначення українського народу і вели справу до передання Галичини Польщі, а Наддніпрянщину вважали звичайною провінцією Росії¹⁹⁹.

Негативно на спільних державотворчих діях обох сторін позначалося їхнє попереднє перебування у різних державних системах. Це відбивалося і на світогляді еліт, і на практичних діях, котрі часто були не лише суперечливими, а й різновекторними.

Ізольованій і позбавленій будь-якої зовнішньої допомоги Україні одночасно довелось воювати на три фронти: проти Польщі, Радянської Росії та Добровольчої армії генерала Денікіна. Окрім того, долучилася ще й агресія Румунії (захоплення Покуття у травні 1919 р.). За таких умов Директорія і УНРада по-різному прагнули розірвати ланцюг, що все тісніше обплутував Україну. Виникали різноманітні політичні орієнтації, котрі часто суперечили одна одній. Саме у зв'язку з цим не вдалось довершити остаточної злуки всіх українських земель. Аж до повної поразки українських Визвольних змагань існувало фактично дві українські держави, два уряди, дві закордонні й внутрішні політики та дві українські армії.

Однак і в таких надзвичайно складних обставинах ЗОУНР вдавалось створити та зберігати ефективний адміністративний апарат, місцеві органи управління, які, незважаючи на війну та розруху, забезпечували порядок і стабільність. УНРада та Державний секретаріат продовжували діяльність, спрямовану на організацію державного життя в своїй частині країни, подальше творення її правової основи, вирішення нагальних соціально-економічних, політичних та інших проблем.

¹⁹⁹ Андрієвський В. З минулого / В. Андрієвський. – Т. 2. – С. 68–69.

У першій половині 1919 р. увага УНРади станіславського скликання зосереджувалась на розв'язанні першочергових проблем державного будівництва, підготовці й ухвалі законодавчих актів, украй важливих для молодого республіки.

Депутати поставилися до цього завдання надзвичайно зважено. Законопроекти підготовляли відповідні галузеві секретаріати і, попередньо обговоривши на засіданні уряду, подавали на розгляд пленарної сесії УНРади. Після першого читання й обговорення документи розглядали галузеві комісії, а відтак затверджувала УНРада вже у другому читанні. Тим самим депутати використовували досвід, здобутий ними у представницьких органах Австро-Угорщини.

На початок Станіславського періоду діяльності УНРади припадає пошук нею оптимального варіанта складу центрального уряду, здатного до ефективного здійснення державотворчих задумів і планів. 4 лютого 1919 р. Виділ УНРади призначив новий уряд ЗОУНР. Його очолив націонал-демократ С. Голубович, котрий одночасно став і секретарем фінансів, торгівлі та промислу. Інші урядові посади були поділені у такий спосіб: державний секретар закордонних справ – В. Панейко, якого згодом замінив Л. Цегельський, а відтак – М. Лозинський (усі націонал-демократи), держсекретар внутрішніх справ – І. Макух (радикал), держсекретар військових справ – Д. Вітовський (радикал), котрого після загибелі в авіакатастрофі замінив В. Курманович (безпартійний), держсекретар судівництва – О. Бурачинський (націонал-демократ), а також безпартійні – держсекретар земельних справ – М. Мартинець, освіти і віросповідань – А. Артемович, шляхів, пошти і телеграфу – І. Мирон, громадських робіт – М. Казаневич. М. Лозинський зазначав: «Політично сей кабінет [міністрів], треба охарактеризувати як коаліцію національних демократів і радикалів при співучасті фахівців»²⁰⁰. Отже, державне будівництво потребувало фахівців, і вони поповнили новий уряд. Загалом тогочасну структуру вищої державної влади ЗУНР Т. Окуневський (ре-

²⁰⁰ Кучабський В. Вага і завдання Західноукраїнської Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918–1919 р. / В. Кучабський // Дзвони. – 1933. – Чис. 1. – С. 33–39.

ферент законодавчої комісії) охарактеризував так: «Законодатна власть в руках [Української Національної] Ради, виконуюча власть – в руках правительства»²⁰¹.

З метою забезпечення депутатського корпусу від сторонніх, часто провокаційних, впливів і політичних тисків та забезпечення законодавцям належних умов для формування ефективних органів виконавчої влади – центральних і регіональних – ще 4 січня 1919 р. УНРадою було прийнято закон «Про незайманість членів Української Національної Ради»²⁰². Зі змісту закону випливало: «Членів Української Національної Ради не можна без її згоди ув'язнити ані потягати судово до відповідальности, хіба що приловиться його на гарячій вчинку». У такому випадку суд повинен негайно повідомляти про затримання посла Української Національної Ради і коли вона не дасть дозволу на затримання, його слід негайно звільнити. Встановлювалося, що членів УНРади не можна притягати до відповідальності за те чи інше голосування у Раді, вони виконують свої обов'язки незалежно від інструкцій виборців.

Закони і розпорядження, котрі розглядала й ухвалила УНРада під час сесій в Станіславі в лютому – квітні 1919 р., можна умовно розділити на три основні групи: ухвали господарсько-фінансового плану; адміністративно-правового характеру; а також закони, які належали до гуманітарної сфери.

УНРада намагалася всіма силами подолати труднощі функціонування фінансово-грошової системи, пов'язані з різким знеціненням грошової одиниці, що тоді була в обігу в ЗОУНР, – австрійської крони.

Український парламент 4 квітня 1919 р. ухвалив «Закон про впровадження в обіг гривень і карбованців», який

²⁰¹ Лозинський М. Українська революція: розвідки і матеріали. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Відень: [б. в.], 1922. – Т. 5. – С. 64.

²⁰² Педич В. Сесія Української Національної Ради (січень 1919 р.) у Станіславі на сторінках часопису «Нове життя» / В. Педич, О. Марушенко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л.: [б. в.], 2000. – Вип. 6: Західноукраїнська Народна Республіка: історія і традиції. – С. 57–60.

узаконював обіг гривень і карбованців одночасно та на рівних правах із використанням австрійських грошових знаків. Цим законом обігова вартість гривні прирівнювалася до вартості австрійської крони, а карбованець – до вартості двох гривень або двох крон.

Закон зобов'язував усі державні автономні уряди й інституції та приватних осіб приймати до оплати і за потреби виплачувати на рівні з кронами гривні й карбованці. Умисне заниження вартості гривень або карбованців загрожувало винуватцеві покаранням адміністративними властями, ув'язненням до двох років, і штрафом до 50 тис. гривень²⁰³.

Хоча питаннями, пов'язаними з формуванням армії, безпосередньо займався секретаріат військових справ, УНРада, з свого боку, опікувалася збройними силами та сім'ями військовослужбовців. Ухвалений УНРадою «Причинковий закон з 15 лютого 1919 р.» надавав сім'ям військовослужбовців ті самі права, що й відповідний австрійський закон, який діяв під час Першої світової війни. Грошові виплати («причинки»), згідно зі законом, мали бути виплачені родинам військовослужбовців від початку виконання ними служби в армії, але не раніше, ніж від 1 листопада 1918 р. Цей закон, на відміну від аналогічного австрійського, не робив різниці між рядовим і командним складом. Заяву про надання грошової компенсації сім'ям військовослужбовців мали підписати начальник громади і двоє довірених осіб від громади. Законність «причинка» визнавала «причинкова комісія» у складі двох державних урядників і двох представників населення повіту. «Причинки» мали видаватися кожного місяця на руки начальника громади і двох представників, котрі б їх розділяли в громаді між сім'ями²⁰⁴.

Процеси українізації унормував Закон 15 лютого «Про вживання мови у внутрішньому та зовнішньому урядуванні державних властей і урядів, публічних інституцій та державних підприємств в ЗОУНР». Державною мовою стала українська, її використовують у внутрішньому і зовнішньо-

²⁰³ Вісник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – 1919. – Вип.1. – 31 січ. – С. 3.

²⁰⁴ Золочівське слово. – 1919. – 9 квіт.

му врядуванню усі державні власті й уряди, публічні інституції та державні підприємства. Законно признаним національним меншинам залишалось право вживання усної та письмової рідної мови в урядових відносинах із державними властями, урядами, публічними інституціями і державними підприємствами²⁰⁵.

Створення власної національної держави потребувало реформи та українізації сфери освіти. «Закон з дня 13 лютого 1919 р. про основи шкільництва на Західній Області УНР» надав державного статусу початковим (народним) школам, розташованим на території ЗОУНР і одночасно надавав учителям цих шкіл соціального статусу державних службовців. Закон дозволяв, за умови погодження з вищою шкільною владою, формувати приватні школи. У цьому державному акті також зазначалося, що мовою викладання й адміністрації у всіх державних школах мала стати українська, а національним меншинам дозволялося навчатися рідною мовою. Детальніші постанови про школи для національних меншин мав вирішити окремий закон²⁰⁶.

Уже наступного дня (14 лютого 1919 р.) УНРада ухвалила закон, який уповноважував Державний секретаріат освіти та віросповідань через розпорядок удержавити українські приватні гімназії в Долині, Городенці, Копичинцях, Рогатині, Чорткові та Яворові й учительські жіночі семінарії в Коломиї, Львові й Тернополі²⁰⁷.

Зауважимо, що в організації національного шкільництва українська влада зіткнулася з певними проблемами кадрового характеру. Значна кількість педагогів польської національності відмовилася працювати у навчальних закладах ЗУНР-ЗОУНР або підписати необхідну в таких випадках присягу. Чимало українських педагогів перебували на той час або в діючій армії, або в полоні. Вирішення проблеми гострої нестачі національних учительських кадрів покладалося на «Закон з дня 14 лютого про полекші при іспитах учителів

²⁰⁵ Вісник державних законів і розпорядків Західної Області Української Народної Республіки. – 1919. – Вип.1-6. – С. 12.

²⁰⁶ Там само. – С. 10-11.

²⁰⁷ Там само. – С. 11.

середніх шкіл»²⁰⁸. Суть закону не полягала в тому, щоби приймати на роботу педагогів з незавершеною освітою, проте полегшувалося в суто формальному плані складання ними іспитів.

На вагомості ефективної освітньої політики для молоді держави наголошував один повітовий часопис ЗОУНР: «Як не подбається зараз про народною освіту, про образоване української молоді на урядовців і вчених людей, коли не витвориться власного промислу і торгівлі, то наш народ справді опиниться над пропастю духовної і економічної за-висимости»²⁰⁹. Як бачимо, саме в розвитку освіти українська інтелігенція вбачала можливість створення національної економіки.

УНРада прийняла й низку законодавчих актів, котрі мали на меті відновлення та реформування на території ЗУНР системи судочинства

У зв'язку з тим, що Львів, який, згідно зі законом, мав стати осідком судів т. зв. другої та третьої інстанції*, перебував у руках поляків, згадані суди були тимчасово встановлені при окружному суді в Станіславові (сенати другої та третьої інстанції). Ці питання урегулював «Закон про тимчасове виконання судівництва в цивільних і карних справах в другій і третій інстанції в часі надзвичайних відносин, спричинених війною»²¹⁰.

В умовах, коли УНРада через втрату Львова не засідала, Державний секретаріат на певний час перейняв на себе функції законодавчого органу. Так, ще в листопаді – грудні 1918 р. уряд почав реорганізацію судової влади на території ЗУНР урядовим Законом «Про тимчасову організацію судів і власті судейської від 21 листопада 1918 р.», який проголошував, що дія законів і розпорядків, на підставі котрих у колишній австрійській державі виконувалося судівництво,

²⁰⁸ Голос з-над Бугу. – 1919. – 19 лют.

²⁰⁹ Там само.

* Суди другої та третьої інстанції – судові установи, до котрих можна було звернутися, опротестовуючи рішення окружних судів.

²¹⁰ Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка / Б.Й.Тищик, О.А. Вівчаренко. – С. 43.

оскільки вони не протирічать державності ЗУНР, продовжується аж до їхньої зміни або скасування чинності й на їх підставі має ґрунтуватися подальше судівництво²¹¹. Це ще раз засвідчує обережність і виваженість законотворців у такій важливій сфері державного будівництва, як запровадження власного національного судівництва.

Принципово іншим шляхом йшла більшовицька Росія. Закони царського часу були відмінені як класово чужі, судді при винесені вироків керувалися власною правосвідомістю та особою правопорушника («експлуататор» чи «соціально-близький»), творили власні норми права – наприклад, позбавлення підсудного волі «до перемоги світової революції». У підсумку – різкий сплеск загальнокримінальної злочинності у революційній Росії і відносна стабільність у буржуазно-демократичній ЗУНР (ЗОУНР).

Закон, змінивши назви судів, зобов'язував судових урядників, котрі виявили бажання працювати за фахом у новоствореній державі, скласти присягу на вірність її владі. Від дня проголошення розпорядку вирокі мали видаватись від імені ЗУНР.

Закон залишав без зміни хід інстанцій у всіх судових справах, і зауважував, що Найвищий державний суд у Львові буде заснований окремим законом. Судові справи, які до того часу вирішував колишній цісарсько-королівський Найвищий судовий трибунал у Відні, мали належати до відома окремих сенатів, утворених при вищому суді ЗУНР у Львові²¹².

Коментуючи ці акти, фахівець-юрист Богдан Дзерович стверджує: «Немає сумніву, що це два найважливіші фактори державної адміністрації, і якщо молода держава мала стати на сильних підставах, то повинні були бути розроблені законопроекти з цієї ділянки, і то в першу чергу. Відповідно дібраний і розбудований адміністративний і судовий апарат, був би забезпечив Українську Державу від ударів, які прихо-

²¹¹ Вісник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – 1919. – Вип. 1–6. – С. 12–13.

²¹² Збірник законів та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західної Української Народної Республіки. – Станіслав: [б. в.], 1918. – С. 4.

дили з нутра, а даліше перевів би був правильний набір війська, яке охоронило б державу ззовні»²¹³.

Вагомим нормативно-правовим актом у справі впровадження національної судової системи на території ЗУНР став Розпорядок Державного секретаріату судівництва від 18 грудня 1918 р. «У справі написів і урядових печатей». Цей документ вимагав від президії Вищого суду, президій окружних судів і начальства повітових судів негайно усунути «давні австрійські емблеми і написи, та подбати про се, щоби їх заступлено нововведеними емблемами та написами». Чітко описувалася державницька атрибутика:

«§ 1. Урядова напись на зверх має містити герб Західноукраїнської Народної Республіки (золотий лев на синім полі звернений в свою праву сторону), а довкола гербу напись в українській мові: «Висший, окружний, повітовий суд Західноукраїнської Народної Республіки (§ 6. закона з 21 листопада 1918 р., в справах тимчасової організації судів і власти судейської)».

§ 2. По всіх Судах мають бути впроваджені написи орієнтацій на мові українській і мові польській.

§ 3. Висший суд, окружні і повітові суди Західноукраїнської Народної Республіки мають негайно впровадити печать урядову.

Урядова печать судів має круглу форму і містить довкола державного гербу (лев обернений в свою праву сторону) урядову назву судів в українській мові.

§ 4. Постанови сі мають анальоґічне примінене до всіх Прокураторій, Державних і карних заведень»²¹⁴.

Окрім таких номінальних зрушень, устрій судів і процедура судочинства не зазнали особливих змін. Навіть складна суспільно-політична ситуація не призвела до спрощення

²¹³ Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923: документи і матеріали: у 5 т., 7 кн. / уклад. О.Ю. Карпенко, К.П. Мицан. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – Т. 1: Західноукраїнська Народна Республіка. 1918–1923. Історія. – С. 5. (628 с.)

²¹⁴ Дзерович Б. Закон про форму влади на Україні з дня 28 січня 1919 р. / Б. Дзерович. – Нью-Йорк: Друк. М. Крупка і М. Пирського, 1955. – С. 41. (118 с.) – Правничий вістник Товариства українських правників в ЗДА.

процедури судочинства. Приміром, на засіданнях УНРади пропонувалось, аби дрібні справи, якими завантажені повітові суди, передавати під остаточне рішення громадським судам, що відповідало би історично-правовій і демократичній традиції українського народу (громадські копні суди). Проте це рішення не було прийнято²¹⁵.

З метою поліпшення системи судівництва, відповідно до прийнятих в тогочасній Європі правових норм, УНРада ухвалила в лютому 1919 р. такі документи: «Закон з дня 11 лютого про розмежування компетенції повітових та окружних Судів у цивільних справах»²¹⁶; «Закон з дня 11 лютого про зміну складу Трибуналів першої інстанції в карних справах»²¹⁷. Проблему нестачі національних кадрів серед правників мав вирішити «Закон з дня 11 лютого 1919 р. про скороченє підготовляючої судейської служби»²¹⁸.

Для забезпечення внутрішнього порядку в державі на місці розпущеної колишньої австрійської жандармерії, де переважно служили поляки, частково – австрійські німці й у незначній кількості українці, утворено українську жандармерію. Оскільки жандармерія в Австрії, на відміну від Росії, не була політичною установою, замість неї місцеві комісари з перших днів існування ЗУНР взялися формувати т. зв. народну міліцію. Часто її обирали на зборах або вічах.

Але це виглядало місцевою самодіяльністю, а державі потрібні чітко організовані й дисципліновані органи охорони публічного порядку. Тому ще 6 листопада 1918 р. УНРада прийняла рішення про створення Корпусу української державної жандармерії²¹⁹. Її очолювала Команда з Головним комендантом (спочатку Л. Индишевським, а з лютого 1919 р. – О. Красіцьким).

²¹⁵ Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західної Української Народної Республіки. – С. 15–16.

²¹⁶ Чубатий М. Державний лад на Західній Области Української Народної Республіки. – С. 30.

²¹⁷ Вісник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – Вип. 1–6. – С. 8.

²¹⁸ Там само. – С. 8–9.

²¹⁹ Там само. – С. 9.

У повітах створювалися команди жандармерії, котрі очолювали повітові коменданти. Останнім підпорядковувались сільські та міські станиці жандармерії. Від жандармів, зокрема, вимагалось: «З населенєм треба поводитися як найкраще щоби не давати причин до негодувань і заворушень. На большевицький рух звертати пильну увагу, а про всі прояви його повідомляти негайно команду»²²⁰.

І в подальшому тимчасовий парламент ЗУНР пильно стежив за ситуацією в царині охорони правопорядку. Це засвідчує ухвалений «Закон з дня 15 лютого 1919 р. про зміну закону з 25 грудня 1894 р. ч. 1. ех В. з. д. о жандармерії»²²¹.

Жандармерія у справі забезпечення публічного порядку підпорядковувалася державним повітовим комісарам, а в справах військових, економічних, адміністраційних, вишколу і службового контролю – своїм комендантам жандармерії. Найвищою інстанцією підпорядкування жандармерії в усіх справах визначено Державного секретаря внутрішніх справ»²²².

Внутрішня ситуація в республіці, а також рівень її демократичності залежали від цивілізованого розв'язання земельного питання. В умовах тогочасної української дійсності це питання постало актуальною справою найбільшої групи українського населення, яка зберегла впродовж віків обличчя нації та на яку покладались надії у відродженні державності²²³. В перші місяці проголошеної державної самостійності українська влада зосереджувала основну увагу на організації адміністративних структур різного рівня та забезпеченні функціонування господарства і транспорту. Тому про земельну реформу майже не йшлося. Затвердивши 3 січня 1919 р. Ухвалу про злуку з УНР, галицьке керівництво, чітко не уявляючи правно-політичне становище ЗУНР в об'єднаній Україні, зволікало не лише в розробленні аграрного законодавства, а навіть в оголошенні принципів чи основ цієї реформи.

²²⁰ ДАЛО, ф. 257, оп. 1, спр. 72, арк. 63.

²²¹ Там само, ф. 1259, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

²²² Там само, арк. 11–12.

²²³ Там само.

Земельну проблему ускладнював також факт, що успішної реалізації земельної реформи в роки Української революції не зміг досягти жоден з урядів Наддніпрянської України²²⁴.

Над законом працювала спеціальна комісія УНРади. У нарадах комісії брали участь голова уряду С. Голубович, секретар земельних справ М. Мартинець і фахівець зі земельних ресурсів М. Творидло. На окремих засіданнях комісії був присутній колишній міністр земельних справ і автор земельного закону Директорії М. Шаповал. Уже в березні 1919 р. вироблені основи земельної реформи мали такий вигляд:

I. Для наділу землею малоземельних і безземельних селян, передусім вояків та інвалідів, учасників війни проти Польщі, мають бути вивласнені всі «земельні посілості приватних власників і мертвої руки, які перевищують певний максимум (що має бути означений в законі відповідно до околиць)», а також усі угіддя, котрі «знаходяться в руках спекулянтів».

II. Відшкодування колишнім власникам має здійснюватись у такий спосіб: менші наділи викупляють за повну вартість, великі – за певний процент вартості, який зменшується пропорційно до величини угідь так, що «землі, перевищуючі означені законом розміри, вивласнюються без відшкодування».

III. Права вірителів не порушуватимуться, відсотки за період війни повинні бути зредуковані «до висоти ґрунтової ренти».

IV. Ліси стають власністю ЗОУНР, за винятком незначних масивів, котрі можна залишити дотеперішнім власникам.

V. Пасовиська та полонини переходять у власність громад для користування дрібними власниками худоби.

VI. Право розпорядження наділеною землею має бути обмежене, з означенням мінімуму, якого не можна продавати.

VII. Дезертири, а також особи, що ухилилися від військової служби у війні проти поляків, не наділяються землею.

²²⁴ Див.: Кічігіна Н.Р. Аграрне питання Центральної Ради на сторінках «Українського історика» / Н.Р. Кічігіна // Укр. історик / під заг. ред. Л. Винара. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен: [б. в.], 1994. – Т. 31. – Чис. 1–4 (120–123). – С. 68–71.

VIII. Дату вивласнення ухвалить УНРада. Наділення землею має відбуватися після закінчення війни та повернення вояків з фронту і полону²²⁵.

Питання аграрної реформи стало предметом обговорення не лише в державних верхах, а й на повітових зборах українських політичних партій Галичини. Так, 16 березня 1919 р. на довірочній нараді Радикальної партії Сокальського повіту її члени закликали: розділити двірські обшари, задержати приватну власність і «переняти землю без викупу, а коли за викупом, то щоб гроші йшли на користь держави, на сплату воєнних боргів, поміщикам оставити, скільки самі можуть обробити», церковні й землі богачів-селян забрати. Землею «наділити безземельних, уся земля – в українські руки». Наділяти землею потрібно передусім тих, хто на фронті.

Багатолюдне повітове віче за участю декількох тисяч селян у Золочеві 17 березня 1919 р. ухвалило, що основи земельної реформи, проголошені земельною комісією, відповідають інтересам селянських мас ЗОУНР і закликала УНРаду до найшвидшого ухвалення і здійснення земельної реформи. Це можна зробити, зазначивши на необхідності першочергового прийняття закону («щоб вийшов заказ» – в оригіналі) про позбавання й обтяжування великих посіlostей.

З запевненням селянства про те, що вирішення земельного питання в краю відповідатиме рішенням повітової ради, складеної з представників сіл повіту, виступила утворена у Чортківському повіті у квітні 1919 р. Українська селянська партія.

У Городенці, на зборах малоземельних і безземельних селян, повітовий комісар А. Крушельницький зreferував два погляди на майбутній земельний устрій – поділ землі та спілкове господарство. Після дискусії безземельні селяни висловились за спілкове господарювання на землях великої посіlostі, а малоземельні утримались від негайного рішення. Ще до прийняття земельного закону селянський

²²⁵ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк: Т-во укр. кооперації, 1964. – С. 60 (624 с.)

актив Городенщини приступив до заснування Селянської спілки з метою організації спілкових господарств на двірських обшарах²²⁶.

Земельний закон для ЗОУНР, який визначав основи земельної реформи, УНРада ухвалила 14 квітня 1919 р. Його змістом стало вивласнення великої земельної власності й наділення землею безземельних і малоземельних селян на правах земельної власності. Згідно зі законом, мали бути вивласнені двірські обшари, монастирські, церковні, єпископські, ерекціональні та фундаційні землі й набуті внаслідок спекуляцій, а також землі, що перевищували означену межу індивідуального землекористування. Безоплатно, відповідно до закону мали бути конфісковані земельні угіддя: власність колишньої Австро-Угорської держави чи династій; власників, котрим доведено їх збройний виступ або злочин проти цілості ЗУНР–ЗОУНР; придбані з метою спекуляцій, а також набуті під час війни за рахунок воєнних зисків.

Вивласнені землі становили земельний фонд ЗОУНР, яким під наглядом уряду мали розпоряджатися обласна, повітова і громадські земельні комісії, а вивласненими лісами (лісовим фондом) – Державний секретаріат земельних справ. Закон унормовував склад, спосіб вибору та повноваження названих земельних комісій, визначав, що вивласнені землі мали перейти в розпорядження обласної земельної комісії впродовж року. Землею наділялися передусім безземельні й малоземельні вояки армії ЗОУНР, інваліди, вдови та сироти загиблих на війнах і жертви цих воєн. Наділення відкладалось до закінчення війни та повернення військових і полонених додому.

Для гарантування збору врожаю та забезпечення республіки продовольством Закон від 14 квітня 1919 р. постановив: що «сегорічний збір з виїмком сіна забраного зі сіножатей тих частин вивласнених посіlostей, що їх обробив і засіяв власник, зглядно ужитковець, не підлягає під вивласнення». На бажання дотеперішнього власника йому мала

²²⁶ Теревовельська земля: історико-мемуарний зб. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1968. – С. 126. (920 с.) – (Наук. т-во ім. Шевченка, Укр. архів; т. XX).

бути тимчасово залишена необхідна кількість землі для утримання своєї родини та прислуги. Це стосувалося й священників (парохів і завідувачів парохій) та монастирів. Самовільне захоплення або поділ вивласнених земель, нищення лісів, будинків, інвентаря чи урожаю каралось ув'язненням (6 місяців), грошовим штрафом і втратою права на майбутній наділ. Реалізація земельного закону доручалась урядові ЗУНР.

Закон не ставив крапки на питанні земельної реформи. Майбутній, обраний на підставі нового виборчого закону, сейм ЗОУНР мав вирішити нагальні питання відшкодування дотеперішнім власникам або користувачам земельних угідь та розміру оплати за роздану землю. Крім того, окремі закони мали визначити найвищі межі індивідуального землеволодіння, «право користування ерекціональними землями, прислугуюче духовникам», а також час і спосіб наділення малоземельних і безземельних селян землею.

Оцінюючи земельний закон ЗУНР, львівський історик О. Павлишин, зокрема, зауважує: «Знаменно, однак, що було принципово розв'язано найпекучішу проблему ліквідації великого землеволодіння як поміщицького, так і монастирського, державного, єпископального»²²⁷.

Для контролю та сприяння реалізації земельного закону сесія УНРади обрала Обласну земельну комісію в такому складі: Л. Бачинський (УРП), С. Вітик (УСДП), С. Данилович (УРП), М. Загульський (УНДП), Т. Кормош (УНДП), М. Корольок (УРП), о. С. Матковський (УНДП), С. Назаревич (УНДП), Р. Перфецький (УНДП), Л. Петрушевич (УНДП), К. Трильовський (СРП), С. Юрик (УНДП).

Отже, УНРада та Рада державних секретарів і органи місцевої влади, не сприйнявши ідеї наддніпрянських політиків і відмежовуючись від невдалих спроб здійснення аграрних реформ у Наддніпрянській Україні, намагалися витворити і реалізувати власну аграрну реформу, дотримуючись специфіки історичних традицій та соціально-економічних умов Галичини.

²²⁷ Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР / О. Павлишин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л.: [б. в.], 2000. – Вип. 6: Західноукраїнська Народна Республіка: історія і традиції. – С. 170–183.

Основними законодавчими актами ЗОУНР, котрі мали визначити подальші перспективи розвитку ЗУНР як демократичної держави чи окремої області в складі Української Народної Республіки, стали закони про громадянство та про вибори до Установчого сейму ЗОУНР, ухвалені УНР-адою навесні 1919 р.

«Закон про право горожанства на Західній Области Української Народної Республіки» (8 квітня 1919 р.) визначав громадянами УНР осіб, котрі на час його оголошення мали право приналежності в одній із громад ЗОУНР. Особи, що не виявляли потреби стати громадянином УНР, мали до 20 травня 1919 р. подати заяву про своє бажання бути громадянами іншої держави. У випадку, коли така заява подавалася з наміром ухилення від громадських обов'язків, її могла не прийняти політична влада першої інстанції. Закон передбачав, що службовці, які відмовилися присягнути українській владі, проте хотіли залишитися українськими громадянами, мали скласти заяву вірності УНР – в іншому випадку вони втрачали право громадянства.

Громадяни УНР отримували право громадянства ЗОУНР. Цей параграф закону в проекті, підготовленому Державним секретаріатом внутрішніх справ, гласив: «Особи, які мають право громадянства на основі законів, виданих Центральною Радою, є одночасно громадянами цілої УНР і громадські права та обов'язки в Західній Области УНР, виконують на рівні з усіма громадянами, коли одна з громад сеї області прийме їх в свій зв'язок відповідно до обов'язуючих в сій області постанов про надання громадської приналежності»²²⁸.

Чужоземці й особи, котрі не належали до жодної з громад на території ЗОУНР, але постійно проживали тут щонайменше п'ять років, могли набути громадянство за умов, передбачених цим законом. Зміна місця проживання, пов'язана з воєнними подіями, не впливала на процес прийняття громадянства²²⁹.

²²⁸ Литвин М. ЗУНР: досвід демократичного державотворення / М. Литвин // Другий Міжнародний конгрес українців, Львів, 22–28 серп. 1993 р.: Доповіді і повідомлення: Історія: у 2 ч. – Л.: [б. в.], 1994. – Ч. 2. – С. 12–14.

²²⁹ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – С. 91.

Міжнаціональний аспект був украй важливим. Держсекретар внутрішніх справ І. Макух згодом стверджував, що польських селян, ремісників і робітників він трактував нарівні з українцями, але польську шляхту думав відділити від польського населення й навіть виселити з краю. У лютому він планував виселити усіх дідичів та польську інтелігенцію до Польщі, але з цим не погодився уряд ЗУНР²³⁰.

Розуміючи реалії, західноукраїнські політики вважали за потрібне допустити національні меншини до питань управління краєм – через народне представництво в законодавчому органі. Були встановлені й відповідні квоти. УНРада 15 квітня 1919 р. прийняла закони про скликання сойму ЗОУНР та вибори (виборчу ординацію) до сойму ЗОУНР. Закон визначав загальне, без різниці статі, рівне, безпосереднє, таємне та пропорційне виборче право для всіх громадян держави, яким виповнилося 20 років. Послом міг стати кожний громадянин держави після досягнення ним 28-річного віку, зрозуміло, в разі його обрання виборцями. Сойм ЗОУНР планували обрати у червні 1919 р.; він мав складатися з 226 послів: 160 українців (70,8% загального числа), 33 поляків (14,6%), 27 євреїв (11,9%) і 6 німців (2,7%).

Для кожної народності визначались окремі виборчі округи (15 українських: Перемишль (обирав 12 послів), Львів (22 послів), Золочів (13 послів), Тернопіль (9 послів), Бережани (12 послів), Чортків (12 послів), Станіслав (20 послів), Стрий (12 послів), Самбір (13 послів). Сянок обіймав судові повіти Лемківщини й обирав 9 послів. Буковина охоплювала б судові повіти її північної (української) частини й мала обрати 12 послів українських, 5 польських і 5 єврейських. Неукраїнські послів обиралися б у наступних виборчих округах: Тернопіль–Золочів–Бережани (10 польських і 6 єврейських послів), Львів (7 польських і 5 єврейських), Станіслав–Стрий–Чортків (6 польських і 7 єврейських), Коломия (1 польський і 4 єврейських), Самбір–Сянок–Перемишль (9 польських і 5 єврейських). 1 німецький округ

²³⁰ Макух І. На народній службі: Спогади / І. Макух. – К: Основні цінності, 2001. – С.225. (572 с.)

охоплював усю територію ЗОУНР (6 послів)²³¹. Після обрання нового Сойму УНРада мала саморозпуститися.

Достатньо цікава інтерпретація значення цього закону для трудящих мас Галичини тодішньою повітовою пресою. У Сокальському часописі «Голос з-над Буга» у статті «Виборчий закон», зокрема, зазначалось: «Се великий крок вперед для переміни старого, гнилого австрійського ладу на новий, український. Австрія опиралася на шляхті, дідичах-капіталістах і пильнувала, щоб вони мали землю. Українська Народна Республіка опирається на працюючих масах та дбає, щоб вони мали землю. Тому відібрала від дідичів і дає тим, що власними руками її обробляють».

Австрія старалася не допустити працюючих людей у парламент. Україна через новий виборчий закон до Сойму, допускає туди представників найширших народних мас: нехай самі рішають, який має бути лад в Українській Народній Республіці»²³².

Однак в умовах загострення Польсько-української війни та наступу польської армії вибори до сойму не відбулися.

Отже, УНРада спрямувала діяльність на підготовку законодавчої бази для демократичної розбудови ЗУНР–ЗОУНР.

У лютому завершилась реорганізація армії, війська набули бойового досвіду. Ще 10 грудня 1918 р. Начальним комендантом Галицької армії був призначений талановитий генерал Омелянович-Павленко, котрого Директорія скерувала на допомогу галичанам і котрий здійснив низку організаційних заходів для зміцнення боєздатності армії. Усе це давало змогу командуванню УГА переходити від оборони до рішучіших дій.

Яким же було становище на фронті? Український наступ на Львів тривав з 27 грудня 1918 р. до 2 січня 1919 р. і виявився безуспішним. Польський наступ розпочався 8 січня. Його відбили, але новий наступ УГА 11 січня також виявився невдалим²³³.

²³¹ Вісник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – 1919. – Вип.1–6. – С.69–70.

²³² Голос з-над Буга. – 1919. – 3 мая.

²³³ Лилик С. ЗУНР: біла пляма в історії України / С. Лилик // Пост імені Ярослава Галана / С. Лилик. – Л.: [б. в.], 1990. – Кн. 24. – С. 190.

У січні УГА спробувала звільнити Закарпаття від угорських та румунських військ. Дві сформовані оперативні групи вирушили з Коломиї та Станіслава. Коломийська група 7 січня 1919 р. зайняла Ясиню, разом із закарпатськими добровольцями розбила угорські війська під Раховом і звільнила м. Сигіт. Однак уже 17 січня цю групу атакували водночас угорські та румунські війська, і вона із втратами відступила в Галичину. Група зі Станіслава дійшла до Мукачева, але її також відкинули назад переважаючі сили угорських військ²³⁴.

Начальна команда у лютому, враховуючи набутий досвід, розробила план нового наступу вже реформованої армії, що передбачав захоплення залізниці, яка сполучала Львів із Перемишлем. Операція отримала назву Вовчухівської та успішно розвивалася: 20 лютого українські війська повністю перервали зв'язок між Львовом та Перемишлем. Здавалось, ще один удар – і Львів знову стане українським. Але в цей момент у галицькі справи втрутилися країни Антанти²³⁵.

Успіх галичан серйозно стурбував Польщу та її покровителів. Уже 18 лютого командувач УГА генерал М. Омелянович-Павленко отримав із Парижа телеграму з вимогою припинити наступальні дії та зустріти місію Антанти на чолі з французьким генералом Бартелемі. Ця місія 22 лютого справді прибула в Галичину. До її складу входили англійський генерал де Віарт, професор Лорд від США і полковник Стабіле від Італії.

Бартелемі й інші члени комісії, як згадує у спогадах М. Омелянович-Павленко, накинулись на нього і прем'єр-міністра С. Голубовича, вимагаючи негайно припинити бойові дії на всьому фронті. Це було на користь поляків. І хоча український уряд погодився на перемир'я, не всі, однак, підтримали таку думку. На знак протесту подав у відставку Державний секретар військових справ Д. Вітовський. Відставка

²³⁴ Лилик С. ЗУНР: біла пляма в історії України / С. Лилик // Пост імені Ярослава Галана. – Кн. 24. – С. 190.

²³⁵ Там само.

була прийнята, і його замінив на тій посаді полковник В. Курманович²³⁶.

Втручання Антанти й установаження перемир'я зумовили обурення широкої громадськості та в рядах армії. Уряд і спеціальна делегація УНРади, котрі вели переговори, відкинули пропозицію місії. Те, що місія відстоювала інтереси поляків, засвідчує її рапорт Комітету з польських справ при Верховній раді держав Антанти: «Положення під Львовом критичне: над поляками висить марево, що будуть побиті українцями, як не одержать швидкої допомоги. Втрата Львова матиме для Польщі катастрофічні наслідки, а водночас це всі зрозуміють як поразку Держав Антанти. Його втрата зміцнить позицію більшовиків та водночас заохотить всіх німецьких агентів, що на території Східної Галичини ведуть агітацію проти Антанти»²³⁷.

Держави Антанти відстоювали в Галичині передусім власні інтереси, власну політику. Можна загалом погодитися з твердженням В. Винниченка, що вони зробили певну ставку на дві сили – російських білогвардійців (Колчак, Денікін) та новостворену Польську державу. Якщо у громадянській війні перемагають білогвардійці, тоді відновлюється «єдина і неділима» Російська імперія, а Галичина становить для неї винагороду за участь у світовій війні. У протилежному випадку Польща отримує Східну Галичину для зміцнення «санітарного кордону» проти більшовизму і заохочення до ролі союзника Франції проти Німеччини. Інтереси самих галичан до уваги не бралися²³⁸.

У будь-якому випадку держав-переможцям, передусім Франції, бачилося важливим створити східну противагу Німеччині, чиї реваншистські наміри після Версаля неважко було спрогнозувати. На німців поклали усю відповідальність

²³⁶ Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. / Б.Й. Тищик, О.А. Вівчаренко. – С.91.

²³⁷ Нагаєвський І. Кров народу і митарства Паризької Конференції / І. Нагаєвський // За вільну Україну. – 1991. – 1 листоп. – С. 91.

²³⁸ Див.: Винниченко В. Відродження нації: у 3 ч. / В. Винниченко. – Репринт. відтворення вид. 1920 р. – К.: Політвидав України, 1990. – Ч. 3. – С. 393–394. (542 с.)

за світову війну, брутально позбавили етнічних територій (приміром, поляки до 1920 р. вигнали з Силезії кілька сот тисяч німців-потенційних виборців з метою забезпечення вигідних для себе підсумків плебісциту про територіальне розмежування), наклали багатомільярдні контрибуції. Майбутню німецьку активність планувалося урівноважувати східним сусідом – не важливо, буржуазною Росією чи, навпаки, Польщею. Цей сусід мав бути достатньо сильним, відтак мати значну територію, населення, промисловий потенціал, достатній контингент призовників тощо.

Припинення вогню на українсько-польському фронті тривало з 25 лютого до 1 березня 1919 р. за цей час Польське головне командування змогло організувати і перекинути до Галичини нові сили, котрі 12 березня почали успішний контрнаступ і деблокували Львів²³⁹.

Змагання між українцями і поляками були нерівними: Польща перевершувала ЗУНР у 5 разів за територією і у 6 – за населенням, у кілька разів був більшим її економічний і військовий потенціал. Провідники ЗУНР розуміли, що без зовнішньої підтримки вони не вистоять, тому з самого початку розвинули активну дипломатичну діяльність, шукаючи підтримки ззовні. (На УНР надто не сподівалися – Директорія сама швидко втрачала позиції.) Незважаючи на невизначеність ставлення до нього європейських країн, уряд ЗУНР утворив свої посольства у Відні, Берліні, Будапешті, Празі, дипломатичні місії в Белграді, Римі й Ватикані, згодом у США, Канаді й Бразилії. Однак лише Австрія де-юре визнала ЗУНР.

Певні надії уряд ЗУНР покладав на Мирну конференцію в Парижі, де держави-переможниці на свій розсуд переключували мапу Європи. У січні 1919 р. до Парижа прибула галицька делегація, яка до липня 1919 р. входила до складу об'єднаної делегації УНР. Фактично ж вона діяла окремо, сподіваючись, що легше буде домогтись від Антанти визнання незалежності ЗУНР, ніж усієї УНР.

²³⁹ Лилик С. ЗУНР: біла пляма в історії України/ С. Лилик // Пост імені Ярослава Галана. – Кн. 24. – С. 190–191.

Проте, як уже зазначалося, держави Антанти не збиралися особливо рахуватися з прагненнями українців. Можна говорити лише про певну лояльність до української справи делегації США, яка намагалася дотримуватися доктрини Вільсона про створення незалежних держав за етнографічним принципом.

З ініціативи Найвищої ради Паризької мирної конференції 19 березня 1919 р. зроблена чергова спроба домогтися польсько-українського перемир'я. До Галичини 4 квітня скеровано комісію під головуванням південноафриканського генерала Л. Боти. Комісія запропонувала новий проект українсько-польської угоди, прийнятніший аніж проект комісії Бартелемі: за ЗОУНР залишався Дрогобич із нафтоносним районом. Уряд ЗОУНР прийняв цей проект, але ініціативу відкинув польський уряд, готуючись до рішучого наступу на Галичину.

У квітні 1919 р. ситуація на польсько-українському фронті різко змінилася на користь поляків. Із Франції до Галичини та Волині прибула добре озброєна польська армія генерала Галлера, яка налічувала майже 80 тис. вишколених жовнірів і старшин. Сформували її наприкінці Першої світової війни у Франції з військовополонених німецької армії, поляків за національністю, яким було обіцяно участь у боротьбі за польську незалежність від німців (подібні політичні ходи не були рідкістю у той час – німці санкціонували створення двох дивізій з наддніпрянських українців, Росія – підтримувала національні прагнення чехів тощо). Дивізію зразково вишколили французьким коштом, надали новітнє озброєння, добре обмундирування, харчування, грошове утримання.

Після завершення світової війни передбачалося використати її для війни з більшовиками. Командний склад армії становили французькі офіцери, серед них капітан де Голь (майбутній герой французького антифашистського Опору і президент Франції). Прем'єр-міністр Польщі І. Падеревські (до речі, всесвітньовідомий піаніст) 17 квітня 1919 р. обіцяв голові дипломатичної делегації ЗОУНР у Парижі В. Панейку, що армія Галлера не буде використана проти українців. Од-

нак уже 19 квітня під Львовом дивізії Галлера перейшли у наступ проти УГА.

У пошуках порятунку погляди багатьох галичан звернулися до радянських республік. У Галичині радянофільські тенденції наростали відколи з російського полону почали масово повертатися солдати-галичани. У лютому 1919 р. за участю українських комуністів-боротьбистів із Наддніпрянщини в Станіславі сформувалась Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ). Наприкінці 1918 р. – першій половині 1919 р. за керівництва комуністів та лівих соціал-демократів у 19 населених пунктах Галичини було створено 26 рад робітничих, стрілецьких і селянських депутатів²⁴⁰.

Коли Червона армія підійшла до Збруча, прорадянські сили спробували встановити радянську владу в Галичині. У Дрогобичі 14 квітня 1919 р. розпочався заколот проти ЗОУНР, у якому взяло участь близько 500 робітників і стрільців. Повстання очолили члени місцевої організації «соціалістів-комуністів». Дрогобицька рада робітничих, стрілецьких і селянських депутатів проголосила себе органом державної влади, встигнувши надіслати привітання радянським урядам України й Угорщини, але наступного дня заколотники здалися урядовим військам ЗУНР²⁴¹.

Радянофільські тенденції посилилися і серед соціал-демократів. Ліві соціал-демократи створили опозиційний Селянсько-робітничий союз, а 30 березня 1919 р. у Станіславі відбувся Селянсько-робітничий (трудоий) з'їзд, який ухвалив дві суперечливі резолюції: одну зі закликом до російського уряду припинити війну проти України, іншу – про тісні зв'язки з українським радянським урядом²⁴².

Окрім цього, з'їзд прийняв постанови про землю, тривалість робочого дня і под. ЗУНР допустила ту саму фатальну помилку, що й УНР: зволікала із практичним вирішенням продекларованих соціальних завдань і, отже, втрачала популярність у народі. Як не парадоксально, а проведенням

²⁴⁰ Лилик С. ЗУНР: біла пляма в історії України/ С. Лилик // Пост імені Ярослава Галана. – Кн. 24. – С. 200.

²⁴¹ Там само.

²⁴² Лозинський М. Галичина в 1918–1920 рр. / М. Лозинський. – С. 99–101.

Селянсько-робітничого з'їзду скористалися поляки: вони знову зняли галас, що більшовизм у Галичині має глибоке коріння.

Уряд ЗУНР 7 березня отримав пропозицію уряду Радянської України про укладення спільної угоди. Однак галицьке керівництво залишалося вірним союзу з Директорією УНР і не бажало вступати у відносини з більшовиками.

У березні 1919 р. встановилась т.зв. радянська влада в Угорщині. Угорська Радянська Республіка була зацікавлена в тому, аби через територію Галичини отримувати допомогу від більшовиків. Проте цьому перешкоджала війна між УНР і Радянською Росією. Тому лідер угорських комуністів Бела Кун звернувся до Державного секретаріату ЗУНР і В. Винниченка з пропозиціями про посередництво у переговорах з Радянською Росією. Він прагнув військового союзу всіх радянських республік і ЗУНР²⁴³.

Уряд Радянської України 9 травня 1919 р. удруге звернувся до уряду ЗУНР із пропозицією про союз. Умови були такі: 1) уряд ЗУНР пориває зв'язки з Директорією УНР і відкликає усіх галичан з її військ; 2) прилюдно оголошує про це і свій союз з Радянською Україною; 3) укладає з радянським урядом союз проти «буржуазних» Польщі та Румунії; 4) Галицька армія підпорядковується командуванню Червоної армії; 5) у галицькі частини радянський уряд призначає своїх політичних комісарів; 6) радянський уряд не втручається у внутрішні справи Східної Галичини²⁴⁴.

Уряд ЗУНР не відповів на цю пропозицію, небезпідставно побоюючись, що більшовики використають угоду для ліквідації ЗУНР. Одночасно В. Винниченко вважав, що уряд ЗУНР має прийняти умови союзу і свідомо самоліквідуватися, аби надати українській радянській державності національно-українського характеру²⁴⁵.

Сьогодні розуміємо, що мрії про національно-український характер радянської державності виявилися б ілю-

²⁴³ Лозинський М. Галичина в 1918–1920 рр. / М. Лозинський. – С. 102–104.

²⁴⁴ Там само. – С. 109.

²⁴⁵ Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Ч. 3. – С. 401–402.

зорними. У цьому моменті керівники ЗУНР виявили більше передбачливості, ніж окремі лідери УНР.

Так ЗУНР опинилась віч-на-віч із переважаючими силами Польщі, яку підтримувала Франція, а сама могла розраховувати лише на власні сили. Становище ЗУНР ускладнилося також втручанням Румунії. Відправляючи на український фронт армію генерала Галлера – формально для боротьби з більшовиками, французькі власті водночас дали своїй місії в Яссах у Румунії розпорядження, щоби та «порадила» румунам атакувати українців, зайняти Покуття й установити спільний румунсько-польський кордон, як цього домагався голова польської делегації в Парижі Р. Дмовський.

Державний секретаріат 22 травня 1919 р. отримав від повітової військової команди в Коломиї телеграму – румунський командуючий буковинського фронту генерал Н. Петале оголосив про наступ румунських військ, котрі, мовляв, «змушені конечністю встановити зв'язок між своїми фронтами», займуть Покуття і Коломию²⁴⁶.

Румуни перейшли в наступ 24 травня. Під загрозою опинився Станіслав. Власті, державні установи та служби ЗОУНР, не маючи достатніх сил, аби стримати наступ нового супротивника, були змушені евакуюватись до Бучача, згодом до Заліщик і Чорткова. Галицькій армії довелось залишити територію між Дністром і залізницею Нижнів – Ворохта. На початку червня польські війська окупували майже всю Галичину, за винятком трикутника між Дністром, Збручем та залізницею Гусятин – Заліщики, де й зосередилися рештки УГА.

Наголосимо: в таких украй непростих, а може, навіть смертельно небезпечних обставинах провідники ЗУНР не втратили присутності духу і твердо вирішили боротися до кінця. На спільному засіданні депутатів УНРади та членів уряду Є. Петрушевича 9 червня 1919 р. проголосили «диктатором» з правом здійснювати всю військову й цивільну владу, яку досі мав Виділ УНРади і Державний секретаріат.

²⁴⁶ Стахів М. Західня Україна: нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 рр.: у 6 т., 7 кн. / М. Стахів. – Скрентон: [б. в.], 1960. – Т. 4. – С. 160–168. (192 с.)

М. Лозинський згадує, що диктатура встановлена внаслідок тимчасового делегування влади УНРадою й урядом. «Коли б настали нормальні відносини, диктатор мав обов'язок зложити владу, яку вони йому передали, знов в їх руки. Оцінка, коли се має статися, залежить від Диктатора»²⁴⁷.

Установлення в ЗОУНР диктатури галицькі політичні кола, партії та широка громадськість розцінили позитивно – як своєчасне і необхідне. Інакше поставилась до цього Директорія. Вона не визнала диктатури і законом від 4 липня 1919 р. утворила при своєму урядові окреме міністерство для Галичини, яке й очолив С. Вітик.

С. Ярославин вважає, що через це міністерство Директорія хотіла «виконувати в Галичині свою владу». Крім того, вона позбавила Є. Петрушевича членства в Директорії, одержаного після проголошення Акта злуки. С. Ярославин також стверджує, що була учинена спроба заарештувати диктатора²⁴⁸. Словом, зв'язки між Директорією і проводом ЗОУНР значно ускладнилися.

Для здійснення виконавчої влади диктатор створив новий орган – Колегію головноуповноважених. Вони виконували функції міністрів, однак без міністерської самостійності й відповідальності, а лише як найвищі урядовці диктатора. Головноуповноваженим внутрішніх справ став С. Голубович; закордонних справ – С. Левицький; шляхів – І. Мирон; преси і пропаганди – Й. Назарук. Військові справи взяв на себе сам диктатор, вирішивши керувати через військову канцелярію, директором котрої призначив отамана Долепсала.

Замінив він і Начального коменданта (командувача) армії. Генерала Омеляновича-Павленка змінив генерал Олександр Греков, також наддніпрянець²⁴⁹. Під його проводом ще 7 червня, здавалось, повністю розбита Галицька армія перейшла в контрнаступ і прорвала польський фронт. Цей останній відчайдушний наступ увійшов в історію як

²⁴⁷ Лозинський М. Галичина в 1918–1920 рр. / М. Лозинський. – 107.

²⁴⁸ Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях. – С. 41.

²⁴⁹ Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка / Б.Й. Тищик, О.А. Вівчаренко. – С. 95.

Чортківська офензива: 15 червня визволено Тернопіль, 16–19 червня поляків розбили під Перемишлянами. Успіхи УГА викликали надзвичайний ентузіазм серед населення, зокрема серед селянства, що масово вступало до українського війська. Але з 90 тис. добровольців до армії прийняли лише 15 тис., інших через нестачу гвинтівок і амуніції розпустили по домівках. Зброї та набоїв катастрофічно не вистачало²⁵⁰.

З Версаля пролунав грізний оклик – припинити наступ, сумирно чекати на рішення конференції з територіальних питань. Справа у тому, що Угорська Радянська Республіка в червні 1919 р. теж мала певні воєнні успіхи, зокрема угорські війська вторглися в Словаччину, де була – на три тижні – проголошена Словацька Радянська Республіка. Версальська конференція, яка після поразки Австро-Угорщини претендувала на те, щоб стати де-юре сувереном не-німецьких провінцій Австрії (це згодом було закріплено в Сен-Жерменському договорі. – *Авт.*) з усією виразністю побачила, що народи Центральної Європи зможуть вирішити питання про кордони без її участі. Українці, навчені попереднім гірким досвідом (у 1918–1919 рр. кілька разів, користуючись перемир'ям, поляки підтягували свіжі сили), відмовилися призупинити Чортківську офензиву. Поляки використали цей епізод для обґрунтування нібито неготовності українців керуватися європейськими та світовими міжнародно-правовими нормами, їхню «нецивілізованість» та навіть «більшовизм».

25 червня 1919 р., коли останній наступ УГА призупинився, Найвища рада Паризької мирної конференції прийняла рішення, офіційно уповноваживши Польщу «тимчасово» окупувати Східну Галичину по Збруч. Цей ганебний документ, яким відновлювалось панування поляків над українцями, підписали: від імені США – В. Вільсон, Великобританії – Л. Джордж, Франції – Ж. Клемансо, Італії – В. Орландо. Щоправда, галичанам обіцяли плебісцит на спірних територіях – тоді, коли цей народ досягне політичної зрілості й відповідальності.

Є. Петрушевич відповів нотою протесту, але вдіяти вже нічого не міг.

²⁵⁰ Лилик С. ЗУНР: біла пляма в історії України / С. Лилик. – С. 191.

Тим часом поляки оговталися від чортківської поразки і 28 червня перейшли в контрнаступ. До Галичини були стягнені значні підкріплення. Кількість військ тут налічувала близько 110 тис., а в УГА – всього 30 тис. вояків, оскільки значні сили довелося відправити на допомогу С. Петлюрі. Розпочався другий, на цей раз останній, відхід українських військ у трикутник річок Збруч і Дністер. У зв'язку з неможливістю далі утримувати фронт проти переважаючих сил польської армії, 16–18 липня 1919 р. за рішенням уряду ЗУНР корпуси УГА перейшли Збруч і відступили до Наддніпрянської України. Польща повністю окупувала Галичину²⁵¹. Менша частина військ УГА перейшла на територію Чехо-Словаччини, де була інтернована.

Отже, здаватися полякам українські війська наразі не побажали. Ті частини, котрі перейшли Збруч, заприсяглися спільно з наддніпрянськими українцями продовжувати боротьбу за волю України. Популярним став лозунг: «Дорога на Львів лежить через Київ».

Тимчасовим осідком державних властей ЗОУНР став Кам'янець-Подільський. Відступ галичан у Східну Україну та їхнє з'єднання з силами Директорії було вагомою подією в історії українського національного руху. Вперше західно- та східноукраїнські політики й державні діячі, що упродовж поколінь наголошували на існуванні між ними історичних братніх зв'язків, увійшли в безпосередній довготривалий масовий контакт між собою²⁵².

Затиснені на невеликому клаптику подільської землі, оточені з усіх боків ворогами, обидва уряди, проте, не втрачали надії на визволення України й остаточну перемогу. Надія ця мала під собою реальний ґрунт. Галицька армія навіть на той час налічувала близько 50 тис. бійців (максимальною була чисельність у 100 тис. вояків. – *Авт.*). Серед усіх армій, котрі воювали в Україні, – української, більшовицької, білої – вона була чи не найдисциплінованішою і дійовою. Сильнішою та загартованішою у боях стала і 35-тисячна армія

²⁵¹ Лилик С. ЗУНР: біла пляма в історії України / С. Лилик. – С. 191.

²⁵² Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка / Б.Й. Тищик, О.А. Вівчаренко. – С. 96.

С. Петлюри, з якою узгоджували дії численні партизанські загони. Разом це становило достатньо грізну силу²⁵³. Для порівняння, більшовики двічі вторгалися в Україну (грудень 1917 та грудень 1918 р.), маючи кожного разу по 20 тис. багнетів.

На адміністративний апарат Директорії позитивно впливали сумлінні галицькі службовці, що почали працювати в ньому. О. Субтельний зазначає: «Вперше на території Директорії з'явилася подоба права, порядку і стабільності. У цей багатообіцяючий момент (...) українцям належало виконати дві умови. Вони повинні були налагодити гармонійні взаємини між двома урядами, а також переконати Антанту в необхідності постачання їм зброї»²⁵⁴.

Під тиском більшовицького наступу С. Петлюра змушений був піти на співпрацю з Є. Петрушевичем, а також запросити його представників до складу Ради народних міністрів УНР. Однак між керівництвом обох частин України уже встигла постати прірва непорозуміння та накопичувалася вибухова маса суперечностей.

Іскрою для нового конфлікту слугували події 30–31 серпня 1919 р. у Києві, коли місто захопили одночасно Денікінські (генерал Бредов) і петлюрівські війська (генерал А. Кравц з УГА). Супротивники одразу втягнулися в конфлікт, після чого підрозділи УНР залишили місто.

Надалі українські війська знову було відкинуто до Кам'янця-Подільського. Тут, у т.зв. Чотирикутнику смерті, командування УГА розпочало переговори з А. Денікіним.

С. Петлюра почав шукати порозуміння з поляками, особисто відбувши до Варшави.

У листопаді 1920 р. представники Є. Петрушевича на сесії Ліги Націй у Женеві передали ноту з меморандумом про переслідування українського населення, що перебувало під польською окупацією в Галичині.

Натомість, представники УНР і Варшави 2 грудня 1919 р. підписали попередній проект спільної Декларації.

²⁵³ Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка / Б.Й. Тищик, О.А. Вівчаренко. – С. 97.

²⁵⁴ Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – С. 325–326.

Відповідно до нього Польщі відступалися Холмщина, Полісся, Підляшшя, Західна Волинь і Східна Галичина. ЗОУНР подала два протести, але діячі УНР не брали їх до уваги. Тоді 20 грудня 1919 р. Є. Петрушевич скликав у Відні засідання уряду ЗУНР, де було прийнято рішення про скасування Акта Злуки. Українська державна єдність розпалася.

Намагаючись урятувати ситуацію й одержати підтримку Польщі в обороні від більшовицького наступу, УНР погодилася на її територіальні домагання: 24 травня 1920 р. повноважний емісар Директорії (С. Петлюра) та тогочасний прем'єр Польщі підписали таємну угоду про надання УНР «допомоги та підтримки». Згідно з нею, Наддніпрянська Україна зрікалася Східної Галичини та визнавала Західну Волинь невід'ємною частиною Польщі.

Питання про подальшу долю ЗУНР, її території та українського населення неодноразово розглядалося на різних міжнародних форумах, зокрема 23 лютого 1921 р. на засіданні Ради Ліги Націй. Тоді у Парижі було вирішено, що Галичина не належить до Польщі, тому польський уряд не має формально мандату на створення там своєї цивільної адміністрації, оскільки Галичина перебуває лише під його тимчасовою окупацією. Відтак сувереном Галичини визнавались держави Антанти, тому питання було передане на вирішення Раді послів.

По суті, Західна Україна стала розмінною монетою в грищах Великих держав. Природним опонентом Франції у європейських справах була Великобританія. В свою чергу Сполучені Штати Америки намагалися використати лозунг права націй на самовизначення для злому колоніальних імперій Франції, Великобританії й Голландії та припинення домінування традиційних імперіалістичних хижаків у Старому світі. Несподівано до західноукраїнської справи прихильно поставилася делегація ... Бразилії, яка на правах держави-переможця брала участь у післявоєнних конференціях. Натомість французи кинулися перетягувати на свою сторону Італію й остання підтримала французькі плани післявоєнного урегулювання.

У вересні 1921 р. Рада Ліги Націй знову звернула увагу на нерозв'язані справи Галичини, згодом під впливом світової

спільноти Польський сейм ухвалив 26 жовтня 1922 р. воєводську конституцію для Галичини, що було насправді лише декларативною заявою.

Однак, незважаючи на всі заходи українців, 14 березня 1923 р. Рада послів Франції, Італії, Англії та Японії прийняла рішення про передання Галичини Польщі за умови її територіальної автономії.

Це рішення було юридично нікчемним. По-перше, його не підписали Сполучені Штати Америки – повноправний учасник усіх післявоєнних конференцій. По-друге, воно так і не було ратифіковане Японією. Відтак залишалося клаптиком паперу.

Поляки дотримувалися поставлених умов до початку 1930-х років ХХ ст., а тоді, можливо, надихнуті прикладом Німеччини, офіційно оголосили, що Східна Галичина є невід'ємною частиною польської території, відтак про якусь автономію чи, тим паче, плебісцит, не може бути й мови.

8.7. Еміграційний уряд ЗУНР: зовнішня політика та конституційно-правові практики

Після фактичної поразки наприкінці 1919 р. військ Директорії, очолений диктатором Є. Петрушевичем уряд ЗУНР продовжив державотворчу діяльність в еміграції.

Передусім на початку 1920 р. у Відні було реформовано сам уряд у Колегію уповноважених диктатора. Її головним завданням проголошувалося відстоювання перед Європою й Америкою, Лігою Націй права українців Східної Галичини на національно-державне самовизначення, проголошеного президентом США Вудро Вільсоном у його відомих «14-ти пунктах».

Однак укладення польсько-української військово-політичної угоди (Петлюри–Пілсудського) у квітні 1920 р. суттєво змінило стратегію уряду ЗУНР²⁵⁵.

²⁵⁵ Нариси з історії дипломатії України / під ред. В. А. Смолія. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 384–386. (736 с.)

Галицька дипломатія опротестувала цю союзну угоду, за якою визнавалася приналежність Східної Галичини до Польщі. Відтак еміграційний уряд Є. Петрушевича повернувся до ідеї незалежної Галицької республіки.

Уперше вона була публічно озвучена 15 липня 1920 р. у ноті Є. Петрушевича «До президента Найвищої Ради мирної конференції М. Мільерана»²⁵⁶. Саме у ці дні ЦК КП (б)У створив Галревком – тимчасовий уряд т.зв. Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, що мав експортувати ідеї соціалістичної революції на західноукраїнські землі. Усе це спонукало оточення Є. Петрушевича сформувати *концепцію Швейцарії Сходу*, згідно з якою нейтральній Східній Галичині мала належати у Східній Європі роль стабільної Швейцарії.

У новій ноті «Президента Української національної ради Східної Галичини» Є. Петрушевича до М. Мільерана від 7 серпня 1920 р. зазначено: «Український нарід Східної Галичини бажає тільки волі для себе. Не посягаючись на чуже національне добро, він бажає у своїй незалежній державі мати потрібний правний простір для свого життя і розвитку своїх творчих сил (...) Будову своєї незалежної держави опрє (буде опирати. – Авт.) український нарід Східної Галичини на принципах західноєвропейської демократії, продовжуючи традицію свого державного будівництва (...) Український нарід і теперішній уряд Східної Галичини і не будуче опруть будову свої держави на правнім ладі й порядку, горожанських демократичних свобод і на національній справедливості при задержанню основ дотеперішнього економічного устрою»²⁵⁷.

В інформаційному листі уповноваженого для справ закордонних уряду ЗУНР С. Витвицького від 1 вересня 1920 р. наведено аргументи щодо правомірності державної самостійності Східної Галичини, окупованої на той час Червоною армією: «Східна Галичини як самостійна держава (евентуально в

²⁵⁶ Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923) / О. Павлюк. – К.: Видавн. дім «КМ Academia», 1996. – С. 98. (187 с.)

²⁵⁷ Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923: документи і матеріали: у 5 т., 7 кн. / уклад. О.Ю. Карпенко, К.П. Мицан. – Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2011. – Т. 5, кн. 2: Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920–1921 рр. – С. 91–93. (948 с.)

зв'язку з іншими) буде бар'єром між Росією і закарпатським півднем, куди змагатиме поширитись Росія». Водночас засуджено східногалицьку політику польської адміністрації, що намагалася придушити опозиціонерів у таборах інтернованих і полонених, не допускала до праці українських службовців, блокувала навчання українців у Львівському університеті А це, на думку С. Вітвицького, не сприятиме «заведенню постійного миру на Сході Європи». Тому держави Антанти мають визнати «державну самостійність Східної Галичини» і терміново передати «її адміністрацію українському урядові»²⁵⁸.

У ці вересневі дні Є. Петрушевич скерував делегацію на чолі з К. Левицьким до Риги, де відбувалися радянсько-польські переговори, та доручив своїм дипломатам реалізацію «прав Галичини на її політичну незалежність і територіальну цілісність»²⁵⁹.

У грудні 1920 р. уряд Є. Петрушевича надіслав до керівників країн Європи і Америки, Ради амбасадорів у Парижі та Ліги Націй ноту «Польська колонізація Східної Галичини», де засудив «сполщення» цього українського краю згідно з земельним законом Польського сейму від 15 липня 1920 р. (для цього створено численні польські банки, товариства, парцеляційні спілки і бюро)²⁶⁰.

Дипломатичний тиск уряду Є. Петрушевича та міжнародної громадськості спричинив 23 лютого 1921 р. ухвалу Ради Ліги Націй «У справі правно-державного становища східної Галичини», де зауважено: «Польща являється тільки фактичним мілі(т)арним окупантом Галичини, якої сувереном є держави Антанти»²⁶¹. На захист прав східногалицького населення 24 лютого 1921 р. виступив навіть Папа Римський Бенедикт XV, котрий зажадав якнайшвидше подолати у краї «наслідки голоду, холоду, пошестей, жорстокости, знущань, в'язення»²⁶².

²⁵⁸ Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923. – Т. 5, кн. 2. – С. 130–133.

²⁵⁹ Там само. – С. 156.

²⁶⁰ Там само. – С. 354–382.

²⁶¹ Там само. – С. 538.

²⁶² Там само. – С. 539–541.

Галицький уряд прагнув мобілізувати до політичних акцій на захист ЗУНР (Галицької Республіки) заокеанську еміграцію. З цією метою у США і Канаді організовано низку багатолюдних мітингів і демонстрацій, у процесі котрих надсилалися протестаційні заяви на адресу В. Вільсона, Д. Ллойд Джоржа, Ж. Клемансо, Р. Бодена, збиралися кошти на Визвольний фонд України, Фонд помочі й оборони Галицької України, Позичку національної оборони²⁶³.

Еміграція підтримувала діяльність галицьких дипломатичних місій у США та Канаді на чолі з П. Цегельським, І. Боберським, П. Мишугою, О. Назарком, які нерідко ініціювали протестаційні акції та звернення не лише до президента В. Гардінга та конгресу США, а й Вищої Ради Ліги Націй.

Завдяки сприянню діаспори влітку–восени 1921 р. організовано візит у ці країни члена Національної ради ЗУНР, митрополита Греко-католицької церкви А. Шептицького, який зустрівся із президентом США В. Гардінгом, державним секретарем В. Гюзом, міністром торгівлі Г. Гувером (займався організацією допомоги потерпілому в світовій війні населенню Європи, зокрема й Галичини). Митрополит доводив американським очільникам помилковість рішення Паризької мирної конференції про надання Польщі мандата на окупацію Східної Галичини²⁶⁴.

Однак дипломатичну активність екзильного уряду ЗУНР намагалися нейтралізувати спецслужби та компартійні органи УСРР–УРСР, котрі всіляко прагнули повернути політемігрантів на шлях радянофільства²⁶⁵. Так, за їх фінансової та організаційної підтримки організовано Компартію Америки та її Українську секцію, що фактично намагалася

²⁶³ Гуцал П. Уряд Західноукраїнської Народної Республіки в екзилі та українська діаспора Північної Америки / П. Гуцал // Мандрівець. – 2005. – № 5. – С. 23–28.

²⁶⁴ Литвин М. Геополітичний простір ЗУНР та її зовнішньополітичні орієнтири / М. Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л. [б. в.], 2008. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство. XX століття / відп. ред. Я. Ісаєвич, упор. М. Литвин, В. Футала. – С. 106–115.

²⁶⁵ Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX ст.) / В. Піскун. – Київ; Нью-Йорк: МП «Леся», 2006. – С. 522–557. (672 с.)

дезінформувати еміграцію. Іноземні відділення ДПУ УСРР пробували не допустити в 1922–1923 рр. об'єднання дій Є. Петрушевича і лідера праворадикальної Української військової організації (створена 1920 р.) Є. Коновальця на захист національно-політичних прав населення Східної Галичини, а згодом – соборної України²⁶⁶.

У цей період чималу правно-методичну допомогу еміграційному урядові надав член Національної ради ЗУНР, учений-конституціоналіст С. Дністрянський²⁶⁷. Він підготував 1920 р. для уряду «Проект Конституції Західно-української Народної Республіки», який складався із 130 параграфів, об'єднаних у три глави: «Держава і право», «Державна влада», «Право народів на самовизначення».

Перша глава мала розділи «Правова держава», «Людські та громадські права», «Права народу», а друга містила розділи «Основи державної влади», «Організація народної волі», «Виконання народної волі». Третя глава була без розділів.

Загалом у проекті С. Дністрянського закладено основи конституційного ладу реорганізованої ЗУНР, яка мала стати самостійною, правовою, демократичною та національною державою. Стверджувалося, що вона визнає людину з її правами та свободами вагомою соціальною цінністю. Її державна влада мала будуватися за принципом розподілу на законодавчу, виконавчу і судову; причому держава визнає місцеве самоврядування²⁶⁸.

До особистих прав і свобод громадян віднесено право на недоторканість особи і житла, свободу поселення та пересування, таємницю особистого життя, свободу совісті, свободу наукової творчості й промислу та ін. Серед політичних прав і свобод визначено: право на свободу зборів, ство-

²⁶⁶ Українська політична еміграція 1919–1945: документи і матеріали / упоряд. В. Лозицький та ін. – К.: Парламент. вид-во, 2008. – С. 147–148. (928 с.)

²⁶⁷ Автобіографія та бібліографія С. Дністрянського // Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 26, оп. 14, спр. 2317, арк. 1–2; Академік Станіслав Дністрянський. 1879–1935 // Вісник Львів. ун-ту. – Л.: [б. в.], 1996. – Вип. 33: Проблеми утвердження правової держави і захисту прав людини в Україні. – С. 74–77. (Сер. юрид.)

²⁶⁸ Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст / П. Стецюк. – Л.: [б. в.], 1999. – С. 64–67, 161–185. (229 с.)

рення громадських спілок, подання петицій, свободу думки та слова, виборче право осіб, котрі досягли 21 року. Заборона преси допускалася лише в разі порушення карних законів. Усі військовозобов'язані чоловіки підлягали виконанню обов'язку військової служби. До конституційних обов'язків зараховували обов'язки дотримуватися законів держави, сплачувати податки, відвідувати початкові школи. Зауважено, що інтелектуальну власність захищає «особливе авторське та винахідницьке право»²⁶⁹.

Законодавча влада мала належати однопалатному парламентові – Народній палаті, яку б обирали на чотири роки на основі загального, рівного та прямого виборчого права за таємного голосування. Причому до уваги бралось «національне нормативне співвідношення», передусім українців, поляків, євреїв, німців. Установлено й центри виборчих округів.

Главою держави та главою виконавчої влади визначено Президента республіки: його обирали з громадян української національності, котрі досягли 35 років, й призначали також головнокомандувачем збройних сил держави, що надає звання і звільняє офіцерів²⁷⁰.

Верховний центральний орган для внутрішнього управління державою – це уряд, Державна рада, призначена Президентом. Їй мали підпорядковуватися шість міністерств – внутрішніх справ; фінансів; релігії та освіти; сільського і лісового господарств; торгівлі й промислу; сполучень.

С. Дністрянський пропонував до судової системи ввести як окремі інституції суди, Державний судовий трибунал, Голову Державної юстиції.

У третій главі, що присвячувалася правові народу на самовизначення, зазначено: «Кожен громадянин має не тільки право на використання своєї рідної мови в установах і судах, але він може вимагати, щоб зовнішня ділова і судова мова була рідною того чи іншого громадянина. Службовці і судді повинні тому володіти національними мовами громадян»²⁷¹.

²⁶⁹ Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст / П. Стецюк. – С. 67, 68, 165.

²⁷⁰ Там само. – С. 179.

²⁷¹ Там само. – С. 185.

Однак у зв'язку з відомими обставинами цей конституційний документ не було впроваджено у життя. Своє бачення правно-політичного будівництва національної держави С. Дністрянський виклав у працях «Теорія конституції» (без дати) і «Нова держава» (1923 р.)²⁷².

Галицькі провідники прагнули показати міжнародній спільноті господарські перспективи та демографічні можливості краю, інвестиційну привабливість місцевого промислу нафти, озокериту, солі, торфу. Згадані аргументи викладено в урядовому рефераті «Значення Східної Галичини для європейського народного господарства» (1921 р.)²⁷³.

Статус майбутньої незалежної Галицької Республіки регламентував й документ конституційного характеру «Устрій державний Західно-української Народної Республіки (Галицької Республіки)» від 12 квітня 1921 р.²⁷⁴ Згідно з ним, Президент (особа не молодша за 35 років) обирався на шість літ «загальним, рівним, безпосереднім і тайним голосуванням». Він мав повноваження призначати міністрів, кількість котрих визначає «сейм двома третинами голосів за присутності більше половини голосів». Закони республіки має ухвалювати сейм, що складається з послів (не молодших за 30 років), яких обирають «на основі загального, рівного, тайного, безпосереднього і пропорційного права виборчого на шість літ». Президента сейму мали обирати з числа українців, а його заступників – від польської та єврейської національностей. Українська мова оголошувалася державною, мови національних меншин отримали статус краєвих. Судам надано статус самостійних і незалежних органів²⁷⁵.

Документи та матеріали уряду й Національної ради ЗУНР, а також згадані праці С. Дністрянського ще раз підтвердили високий ступінь політико-правової зрілості західно-

²⁷² Український вільний університет в Празі, в роках 1921–1926. – Прага: [б. в.], 1927. – С. 93–105. (236 с.)

²⁷³ Західноукраїнська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали / уклад. О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ: [б. в.], 2001. – Т. 5. – Кн. 2. – С. 883–915.

²⁷⁴ Там само. – С. 500–564.

²⁷⁵ Там само.

українського соціуму, що прагнув до організованого буття в умовах суверенної конституційної держави.

Однак неправомірна ухвала 14 березня 1923 р. про передання Східної Галичини під владу Польщі поклала кінець існуванню української влади Західноукраїнської Народної Республіки та її дипломатичних представництв за кордоном.

Уже в травні 1923 р. президент ЗУНР Є. Петрушевич розпустив екзильний уряд, а також дипломатичні представництва і місії ЗУНР²⁷⁶.

Відтак національно-визвольні змагання галичан закінчилися поразкою. Але ні члени уряду ЗУНР, ні 100 тис. емігрантів – українців, котрі оселилися в багатьох країнах Європи, як і весь український народ, не втрачали надій на відродження самостійної соборності України.

Розглядаючи основні причини невдачі українського народу в національно-визвольних і державницьких змаганнях, необхідно врахувати внутрішні й зовнішні, об'єктивні й суб'єктивні, різного роду соціально-економічні, політичні, психологічні умови життя та боротьби східних і західних українців.

Стосовно Галичини, то причини поразки приховані й у помилках, допущених урядом та військовим керівництвом, і у відсутності єдності між ЗУНР та УНР, і в слабкості соціальної політики, що зумовила пасивність значної частини народних мас. Та й розбіжності між двома урядами виявилися більшими, ніж це бачилося на початках їхнього співробітництва.

Директорія та її уряд як всеукраїнські органи претендували на верховенство. Зі свого боку, західноукраїнські власті, маючи сильнішу армію й ефективніший апарат управління, не бажали дотримуватися політики, з котрою не погоджувались, адже в державному і військовому будівництві Наддніпрянський уряд виявляв невміння, неорганізованість, а найприкріше – безвідповідальність.

Із гіркотою пише генерал М. Капустянський: цей уряд «не вмів організувати влади (...), не напружував зусиль, щоб

²⁷⁶ Див. Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка. 1918–1923 / Б.Й. Тищик, О.А. Вівчаренко. – С. 112.

своєчасно забезпечити хоч армію одягом, харчами, ліками, він взагалі ставився до армії невиразно», при організації держави «бракувало інтелігентних сил», а урядові партії «тримались за свої портфелі і владу та не бажали співпраці з рештою українських партій і відомих національних діячів»²⁷⁷.

Мали місце й значні ідеологічні розбіжності. Галичани небезпідставно називали наддніпрянців «напівбільшовиками», оскільки до складу вищих державних органів України входили майже виключно представники соціалістичних партій, а ті, в свою чергу, галичан – консерваторами.

Але головна біда ЗУНР полягала в тому, що вона мала надто сильних зовнішніх ворогів, за практичної відсутності союзників. Міжнародна ситуація склалася загалом несприятливо, а власних ресурсів не вистачало для відсічі інтервентам. За цих умов шансів вистояти для ЗУНР практично не існувало²⁷⁸.

Але все це не означає, що боротьба за національну державність у Галичині була марною. Досвід ЗУНР вплинув на формування національної свідомості українського народу, ввійшов у його історичну пам'ять, став прикладом для наступних поколінь борців за національне визволення. ЗУНР була послідовно демократичною державою, толерантною, утверджувала в свідомості українців по обидва береги Збруча ідею національної єдності України. І це мало вагоме значення. Однак потрібні були ще десятиліття боротьби і численні жертви, аби самостійна соборна Українська держава стала реальністю.

²⁷⁷ Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році: у 3 ч. / М. Капустянський. – Л.: [б. в.], 1922. – Ч. 3. – С. 21. (128 с.)

²⁷⁸ Кондратюк В.О. Державність України (1917–1920 рр.) / В.О. Кондратюк. – С. 78.

ВИСНОВКИ

Сучасний процес державотворення в Україні (відродження її державності) – черговий етап тривалого процесу вироблення певною людською спільнотою (в нашому випадку – українцями) норм і правил співжиття й біологічного виживання її на певній природно-кліматично-географічній території. Цей складний і неоднозначний процес відбувається і у співпраці й взаємодоповненні з іншими людськими спільнотами (ближніми й дальніми), і в гострій конкуренції та безкомпромісному взаємопоборюванні за відвоювання належного місця під сонцем.

Торуючи шлях до власної державності, українська спільнота пройшла складну еволюцію від первіснообщинного, племінного укладів, формування автохтонного етносу, а вже в ближчі часи – окремого народу і, зрештою, – до політичної нації. Сьогодні можемо стверджувати, що український етнос (народ), як і всі інші народи, формувався впродовж багатьох тисячоліть, зазнаючи найрізноманітніших впливів, у тому числі й блискучих прадавніх культур – трипільської, черняхівської і под. Отже, український етнос за природою синтетичний зі стрижневою характеристичною домінантою, що за духом, психологією, світосприйняттям вирізняє його з поміж інших народів саме як українців.

На становлення українців – певного соціуму, в тому числі й вироблення у них первісних рис державної організації, безсумнівно, впливали і народи прадавніх держав, котрі століттями замешкували територію сучасної України або робили на цій благословенній землі тривалі зупинки – кімерійці, скіфи, готи, гуни... Особливо – давні греки північно-чорноморських держав-полісів та Боспорського царства. Однак достовірних джерел тієї давньої доби ми не маємо.

Європейські (а почасти й арабські) джерела засвідчують, що у VI ст. н.е. східні слов'яни виходять на історичну арену під іменем антів. У X–XII ст. сучасні українці назива-

лись русинами (русью, русинами, русичами). Згодом, за твердженням М. Костомарова, це національне ім'я було у них «вкрадене» і перенесене на північно-східних слов'ян, перемішаних із фінами (чудь, меря, ям, мещера та ін.) і численними тюркомовними племенами. Проте в окремих локальних районах сучасної України (Галичина, Закарпаття) і дотепер простежуємо місцеву самоназву українців – русини, Русь, хоча звучить це тепер як анахронізм.

Насильницькому перетворенню автентичних київсько-чернігівсько-галицьких «русинів – русі» на «русских» суздальсько-вятсько-московських була свідома відмова всередині XIX ст. наших предків від свого історичного імені. Значною мірою під впливом М. Костомарова («Книги битія українського народу», 1847) і Т. Шевченка прищепилася назва «українці», похідна від назви «Україна», яка вперше згадується у Київському літописі під 1187 р. Це ще раз засвідчує: в історичній свідомості кращих представників народу завжди зберігалась пам'ять про давнє минуле, могутні власні держави – Київську Русь і Галицько-Волинське королівство. А зміна етноніму «Русь» на етнонім Україна й органічне сприйняття його більшістю автохтонного населення (тобто русинами-українцями) лише підтверджує їхнє несприйняття підлеглого, колоніального статусу, незбориме бажання (радіше підсвідоме, аніж усвідомлене) відродити власну державу на новому історичному витку.

Ми, на жаль, мало знаємо про буття (передусім державно-політичне) автохтонного населення на своїх землях за прадавніх часів (до народження Христа). Небагато відомо із початку нової ери. Системне дослідження державотворення на українських землях стало можливим із розкриттям для дослідників літописної спадщини народу, що припадає переважно на XVIII ст. І навіть основний літопис – «Повість минулих літ» – не дає відповіді, якою в державницькому аспекті була Київська (полянська) земля часів братів Кия, Щека, Хорива та їхньої сестри – Либіді. Хоча ці імена у формі місцевих етнонімів живуть серед нас дотепер, вважаються видатними постатями не лише для того часу, а й для сьогодення. Про часи правління Аскольда і Діра також існують

дуже скупі дані. Із грецьких джерел відомо, що Аскольд «ходив на греків», прилучився до християнської ідеології (т. зв. перше Аскольдове хрещення), але про державотворчу діяльність обох київських правителів – жодних відомостей. Зауважимо, проте: здійснити масштабну заморську військову експансію і в значно пізніші часи без потужних державницько-організаційних важелів було немислимо, отже, це інституції, котрі нам невідомі.

Зрештою, і пізніші походи на греків їхнього жорсткого опонента Олега (Віщого) та князя Ігоря відбувалися за Аскольдовою схемою – тими самими маршрутами, так само зі залученням значних морських і сухопутних сил, подібними методами і способами бойових дій. Усе це потребувало мобілізації величезних людських і матеріально-технічних ресурсів (озброєння, засобів пересування та штурму кораблів і фортець, харчування тощо), організування бойової виучки війська, чіткої координації дій. Здійснити це все можна було лише за наявності відповідних чітко відлагоджених структур і механізмів.

Відлік початку формування державності східних слов'ян на українських землях сучасна історична наука починає від Олега, з кінця IX ст. Відтоді і розпочинається Княжна доба давньоукраїнського державотворення. Хоча тут, на нашу думку, існує певна умовність. Енциклопедія українознавства, зокрема, повідомляє, що Олег – близько 882 р. оволодів Києвом («матір'ю городів руських»), який став столицею великої держави. До складу цієї держави ввійшли українські племена: поляни, деревляни, сіверяни, уличі, тиверці й дуліби; крім того, до неї належали ще радимичі, кривичі й ільменські слов'яни.

Для забезпечення своїй державі вільної торгівлі з південними країнами Олег здійснив переможний похід на Візантію (907 р.) і змусив її до укладання вигідного для Русі договору. Договір з 911 р. подає багато відомостей про русько-візантійські відносини, але є також джерелом до історії руського права.

Отже, Олег відразу ж замахнувся на створення імперії з необхідною внутрішньою консолідацією територій, ресурсів і засобів, а також із надійними міжнародними зв'язками, пе-

редусім з найбагатшою та найвпливовішою країною тогочасного світу – Візантією. Ядром цієї велетенської імперії в центрі Європи ставали сучасні українські землі на чолі з Києвом. Безсумнівно, для здійснення такого грандіозного геополітичного проекту вже були відповідні передумови і відповідний ґрунт, створені його попередниками.

Продовжував імперську лінію Олега і князь Ігор.

Мудрою та далекоглядною державницею виявила себе княгиня Ольга. Низкою внутрішніх реформ, найперше у податковій сфері вона зуміла об'єднати суспільство довкола ідеї єдиної міцної держави. Усвідомлюючи вагомість для входження у загальноєвропейський політичний простір релігійного чинника, вона сама прийняла хрещення і багато зробила для поширення нового релігійного віровчення на Русі. У міжнародних відносинах Ольга показала себе блискучим дипломатом, що зміцнювало авторитет східнослов'янської імперії, яка згодом отримала назву Київської Русі.

Становлення, діяльність і вся діалектика давньоукраїнського державотворення пов'язані з низкою видатних історичних постатей, котрі масштабами та величиною своїх діянь затьмарюють більшість тогочасних лідерів європейських держав. Святослав Войовник (син Ігоря і Ольги) зборов хозарський каганат, що тривалий час висмоктував непосильну данину з Русі, приєднав до Київської держави нові землі, переважно угро-фінські. Володимир Великий охрестив киян, а згодом і населення інших українських земель. Здійснив завойовницькі походи й ознайомлювально-дипломатичні місії на північ (землі угро-фінів) та захід (на Волинь, у Галичину, на Закарпаття, де «застовпив» свої території, налагодивши зв'язки зі сусідами – поляками й угорцями). Ярослав Мудрий дав рішучу відсіч степовикам, відбивши їм охоту до зазіхань на стольний Київ та інші українські землі. Здійснив правничу реформу і «культурну революцію» в державі. За його правління Київ почали називати другим Єрусалимом. Прийнятий ним кодекс законів, відомий під назвою «Руська правда» (згодом доповнений його синами й означений в історії права як «Правда Ярославичів»), став на той час основним юридичним інструментом для регулюван-

ня правовідносин у суспільстві, а відтак сприяв зміцненню державності. У XIV ст., коли більша частина Київської Русі інкорпоровалася до складу Литовської держави, «Руська правда» стала основою для написання всіх трьох редакцій відомих «Литовських статутів». Володимир Мономах, славний і успішний войовник за державні інтереси, невтомний господарник і будівельник – заклав на дальній периферії нову релігійну столицю – Володимир на Клязьмі, він знаний вихователь і духовний наставник молоді («Повчання своїм дітям»).

За кожним з цих видатних діячів стояло десятків і сотні відданих справ державців. Тому і зміст самого державотворення якісно змінювався: поступово вплив на керівників держави військової дружини, княжого двору (а його також переважно становили військові) послаблювався. Їх змінювали цивільні галузеві фахівці – знавці справи, з'являлися фахові управлінські інституції та структури. Керівництво державою ставало прозорішим і зрозумілішим для громадянства на всіх рівнях соціальної драбини.

Після походу на поч. 90-х років X ст. Володимира Великого на Волинь і в Галичину цей багатий, з незалежницьм людом край, що мав у межах Київської імперії достатньо широку автономію та безпосередньо прямий вихід на центрально-європейські країни – Польщу, Угорщину, Семигород, Моравію, Германію, привертає велику увагу київських князів, особливо – претендентів на «великокняжий стіл» у Києві.

Чимало київських князів намагаються привласнити ці землі як запасну позицію у випадку програшу в боротьбі за київський престол і вкладають у розвиток краю значні кошти, переселяють сюди свої сім'ї та надійні кадри. У складних міжнародних політичних обставинах і запеклій внутрішній боротьбі тут, по суті, творилася окрема (поряд з Київською) держава, із власними своєрідними особливостями та рисами. Серед видатних творців Галицько-Волинської держави яскравий історичний слід для нащадків залишили князі Володимирко, Ярослав Осьмомисл, Мстислав Удатний, Роман Мстиславович, Данило та Василько Романовичі.

Зазначимо також: державотворчий процес на Галицько-Волинських землях відбувався під двома потужними впливами –

київським і європейським. Перший полягав у строгій централізації державної влади, другий передбачав поєднання централізованої влади з розвитком місцевого самоуправління. Німецьке магдебурзьке право, запроваджене згодом (уже після ординської навали) у провідних містах Галичини та Волині, колосально впливало на розвиток держави і суспільства загалом. Місцями цей вплив відчувається дотепер.

Не можна не згадати іще одну відмінну рису галицько-волинського державного будівництва від київського. Якщо у створенні Київської держави суттєво простежується скандинавський елемент, то Галицько-Волинська держава творилася здебільшого місцевим українським населенням, без участі «варягів». Це і дало підставу історикові Д. Дорошенку дійти висновку: Галицько-Волинське королівство – це перша справді українська держава, збудована «на українській землі українськими руками».

Після монголо-татарського погрому й остаточного розпаду східнослов'янської імперії під назвою «Київська Русь» її північні та східні периферійні провінції, їхні князі потрапили у жорсткий васалітет до завойовника і стали слугами золотоординських ханів (яскравий приклад – Олександр Невський). Державотворчу ж традицію від метропольного Києва перейняло Галицько-Волинське королівство і ще понад століття успішно продовжувало її, залишаючись повноцінним суб'єктом міжнародного права.

Перебуваючи у складі Литовсько-Руської держави, де навіть ділова мова державних документів була україно-білоруська, українська аристократія, котра вирізнялась із правлячого загалу освіченістю, передавала досвід державотворення литовським державцям. Однак після Люблінської унії (об'єднання Литви з Польщею в одну державу – Річ Посполиту), в якій домінуюче становище посідали поляки, всілякі розмови про українську державність припинилися, оскільки їх трактували «схизмою», крамолою, відступництвом, зрадою.

І все-таки ідея української державності оживає і відроджується на Подністрів'ї, за ревичими Дніпровими порогами, де всередині XVI ст. зароджувався феномен українського

буття – запорозьке козацтво. Саме воно на цілком демократичних засадах організує тут, подалі від офіційних окупантських центрів, власний специфічний соціум – Запорозьку Січ. Карл Маркс назвав Січ «козацькою республікою» і зразком своєрідного державного утворення вільного та свободлюбного військового співтовариства. Власне, запорозьке козацтво, очолюване видатним полководцем Петром Сагайдачним і під духовним натхненням Української православної церкви (передусім Київського митрополита Петра Могили), підготувала ідейно, морально та рішуче налаштоване українське суспільство до відродження Української держави в нових історичних умовах.

Великий гетьман Богдан Хмельницький, підтримуваний церковним кліром і особисто Київським митрополитом Сильвестром Косовом, розбудовуючи Українську козацьку державу на основі адміністративно-полкового устрою, запровадив у керівних представницьких і виконавчих владних органах досвід державотворців княжих часів (елементи народних віч, княжих військових, княжого судівництва і под.).

Якщо навіть відомі російські історики С. Соловйов і В. Ключевський у своїх історичних працях побіжно згадують Б. Хмельницького, називаючи його лише «присоединителем» Малоросії до Московського царства, то об'єктивні польські вчені В. Кубаля, В. Шайноха наголошують на його державницькому геніїві. Скажімо, В. Кубаля ставить Хмельницького-державотворця вище від Кромвеля. Кромвель, на думку вченого, мав усе для державного будівництва, Хмельницький – нічого. На порожньому місці він виховав і згуртував еліту, налагодив співпрацю з церквою, створив могутню армію, судову та фінансову системи, запровадив свою валюту. Видатним будівничим національної держави вважав Великого гетьмана і В'ячеслав Липинський.

Опинившись після т. зв. Переяславської угоди 1654 р. на правах автономії в складі Московського государства, Україна 1657 р. після смерті Б. Хмельницького крок за кроком втрачає незалежницькі права – кожен новий гетьман мав підписати з центральним урядом «статті», котрі суттєво обмежували її державний суверенітет. Усвідомлення Іваном

Мазепою небезпеки безповоротної втрати України підштовхує його на відчайдушний крок – укласти союз із найбільшим ворогом Московії Швецією. (Такий план свого часу був і в Хмельницького.) Поразка шведсько-козацького війська під Полтавою (1709 р.) стала для українців катастрофою – вона пришвидшила процес остаточного знищення національної автономії та перетворення козацького краю у рядову провінцію Московського царства. Незважаючи на те, що московський офіціоз визнав Івана Мазепу ворогом номер один, у народній пам'яті українців він завжди залишився оборонцем української держави, яким насправді й був.

Незнищенність української державницької ідеї переконливо продемонстрував наступник Івана Мазепи гетьман Пилип Орлик, прийнявши в 1710 р. українську конституцію під промовистою назвою «Вивід прав України».

Незважаючи на тотальне нищення всього українського, зокрема за Катерини II (ліквідація гетьманства, зруйнування Січі та ін.), навіть у середовищі чиновників (українців за походженням) не згасала надія на відродження української державності. Хоча українське питання на кілька десятиліть зникає з порядку денного європейської геополітики. Здавалось, цей великий і давній народ з багатющою історією і унікальною культурою зникнув назавжди. Зникло разом з ним і питання його державності. Однак так лише здавалось. Першими про єдиний великий народ по обидві сторони Збруча, штучно розірваний і розділений між різними державами, народ з єдиними мовою, культурою та спільною прадавньою історією, на повен голос і увесь світ заявили в 30-х роках XIX ст. три молоді галицькі священики – М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич.

Одразу за ними скромний підкарпатський священик Василь Подолинський виступив з ідеєю соборності всіх українських земель – від Карпат до Дону. В брошурі «Голос перестороги» він аргументовано довів: і під поляками, і під німцями, і під московітами український народ чекає остаточна та цілковита загибель. Вихід один – об'єднання всіх українських земель і створення незалежної соборної Української національної держави. Ідея створення соборної Української

держави ввійшла у «Маніфест» Головної руської ради (1848 р.), з котрою вона як представницький орган галичан звернулася до цісаря.

Майже водночас на протилежному березі, у славному граді Києва, так само передбачаючи сумний кінець для українства під московським ярмом, група патріотичної інтелігенції створює культурницьке товариство – Кирило-Мефодіївське братство (1846–1847 рр.). Йшлося про добровільну федерацію вільних слов'янських народів, об'єднаних довкола України, котра має стати незалежною, могутньою, соборною державою. А пророчі слова Т. Шевченка: «В своїй хаті своя правда і сила, і воля» – стали державницьким поетико-політичним закликом для багатьох поколінь українців – і східних, і західних. Актуальними залишаються вони і сьогодні.

Прикметно: в колі слов'янських народів «братчики» не передбачали ані великоросів, ані Росії. Очевидно, тому, що вже тоді в Європі Росія вважалася найбільшим і найжорсткішим поневолювачем народів, а в пресі активно циркулювало таке непривабливе для цієї закритої держави означення, як «тюрма народів». Не додавало міжнародного авторитету їй і те, що зі середини 40-х років тривала жвава наукова та публічна дискусія: «Чи можна вважати росіян слов'янами» і «Чи є вони європейськими взагалі».

Валуєвський циркуляр (1863 р.) і Емський указ (1876 р.) були відтермінованим відплатним ударом. Але завдався він не стільки «братчикам» та їхнім програмним положенням, скільки всьому українському народові, передусім його прагненню до волі й до відродження власної державності. За всю багатовікову історію Європа нічого подібного не бачила. Заборонялося все, що виражалось українським словом або несло в собі українську думку й український дух. Нехитру селянську приповідку, простеньку баєчку чи мамину коліскову треба було перекладати, як тоді мовилось, «помосковські». Не знати, чи таке лінгвістичне катування витримав би інший народ, адже подібні санкції до жодного народу в світі не застосовувались.

Наперекір офіційним заборонам і утискам наприкінці XIX – поч. XX ст. український продержавницький рух і в Росії,

й у Австро-Угорщині набув нового піднесення: тарасівці, хлопомани, рухівці, поступовці – на Наддніпрянщині; народовці, радикали, соціалісти – в Галичині. Головно через питання української державності одну за однією російський цар розпускав Державні думи.

Після поразки у Першій світовій війні обох імперій (Російської і Австро-Угорської) питання відродження Української держави переходить у площину практичних справ. У березні 1917 р. у Києві створюється Українська Центральна Рада (УЦР), а на початку січня 1918 р. своїм IV Універсалом вона проголошує Україну незалежною демократичною республікою – УНР. У жовтні 1918 р. галичани проголошують створення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

У руслі галичан ідуть і буковинці, але процес національного державотворення тут перервала воєнна агресія Румунії. Значну державотворчу енергію виявляють закарпатські русини-українці: масове створення на місцях Українських національних рад, проголошення Гуцульської української республіки в Ясіні й знаменитий продержавницький соборницький з'їзд українців Закарпаття у Хусті 21 січня 1919 р., який прийняв знаменну резолюцію про приєднання краю до Великої України.

Проголошення 22 січня 1919 р. Універсалом Директорії УНР злуки ЗУНР і УНР промовисто засвідчило торжество української державницької ідеї, що впродовж віків пронизувала українську суспільність. Більші й менші потоки етнічного українства зливалися (принаймні, в думках і прагненнях) в єдине могутнє річище, назва якому – Велика Україна.

Безумовно, у довготривалому, непростому, часто вкрай суперечливому процесі відродження державності на українському геополітичному просторі траплялося чимало хиб, помилок і прорахунків. Особливо це стосується періоду Українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Існує значна розбіжність у методиці оцінок тих чи інших подій, окремих фактів, історичних постатей. Скажімо, дотепер немає повної ясності в необхідності повернення у 1918 р. від європейських республіканських засад до монархічної ідеї в Україні й відродження Гетьманату. Суперечливо оцінюють дослідни-

ки, часто полярно, самого гетьмана Павла Скоропадського та його державницькі діяння. Це пояснюється насамперед тим, що, на превеликий жаль, над багатьма дослідниками процесу українського державотворення (і радянськими, і діаспорними, і відверто антиукраїнськими) тривалий час тяжіли офіційні ідеології, усталені політичні догми, штампи та стереотипи. Чимало «білих плям», нез'ясованостей і навіть подієвих та фактологічних перекручень простежуємо й в інших періодах української історії.

Отже, тему державотворення в Україні по обидві сторони Збруча можна вважати далекою до закриття. Безсумнівно, нові глибокі дослідження, в тому числі правових аспектів проблеми, збагатять нас новими фактами, придатними для застосування в сучасному державотворчому процесі.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Академік Станіслав Дністрянський. 1879–1935 // Вісн. Львів. ун-ту. – Л.: [б. в.], 1996. – Вип. 33: Проблеми утвердження правової держави і захисту прав людини в Україні. – С. 74–77. (Сер. юрид.)
2. Андрієвський В. З минулого: у 2 т., 4 ч. / В. Андрієвський. – Берлін: Укр. слово, 1923. – Т. 2: Від Гетьмана до Директорії. – 310 с.
3. Андрусак М. Історія козаччини: (курс викладів): у 3 кн. / М. Андрусак. – Мюнхен: УВУ; накладом філософичної секції УСГ, 1946. – 180 с.
4. Андрухів І. Українські правники у національному відродженні Галичини: 1848–1939 рр. / І. Андрухів, П. Арсенич. – Івано-Франківськ: [б. в.], 1996. – 79 с.
5. Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / О. Аркуша. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 173 с.
6. Артимович А. Переворот на Буковині / А. Артимович // Україн. прапор. – 1919. – 1 падолиста.
7. Атеистический словарь / под общ. ред. М.П. Новикова. – М.: Политиздат, 1984. – 559 с.
8. Багринець В.М. Коли і як виникли назви «Україна», «українці»? / В.М. Багринець. – Ужгород: Гражда, 2002. – 64 с.
9. Баран С. Австрійські українці на військовій еміграції у Відні в рр. 1914/5 / С. Баран // Ілюстрований народний календар товариства «Просвіта» з терміном на переступний рік 1916. – Відень, 1916. – Р. XXXIX. – С. 164–175.
10. Баран С. Західньо-Українська Народня Республіка (1918–1923) / С. Баран // Укр. історик / під заг. ред. Л. Винара. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен: [б. в.], 1998. – Р. XXXV. – Чис. 1–4 (136–139). – С. 82–106.
11. Баран С. Початки організації влади Зах. Української Республіки. Спогади зперед 18-ти літ // Діло. – Л., 1936. – 1 листоп.
12. Барвінський В. Назва «Україна» та її поява на Закарпатті в VIII стол. / В. Барвінський // Діло. – 1939. – 6 квіт.
13. Белебега І.О. Україна і комунізм / І.О. Белебега. – Х.: Березіль, 2000. – 501 с.

14. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений: в 13 т. / В.Г. Белинский. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 12: Письма 1841–1848. – 597 с.

15. Боплан Г.Л. Опис України / Г.Л. Боплан. Меріме П. Українські козаки. Богдан Хмельницький / П. Меріме. – Л.: Каменяр, 1990. – 301 с.

16. Борис Р. Чому Крути? / Р. Борис. – Л.: Дешева книжка, 1936. – 32 с.

17. Босак О.І. Українська соціал-демократична партія в соціальному національному рухах Галичини (90-і рр. XIX ст. – 1914 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.І. Босак; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л.: [б. в.], 2005. – 19 с.

18. Братко-Кутинський О.А. Сім чудес України / О.А. Братко-Кутинський // Вечірній Київ. – 1993. – 9 квіт.

19. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: у 2 т. / В. Верига. – Л.: Вид-во отців Василіан «Місіонер», 1998. – 504 с.

20. Винниченко В. Відродження нації: у 3 ч. / В. Винниченко. – Репринт. відтворення вид. 1920 р. – К.: Політвидав України, 1990. – Ч. 1. – 348 с.; Ч. 2. – 328 с.; Ч. 3. – 542 с.

21. Винниченко В. Щоденник: у 2 т. / В. Винниченко; ред., вступ. ст. Г. Костюк. – Едмонтон; Нью-Йорк: Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту, 1980. – Т. 1: 1911–1920. – 498 с.

22. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк: Т-во укр. кооперації, 1964. – 624 с.

23. Вільчинський Ю. Політична філософія Миколи Міхновського / Ю. Вільчинський // Слово і час. – 1995. – № 1. – С. 6–10.

24. Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – 1919. – Вип. 1–6.

25. Волинський записник Дмитра Вітовського / за заг. ред. Я. Малика; авт. передмови Р. Ковалюк. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 63 с.

26. Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: документы и материалы: в 3 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 2. – 558 с.

27. Гай-Нижник П. Перша летунська сотня Української Галицької армії / П. Гай-Нижник // Батьківщина. – 1998. – № 1778. – Верес. – С. 4.

28. Гловацький І.Ю. Українські адвокати Східної Галичини (кінець XVIII – 30-ті роки XX ст.) / І.Ю. Гловацький, В.І. Гловацький. – Л.: Львів. юрид. ін-т МВС України, 2004. – 134 с.

29. Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 років: ілюстр. історико-іконограф. нарис / М. Гнатишак. – Клівленд: Укр. музей-архів, 1974. – 356 с.

30. Гордієнко В.І. Українські січові стрільці / В.І. Гордієнко. – Л.: [б. в.], 1990. – 39 с.
31. Грабович Г. Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета / Г. Грабович. – К.: Рад. письменник, 1991. – 212 с.
32. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставрояні, Л. Шкляр. – К.: Генеза, 1995. – 608 с.
33. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
34. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії Східного слов'янства / М. Грушевський // Статті по славянознавству / за ред. В.И. Ламанського. – СПб: [б. в.], 1904. – Вып. 1. – С. 298–304.
35. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К.; Л.: Друк. С.В. Кульженко, 1913. – 528 с.
36. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатком Нового періоду історії України за роки від 1914 до 1919 / М. Грушевський. – Нью-Йорк: Рада Оборони і Допомоги Україні Укр. Конгресового комітету Америки, 1990. – 560 с.
37. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Л.: [б. в.], 1905. – Т. 3. – 588 с.
38. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 7. – 628 с.
39. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 9, кн. 2. – 776 с.
40. Грушевський М. Історія України-Руси. – 2-ге вид. / М. Грушевський. – Л.: [б. в.], 1905. – Т. 2. – 634 с.
41. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / М. Грушевський; упоряд. А. Трубайчук. – К.: Либідь, 1992. – 46 с.
42. Грушевський М.С. Духовна Україна (Збірка творів) / М.С. Грушевський; упоряд. І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1994. – 560 с.
43. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський; передм. Ф.П. Шевченка; публ., підготов. тексту і прим. С. І. Білоконя // Київ. – 1988. – № 9. – С. 115–149.
44. Грушевський М. Українська Центральна Рада та її Універсали, Перший і Другий / М. Грушевський. – К.: [б. в.], 1917. – 16 с.

45. Гуйванюк М.Р. Січовий рух у Галичині й на Буковині (1900–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М.Р. Гуйванюк; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: [б. в.], 2002. – 21 с.

46. Гунчак Т. Чи був Симон Петлюра ворогом євреїв? / Т. Гунчак // Дзвін. – 1991. – № 2. – С. 102–117.

47. Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П.Ф. Гураль. – Л.: ЛДУВС, 2008. – 468 с.

48. Гуржій О.І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 8. – 304 с. – (Україна крізь віки).

49. Гуцал П. Уряд Західноукраїнської Народної Республіки в екзилі та українська діаспора Північної Америки / П. Гуцал // Мандрівець. – 2005. – № 5. – С. 23–28.

50. Дзерович Б. Закон про форму влади на Україні з дня 28 січня 1919 р. / Б. Дзерович. – Нью-Йорк: Друк. М. Крупка і М. Пирського, 1955. – 118 с. – Правничий вістник Т-ва укр. правників в ЗДА.

51. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: документи і матеріали: у 2 т., 3 ч. / упоряд. В. Верстюк (кер.) та ін. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – 688 с.

52. Довідник з історії України (А–Я): посіб. для середніх загальноосвітніх навч. закл. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.

53. Домбчевський Р. За право мови / Р. Домбчевський // Ювілейний Альманах Союзу Українських Адвокатів у Львові. – Л.: СУА, 1934. – С. 170–255.

54. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: у 2 т. / Д. Дорошенко. – Ужгород: Свобода, 1932. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – 437 с.; Ужгород: Свобода, 1930. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 510 с.

55. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – 2-ге вид. / Д. Дорошенко. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – 543 с.

56. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Л.: Світ, 1991. – 576 с.

57. Енциклопедія українознавства: словникова частина: у 10 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Л.: Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1994. – Т. 4: Крушельницький – Місто. – С. 1205–1600. – Перевидання в Україні.

58. Енциклопедія українознавства: словникова частина: у 10 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Л.: Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 6: Перемишль – Пряшівщина. – С. 2005–2400. – Перевидання в Україні.

59. Енциклопедія українознавства: словникова частина: у 10 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Л.: Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1993. – Т. 1: Абаза – Голов'яно. – 400 с. – Перевидання в Україні.

60. Енциклопедія українознавства: словникова частина: у 10 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Л.: Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1994. – Т. 3: Зернове господарство – Крушельницький. – С. 805–1200. – Перевидання в Україні.

61. Енциклопедія українознавства: словникова частина: у 10 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Л.: Наук. т-во ім. Шевченка, 1993. – Т. 2: Голинський – Зеров. – С. 405–800. – Перевидання в Україні.

62. Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899–1918) / О. Жерноклеєв. – Вид. 2-ге, доповн. – К.: Основні цінності, 2000. – 168 с.

63. Заруба В.М. Історія держави і права України: навч. посіб. / В.М. Заруба. – К.: Центр навч. л-ри, 2005. – 224 с.

64. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923: документи і матеріали: у 5 т., 7 кн. / уклад. О. Ю. Карпенко, К.П. Мицан. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – Т. 1: Західноукраїнська Народна Республіка. 1918–1923. Історія. – 628 с.; Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2011. – Т. 5, кн. 2: Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920–1921 рр. – 948 с.

65. Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретарятом Зах. Укр. Нар. Республіки. – Станіславів: [б. в.], 1918. – 16 с.

66. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К.: МП Фенікс, 1992. – 260 с.

67. Зборівщина. Над берегами Стрипи, Серету і Золотої Липи: історико-мемуарний і літ. зб. – Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сідней: [б. в.], 1985. – 1056 с. – (Наук. т-во ім. Шевченка, Український архів; т. XXXVIII).

68. Звідомлене Загально-української культурної ради (від 5 лютого 1915 до жовтня 1917 р.). – Л.: Накладом Заг.-укр. культ. ради, 1917. – 119 с.

69. Історія Львова в документах і матеріалах: зб. док. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1986. – 420 с.

70. Історія України / керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Л.: Світ, 1996. – 488 с.

71. Історія України в документах і матеріалах / відп. ред. С.М. Белоусов; уклад. М.Н. Петровський і В.К. Путілов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.). – 292 с.

72. Історія України: нове бачення: у 2 т. / під заг. ред. В.А. Смолія. – К.: Україна, 1996. – Т. 2. – 494 с.
73. Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Право, 1997. – 441 с.
74. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. / гол. ред. колегія: А.Г. Шевелєв (гол. редактор). – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 1, кн. 1. – 442 с.
75. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році: у 3 ч. / М. Капустянський. – Л.: [б. в.], 1921. – Ч. 1–2. – 88 с.; 1922. – Ч. 3. – 128 с.
76. Кедровський В. Українізація в російській армії / В. Кедровський // Укр. історик. – 1967. – № 3–4 (15–16). – С. 61–77.
77. Кічігіна Н.Р. Аграрне питання Центральної Ради на сторінках «Українського історика» / Н.Р. Кічігіна // Укр. історик / під заг. ред. Л. Винара. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен: [б. в.], 1994. – Т. 31. – Чис. 1–4 (120–123). – С. 68–71.
78. Ключевский В. О. Курс русской истории. – 2-е изд. / В.О. Ключевский. – Москва; Петроград: Госиздат, 1923. – Ч. 3. – 472 с.
79. Кондратюк В.О. Державність України (1917–1920) / В.О. Кондратюк. – Л.: [б. в.], 1992. – 101 с.
80. Кондратюк В.О. Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.): навч. посіб. / В.О. Кондратюк, С.Б. Буравченкова. – К.: Стило, 1998. – 280 с.
81. Кононенко К.С. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї, 1917–1960: монографія / К.С. Кононенко. – Мюнхен: Укр. техн.-госп. ін-т, 1965. – 535 с.
82. Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К.: Філо. і соціол. думка, 1992. – 272 с.
83. Конституція Української Народної Республіки. – К.: [б. в.], 1918.
84. Копиленко О.Д. «Сто днів» Центральної Ради / О.Д. Копиленко. – К.: Україна, 1992. – 204 с.
85. Королюк В.Д. Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы / В.Д. Королюк // Становление раннефеодальных славянских государств. – К.: [б. и.], 1972.
86. Костицький М.В. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923 рр.) / М.В. Костицький, Б.Й. Тищик. – Л.: ЛДУ ім. І. Франка, 1992. – 100 с.
87. Котляр Н.Ф. Соправительство в Древней Руси (XI – начало XII в.) / Н.Ф. Котляр // Восточная Европа в древности и средневековье: X Чтения к 80-летию В.Т. Пашуто. – М.: [б. и.], 1998.

88. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / под. ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. – М.: ОГИЗ, 1936. – 207 с.
89. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Мюнхен: [б. в.], 1949. – 360, 10 с.
90. Крип'якевич І. Історія українського війська: у 2 ч. / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич. – Л.: [б. в.], 1936. – Ч. 2. – 574 с.
91. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – К.: Наук. думка, 1984. – 176 с.
92. Кубійович В. Галичина / В. Кубійович, Я. Пастернак, І. Витанович // Енциклопедія українознавства. – К.: Глобус, 1993. – Т. 1. – С. 343–351.
93. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ: [б. в.], 1993. – 200 с.
94. Кугутяк М. Радикальна партія в Східній Галичині / М. Кугутяк // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 55–62.
95. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. / О. Кузьма. – Л.: Штука, 1931. – 490 с.
96. Кульчицька А.Я. Орнамент трипільської культури і українська вишиванка ХХ ст. / А.Я. Кульчицька; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л.: Атлас, 1995. – 72 с., 44 с. іл.
97. Кульчицький В.С. Галицьке намісництво та його антинародна діяльність / В.С. Кульчицький // Вісн. Львів. ун-ту. – Л.: [б. в.], 1975. – С. 32–37. (Сер. юрид.)
98. Кульчицький В.С. Галицько-Волинська держава (1199–1349): монографія / В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик, І.Й. Бойко. – Л.: Біблос, 2005. – 280 с.
99. Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – на початку XX ст.) / В.С. Кульчицький. – Л.: ЛДУ, 1966. – 68 с.
100. Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – на початку XX ст.) / В.С. Кульчицький. – Л.: [б. в.], 1965. – 66 с.
101. Кульчицький В.С. Історія держави і права України: навч. посіб. / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – Л.: Світ, 1996. – 296 с.
102. Кульчицький В.С. Історія держави і права України: навч. посіб. / В.С. Кульчицький. – Вид. 2-ге, доповн. і перероб. – К.: Атіка, 2006. – 352 с.
103. Кучабський В. Вага і завдання Західноукраїнської Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918–1919 р. / В. Кучабський // Дзвони. – Л., 1933. – Чис. 1. – С. 33–39.

104. Кюстін А. де. Правда про Росію. Подорожній щоденник / А. де Кюстін. – К.: Ярославів Вал; Укр. письменник, 2009. – 242 с.

105. Лассота Э. Путевые заметки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. / Э. Лассота; пер. и прим. Ф. Бруна. – СПб.: Тип. Меркульева, 1873. – 95 с.

106. Лев В. Від «Русалки Дністрової» до Весни народів (Літературні змагання галицьких українців у I-й пол. XIX ст.) / В. Лев // Календар-альманах на ювілейний 1948 рік (1648 – 1848 – 1918). – Авгзбург; Мюнхен: [б. в.], 1948.

107. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 / К. Левицький. – Л.: Червона Калина, 1928. – 776 с.

108. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців, 1848–1914 рр.: На підставі споминів / К. Левицький. – Л.: Друк. оо. Василян у Жовкві, 1926. – 737 с.

109. Левицький К. Перший Державний Секретаріат у Львові / К. Левицький // Укр. скиталець. – 1923. – № 11 (1 черв.). – С. 15–18.

110. Лепісевич П.М. Загальна Українська Рада: проблема консолідації національно-демократичних сил (1914–1916 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / П.М. Лепісевич; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2005. – 20 с.

111. Летопись по Ипатскому списку / под ред. С.Н. Палаузова. – СПб.: [б. и.], 1871. – 706 с.

112. Лилик С. ЗУНР: біла пляма в історії України / С. Лилик // Пост імені Ярослава Галана. – Л.: Каменяр, 1990. – Кн. 24: Публіцист. ст., інтерв'ю, есе, повість / упоряд. М.Є. Петренко, Б.В. Залізняк. – С. 178–206.

113. Липинський В. Україна на переломі: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – Київ; Відень: [б. в.], 1920. – 304 с.

114. Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сорокаліття / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. –Т. 2. – С. 36–51.

115. Литвин М. Геополітичний простір ЗУНР та її зовнішньополітичні орієнтири / М. Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л.: [б. в.], 2008. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство. XX століття / відп. ред. Я. Ісаєвич; упоряд. М. Литвин, В. Футала. – С. 106–115.

116. Литвин М. ЗУНР: досвід демократичного державотворення / М. Литвин // Другий Міжнародний конгрес українців, Львів, 22-28 серп. 1993 р.: Доповіді і повідомлення: Історія: у 2 ч. – Л.: [б. в.], 1994. – Ч. 2. – С. 12-14.

117. Литвин М. Перемиська повітова Українська Національна Рада 1918 р. / М. Литвин, Т. Литвин // Перемишль і Перемиська земля протягом віків: зб. наук. праць та матеріалів міжнар. наук. конф., Перемишль, 11-13 квіт. 2002 р. – Перемишль; Львів: [б. в.], 2003. – С. 101-106.

118. Литвин М.Р. Історія галицького стрілецтва / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – Л.: Каменяр, 1991. – 200 с.

119. Литвин М. Р. Історія галицького стрілецтва. – 2-ге вид. / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – Л.: Каменяр, 1991. – 200 с.

120. Литвин М.Р. Історія ЗУНР / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – Л.: Видавн. фірма «ОЛІР», 1995. – 361 с.

121. Литвин М.Р. Українські січові стрільці / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – Л.: Знання, 1992. – 48 с.

122. Лісна І.С. Становлення української державності в Галичині (1918-1923 рр.) / І.С. Лісна. – Тернопіль: [б. в.], 2001. – 89 с.

123. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920 / М. Лозинський. – Відень: [б. в.], 1922. – 228 с. – (Українська Революція. Розвідки і матеріали; кн. 5).

124. Лотоцький О. Сторінки минулого: в 4 ч. / О. Лотоцький // Праці. Т. 21 / Укр. наук. ін-т. – Варшава, 1934. – 396 с. – (Мемуари; кн. 4).

125. Львівська делегація Національної Ради // Діло. – 1918. – 29 жовт.

126. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917-1921) / І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.

127. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921: у 3 ч. / І. Мазепа. – Мюнхен: Прометей, 1950. – Ч. 1: Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – 209 с. – (Іст.-політ. б-ка).

128. Макарчук С.А. Українська республіка галичан: нариси про ЗУНР / С.А. Макарчук. – Л.: Світ, 1997. – 192 с.

129. Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С.А. Макарчук. – Львов: Выща шк., 1983. – 256 с.

130. Макух І. На народній службі: спогади / І. Макух. – К.: Основні цінності, 2001. – 572 с.

131. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – Нью-Йорк: Укр. нар. ун-т, 1954. – 80 с.

132. Малик Я.Й. Історія української державності / Я.Й. Малик, Б.Д. Вол, В.М. Чуприна. – Л.: Світ, 1995. – 248 с.

133. Малик Я. Політичні партії в боротьбі за державність на західноукраїнських землях (1917–1919 рр.) / Я. Малик // Другий Міжнародний конгрес українців, Львів, 22–28 серп. 1993 р.: Доповіді і повідомлення: Історія: у 2 ч. – Л.: [б. в.], 1994. – Ч. 2. – С. 15–19.

134. Малиновський В.Я. Державне управління: навч. посіб. – Вид. 2-ге, доповн. та перероб. / В.Я. Малиновський. – К.: Атіка, 2003. – 576 с.

135. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.

136. Миллер А. Конфликт «Идеальных отечеств» / А. Миллер // Родина. – 1999. – № 8. – С. 79–82.

137. Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах / Г.Ф. Миллер. – М.: Импер. Об-во истории и древностей российских, 1846. – 93 с.

138. Миро Продум. Україна: «Золота стежка» у III тисячоліття / Продум Миро // Укр. час. – 1995. – № 1 (14). – С. 6–17.

139. Мицько І. Родовід княгині Ольги за європейським епосом / І. Мицько // Другі «Ольжині читання». Пліснеськ – Львів, 14–15 черв. 2007 р. – Л.: Львів. галерея мистецтв, 2007. – С. 18–34.

140. Місцеві державні адміністрації в Україні: нормативно-правове регулювання / упоряд. О.І. Сушинський. – Л.: Світ, 2002. – 136 с.

141. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський. – К.: Діокор, 2003. – 80 с.

142. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 / Р. Млиновецький. – Репринт. відтворення 2-го вид. книги (1970 р.). – Л.: Каменяр, 1994. – 571 с.

143. Мороз В. Походження назви «Україна» в світлі українського історичного фольклору / В. Мороз // Другий Міжнародний конгрес українців, Львів, 22–28 серп. 1993 р.: Доповіді і повідомлення: Історіографія українознавства. Етнологія. Культура. – Л.: [б. в.], 1994. – С. 212–221.

144. Мороз В. Україна в ХХ ст. / В. Мороз. – Тернопіль: [б. в.], 1992. – 128 с.

145. Музиченко П.П. Історія держави і права України: навч. посіб. – 2-ге вид., випр. і доповн. / П.П. Музиченко. – К.: Знання, 2000. – 662 с.

146. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1993. – 414 с.

147. Нагаєвський І. Кров народу і митарства Паризької конференції / І. Нагаєвський // За вільну Україну. – 1991. – 1 листоп.
148. Назарук О. Рік на Великій Україні: конспект споминів з української революції / О. Назарук. – Відень: Укр. прапор, 1920. – 344 с.
149. Наконечний Є.П. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Є.П. Наконечний; передм. Я. Дашкевича. – 3-тє, доповн. і випр. вид. – Л.: [б. в.], 2001. – 400 с.
150. Нариси з історії дипломатії України / під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 2001. – 736 с.
151. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX – XX ст.) / Я.Й. Малик, Б.Д. Вол, С.Д. Гелей та ін.; за заг. ред. Я.Й. Малика. – Л.: Світ, 2001. – 294 с.
152. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / под ред. и с предисл. А. Насонова. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 659 с.
153. Нові почесні члени «Просвіти». Гринь Тершаковець // Народній ілюстрований календар товариства «Просвіти» на переступний рік 1928: ювіл. вид. з нагоди 60-ліття «Просвіти» і 50-ліття календаря. – Л.: [б. в.], 1927. – С. 258–262.
154. Оглоблин О. Думки про Хмельниччину / О. Оглоблин. – Нью-Йорк, 1957. – 87 с.
155. Оглоблин О. Українсько-московська угода / О. Оглоблин. – Нью-Йорк; Торонто: [б. в.], 1954. – 101 с.
156. Окара А. «Українські тумани» та «русское солнце»: українофобія як гностична проблема / А. Окара // Укр. вибір. – 1998. – № 5/6 (листоп. – груд.). – С. 10.
157. Осечинський В.К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму / В.К. Осечинський. – Л.: Кн.-журн. вид-во, 1954. – 183 с.
158. Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр.: іст.-генет. аналіз / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – 2-ге вид. – К.: Манускрипт, 1995. – 262 с.
159. Павлишин О. Державне будівництво ЗУНР – ЗОУНР: проблема національних кадрів / О. Павлишин // Центральна Рада і український державотворчий процес: (до 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наук. конф., Київ, 20 берез. 1997 р. – К.: [б. в.], 1997. – С. 97–106.
160. Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад – грудень 1918 р.) / О. Павлишин // Україна модерна. – Л., 1999. – Чис. 2–3. – С. 132–193.
161. Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР / О. Павлишин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість,

державність. – Л., 2000. – Вип. 6: Західноукраїнська Народна Республіка: історія і традиції. – С. 170–183.

162. Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини і Буковини в революції 1918–1919 рр. / О. Павлишин // Україна модерна. – 2000. – Чис. 4–5. – С. 187–245.

163. Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923) / О. Павлюк. – К.: Видавн. дім «KM Academia», 1996. – 187 с.

164. Паліїв Д. Листопадова революція. З моїх споминів / Д. Паліїв. – Л.: [б. в.], 1929. – 25 с.

165. Панько О. Д. Становлення білоруської державності 1914–1923 рр.: територіальний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О.Д. Панько; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л.: [б. в.], 2004. – 20 с.

166. Паньонко І. М. Органи влади Запорізької Січі / І.М. Паньонко. – Л.: ЛДУВС, 2006. – 144 с.

167. Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Я. Пастернак. – Торонто: [б. в.], 1961. – 785 с.

168. Пашуто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси / В.Т. Пашуто // Польша и Русь: Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XIII–XIV вв. – М.: [б. и.], 1974. – С. 9–17.

169. Педич В. Сесія Української Національної Ради (січень 1919 р.) у Станіславові на сторінках часопису «Нове життя» / В. Педич, О. Марущенко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л.: [б. в.], 2000. – Вип. 6: Західноукраїнська Народна Республіка: історія і традиції. – С. 57–60.

170. Перші дні листопада в Східній Галичині: матеріали і документи // Літопис Червоної Калини. – Л., 1930. – Чис. 2. – С. 22–23; Чис. 3. – С. 20–21; Чис. 4. – С. 22–23; Чис. 6. – С. 23; Чис. 7–8. – С. 29–31; Чис. 9. – С. 22.

171. Петрів В. До історії формування війська на Україні підчас революції / В. Петрів // Літ.-наук. вістн. / під ред. Д. Донцова. – Л. [б. в.], 1930. – Вип. XI. – С. 981–987.

172. Підгаєцька земля: історико-мемуарний зб. / гол. ред. Т. Гунчак. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: [б. в.], 1980. – 744 с. – (Наук. т-во ім. Шевченка, Український архів; т. XXIV).

173. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ ст.). – Київ; Нью-Йорк: МП «Леся», 2006. – 672 с.

174. Повесть временных лет / подготовка текста, статьи и комментарий Д. С. Лихачева. – 2-е изд., испр. и дополн. М.Б. Свердловым. – СПб.: [б. и.], 1999. – 668 с.
175. Повесть минулих літ. Літопис / переказ В. Близнаця. – 2-ге вид. – К.: Веселка, 1989. – 223 с.
176. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1843. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – 377 с.
177. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1862. – Т. 9: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – 256 с.
178. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1. – 640 с.; К.: Либідь, 1993. – Т. 2. – 608 с.
179. Полонська-Василенко Н. Історія України, 1900–1923 рр. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Відродження, 1991. – 136 с.
180. Пушкин А.С. Собрание сочинений: в 10 т. / А.С. Пушкин. – М.: Худож. лит., 1977. – Т. 9: Письма 1815–1830 годов / примеч. И. Семенко. – 462 с.
181. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації / Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич: Відродження, 1997. – 360 с.
182. Радіонов В. Ідейно-теоретичні засади українського національного консерватизму / В. Радіонов // Укр. час. – 1993. – № 2 (12). – С. 29–32.
183. Расевич В.В. Українська націонал-демократична партія (1899–1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В. Расевич; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Л.: [б. в.], 1996. – 22 с.
184. Революция на Украине. По мемуарам белых / сост. С.А. Алексеев; под ред. Н.Н. Попова. – М.; Л.: Госиздат, 1930. – 436 с.
185. Реент О. П. Робітництво України і Центральна Рада / О.П. Реент. – К.: Ін-т історії України АН України, 1993. – 48 с.
186. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Х.: Партвидав «Пролетар», 1932. – 410 с.
187. Рибчин І. Динаміка українського козацтва: монографія / І. Рибчин. – Мюнхен: Укр. техн.-госп. ін-т, 1970. – 112 с.
188. Рид Д. 10 дней, которые потрясли мир / Д. Рид. – М.: Госполитиздат, 1958. – 352 с.
189. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи / Б.А. Рыбаков. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 560 с.

190. Сеньків М. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1919 рр. / М. Сеньків, І. Думенець. – Дрогобич: Відродження, 1996. – 110 с.

191. Сергієнко П.П. Соборність України: поняття, ідея і реальність / П.П. Сергієнко. – К.: Фотовідеосервіс, 1993. – 78 с.

192. Сергійчук В.І. Переяславська Рада – трагедія України і проґраш Європи / В.І. Сергійчук. – К.: Діокор, 2003. – 136 с.

193. Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський. – К.: Україна, 1992. – 112 с.

194. Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Вкраїні / М. Скрипник // Червоний шлях. – 1923. – № 1. – С. 89–107; № 2. – С. 72–89; № 3. – С. 76–106.

195. Слово о полку Игореве: древнерусский текст / сост., пер. с древнерус., вступ. ст., вступ. заметки к разделам, примеч. Д.С. Лихачева. – М.: Просвещение, 1984. – 206 с. – (Школьная б-ка).

196. Смолій В.А. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет / В.А. Смолій, В.С. Степанко. – К.: Либідь, 1993. – 502 с.

197. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті / В.А. Смолій // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 61–73.

198. Советский энциклопедический словарь / главн. ред. А.М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – 1600 с.

199. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки: у 4 т. / В.Ф. Солдатенков. – Х.: Прапор, 2008. – Т. 1: Рік 1917. – 560 с.

200. Солдатенко В.Ф. Українська революція: історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.

201. Солуха П. Договір з Москвою проти Гетьмана Павла Скоропадського / П. Солуха. – Хутір діда Петра (США), 1973. – 378 с.

202. Сохоцький І. Українські посли зі Станиславщини / І. Сохоцький // Альманах Станиславівської землі: зб. матеріалів до історії Станиславова і Станиславщини / ред.-упоряд. М. Климишин. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: [б. в.], 1985. – Т. 2. – С. 273–282. – (Наук. т-во ім. Шевченка, Український архів; т. XXIX).

203. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / И.И. Срезневский. – СПб.: [б. в.], 1903. – Т. 3: Р-Я. – [4] с., 1684 стб.

204. Стахів М. Західня Україна: нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 рр.: у 6 т., 7 кн. / М. Стахів. – Скрантон: [б. в.], 1960. – Т. 4. – 192 с.

205. Стахів М. Західня Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772–1918): у 6 т. / М. Стахів. – Скрантон: [б. в.], 1958. – Т. 1. – 208 с.

206. Стахів М. Україна проти більшовиків. Нариси з історії агресії Советської Росії: у 2 кн. – Тернопіль: [б. в.], 1992. – Кн. 1. – 172 с.; 1993. – Кн. 2. – 248 с.

207. Стахів М. Українські політичні партії у соціологічному висвітленні / М. Стахів. – Нью-Йорк; Детройт; Скрантон: [б. в.], 1954. – 120 с.

208. Степанів О. Напередодні великих подій. Власні переживання і думки, 1912–1914 / О. Степанів. – Л.: Червона Калина, 1930. – 45 с.

209. Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України / В.С. Степанков // Укр. іст. журн. – 1991. – № 9. – С. 115–126; № 11. – С. 127–139.

210. Степняк А. В пошуках української ідеології / А. Степняк // Укр. час. – 1995. – № 1 (14).

211. Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст / П. Стецюк. – Л.: [б. в.], 1999. – 229 с.

212. Страшко В.В. Хотинська війна 1621 р. за актовими книгами ЦДІАК України / В.В. Страшко, Л.А. Сухих // Укр. іст. журн. – 2011. – № 6. – С. 4–16.

213. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 510 с.

214. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті) / О. Сухий. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 497 с.

215. Теребовельська земля: історико-мемуарний зб. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: , 1968. – 920 с. – (Наук. т-во ім. Шевченка, Український архів; т. XX).

216. Тимошук О. Західний кордон Української Держави у 1918 р. / О. Тимошук, О. Шульженко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л.: [б. в.], 2000. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – С. 240–242.

217. Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права / Б.Й. Тищик. – Л.: Тріада плюс, 2004. – 392 с.

218. Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. / Б.Й. Тищик, О.А. Вівчаренко. – Коломия: Світ, 1993. – 119 с.

219. Ткачук П.П. Сухопутні війська України доби революції 1917–1921 рр. / П.П. Ткачук. – Л.: ЛІСВ, 2009. – 311 с.

220. Толочко А. «История российская» Василия Татищева: источники и известия / А. Толочко. – М.: Новое лит. обозрение; К.: Кристика, 2005. – 544 с.

221. Тютюнник Ю. Революційна стихія / Ю. Тютюнник // Дзвін. – 1991. – № 7. – С. 82–95; № 8. – С. 92–107.

222. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних сил, 1917–1921 / О. Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – 206 с.

223. Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз / керівник авт. колективу О. Дергачов. – К.: Політ. думка, 1996. – 435 с.

224. Українська політична еміграція 1919–1945: документи і матеріали / упоряд. В. Лозицький та ін. – К.: Парламент. вид-во, 2008. – 928 с.

225. Українська радянська енциклопедія: у 12 т. – 2-ге вид. – К.: Головна редакція Укр. рад. енциклопедії, 1982. – Т. 7: Мікроклін – Олеум. – 526 с.

226. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали: у 3 т. / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т. 1. – 510 с.

227. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: в 2 т. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1. – 591 с.

228. Український вільний університет в Празі, в роках 1921–1926. – Прага: [б. в.], 1927. – 236 с.

229. Українські відпоручники в Болгарії і Туреччині // З великого часу: воєнний літ.-наук. зб. / упоряд. Василь Лукич. – Л.: [б. в.], 1916. – С. 138–144.

230. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ століття: програмові і довідкові матеріали / упоряд. В.Ф. Шевченко та ін. – К.: Фенікс, 1993. – 336 с.

231. Українські січові стрільці, 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича. – Репринт. відтворення вид. 1935 р. – Л.: Слово, 1991. – 160 с.

232. Устав і Інструкції для повітових органів Української національної ради. – Л.: [б. в.], 1918.

233. Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском Советском Социалистическом государстве: справочник. – Львов: Изд-во ЛГУ, 1955. – 66 с.

234. Франко І.Я. Твори: в 2 т. / І.Я. Франко. – К.: Дніпро, 1986. – Т. 1. – 533 с.

235. Химка Д.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890) / Д.-П. Химка; наук. ред. О.С. Жерноклеєв. – К.: Основні цінності, 2002. – 327 с.

236. Хрестоматія з історії України для студентів вузів / уклад. Б.І. Білик, Л.В. Дячук, Я.С. Калакура та ін. – К.: ІСДО, 1993. – 376 с.

237. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.: у 4 т. / П. Христюк. – Відень; Прага: Укр. соціолог. ін-т, 1921. – Т. 1. – 152 с.; Т. 2. – 204 с.; Т. 3. – 159 с.

238. Цегельський Л. Від легенд до правди: спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 / Л. Цегельський. – Нью-Йорк; Філадельфія: Булава, 1960. – 312 с.

239. Церетели І.Г. Кризис власти. Воспоминания лидера меньшевиков, депутата II-й Государственной думы, 1917–1918 / І.Г. Церетели. – М.: Центрполиграф, 2007. – 253 с.

240. Чайковський А. Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до травня 1919 р. / А. Чайковський. – Л.: Вид-во кооператива «Червона калина», 1930. – 119 с.

241. Чайковський А. Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до травня 1919 р. / А. Чайковський // Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: у 3 т. / упоряд. Б.З. Якимовича за уч. З.Т. Грень, О.В. Седляра. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – Т. 1. – С. 207–273.

242. Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства IX – начала XIII вв. / Л. В. Черепнин // Исторические записки. – М., 1972. – Т. 89. – С. 353–408.

243. Чернецький А. Спомини з мого життя / А. Чернецький. – К.: Основні цінності, 2001. – 165 с.

244. Чехов А.П. Полное собрание сочинений и писем: в 30 т. / А.П. Чехов. – М.: Наука, 1977. – Т. 7: Рассказы, повести. 1888–1891. – 733 с.

245. Чикаленко Є. Щоденник: докум.-художнє вид.: у 2 т. / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – Т. 2: 1918–1919. – 464 с.

246. Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920 / Є. Чикаленко. – К.; Нью-Йорк: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – 640 с.

247. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України: курс лекцій / М.О. Чмихов, Н.М. Кравченко, І.Т. Черняков. – К.: Либідь, 1992. – 368 с.

248. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901 рр.: нарис з історії українського парламентаризму / І. Чорновол. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – 288 с.

249. Чубатий М. Державний лад на Західній Области Української Народної Республіки / М. Чубатий. – Л.: [б. в.], 1921. – 40 с.

250. Чубатий М. Державний лад на Західній Области Української Народної Республіки / М. Чубатий // У пошуках історичної правди: зб. на пошану Миколи Чубатого, 1889–1975. – Нью-Йорк;

Париж; Сідней; Торонто: [б. в.], 1987. – С. 1–50. – (Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. Т. 205: Історично-філософічна секція. Правнична комісія; ч. 2).

251. Чуприна В. «Круг містечка Берестечка...»: до 350-річчя битви під Берестечком / В. Чуприна // Дзвін. – 2001. – № 7. – С. 118–122.

252. Чуприна В. Хмельниччина (1648–1657 рр.): Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького / В. Чуприна, З. Чуприна. – Л.: Світ, 2003. – 176 с.

253. Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих процесах у криму в кінці XIV – першій половині XV ст. / Ф. М. Шабульдо // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 82–88.

254. Шевченко В. Українська Центральна Рада та політичні партії / В. Шевченко // Центральна Рада і український державотворчий процес: (до 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наук. конф., Київ, 20 берез. 1997 р.: у 2 ч. – К.: [б. в.], 1997. – Ч. 1. – С. 185–195.

255. Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / С. Шелухин. – Прага: [б. в.], 1936. – 248 с.

256. Шелухін С. Назва України / С. Шелухін. – Відень: накладом вид-ва Т-ва «Франко Син і Спілка», 1921. – 30 с.

257. Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 роках: спомини і роздуми / М. Шкільник. – Торонто: [б. в.], 1971. – 366 с.

258. Шульгин В. В. Малая Русь / В. В. Шульгин // Малая Русь. – К.: [б. в.], 1918. – Вып. 1. – С. 3–8.

259. Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди / О.Й. Щусь // Історичні зошити / Академія Наук Укр. РСР, Ін-т історії. – К.: [б. в.], 1992. – Препринт № 7. – 86 с.

260. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. – К.: Укр. енциклопедія, 2003. – Т. 5: П–С. – 736 с.

261. Якимович Б. Драма Карпатської України. Події 1938–1939 рр. на Закарпатті і спроба їх сучасної оцінки / Б. Якимович // Дзвін. – 1990. – № 11. – С. 84–87.

262. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 рр.: спроби творення і причини поразки / Д. Яневський. – К.: Дух і літера, 2003. – 767 с.

263. Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1923 рр. / С. Ярославин. – Філадельфія: [б. в.], 1956. – 182 с.

264. Ярославщина і Засяння. 1031–1947: історико-мемуарний зб. / ред-упоряд. М. Семчишин. – Нью-Йорк; Париж; Сідней: [б. в.], 1986. – 798 с. – (Наук. т-во ім. Шевченка, Український архів; т. XLII).

265. Hillbricht K. O języku Sądowym w Galicji / K. Hillbricht // Prawnik. – Lwów, 1871. – R. II, nr 30. – S. 124–136.
266. Napiorkowski A. Język w sądach gminnych / A. Napiorkowski // Gazeta sądowa. – Warszawa, 1905. – R. XXXIII, nr 43. – S. 708–711.
267. P. S. Uprawnienie mowy narodowej w sądownictwie / P. S. – Lwów, 1866. – 36 s.
268. Pieracki J. Kwestja językowa w sądach i prokuratoryach wschodnio-galicyskich / J. Pieracki. – Lwów: Spółka wydawn. i drukarnia «Polonia», 1911. – VI. 177 s.
269. Protokoły Sejmu Krajowego z roku 1890. § 18. – 18 s.
270. Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates in Jahren 1901 und 1902. XVII Session. – Wien, 1902. – Bd. X.
271. Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates in Jahren 1917 und 1918. XXII Session. – Wien, 1918. – Bd. 1.
272. Zabrowarny S. Instytucjonalny rozwój ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1864–1914 / S. Zabrowarny // Варшавські українознавчі записки. – Варшава, 1994. – Ч. 2. – С. 69–81.

Наукове видання

Кондратюк Володимир Олександрович,
доктор історичних наук, професор

Кондратюк Сергій Володимирович,
кандидат економічних наук, доцент

Кондратюк Олександр Володимирович,
кандидат юридичних наук, доцент

**ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ
ПО ОБИДВІ СТОРОНИ ЗБРУЧА
(IX – ПОЧАТОК XX ст.):
ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

Монографія

Видано в авторській редакції

Друк
Н.Я. Ганущак

Підписано до друку 20.12.2012 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Умовн. друк арк. 32,78.
Тираж 300 прим. Зам. № 180-12.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.